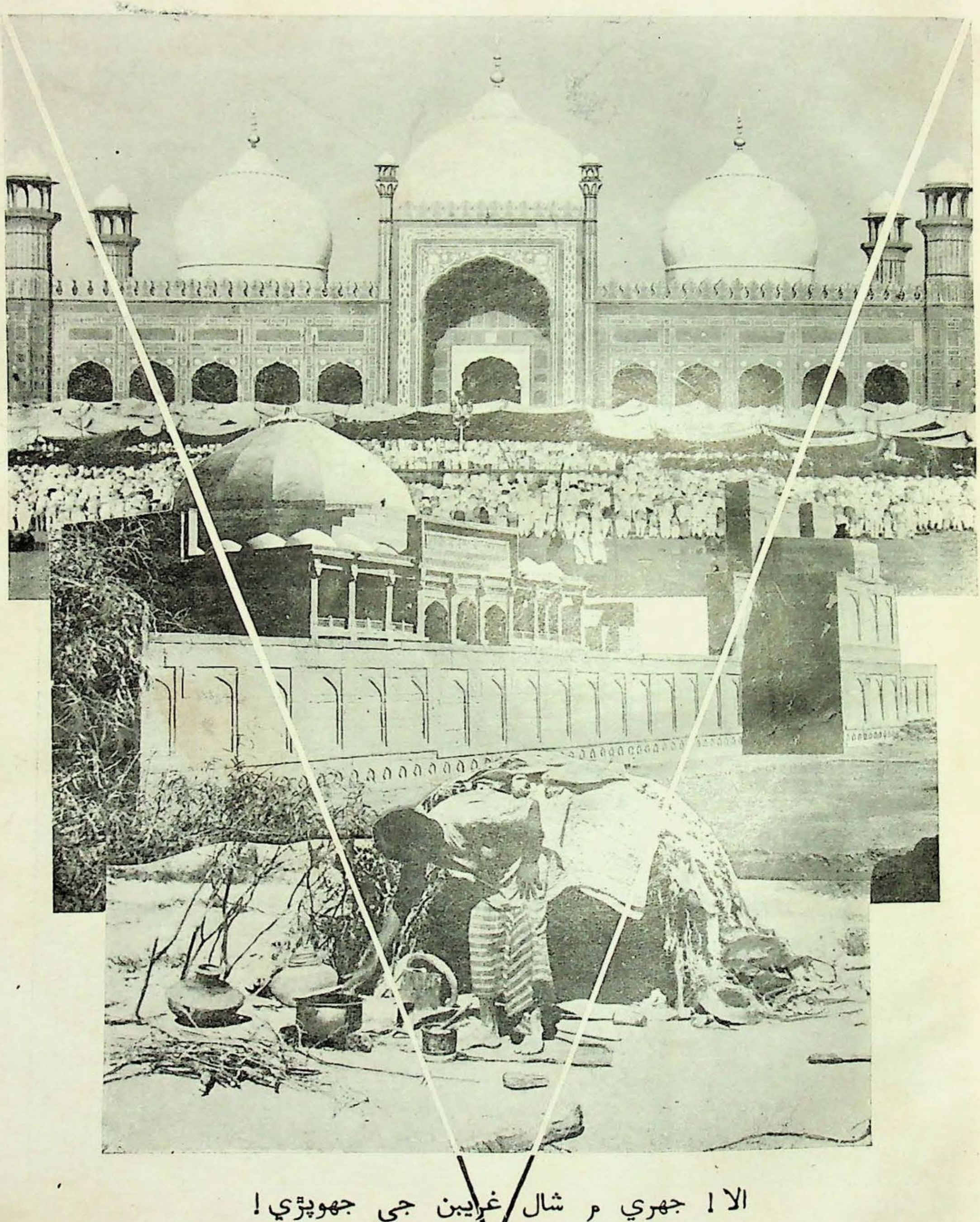

الا ! جهري ۾ شال غريبن جي جهوپڙي !

—" بيوس "

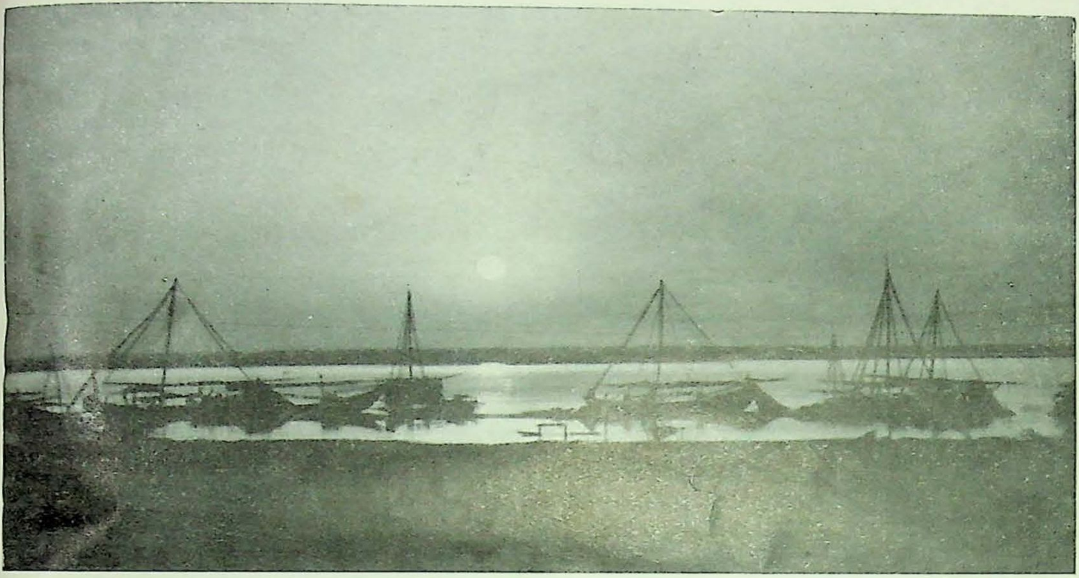

"شام" — فوتو: نورالدين سركي

"صبح" — فوتو: سراج

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٥]　　　　　　　　　　　　[نمبر ٢

فهرست

"گذارش" - اداره (ص ١)　　　　سنڌ جو لافاني شعر: "ڏنگايون" - (ص ٧)

شعر: بيت (ص ١١)؛ ڪافيون (ص ١٤)؛ گيت (ص ٢١)؛ لوڪ گيت (ص ٣٢)؛ نظم (ص ٣٦)؛ ليون طرزون (ص ٥٠)؛ غزل (ص ٥٢)؛ قصيدو (ص ٥٩)؛ قطعا (ص ٦١)؛ رباعيون (ص ٦٣)؛ آزاد نظم (ص ٦٤)؛ ادب لطيف (ص ٦٨).

افسانا

١. "ڪاري" - گوورڌن محبوباڻي ٧٥
٢. "هڪ ڪردار..." - مس شمس صديقي ٨٠
٣. "۽ مڪڙي ..." - شيخ حفيظ ٨٧
٤. "ديوتا ۽ انسان" - سراج الحق ٩٢
٥. "زن طلاق" - ابن حيات پنهور ٩٩
٦. "حسرت" - بلرام وڪل ١٠٢
٧. "لڙڪ ۽ مرڪ" - محمد يعقوب "نياز" ١٠٥
٨. "انڌيري نگري" - "برده" سنڌي ١٠٧
٩. "وناز ذنس" - ڪمل "پياسي" ١٠٩

ناٽڪ

١٠. "آزاديءَ ڏانهن ..." محمد ابراهيم جويو ١١٤

هڪ ڏينهن جي ڳالهه

١١. "امير ماڻهو" - سراج الحق ١١٨

مضمون

١. "مير علي شير قانع ٺٽوي" - سيد حسام الدين راشدي ١٢٣
٢. "مڪلي نامه" - مير علي شير "قانع" ١٦٩
٣. مهراڻ جا موتي - اداره ٢١٧
٤. ادبي خط ٢٢٠
٥. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا ٢٣٥
٦. سنڌي ادب چو ۽ ڇا لاءِ - جي. ايم. سيد ٢٣٧
٧. سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جي ڪارروائي ٢٤٣
٨. سنڌي ٻولي - ان جي بقا ۽ بچاءُ - آءِ. آءِ. قاضي ٢٤٥
٩. سنڌي ٻولي - ان جو ماضي حال ۽ مستقبل - ڊاڪٽر نبي بخش خان ٢٤٧
١٠. ٻڙ هندڙن جا پيغام ٢٧٦
١١. آديسيائي ويا ٢٨١
١٢. تبصرا ٢٨٣

تصويرون:

(١) الا جهري ۾ شال غريبن جي جهوپڙي! (٢) شام (٣) صبح؛ (شروع ۾) (٤) "وڏيل ٿي وايون ڪري..."؛ چترڪار سيد ظفر علي شاهه؛ صفحو ٥٩ (٥) بيجان جسم؛ چترڪار مس مسعوده پرگڙي؛ صفحو ١٠٤ (٦) مڪليءَ جو عام منظر؛ صفحو ١٧٦ (٧) شاهه مراد شيرازيءَ جو قبرستان؛ صفحو ١٨٤ (٨) جامع مسجد، مڪلي؛ صفحو ١٨٥ (٩) جام نظام الدين جو مقبرو؛ صفحو ١٩٢ (١٠) مرزا عيسيٰ ترخان جو مقبرو؛ صفحو ١٩٣ (١١) سيد علي شيرازيءَ جو مقبرو؛ صفحو ٢٠٦ (١٢) جامع مسجد، ڪلان ڪوٽ؛ صفحو ٢٠٧.

(ڪور جي ڊيزائين ۽ ترتيب لاءِ، ادارو محترم ع. ق. شيخ جو ٿورائتو آهي).

ايڊيٽر: محمد ابراهيم ايم. جويو.　　　　مئنيجنگ ايڊيٽر: م. ع. ڏيپلائي.

"مهراڻ"

-تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ).

ساليانو چندو ۱۰-۰-۰ روپيا.   في ڪاپي ۲-۸-۰ روپيا.

اشتهار في صفحو ۳۰-۰-۰ روپيا.

Edited, Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joyo B. A., B. T., Secretary, the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press and Book Stall, Tilak Incline, Hyderabad (Sind).

گذارش

ادب جي درگاهہ

”مهراڻ“ جي هر پرچي جي اشاعت کان پوءِ، اهو اچي خوف دامنگير ٿيندو آهي تہ پيو پرچو ان ساڳئي معيار جو تيار ٿي سگهندو الائجي نہ! موجوده حالتن ۾، هونئن بہ، ڪنهن رسالي جي اشاعت–سو بہ ڪنهن چڱي رسالي جي اشاعت–هڪ انتهائي ڪٺن ڪم آهي. اديب دوستن جون بنهہ ٽڪائي وجهندڙ ڏلايون، ڏوراپا ۽ فهمائشون، پڙهندڙ حضرات طرفان پنهنجي پنهنجي پسنديدگيءَ جون اڻنديون ويهنديون زور پارتون، ۽ خود پنهنجن همراهن مان وري هڪڙن جون پري کان بيٺلن واريون ”الادستيون“، ۽ ٻين جون ويجهڙائيءَ ۽ پنهنجائپ واريون البيلايون ۽ الغرضايون–اهي سڀ قصا مسئلا ڏسي ڏسي ۽ ٻڌي ٻڌي، هيڪر تہ بنهہ دل هارجيو وڃي. انسان ۾ حسن جي سڃاڻپ جي لياقت واقعي رکيل آهي، پر جيترو وڌيڪ حسن جي ڳولا ۽ پرک ۾ انسان پڪي ٿو، حسن جو ڪرشمو اوترو ئي زياده حيرتناڪ ۽ اُن جو جلوو اوترو ئي وڌيڪ پوشيده ۽ پرفريب ٿيندو ٿو رهي. ليٽ ٽڪجي تتجي، انگريزيءَ جي هڪ گمنام شاعر وانگر، دانهون ئي پوي ٿو تہ

”هن تارن سان جڙيل وسيع گنبذ هيٺان،
جتي چانديءَ جهڙين ڏلڏن ۽ زمرد جهڙن سمنڊن جا فرش پٿريل آهن،
–ڇا، ڪڏهن بہ ڪا روح رچندي جاءِ آرام جي نصيب نہ ٿيندي؟
–ڇا، خواهشمند دل ڪي ڪڏهن بہ سڪون حاصل ٿي ڪين سگهندو؟“

روح جي هن دائمي ”ناراضگيءَ“ جو علاج وري بہ هڪڙوئي ٿو ڏسائجي: ڳولا، ڳولا، ۽ اڻٿڪ ڳولا!

”اِن تڙ منجهان تيڪ، ڏني ڀاڻ آڄ ٿيءِ!“ – شاهہ

آمريڪا جي پريزيڊنٽ ابرهام لنڪن کان هڪ ڀيري پڇيائون: ”هي جو غلاميءَ خلاف ملڪ جو اترئون حصو ڏاکڻي حصي سان وڙهي رهيو آهي، تنهن ۾ الله اوهان سان آهي يا هنن سان؟“ جواب ڏنائين: ”الله اسان سان آهي يا نہ، تنهن جي خبر ڪانہ اٿم، پر...... اميد تہ اسين الله سان آهيون!“ تنهن وانگر اسان کي بہ اها خبر نہ آهي تہ ادب جي درگاهہ ۾ ايتريءَ سرگردانيءَ کان پوءِ بہ اسان کي واقعي ڪا رسائي حاصل ٿئي ٿي يا نہ: پر اميد سا دل ۾ اهائي رکي اچي پيا تہ وڏون تہ اسان جا سڀئي ارادا ۽ اسان جون سموريون ڪوششون

ادب جي ٻئي پوتر آستاني ڏانهن اسان کي نين ٿيون! اهڙيءَ ريت، پورا ٽي مهينا چونڊي چونڊي، ڇيز هيتان ڇيز هُتان ميڙي گڏ ڪري، رسالي جو هڪڙو پرچو ڊچندي ڊچندي اوهان پڙهندڙن اڳيان پيش ڪرڻ جهڙائي مس ٿا ٿيون، تہ مٿان اچي ٿو نئون فڪر ورائي تہ ”هاڻي، ٻئي پرچي جو ڇا ٿيندو؟“

”مهراڻ“ جا پڙهندڙ

پيري پيري سان اسان جي گهڻن ئي ڪرم فرمائن جا نوازشناما اسان ڏانهن ايندا آهن، جن جي مهميزن، رهنمائين ۽ همت افزائين جا ٿورا واقعي ڪيترا ڳائي ڪيترا ڳائجن! درحقيقت، اسان جي هنن محسنن جي ئي اها قدرشناسي ۽ حسن ذوق آهي، جنهن جي آڌار تي ”مهراڻ“ کي ايترو اڳتي آڻي سگهيا آهيون. ڪي اسان جا پڙهندڙ اهڙا به آهن، جن کي اسان ۾ نہ رڳو ڪابہ چڱائي ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي، پر محض عيب ۽ اوڻايون ئي هو اسان ۾ لهن ٿا- سي بہ اهڙيون ۽ ايتريون، جو ڪروڌ ۽ ڪاوڙ ۾ پرجي، مرم ۽ ماڻهپي واري ٻولي ئي سرڪو هو پلجيو ٿا وڃن، ايتري قدر جو سنڌڻ اجوڳ ۽ آڻانڪا لفظ پڙهي ڪري، دل ۾ اهو ئي ايندو آهي تہ آتي جو آني سندن ئي ٻوليءَ ۾ ڪو ڳالهاءَ ڏيئي ونجين! پر فوراً من کي سرچائي ونبو آهي تہ جيڪڏهن هڙيءَ منورتيءَ وارا حضرت اسان ۾ ڪا ”چڱائي“ ڪانہ ٿا ڏسن، تہ ان جي معنيٰ تہ اها ٿي، تہ سچ پچ اسان ڪي نهايت چڱيون چيزون پيش ڪري رهيا آهيون! موتين کي پٿيون سمجهي، جيڪڏهن ڪو بيهي پيرن هيٺان لتاڙي، تہ ان ۾ موتين کي قصوروار چئي ڪين سگهبو.

هڪڙي ڳالهہ البت جنهن ڏانهن گهڻو ڪري اسان جا سيئي پڙهندڙ گڏجي آگر کڻن ٿا، تنهن جي بڄاءِ ۾ ٻہ لفظ گوش گذار ڪري ڇڏڻ لازمي آهن. گهڻي قدر شڪايت هيءَ آهي تہ هر پرچي ۾ خاص طرح هڪ ٻہ مضمون ايترا تہ اجايا ڊگها شايع ٿا ٿين، جو هڪ پاسي پڙهندڙن کي اهي تنگ ڪري ٿا وجهن، ۽ ٻئي پاسي ٻين اديبن جي دلشڪنيءَ جو به باعث ٿا بنجن. ٻين اديبن جي دلشڪنيءَ متعلق گذارش هيءَ آهي تہ ٻنهنجيءَ ٻرک موجب هيلتائين ڪنهن بہ پرچي جي ترتيب وقت ڪو بہ بهتر مضمون ڇڏي ڪري، هنن طويل مضمونن کي جاءِ نہ ڏلي وئي آهي، ٻيو تہ هنن طويل مضمونن کي شايع ڪري سچ پچ تہ دنيا جي بهترين ۽ معياري علمي ۽ ادبي رسالن جي پيروي ڪئي ٿي وڃي، جن جي هر پرچي ۾ هڪ يا ٻہ اهڙا خاص مضمون لازمي طرح شايع ڪيا ويندا آهن جي سڄي رسالي جي چوٿين حصي، اڌ، بلڪ ڪن حالتن ۾ ويندي ٽن حصن جيتري جڳهہ به والاري بيهندا آهن، ٿيون تہ اهڙن تحقيقي مضمونن جي، ٻنهنجيءَ ٻر ۾ هڪ خاص ۽ مستقل اهميت آهي، جنهن کان ڪنهن بہ صورت ۾ انڪار ڪري نٿو سگهجي، چوٿون تہ اسان جي پڙهندڙن کي هلڪن ۽ مختصر مضمونن سان گڏو گڏ،

ٻاڻ ۾ طويل ۽ "خشڪ" مضمونن جي لاڳيتي مطالعي جي عادت ٻڻ پيدا ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ علم و ادب جي دنيا ۾ عزت ۽ مقبوليت واري جاءِ رکو مزاحيہ، تفريحي، اتفاقي ۽ سطحي مطالعہ ٻارن کي ڪڏهن بہ نصيب ٿي ڪين سگهندي. طويل لکيتون ٿي آهن، جن جي لاڳيتي مطالعي سان علمي معيار ۽ فڪر جي پختگي حاصل ٿئي ٿي. مفصل ۽ سير حاصل مضمون - تاريخي، ثقافتي يا خالص ادبي وغيره - ئي اڳتي هلي اسان جي قوم جو علمي سرمايو بڻجندا. انهيءَ ڪري اميد تہ اسان جا پڙهندڙ ٻين چيزن سان گڏ هھڙن ڊگهن مضمونن ۾ بہ دلچسپي وٺڻ شروع ڪندا، توڙي جو انهن ۾، بامقصد تحقيق ۽ تنقيد جي لحاظ کان، ڪجهہ قدر اوڻايون ئي ڇو نہ ڪٿي هجن!

تنقيد

اسان جي ادب ۾ تنقيد جي موضوع تي خير ڪا چيز موجود آهي. ڪنهن بہ ٻوليءَ جو ادبي ۽ علمي سرمايو تيسين مڪمل نہ سمجهيو ويندو آهي، جيسين ان ۾ تنقيد جي موضوع تي ڪارآمد مواد موجود نہ هوندو آهي. تنقيد هڪ اهڙو موضوع آهي، جو ادب کي نيون راهون ڏيکاري ٿو، پيش ٿيندڙ ادب جي فني ڪمزورين کان لکندڙن کي واقف ڪري ٿو، ۽ نون لکندڙن کي، انهن ڪمزورين جي روشنيءَ ۾، صحيح ادب پيدا ڪرڻ لاءِ آماده ڪري ٿو. نهايت افسوس جو مقام آهي، جو اسان وٽ جيڪي تحقيقي مضمون پيش ٿين ٿا، انهن ۾ بہ تنقيد جو پهلو بنہ غائب ٿو رهي. ڪوبہ تحقيقي مقالو تنقيدي عنصر کان سواءِ مڪمل نہ سمجهيو ويندو آهي. ان ڪري ڪم از ڪم اهي محترم دوست جيڪي تحقيقي چيزون پيش ڪن ٿا، انهن کي انهيءَ پهلوءَ ڏانهن ضرور ڌيان ڏيڻ گهرجي.

تنقيد جا پنهنجا ڪي مقرر اصول آهن: فقط ڪنهن چيز کي ساراهڻ يا ننڊڻ کي تنقيد نہ سڏبو آهي. ڪنهن بہ ادب پاري کي تنقيد جي ڪسوٽيءَ تي آزمائڻ وقت، ذاتيات کي الڳ رکي، ان جي فني خوبين ۽ خامين جي اجاگر ڪرڻ کي تنقيد چئجي ٿو. هر ادبي چيز جي پس منظر ۾ ڪي ذهني ۽ نظرياتي، سماجي ۽ معاشرتي، نفسياتي ۽ خارجي محرڪات هوندا آهن: جيسين انهن محرڪات تي روشني نہ پوندي، تيسين ان کي تنقيد نہ چئي سگهبو. تنقيد هڪ پاڪيزه موضوع آهي، جنهن لاءِ محنت، علمي ديانت داري ۽ اصولن جي پابندي ضروري چيزون آهن.

اڄ جڏهن سنڌي قوم پنهنجي علمي ۽ ادبي سرمايي کي سهيڙڻ ۽ سينگارڻ لاءِ قدم کنيو آهي، تڏهن اسان جي اديبن ۽ محققن کي گذارش آهي تہ هو ادب جي هن ضروري حصي کي هٿ ۾ کڻن - ۽ تنقيدي مضمون لکي سنڌي ادب جي هن خال کي پرڻ جي ڪوشش ڪن. "مهراڻ" جو ادارو هر صحيح تنقيدي مطالعي جي وڏيءَ خوشيءَ سان آجيان ڪندو، ۽ اهڙن مضمونن کي شڪريي سان امتيازي جاءِ ڏيندو.

مضمونن جو معاوضو

ڪجهہ وقت ٿيو تہ سنڌي ادبي سنگت (سنڌ) طرفان اها تحريڪ هلائي ويئي تہ جهڙيءَ طرح ٻين زبانن جي لکندڙن کي ناشرن طرفان مناسب معاوضا ڏنا وڃن ٿا، تهڙيءَ طرح سنڌي لکندڙن کي بہ ملڻ گهرجن. اصل ۾ اها تحريڪ حڪومت پاڪستان جي انهيءَ ہڪ اکيائيءَ واريءَ روش خلاف هلائي ويئي هئي، جنهن ۾ سندن اطلاعاتي کاتي طرفان شايع ٿيندڙ، سنڌيءَ جي ماهوار رسالي "نئين زندگيءَ" کان سواءِ، ٻين سمورن رسالن جي لکندڙن کي معاوضا ڏنا وڃن ٿا! اسين سنڌي ادبي سنگت ۽ ٻين ادب دوست گروهن جي فقط انهيءَ مٿئين هڪ نقطي نگاهہ کان، انهيءَ مطالبي سان پورو پورو اتفاق ڪريون ٿا.

ترت ئي اسان کي ڪن اديب دوستن کان خط پهچڻ شروع ٿيا تہ "مهراڻ" ۾ شايع ٿيندڙ شعرن، افسانن ۽ مضمونن لاءِ ادبي بورڊ پڻ معاوضا ڏئي. اسان اهو مسئلو بورڊ جي سٽينڊنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ پيش ڪيو. ميٽنگ ۾ ان بابت جو فيصلو ٿيو، اهو اکر بہ اکر، پڙهندڙن جي واقفيت لاءِ هيٺ ڏيون ٿا:

"رٽ پيش ٿي تہ ٻين زبانن جا تقريباً سمورا معياري رسالا اديبن کي معاوضا ڏين ٿا: پڻ ۾ اچي ٿو تہ پاڪستان اطلاعاتي کاتي وارا سندن طرفان نڪرندڙ سنڌي رسالي "نئين زندگيءَ" لاءِ اهڙي ويچار ڪري رهيا آهن تہ سنڌي اديبن کي بہ سندن لکيتن جو معاوضو ڏنو وڃي: انهيءَ ڪريَ ضروري آهي تہ "مهراڻ" جي لکندڙن کي اهڙي مناسب اجوري ملڻ واري سوال تي ويچار ڪيو وڃي.

"ڪاميٽيءَ پيش ٿيل رٽ سان اصولي طرح اتفاق راءِ ظاهر ڪيو پر، ميمبرن جي راءِ ۾، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌس ادب جي موجوده صورتحال کي خيال ۾ رکي، آخرين طرح ائين چئي ڪين سگهبو تہ معاوضن ڏيڻ جي سرشتي رائج ڪرڻ سان هروڀرو رکوڪي فائديمند نتيجائي نڪري سگهندا.

"ساڳئي وقت سنڌي اديبن جي دلين ۾ صحتمند ۽ معياری ادب لاءِ چاهہ ۽ امنگ پيدا ڪرڻ، ۽ سندن همت افزائيءَ لاءِ، هنن اٺ انعام مقرر ڪيا: پهريون انعام پنجاهہ رپين جو، ٻہ انعام، هر هڪ پنجويهن رپين جو، ۽ پنج انعام، هرهڪ ڏهن رپين جو. اهي انعام هر اشاعت لاءِ رهندا، ۽ "مهراڻ" ۾ شايع ٿيندڙ هر چيز (شعر، افسانو يا مضمون) بنا امتياز جي، انعام لاءِ ويچار هيٺ آندي ويندي."

اسان جي ٻولي ۽ ادب هن وقت جنهن آزمائشي دور مان لنگهي رهيا آهن، ان ۾ رسالا گهٽ، پڙهندڙ گهٽ، لکندڙ گهٽ، ناشر گهٽ، ۽ سڀ کان مٿي، ارباب حڪومت جي سنڌی ٻوليءَ ۽ ادب ڏانهن سردمهريءَ واري روش اسان

جي سامهون آهي. اهڙيءَ صورتحال ۾ اديبن کي معاوضي ڏيڻ جو سوال، جيڪو اڳتي هلي ممڪن آهي ته اديبن، ناشرن ۽ پڙهندڙن-سڀني جي دلين ۾ باهمي شڪ ۽ گمان پيدا ڪري، ۽ اهو به ممڪن آهي ته ٻوليءَ ۽ ادب جي خدمت جي جذبي بدران، ٿوري يا گهڻي پاڳي، مالي مفاد خاطر ادب لکجڻ شروع ٿئي.-سو ڪيتري قدر صحيح ۽ فائديمند ٿيندو، اها هڪ غور طلب ڳالهه آهي. تنهنڪري جيڪڏهن ڪو به ماڻهو اديبن ۽ ادبي سنگت جي انهيءَ خاص مطالبي سان مڪمل اتفاق راءِ نه رکي، ته اسان جي اديبن کي هرو ڀرو انهيءَ شخص جي نيڪ نيتيءَ ۾ شڪ آڻڻ نه گهرجي. ٻوليءَ ۽ ادب جي ئي مفاد کان جيڪڏهن ڪو اسان جو دوست انهيءَ مطالبي کي في الحال درست ۽ فائديمند نه سمجهي، ته به اسان جي محترم لکندڙن کي سندس راءِ جي آجيان ڪري، ان تي ٿڌي سيني سان غور ڪرڻ ۽ وهجائڻ گهرجي.

سنڌي ادبي بورڊ مٿيون فيصلو ادب جي ڀلائيءَ ۽ اديبن جي همت افزائي کي مدنظر رکي ڪيو آهي. اميد ته اسان جا لکندڙ انهيءَ فيصلي کي قدر جي نگاهن سان ڏسندا.

ناولن، ناٽڪن ۽ افسانن جي ساليانې چُونڊ

سنڌي ادبي بورڊ اهو پڻ فيصلو ڪيو آهي ته سنڌي ادب کي ترقي ڏيارڻ ۽ سنڌي اديبن جي وڌيڪ همت افزائيءَ لاءِ ناولن، ناٽڪن ۽ مختصر افسانن جي ساليانې چُونڊ پڻ ڪرائي وڃي. اسان جي ادب ۾ انهن صنفن-ناولن، ناٽڪن ۽ مختصر افسانن-جو ڪو خاطرخواهه مواد پيدا نه ٿي رهيو آهي. ان ڪري انهن صنفن ڏانهن اديبن جي توجهه ڇڪائڻ ۽ سندن همت افزائي ڪرڻ لاءِ هيٺيان انعام مقرر ڪيا ويا آهن:

(١) هر سال جي پڻ بهترين ناولن لاءِ، ترتيب وار ٦٠٠-٠-٠ روپيا ۽ ٤٠٠-٠-٠ روپيا.

(٢) هر سال جي پڻ بهترين ناٽڪن لاءِ، ترتيب وار ٦٠٠-٠-٠ روپيا ۽ ٤٠٠-٠-٠ روپيا،

(٣) هر سال جي پڻ بهترين مختصر افسانن لاءِ، ترتيب وار ١٥٠-٠-٠ رپيا ۽ ١٠٠-٠-٠ روپيا، ۽

(٤) هر سال جي پڻ بهترين هڪ ائڪٽ جي ناٽڪن لاءِ، ترتيب وار ١٥٠-٠-٠ روپيا ۽ ١٠٠-٠-٠ روپيا.

انهن چُونڊن لاءِ هيٺيان شرط مقرر ڪيا ويا آهن:

(١) ناول، ناٽڪ يا مختصر افسانو طبعزاد ۽ اصلوڪو هجي،

(٢) ڇپيل يا اڻ ڇپيل جو قيد نه آهي-البت جيڪڏهن ڇپيل آهي ته اهو اُن ئي سال اندر ڇپيل هجي، جنهن سال جي چُونڊ ۾ پيش ٿي رهيو هجي،

(۳) ناول جي ضخامت تقريباً پنجاهه هزار ۽ ناٽڪ جي ضخامت تقريباً پنجويهه هزار لفظن تي مشتمل هجي: ناٽڪ گهٽ ۾ گهٽ ٽن اڪن جو هئڻ گهرجي- مختصر افسانې ۽ هڪ اڪٽ جي ناٽڪ جي حالت ۾ ضخامت جو ڪوبه شرط نه آهي؛

(۴) ناول، افسانو يا ناٽڪ سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن، معاشرت ۽ ماحول، حالتن ۽ مسئلن متعلق هئڻ گهرجي؛

(۵) قلمي صورت ۾ هڪ ڪاپي، ۽ ڇپيل صورت ۾ پنج ڪاپيون- سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، بندر روڊ، ڪراچيءَ ڏانهن موڪلڻ کپن؛

(۶) سال جي چٽاڀيٽيءَ ۾ شامل ٿيندڙ ناولن وغيره جي پهچڻ جي آخرين تاريخ، آئنده سال جي جنوري مهيني جي ۱۵ تاريخ شمار ٿيندي؛

(۷) چٽاڀيٽيءَ لاءِ ناول وغيره موڪلڻ وقت شامل خط تي پهريائين هي لفظ لکڻ گهرجن: "ساليانه ناول / ناٽڪ / افسانه چٽاڀيٽي، سال .... لاءِ"؛

(۸) بورڊ طرفان مقرر ڪيل ججن جو فيصلو قطعي ۽ آخري ٿيندو- ججن جا نالا مخفي رکيا ويندا؛

(۹) جيڪڏهن موڪليل چيزن مان ڪا هڪ به انعام ڏيڻ لائق نه هوندي، يوءِ ڪٿي پهريون نمبر ڪنهن جو به هجي- ته بورڊ انعام ڏيڻ لاءِ پابند نه رهندو؛

(۱۰) انعام کٽندڙن جا نالا اخبارن ذريعي ظاهر ڪيا ويندا، ۽ ٽن مهينن اندر کين انعام جي رقم ڏني ويندي؛ ۽

(۱۱) چٽاڀيٽيءَ ۾ آيل چونڊ بهترين ناولن، ناٽڪن يا افسانن کي مصنفن جي اجازت سان شايع ڪرڻ جو بورڊ کي پهريون حق رهندو-

اميد ته سنڌ ۽ هند جا سمورا اهل قلم هن ڏس ۾ بورڊ سان دل کولي تعاون ڪندا- ان بابت وڌيڪ لکپڙهه بورڊ جي سيڪريٽريءَ سان ڪري سگهجي ٿي-

ڪجهه پنهنجي متعلق

"مهراڻ" سنڌ ۾ هڪ قومي رسالي جي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي- سندس معيار ۽ مواد جا بهتر منصف خود پڙهندڙ ئي آهن- اهڙي رسالي جي همت افزائي ڪرڻ پڙهندڙن جو قومي فرض آهي- انهيءَ همت افزائيءَ جي صورت اها آهي ته جيڪي سڄڻ اڃا تائين "مهراڻ" جا ساليانا خريدار نه بنيا آهن، سي مهرباني ڪري پنهنجا ساليانا چندا موڪلي خريدار بنجن- ۽ ان سان گڏ پنهنجي دوستن يارن کي به "مهراڻ" جي خريدار بنجڻ لاءِ همٿائين- اسان جا پڙهندڙ جيترو وڌيڪ هن ڏس ۾ اسان جي مدد ڪندا، اوترو ئي وڌيڪ اسين پنهنجي ٻوليءَ ۽ ان جي ادب جي اشاعت ۾، هيءَ قومي خدمت ڪاميابيءَ سان بجاءِ آڻي سگهنداسين-

— م۰۱۰ج

جمل فقير

ڏنگايون

زُلفَ ڏِنگا، آبْروُء ڏنگا، گفتار ڏِنگي، رفتار ڏِنگي -
جنهن جاء هوندا اهي چار ڏنگا، لاچار هوندي هرڪار ڏِنگي.
ڪيئن آچي تنهن جاء جميعت، شهر سڄو پُر شور شَرر -
جت يار ڏِنگو، آغيار ڏِنگو، دِهْدار ڏِنگو، بازار ڏِنگي.
ڪير ڪنهن جو فرياد سڻي، ۽ ڪير ڪنهن جو ڪو داد ڪري -
جت سُوار ڏنگو، سالار ڏنگو، دستار ڏِنگي، تلوار ڏِنگي.
ڪيئن آچي ڪم راس تَنهين جاء، سمجهه سخن، ڪر هوش "جمل" -
ڪوٽار ڏِنگو، ڪمدار ڏِنگو، سختيار ڏِنگو، سرڪار ڏِنگي.

جنهين کون ويک جمعيت ٿيوي، سڄڻ سدا سو آوي: تين من ڀاوي
سور کنون وڃ نور نيلي، ٽر ڀير آڳڻ تي ڀاوي: تين من ڀاوي
قدم قدم تون پدم تصدق، جنهين دم دوست هلاوي: تين من ڀاوي
"حمل" نال حجاب ڦٽا ڪر، ڪر ڪي ڪرم آلاوي: تين من ڀاوي

هردم حمد هزار ڪران، ول دلبر جي دل ڳنڍي: سهڻجون سڏي
ميهڙون منڊي ڪول ڀهي، آءِ اِٿ اوطاقان آڏي: سهڻجون سڏي
مثل مسيحا مرو ٻانڌي، ول هڏ جيواني جنڊي: سهڻجون سڏي
"حمل" دي حق تعاليٰ شالا بخت ڪري ول وڏي: سهڻجون سڏي

خوب ٿيوان خوشنود ڀهون، محبوب منڊي من ڀاوي:
مٺن ڪن دوست جنهين دم آوي
ٿيوي راحت روح منڊي کون، درد تنهين دم جاوي:
مٺن ڪن دوست جنهين دم آوي
دشمن دي دل داغ ٿيوي، وچ غم دي غوطي کاوي:
مٺن ڪن دوست جنهين دم آوي
آک "حمل"! حق تعاليٰ کون، تان پير رقيب نه ڀاوي:
مٺن ڪن دوست جنهين دم آوي

سڄڻ آوي سڀ سک ٿيون، وڃن ڏک ڏولاوي: ڀر جي آوي
سوز فراقان ساڙ سڃيي، سي سک ٿيون ول ساوي: ڀر جي آوي
هڪ دم دلبر قول ڀهي، ڪل درد، الم، غم جاوي: ڀر جي آوي
"حمل" حمد هزارين ڪر، چا نال ڳجهي ڳل لاوي: ڀر جي آوي

ا

١. **بيت:** شيخ "اياز"؛ صالح؛ ميرل؛ مخدوم غلام احمد؛ (مرحوم) بچايو فقير رلڻ.
سينگار: عارف المولا. **دوها:** بشير موريائي.

٢. **ڪافيون:** سائل؛ گرامي؛ بردو؛ نارائڻ "شيام"؛ طالب المولا؛ "تنوير" عباسي؛ عارف المولا؛ محمد خان "غني"؛ پرسون مل "پياسي"؛ ميرل؛ حافظ آحسن؛ "راز" بلڙائي.
وايون: شيخ "اياز".

٣. **گيت:** شيخ "اياز"، گوردڻ محبوباڻي "ڀارتي"؛ هري "دلگير"؛ بردو؛ "تنوير" عباسي؛ عارف المولا؛ سراج؛ خواجه سليم؛ تاج صحرائي؛ محمد صالح سهيو؛ محمد خان "غني".
چپو: شيخ "اياز".

٤. **لوڪ گيت:** ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ.

٥. **نظم:** گووردڻ محبوباڻي "ڀارتي"؛ هري "دلگير"؛ شيخ "اياز"؛ گرامي؛ بشير موريائي؛ "نياز" همايوني؛ عبدالڪريم "گدائي"؛ بردو سنڌي؛ ابن حيات؛ مرزا ن خان بلوچ.

٦. **نيون طرزون - سانيٽ:** نارائڻ "شيام"؛ بشير موريائي.
ٽرائيڪل: نارائڻ "شيام".

٧. **غزل:** شيخ "اياز"؛ هري "دلگير"؛ عبدالڪريم "گدائي"؛ گووردڻ محبوباڻي "ڀارتي"؛ نارائڻ "شيام"؛ عبدالحليم "جوش"؛ "تنوير" عباسي؛ بشير موريائي؛ حافظ شاهه.

٨. **قصيدو:** بردو سنڌي.

٩. **قطعا:** گووردڻ "ڀارتي"؛ شيخ "اياز"؛ علي محمد "مجروح".

١٠. **رباعيون:** نارائڻ "شيام".

١١. **آزاد نظم:** شيخ "اياز"؛ شيخ "راز"؛ هري "دلگير"؛ بشير موريائي؛ سگن آهوجا.

١٢. **ادب لطيف:** جهامنداس ڀاٽيه.

دنيا کي مخاطب ٿي چيو شاعرِ نوخيز،
"موضوع ڏيو، پوءِ ڏسو سنهنجي ذڪاوت"—
شاعر کي تڏهن دنيا ڏني هيءَ ورائي:
"آ توکي نه موضوع جي، پر دل جي ضرورت!"
— آر. ڊبليو. گيلڊر

بيت

ايــاز

مان ٻڙڇي، مان گهاءِ، مان ئي وارُ وجود تي؛
مان ئي هان ٻڇتاءِ، مان ئي ٻيار ٻرينءَ جو.

آيو آڌيءَ رات جو، ٻرين جو ٻڙلاءُ،
ڇڪڻ لڳو چنڊ جو، کهرو کهرو کهاءُ،
صدين جو سوداءُ، جاڳي آئيو جيءَ ۾.

ڇتي سگهندين چنڊ، تو ڏي مان ڇوڙو تڪيان!
ڏئي سگهندين چنڊ، مون کي ٻار ٻرينءَ جا!

اکڙين اڄ آفت، ماريو آهه ميار سان،
ڇنبيون جهڪيون ڇَتِ، ڏکندا ڏوراپا ڏئي.

مڙهيون ٻونيون مَنَ، منجي ويون مورتيون،
دلين ديپ وسائيا، دونها ٿيا درسنَ،
وسري ويا وچن، آخر ٻوڇا ٻريت جا.

ماسٽر محمد صالح "سپيو"

درياهه ڏي نه دڙڪا، مون کي ٻر ويچار؛
آءٌ ڪا ٻاڻ وهيٽي! ٻرين منهنجو ٻار؛
اڇڻ وڃڻ منهنجو، آهي ليل لهار؛
ڪٿي وساري مان وهان، محبتي ميهار!
"صالح" منهنجي سار، ساهڙ لهندو سير ۾.

درياءَ منهنجي دوست جو، جي هوند ڪيئي ديدار؛
ائين ارڏايون اهڙيون، هوند نه ڪرين هزار؛
ٻوڙين ڪين ٻيهار، آسانيون اڇن جي.

سرتيون منهنجو سڏ، ڪوهيارل جي ڪن ٻيو؛
کهڙيءَ ٻل ۾ کهوٽ ڪي، ڏسنديون مون سان گڏ؛
"حيلي رزق ٻهالي موت" هوت نه وهندو هڏ؛
مستي "صالح" ڇڏ، ته ٻسين منهن محبوب جو.

هيءَ ٻڻ منهنجي دانهن، راڳا ڪندي رُڃَ ۾؛
اڳي ٻوءِ آهيان، آءٌ ٻاروچل جي ٻانهن؛
هتي ڦاٽي هانءُ، "صالح" منهنجو سيج ۾.

جالب ڪارڻ جيڏيون، آءٌ جبل جهاڳينديس؛
هاڙهي حب ولدر جون، سڀ وڻون واچينديس؛
"صالح" تنهن سڄڻ جون، سڀ جايون جاچينديس؛
هت ڪيئن ڪانينديس، ٻاڙيچيون ٻنهل ري!

مير محمد "ميرل"

ماهي دي مک ويکڻ ڪيتي، ڏک ٻکا مک آيــا ـ
شڪر خدايا!
راتيان ڏينهان آهئي تالگهه جنهندي، سو مولا محب ملايا ـ
شڪر خدايا!
ڪول ميڏي آ ڍول ٻيٺا، تي ڳيا لايا سجايا ـ
شڪر خدايا!

هڪ دم دي وچ درد ڪنئي، جيوين آپ الايا—
شڪر خدايا!
ڪرم ڪنون ڪتو لرم تي نرمل، پيار دا پاڪر پايا—
شڪر خدايا!
دست نازڪ نال دلبر ميڪون، پيالا پر پر پلايا—
شڪر خدايا!
هوش ڪنون بيهوش ٿيا من، ازلي ها جو آچايا—
شڪر خدايا!
قربان سڄڻ دي قدم قدم تون، چاهه ڪنون ها چايا—
شڪر خدايا!
اڄڻ اسالڏي عيد ٿئي، ڳيا سڀ ڏک ڏولاوا—
شڪر خدايا!
”ميرل“ هڪ محبوب پاجهون، پيا ڪولمنگي ڪج مايا—
شڪر خدايا!

مخدوم غلام احمد ”غلام“

اڄڻ مني آءِ، آلتهء لسڳب امير تون؛
هميشهه هنئين ۾، ساروٽي سند پاءِ؛
مون ڪان مُنهڙو موڙئين، جالي تو نه جُڳاءِ؛
بي غم ا تون بچاءِ، غمن ڪان ”غلام“ کي.

ماري مون مدام، ٿي مَحبت تنهنجي ميرَ؛
سڙي سينو سوزَ ۾، لاهي اکين کي آرام؛
محب منهنجي متن ۾، سُونجهه کهٽي ساتام؛
غرق هيءُ ”غلام“ غمن جي غرقانَ

مرحوم بچايو فقير رند

ڪالهه لنگهي ويا ڪاهوڙي، محبت رکي من؛
جوڳي پنهنجي جُوءِ تي، ويراڳي وڃن؛
لکي ويهن وات تي، ورب پيا اچن؛
چمندي چاوائي ڪين ڪي، اها عادت عاشقن؛
جتي ناهي پير پکيءَ جو، اتي پيا سنياسي سجهن
دکايا انئي در تي، دولها درويشن؛
پرهه جو پاڻيءَ لاءِ، پاڻون ڪين پڇن؛
لاڻي لالائي لڳن کي، پيا ڏوڙ ۾ ڏوڻن؛
سارو ڏينهن سبحان سان، ويچاريا وتن؛
مون کي تون مولاءِ ڪرين، طالب منجهان تن؛
هنن کي رام ڳڏيو هو ”رلد“ چوي، انهيءَ اهڃاڻن؛
سدا ساميڙن، سڪ نه آلدو سر تي.

ڪالهه لنگهي ويا ڪاهوڙي، سامي سوپارا؛
هلڻ جا هنگلاج ڏي، ڪيئون چت الدر چارا؛
ڪنڪا ۽ ڪرنار تي، انن اڏيل اوتارا؛
جيجان جوڳيئڙن جا، مون کي ہرن ٿا پارا؛
اتر لڳي ٿو آڪرو، پيا پون ٿا پارا؛
رات وهامي ڏينهن ٿيو، تڪيندي تارا؛
جن کي رام ڳڏيو هو روهه ۾، جن ڪيا وڃڻ سان وارا
سي مون بيٺي ڏٺا ”بچايو“ چوي، سنياسي سارا
سامي سوپارا، جن ڪاهيو ڪاروليار ڏي.

ڪالهه لنگهي ويا ڪاهوڙي، لاهي لاڳاپا؛
جوڳين ويندي جوءِ سان، وڏا ڪيا واڪا؛
جن جا هٿا ڪس ڪنڪا تي، سي وڃي ٿيا ٿانيڪا؛
”وحده لاشريڪ له“ جو هو پنو پڙهن ٿا؛
الهيءَ ريت ”رند“ چوي، جوڳين جڳ ڪيا؛
لاهوتين لاٿا، سانڱا پنهنجي سر جا.

ڪالهه لنگهي ويا ڪاپڙي، ڪري لاهوتي لنڪا
پک وڏي هٿون بکرين، اٿي ليرالي اڪتا؛
لکي ويٺا وات تي، لکي ٽڪائن ٽڪيا؛
مٽي چڏي هو مانٽي، لانڱا ٿي اڪتا؛
سامن پنهنجي سر تي، وڏا سور سٺا؛
تن کي رام ڳڏيو هو ”رند“ چوي، جن ڪنڪا تي ڪس ڪيا
لاهوتن لٿا، ڏر ڪان ڏوتا ڪين ڪي.

عارف المولا

جلال فقير جي رنگ ۾

چيلا ڪنيو چوڪريءَ وڏا ٿي واڙي،
ڪارا ڪانگ ڪاهن تان لٽا لٽاڙي،
ڇڳند چوڙي ڇڏيون، ڳُنتون ڳناڙي،
سِيني سِينڌل ڇڏيو، لوئيءَ کي لاڙي،
ٻُوندن ٻهاريون ڪيون، سُڪڙو سناڙي،
چولو چُست چنبيل کي، وريو ولاڙي،
ڪولتا گل بدن جا، ٻيئا آرهه آياڙي،
اعلايَ عين عجيب جا، چوڏس چمڪاڙي،
ٻينيءَ برابر اچي، ڪَنڌَر ڪُڄاڙي،
چيلهه چيلاڻي سنهڙي، چيتا چيهاڙي،
چيهي چرن چوڙيل جا، راسين رتاڙي،
وڃون وسڻ آئيون، ٻرين جي ٻاڙي،
ٻسي هاڻ حسين جا، هاڻي هرکيا ڙي،
ڏيون لک ڏاڙي، "عارف" عجيبن هنيون!

دوها

بشير مورياڻي

ڪپت ڪوءَ جي رسيلي، جنهن کي رڳ رڳ ڄاتو،
دل جو درد لهڻ جو ناهي، اهو نه ڪنهن پرچاتو.

ٻن ٻن پيمبر روهه رليم، من جو ميت نه مليو،
مسجد مندر ڇين نه ڀاتم، دل جو ڦول نه ڪليو.

لين جوت مڌر مڌر، آهه ڇين تي ساس،
تنهن هوندي ٻه من ۾ آهي، پيا ملڻ جي آس.

تو ٻن ائين ٻچان ٿو، جيئن، آويءَ ۾ ڪو ٺانءُ،
ٿريو وڃان ٿو، جڏهن ڳنهي ٿو، ڪوئي تنهنجو نانءُ.

جڏهن تنهنجو نانءُ ڳڌو سي، ٻڪ ٻڪ گل ٽڙيا،
چاندوڪي ٿي ويئي چوڏس، ڏک جا بند ٽٽا.

سولهن ڏني سي ورولهن ٿي، آهي ڪان اڪاسي،
تنهنجي نيڻن جوت ۾ سائين، رنگ عجيب ڏٺاسي.

سندرتا جا سيڪڙو، پريت نه آهي راند،
تو وٽ ڪوٽ آ، چل آهي، تو وٽ ڪٽي آ ڪالڌ.

ڪافيون

محمود شاهه صاحب "سائل"

رليون ڪين رهن، اکڙيون روز روئن،
رت راتيان ڏينهان هارن ٿيون!

١- ڪاڏي ڪين ڏسن، جن جي لاءِ سڪن انهيءَ ٻار تڪن، ٻي ڪار نه ڪن،
نڪي ڇپر ڇنن، توڙي لير وهن، راهون رانڊ ٻنهل جا نهارن ٿيون.
٢- جيڪي پرت پيون، اوهي جڳ ڪان ويون، وتن سڪ سندا سي ته ٻارڪيون،
صفا سرت ڇڏي بي سرت ٿيون، رڳو ڏيان سڄڻ جوئي ڌارن ٿيون.
٣- ساريون ٻار ڪي ساري رات ڪٽن، والديون ڪين ويهن، پيون اڃن لنجهن،
سنجهو ڪين سمهن، ڏئي آڏي اٽن، ائين ڪوندر ڪهڙيون ڪهارن ٿيون.
٤- ڪهڙي اک جي لڳن، پري ڇرڪ اٿن، جهوري جيءَ اندر ۾ لڳي جا اٿن،
رتون ويهي رٽن، ڪهڙيءَ ريت رسن، پيون ٻچر ايها پو پچارن ٿيون.
٥- نڪي ڪچن پچن، نڪي ڪنهن سان سلن، ڏک سور سهن، پر ٻڙڪ نه ڪن،
ويٺيون ورهه وٽن، ٻاهر ڪين ڪڍن، اهڙو پاڻ پنهنجي کي مارن ٿيون.
٦- سدا سوز سڙن، دوهان درد دکن، منجهه پرت پچن، مگر مچڙا مچن،
ٿڌا ساهه کڻن، ٻاهيون پيڙ پرن، ويتر ڦوڪون ڏئي سي ٻارن ٿيون.
٧- گهرئون ڪين گهرن، ڪنهن جي در نه وڃن، ٻئي سڀ ڪان ڇنن، اها چال سندن،
سڌو محب مڱن، تنهن سان ڳوپ ڳنڍن، ڌاران دوست ٻين کي وسارن ٿيون.
٨- آهي رالد ڪنن، جيڪي قرب ڪسن، هڪ تر نه هٽن، ڪسئون ڪين ڪسن،
پلا پاڪ الهن، ساري يار سرن، "سائل" قول ٻنهل سان ته پارن ٿيون.

غلام محمد "گرامي"

ور ور ڪري ساريم وري، سهڻيون سڄڻ سپاجهڙيون،
هردم رهن جي هيج مان، هم خيالڙيون، هم حالڙيون.
ڪيفي ڪهن، سيفي سٽن، برقي ڪنئون، بجلي ٻڃن،
تو پر ڪري، بيحد ٻجيون، ٻاري ٻره جون پالڙيون.

٢- ڳاري ويون، ٻاري ويون، ساڙي ويون، ماري ويون،
تو دور کان دلِ تي دَميون، دولَهہ ڏٺي! جي دالڙيون.
٣- وَرُ وَرُ وَرَن، مانديون سَرَنُ، ٿيون وَجهہ وِجهَنُ، سي مَنَ ڀَسَنَ،
آهنِ آداسيون، آرٿيون، آکڙيون، اَجِٺيون ۽ آنڙيون.
٤- سودو سچو، کوڙهي کچو، باقي ٻچو، کيتِ ڏک ڏَچو،
دلبر ويون، ڏاڙي کَسي، ٻئي دزد دِلِ دلالڙيون.
٥- کهڙي خبر، لوري لظر، کيميا اثر، آ فيض وَرُ،
رمزن رتل، ٿهري کجل، کيفي ۽ رنگ رتالڙيون.
٦- زاغ البَصَر ۽ والقمر، ۽ والضُحيٰ ۽ والفَجر،
سهڻيون، سچيون، مهڻيون مٺيون، پياريون، پريمي پيالڙيون.
٧- جالي جهڻيل، فاني ڦٽيل، راهن رليل، سورن سٽيل،
ڦيري ڦريل، ڦيرا ڏيو، ڦيرن پيون ليتُ ڦالڙيون.
٨- چوکيون چِلَن، گهوريون گهمن، جَرُکَنُ جيتَنُ، مُرُکَنُ ميلَن،
وَلڪجن وڙهن، مارنُ کُهَنُ، کيفي قهر ڪلالڙيون.
٩- کنهن کي چوان، کنهن سان کچان، کنهن سان "گرامي" سچ سليان،
آيون اري ! اوپريون، آکليون، آيَرَ، آبالڙيون.

بر ده سنڌي

وهہ وا چشمان يار ديان – يار مٺي منٺار ديان!

١- صدقي ٿيوان لب چولڻ تون، ڍولڻ تيڏي خوش پولڻ تون،
کر کر لخري گهنبڊ کولڻ تون – وه مٺڙيان ڳالهين يار ديان!
٢- زلف سيه مستالي هين، اکين مٺي خوش دي پشماني هن،
رُخ روشن تي پرواني هن – وه لوکان لت سينگار ديان!
٣- زلف دي پيچ عطر تون آلي، چمکن جيوين کي سپ کالي،
عشوي غمزي ناز لرالي – بوٿين آون بهار ديان!
٤- "برده" کون هڻ چين ڻ کودم، تئين بن جڳ وچ کونهين همدم،
والکون بلبل رووان دم دم – لهہ خبران بيمار ديان!

نارائڻ "شيام"

اِهي گهريون گهريون ۽ کاريون اکيون،
سُهڪَ رات جان سهڻيون پياريون اکيون!

١- کڏهن هي ٿي پنهنجن کان ويجهيون وڌيک،
کڏهن هي ٿيي ڏارين کان ڏاريون اکيون!

۲- شرارت تہ ڪوئي وناڻن سيکي،
اهي جي لچاريون لچاريون اکيون!

۳- محبت مٺان وس نہ ڪنهن جو هلي،
نمائيون بٺيون ماڻ واريون اکيون!

۴- اشارن ۾ اورن سڄو حال سي،
ڪُڇَن ڪينڪي مرڪ واريون اکيون!

۵- مٺا خواب مي ٿي ڏسن "شيام"! جن،
اکين ۾ پرينءَ جون وهاريون اکيون!

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

جتِ وائي وَرَڻ واري ويٺي، او يار، عشق چڏيو ات ليٺي!
عشق چڏيو ات نيٺي، او يار، ڪالهہ جنهن جي ڪَل پيٺي!

۱- جيڪي اڳ نہ ڏٺل ها ڪڏهين، سرڏيکار يٺين مي ٿي،
سور سوغاتون ڏيٺي، او يار، عشق چڏيو ات ليٺي!

۲- تن، من، دل دلدار کي، ٿول ڏناسون ٿيٺي،
ٿي سونهن سونهي جنهن کي ٿي، او يار، عشق چڏيو ات ليٺي!

۳- محبن ساڻ ملڻ جا، قول ڪيا سون ڪيٺي،
جانب ڪارڻ جي ٿي، او يار، عشق چڏيو ات ليٺي!

۴- "طالب" ۽ مطلوب کي، پرت پچائي پيٺي،
پول پڏل هينِ پيٺي، او يار، عشق چڏيو ات ليٺي!

تنوير "عباسي"

ڪو نہ پڏائي وات - اسين اڻ سولهان سونهون.

۱- ڪرندي، ٿڙندي، ۽ ٿاٻڙندي،
هوريان ڏاڍيان، رڙهندي رڙهندي؛
ڳولي لهبي وات - اسين اڻ سونهان سونهون.

۲- ڪنوٽيون اک نہ ملائي سگهنديون،
پاڻ کي ڪين جهڪائي سگهنديون؛
رکبو اوچو ڳات - اسين اڻ سولهان سونهون.

۳- اوندهہ ۾ ڪيئن ڪهاريندا سين؟
ليڪ تہ ڪڏهي پاريندا سين،
واچوڙن ۾ لات - اسين اڻ سولهان سولهون.

عارف المولي

او چنڊ، او ستارا، نہ ڪريو اشارا، نہ دل کي وڻن ٿا هي رنگين نظارا.

١- ڪيڏو ۽ ڪُڏو ٿا، فلڪ تي لڏو ٿا، ڪيو ٿا تبسم، اوهان کي نہ آ غم،
اسان کي ڪيڻ ۽ خوشيون ڪاچ ڪارا.

٢- اوهان وٽ نہ راڄ والم جو گذر آ، اسان وٽ ڏکن ۽ غمن جو تہ گهر آ،
اوهين خوش رهو ٿا، اسين سُور سارا.

٣- اوهان وٽ محبّت جو مذڪور ناهي، اسان کي فراقن ڪيو چُور آهي،
ڪيا نينهن ناسور، دل پارا پارا.

٤- اوهان وٽ نہ حُسن و محبت جون ڳالهيون، چڪن چاڪ، اکيون اسان جون تہ آليون،
حبيبن جي حُبَّ ۾ وَهن نيڻ لارا.

٥- جنين کي آ ساڃر سدائين سُکن جي، الهن ڪهڙي ڪَل آ اسان جي ڏکن جي،
جلي جان ساري جگر آهہ جارا.

٦- اوهان ساڻ ڪن ٿا ڪکر لِڪلِڪوني، اسان جي عجيبن پڏي اڄ اکوني،
ڪُلهن تي قربن ڪيا ڪيس ڪارا.

٧- محبت ڪان آهيو اوهين غير واقف، اسين عشق و الفت جا طالب ۽ "عارف"،
اوهين آهيو بي غم، اسين درد وارا.

محمد خان "غني"

ساڄن ريءَ سينگار: پنهنجو سڙيئي سنيئون سنيئون.

١- ڪين جهاڻ سان ڪنهن جي جهليون،
هي هي ڪنديون هوت ڏانهن هليون،
وڙيندي وڪارَ ڪانہ ڪهڙي ڪٽ ڪنيئون ڪنيئون.

٢- تنهن جو پنهل ٿيو پاڻ پڇائي،
جيڪا جبل ۾ وک ٿي وڌائي،
سڄ ڏٿون منسار، جالب ريءَ نڪي جنيئون جنيئون.

٣- سوريءَ کي جي سيج سڃاڻن،
چاڻ اِلهيءَ کي ڪين ٿا ڄاڻن،
عشق الدر آزار، منهن لہ آنهيءَ ڪان منيئون منيئون.

٤- عمر سچي ٿي راھ لھارينون،
آب اکين مان پٽي ٿي هاريئون،
پھتيون پرين پار، لوڙھ سندن جئين لٽيئون لٽيئون.

٥- عشق اندر کي ڏنيون آسائون،
بره بدن تي لاتيون لائون،
عام نہ ڪيئون اظهار، جيڪي وره مان وٺيئون وٺيئون.

٦- مرد "غني" ڪيئن تنهن کان مڙندا،
جڏهين جلندا، تڏهين جڙندا،
ڪٿي بره جو بار، بيشڪ بازي ڪٽيئون ڪٽيئون.

پمون مل انند رام "پياسي"

سارنگ جي تہ سينگار، من ۾ موج مچائي! موج مچائي ... مستي لائي!

١- ڪنوٺيون خيما ڪوڙي آيون، سهسين سيلا هٺ سرايون!
واسينگ والڪر وار، ور ور وجهن وڏائي! وجهن وڏائي ... مستي لائي!

٢- گرجي گرجي گوڙ گجايا، پرجي پرجي بادل آيا،
ڪڪرن ڪارونپار، هيبت هلت هلائي! هلت هلائي ... مستي لائي!

٣- جهٽ پٽ وس وس ٿي جهنگ جهر جي، ڀٽ ڀٽ ٿي پالوٽ پلر جي،
آڄ آڄ جي اسرار، راحت روح رسائي! روح رسائي ... مستي لائي!

٤- ساوڪ سبزي سولهي ساري، گس گس گل ڦل گاهہ گلزاري،
ٻوڙن لائي بهار، رونق عجب رچائي! عجب رچائي ... مستي لائي!

٥- ڍور ڍڳا ڍاپي ٿيا ڍولا، ڀڪي ۾ ڀڪڻ سڀ جهوڻ جهولا،
لاتين جي للڪار، وڻ وڻ ڏين واڌائي! ڏين واڌائي ... مستي لائي!

٦- ترت ڪري تڪڙي تہ تياري، هيڄ منجهاران هاري ناري،
هردم ٿي هوشيار، ڀوڪين ڀوڪ سوائي! ڀوڪ سوائي ... مستي لائي!

٧- ذاتر ذرت ذڪر جي ناري، گهر گهر هَٿَ هٿ ٿي هيڪاري!
شان سجائي ستار، ڪٿي آهي پال پلائي! پال پلائي ... مستي لائي!

٨- ڀروَر ڀردي ۾ هو چپايو، "پياسي" پرين اڄ پاڻ پسايو،
دلبر جي تہ ديدار، جهڳ مڳ جوت جڳائي! جوت جڳائي ... مستي لائي!

"ميرل"

سانون ايهن ڪيتا قرار - آيا عشق ٿيا اظهار.

١- عشق دا اندر ٻڌيا ٺڪاڻا، سرس سيني وچ سور ساماڻا،
کهمندي کهنيان بازار - آيا عشق ٿيا اظهار.

٢- عشق اندر وچ مسجد ٺاهي، سجدي دي وچ پيؤن سر نوائي،
تڪبيران دي تار - آيا عشق ٿيا اظهار.

٣- عشق اندر وچ کوڙيا خيمان، ماس بدن دا بڻ گيا قيمان،
ڏڙ سسي کنون ڏار - آيا عشق ٿيا اظهار.

٤- عشق دي اهيدي بلند هي بازي، "ميرل" ڪٽي جنهن سو ممتازي،
ڏونهين جڳ جنسار - آيا عشق ٿيا اظهار.

حافظ محمد احسن

دوست نه ٿي دم ڏار - هوت الاجي چاهي حياتي!

١- وات وڃڻ جي ڪر نه وائي، کهوٽ سدا ڪڏ کهار -
محب متان ٿئي منهنجي مماتي!

٢- ڏينهن ڏکن جا ڏاڍا ڏنا مون، سور سٺم صد بار -
ڇيهون ڇهون ٿي وئي ڇاتي!

٣- ورهيه لنگهي ويا ويٺين وساري، واڳ وصل جي ڪا وار -
تنهنجي ڏسڻ لئي دلڙي آتي!

٤- ديد ڏيکاري دلڙي ڦُري وئين، دُور رهئين دلدار -
ڳالهه اها مون اڳ نه ڄُٺي ڄاتي!

٥- ڏيهه سڄوئي ڏوري ڏٺو مون، ڪونه تنهنجو مَٽ يار -
لَٺوُ نه سڄڻ مون تو سان لاٿي!

٦- "احسن" جومج عرض الله لڳ، وارث ڪين وسار -
جالب پاڻي وچ جُودَون جهاتي!

"راز" بلڙائي

گهوريو وڇوڙو، اي يار،
واڳون وار وطن تي!

١- سڪڙا اوهان جا ساريو ساريان، رويو روز ٿي راهون لهاريان،
هيٺي هڇايان هار.

٢- جانب جهوري ٿي سون جدائي، محب ملي ڪر پنهنجي پلائي،
دوست ڏ ٿي دم ڏار.

٣- هانڊي روبو روز هڇايان، ٿورا تنهنجا ڪين ڪي لاهيان،
جي محب ملين هڪوار.

٤- يار ڪهنڪهر ۾ "راز" تو گهاري، تنهن ڪي ڇڏ تون ڪين وساري،
لهه ساجن سڪيڙي سار.

شيخ "اياز"

وائي

تنهنجي ڳولا تنهنجون ڳالهيون صبح و شام -
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!
تنهنجون اکڙيون منهنجي ڏاهپ جون ڏيائيون ٿيون مدام -
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!
رات مون کي چنڊ پهچايو هيو تنهنجو پيام -
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!
مون پرهه جي هير کي ساجهر ڏنا تولئي سلام -
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!
روح ۾ خيما کتا تنهنجا - مگر تنهنجو قيام ؟
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!
اجنبي مون لئيءَ هيا پنهنجا پرايا، خاص و عام -
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!
هر تصور، هر تخئيل زندگيءَ کان انتقام -
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!
تنهنجي ڳولا تنهنجون ڳالهيون صبح و شام -
مون کي ہل ہل ہور تنهنجي پيار جا!

گيت

شيخ "اياز"

پيئو، پيئو، پيئو، ڙي يار!
جيئو، جيئو، جيئو، ڙي يار!
پيئو ڙي يار! جيئو ڙي يار!

ڏينهن به ساڳيا، لينهن به ساڳيا، مند به ساڳي، مينهن به ساڳيا:
ڪنهن جا ڪنهن جا ڏک ساريندؤ، ڪيسين گذريءَ ۾ گهاريندؤ:
مَي آ وِهَ جو وِهَ تي وارُ!
پيئو، ڙي يار! جيئو، ڙي يار!

چنڊ به ساڳيو، رات به ساڳي، بوند به ۽ برسات به ساڳي:
هر شيءِ ۾ ڪا ياد رهي ٿي، ڏاهپ جنهن جا ڏنگ سهي ٿي:
ڏک جي ڏولي، سُک جي سار!
پيئو، ڙي يار! جيئو، ڙي يار!

روپ به پل لَيءِ رنگ به پل لَيءِ. سات به پل لَيءِ سنگ به پل لَيءِ:
هار به پل ليءِ جيت به پل لَيءِ، مٺڙا مٺڙا ميت به پل ليءِ:
جڳ ٿي پل جو آهي پسار!
پيئو، ڙي يار! جيئو، ڙي يار!

پيار پکيشڙو هو پرڏيهي، آيو هو پڃري ۾ پيهي:
اڄ جي اڏري ويو ٿي پار، چو نہ پکيڙيو پيا ڪي ڄار!
ڪيئي پکيشڙا، لک هزار!
پيئو، ڙي يار! جيئو، ڙي يار!

مکڙيون ميڙي ڍير لڳايو، ستيءَ چڙڪايو، ساز وڄايو:
ناچ وڄهو، ڪهنگهرو ڇمڪايو، ڳايو، ڳايو، غم کي کهايو:
ٽهڪو، ڇهڪو، ٻهڪو يارا
پيئو، ڙي يارا جيئو، ڙي يارا

(٢)

- هاءِ حياتي! هي ٿوهر جو وڻ!

جڏهن اٿيون کهنگهور ڪهٽائون، جڏهن وسيو ساوڻ،
هاءِ سندس ٻالهون ڦهلائڻ، هاءِ سندس اڻ تڻ!
سنهي سنهي برسات، آلا، هوءَ ڇاتِ، اها ڇڻ ڇڻ!
نيري آپ ۾ نهي ڊهي ويا، ڇڻ ڪکرين جا ڏڻ،
وٺي ٻڪڙجي ٻوٽي ٻوٽي، آڪليا آنَ جا مڻ!
وڙَ وڄهندي وڄ آئي، ٻل ليءَ واجهايو واهڻ،
کهرائي ۾ لهرائي جڻ صحرائي نانگڻ!
ليڻ نيڻ مان لشي لهاريو، کهلندو رهيو ڏکڻ،
دور دور تان ديدون آيون جنڊڙيءَ ۾ جهلڪڻ!
هاءِ اهو هن ويراني جو ويرم لٿي وسرڻ!
کهڙي ٻلڪ لٿي سج جي پيڙيءَ جو جهڙ کي جهاڳڻ:
پوءِ ته اهائي تيز تپت ۽ جيري جو جرڪڻ-
نه کي ڦاڻ ڦولڻ آ ان ۾، نه کي جهاڻ جهولڻ!
- هاءِ حياتي! هي ٿوهر جو وڻ!

رات جا راهي

آنڌيري رات جا راهي!
ٿين ڇا ڪاڻ ٿو ساهي؟
اڃا منزل صبح جي ڏور لاهي.

آڪا†، آڪاس جا آسون آگهي ويٺي،
ڏئي ٿي سسڪندڙ هيرَن کي دلداري،
ڏري ٿيندي وڃي ٿي هر گهڙيءَ ڪان پوءِ،
فضا جي بي قراري، آهَه ۽ زاري؛
اُتي جي اوت مان ساٿي!
ذرا ڀاڻي جهَڪي جهاتي،
لڳون ٿو لوڙ واجهائي،
اڃا منزل صبح جي دور لاهي.

ستل ساگر سنهيون هي مست ڇوليون پيئي،
سکهو ڀاسا متّائي ڪرَ ۽ موڙينه يون،
آٿاربندي اچي بلبل ٻـ ٻولن ڪـي،
هٿي شبنم، اکيون مکڙيون ۽ ڪولينه يون؛
اڃو ٿو مچ ٻٿي ماري،
ڪڏي ڪرڻ سندي جاري،
ڀڪي تارن جا ٿاسائي،
اڃا منزل صبح جي دور لاهي.

ڏيابل ۽ جهُڪايل سرَ ڪري اوچا،
ڪـڙا اڄ ڪيت ٿيندا، فصل جهوليندا،
ڪلي ٻولڙيون جڳت جون چُپ زبانون پيئي،
متابل ظلم جا، انصاف طلبيندا؛
نہ رهندو راڄ اوندهه جو،
اٿي هرڪو ڪڙو ٿيندو،
ستّل تقدير جاڳائي،
اڃا منزل صبح جي دور لاهي.

† آڪا = پربات

(٢)

اکڙين جي برسات

الوکي اکڙين جي برسات.

هولئن ساوڻ ۾ بولدون برسن،   ساوڻ لئي هر ليڻ لـ ترسن،
روز برهہ جا بادل گرجن،   روز اڌيري رات ... ...
الوکي اکڙين جي برسات.

هاءِ! پرائي ياد ستائي،   بجلي بڻي وراڪا کائي،
پل پل لئي چت کي چمڪائي،   پرديسيءَ جي تات ... ...
الوکي اکڙين جي برسات.

ليڻ نمن، جل جار وسائن،   موڙ نـ من جي پياس اجهائن،
آنلو دل ۾ آگ دکائن،   جاڳائن جذبات ... ...
الوکي اکڙين جي برسات.

هي ليڻن جا نم نم پيالا،   تا جل ۾ پوڙکائن جوالا،
هاءِ! هنن جا کيل نرالا،   رات وسن پرڀات ... ...
انوکي اکڙين جي برسات.

هري "دلگير"

آهہ ڪٿي پهتو انسان_
هي بہ ڏسين ويٺو ڀڳوان!

پنهنجي دل ۾ لانگ لپائي، ماڻهو ماڻهوءَ کي ڏو کائي،
ماڻهو ماڻهوءَ جي بستيءَ کي، پنهنجي هٿ سان آگ لڳائي،
جنهن امرت تي ڏڪندو آهي، تنهن امرت ۾ زهر ملائي،
جنهن دنيا ۾ جنم لڌائين، سا دنيا پڙپالگ بڻائي؛
آهہ شڪي ٿيو خود شيطان_
هي بہ ڏسين ويٺو ڀڳوان!

جيون جو سچ ڪرن ۾ آ، اولدهہ ليڻن ۾ آ،
قهر پريو ڪندڙو ڇپ ساري، ويلو گل جي هن هن ۾ آ،
آگ لڳي ويئي چوڌاري، اڄ دنيا جي گلشن ۾ آ،
السالي عظمت اڄ رُلندي، هتي ڪنهن ڪاري بن ۾ آ:
جڳ، جيون سمجهون سنسان_
هي بہ ڏسين ويلو ڀڳوان!

ها هاڪار مستل چوڌاري، آهه ڏُکي هر لترُ ۾ لاري،
کھَرِ کھَرِ بُک ۽ بيڪاريءَ جو، لنگھو لاچ رهي ٿو جاري،
چرلدڙ ٿيرلدڙ ڏيرا لاشا، بار سندن گردن تي ڀاري،
آب عوض تن جي اکڙين ۾، آگ ڏني هيٺي ڏيکاري:
ٺهڪ ڏني ويٺو ڏلوان —
هي ٻه ڏسين ويٺو پڳوان!

جن دنيا جي عزت پوڙي، تن ڏي وجي هُوءَ ڊوڙي ڊوڙي،
دنيا کي آواره سمجھن، سيئيون سودي باز سنوڙي،
تن دولت جي پردي پويان، السالن جي آن لهوڙي،
ٽيپ ٽيپ تي تن قيد ڪڙو ڪيو، ٽپ ٽپ تي ڦاسيءَ جي لوڙي:
خالي منصوري ميدان —
هي ٻه ڏسين ويٺو پڳوان!

هردم هٿن هولهي مجبوري، ڪاله ڏٻي اهڙي منظوري،
ٿوڙي ڦاسيءَ تي چاڙهيندا، نعرو هڻندا سي منصوري،
عزم ڪنداسي، تان ڏسنداسي، وات اٿانگي ٿي وٺي پوري،
دل سان "دلگير" تون ڏسندين، خواب هٿي منزل جي دوري:
عهد اهو، آهي ايمان —
هي ٻه ڏسين ويٺو پڳوان!

"برده" سنڌي

او ڪين وسارج جاٽيا! اچي ميلُ هام!
ڳوڙها ڳاڙهي، ليڙ ٿيا وياڪل، گذريا ڪيئي زمانا؛
آڳ اوڳاچن راڳ هي منهنجا، اکرن گيت سهانا؛
آ، جاڳي پيڙ ٻراٽيا!... اچي ميلُ هام!

لينهن جا لاتا سؤڪا جاتم، ٻَرَ هي پينهه السالڪا؛
مڪُر لڪائي ڪانگون توڏي، ٽڪس اڏاري ڪالڪا؛
الا، پرلڳا توتاٽيا!... اچي ميلُ هام!

ڏلترُ وهي ويٿ، وچڙيل جنن ڪا ڪولج اڪيلي ڪُرڪي؛
ڳات ڪٽي ۾ موني ڳچڙي، موت اکيان ٿي مُرڪي؛
او منهنجي آس لماٽيا!... اچي ميلُ هام!

آهي آڪاش ۾ غم ۾ شامل، مون سان ڌرتي ساري؛
ڪڪر ڪُماڻا، وڻ اجهاڻا، ڪنوڻ به مُرڪ وساري؛
ڇو تنهنجي اک ڪمائي!... اچي ميل ــ هام!

خواب ۾ آب حيات پياري، تو آ موت سونائي؛
صبح سکن جي مون وٽ "برده" ڪئي مبارڪ آئي؛
الا، ڏک جي رات وهائي!... اچي ميل ــ هام!

"تنوير" عباسي

مرڪ گهڙيءَ پل لاءِ

مکڙي! مرڪ گهڙيءَ پل لاءِ:
جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃاءِ!

منڙي منڙي هير لڳي ٿي، تنهنجي گلن تي ٽهڪي هٽي ٿي،
تنهنجي ڪن ۾ ڪجهه پڙڪي ٿي، لينهن جا لياڻا توکي ڏئي ٿي؛
هير جي منجي جهولي ڏينڻ ڪان اڳ ڪا راند رچاءِ ــ
مکڙي! مرڪ گهڙيءَ پل لاءِ:
جوين جون هي چار گهڙيون، تون روئي ڪين وڃاءِ!

پيار جا نغما جهولڳاريندو، پولئر هوا تي ترندو ايندو،
تو تي هر هر ڦيرا ڏيندو، تو تان پنهنجو سر گهوريندو؛
هن جي دکي ٿي مونڻ ڪان اڳ، هن سان لينهن لياءِ ــ
مکڙي! مرڪ گهڙيءَ پل لاءِ:
جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃاءِ!

چانڊ جو آيو صبح جو ماري، گلشن تي هن چاڻ پٺاري،
سولهري ڪرڻن جي جاري؛ گهڙي گهڙي هيءَ آهي پياري؛
هر غم دک کان آجي ٿي، پيار سان دل وندراءِ ــ
مکڙي! مرڪ گهڙيءَ پل لاءِ:
جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃاءِ!

فڪر نه مرجهائڻ جو ڪري تون، ماڪ جا پيالا پيءُ پري تون،
هرڪنهن دک کان ٿيءُ پري تون، هوريان هوريان، هري هري تون؛
موت جي ماريءَ تي مرڪي، ڪي پيار جا نغما ڳاءِ ــ
مکڙي! مرڪ گهڙيءَ پل لاءِ:
جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃاءِ!

عارف المولي

اچ مسافر يار تون موٽي،
اچ مسافر يارا
ڏينهن گهڻيرا ڏک ۾ گهاريم، سورن سالڪ بڻايو؛
روز روئاڻو ٿو رت ڳاڙائون، سُونتن ۾ منهن ساڙيو؛
تن من ۾ آ تنهنجي سڄڻا، ٿهڏل تات تنوارا
آهٽ تي ڪنَ، در ڏي دلڙي، اکيون راهه نهارن؛
لوڪ سُتي جو ليڪا پائن، جاڳيو جتر ٿيون هارن؛
ڪڙ موڙيو، بدلايو پاسا، پلپل ڪيان پڪارا
ٽولڻ فالون پايان پلپل، ڪوڙين ڪانگ اڏايان؛
جتر تي جاڻون باسيتم بيحد، ساڻوءَ سور سٺايان؛
پورب ٽولڻ پنڌ پڄايم، ووڙيم سڀ وڻڪارا
سيڪندي سارو ساوڻ گذريو، سرءِ وئي منجهه سورن؛
سرديون سُڏڪي مون سڀ ڪاٽيون، پاهه ٽيڪس منجهه پورن؛
الب پوکيا ۽ سرهه ڦلاري، لاٿي برهه بهارا
هڪ پيرو جي پورل ايندين، تو سان سور سلينديس؛
لڪ ڪنَدي تنذرالي خاطر، سر پي سُڻت ڏينديس؛
من ۾ ٽولڻ محل اڏايم، پنبڻين پير پڌارا
اچ ته هلون هي ڏيهه ڇڏي، پرڏيهي ڏيهه وسايون؛
هڪ ٻئي سان اوراليا اوريون، سُک ۽ سُور سٺايون؛
ڏک ڏوراپا ڏيون ڪڏ «عارف»، ڪريون پرت پچارا
مسافر،
اچ مکهو تون يارا

سراج الحق

تنهنجي ياد جو آئي...... سڄڻا!

ڏهن ۾ اپريا چند ستارا—
ماڪ پري ڪا مکڙي،
جڻ ته ڪلي ڪومائي!
تنهنجي ياد جو آئي ...... سڄڻا!

هيوا ياد ھر ھر سنيھا-
وير چوهي اسنگن جي،
ھر مڏڪن ساھ پرجي!
تنهنجي ياد جو آئي ...... مٺڙا!

لينهن جي گهاون کان گهايل ٿي-
جڻ ڪا ڪوئل ڪوڪي،
دل منهنجي ائين ڦڪي!
تنهنجي ياد جو آئي ...... مٺڙا!

مَنَ ساگر ۾ آندي آئي-
آس جي ٻولاڏي آئوي،
لهري ڪَنَ ۾ ڦالي!
تنهنجي ياد جو آئي ...... مٺڙا!

آهَه رُلي، لڙڪن آهَه پري-
گهاوَ سوين ھيا آڪوي،
دل جي دنيا اجڙوي!
تنهنجي ياد جو آئي ...... مٺڙا!

من ڏسڪيو، آ شا ٽوٽي-
آس جي شمع اجهاڻي،
لڇندي رات وهاڻي!
تنهنجي ياد جو آئي ...... مٺڙا!

"تاج" صحرائي

آواز ته ڏي

منزل مون کان آهي دور،
ساحل مون کان آهي دور،
رات انڌاري ڪاري ڪاري،
آءٌ اڪيلو دلها ساري-
سائي، مون کي آواز ته ڏي!

بس هن دليا آهه ستايو،
ٻارن غيرن آهه تپايو،
جنهن ٻه ڏلو تنهن آهي ورايو،
پنهنجو پنهنجو اڄ پرايو؛
رات انڌاري ڪاري ڪاري،
آءٌ اڪيلو دليا ساري -
سائي، مون کي آواز تہ ڏي!

هر طرف آ خوف انڌيرو،
ڪير آ تنهنجو ڪير آ منهنجو،
ڪير تو پڪڙي دامن ڪنهن جو،
ڪير پرينده ڇولو پنهنجو؛
رات انڌاري ڪاري ڪاري،
آءٌ اڪيلو دليا ساري -
سائي، مون کي آواز تہ ڏي!

تون مون کان ڪيڏو آهين پري،
مان تو کان ڪيڏو آهيان پري،
ڪير نہ سائي ڪوہہ نہ راهي،
ياد ٻہ تنهنجي آهي آئي -
رات انڌاري ڪاري ڪاري،
آءٌ اڪيلو دليا ساري -
سائي، مون کي آواز تہ ڏي!

ماسٽر محمد صالح "سهيو"

پرديسي پرينءَ ڏانهن

ڪيئي لنگهي ويا آرهڙ آهن، ڪيئي لنگهي ويا سيارا -
پر آئين تون نہ پيارا!

سرءُ موني آئي سهڻا، آئي منھ بهار،
آيو موني سانوڻ آهي، مينهن ڪيئي وسڪار،

ٻاجهر ٽڪي، ٻيها اڏيا، آئي ٻوڙي جهار،
ولر ڪري ڏس وهيا آيا، ڪريو ڀٽن قطار،
ان ڀچي آهي راس ٿيو، مستان ٻنجي ويا لاٻارا —
ڀر آئين تون نه پيارا!

مند بهاري موٽي آئي، بلبل ٻوري آئي،
"ٻون ٻون" جي ٻڪار گلن تي ڀورن آهي لائي،
"پي پي" آهه پپيهي لائي، "ڪوڪو" قمريءَ ڳائي،
سڀڪو اڄ ٿو سرهو ڏسجي، ڳٽي ڪنهن نه ڪائي،
آءٌ آپا ڳي ڦالون ٿو لئي روز وڃهايان ڏارا —
ڀر آئين تون نه پيارا!

ٿار ٻڌا ٿيا هرلا چالو، سڀڪو هر ٿو ڪاهي،
ڪيڙوڻ ٻڏي هرڪو هاري ٻنا ٻارا ڊاهي،
ڪڙيا ڪسيون اڏون لائڪا، هرڪو ٻنهنجا لاهي،
ڪڙمي هرڪو ڪرت ڪري ٿو، ويٺو والدو ناهي،
ٻل ٻل توکي، او ٻرديسي، سڏ ڪيم سؤ وارا —
ڀر آئين تون نه پيارا!

ڪٽڪوڻ ٻوڪيوڻ، چاليا چاوا، ساوڪ ٿي چوڌاري،
ساوا پيلا گل سرهن جا، جهومن ٻيا جنساري،
آءٌ ني هڪڙي آهيان ڏولڻ، ڳٽين تنهنجي ڳاري،
مٺا مدائي معاف ڪري اڄ "صالح" جي توڻ ساري،
تو بن گذرن منهنجا هتڙي ڏاڍا ڏينهن ڏکارا —
ڀر آئين توڻ نه پيارا!

محمد خان "غني"

اڄها منزل ويجهي آئي، ڪول مسافر اڪيون!
اڄهو هي نڪتو وهاڻو تارو، اڄهو ٿيو جڳ روشن سارو —
تن لاٿن جهرمر لائي،
جيڪي ڀري ڀري ٿي ٻڪيون!

هاڻي هڪ نئون دور اچي ٿو، دنيا ۾ ڪو رنگ رچي ٿو-
هر جا ٻيئي اهڙي واڻي،
اِهي لٽڪائون لٽڪيون.

رحمت جا ٿا بادل برسن، تل ترايون، سڀ ٿا ڀرجن-
وريو ٻڏن واڏائي،
ٻنيون ٻارا ٻڪيون!

ٻري ٻري ٿي سڄڻ سڻائون، آخر آن ڪي ڳولي لڌائون-
سڪ ٿي تن جي سجاڻي،
سهج ماڻينديون سڪيون!

رات ”غني“ هئي ڪاري، سفر جي سختي ڀاري ڀاري-
آئي ٻار ٻجائي،
تو ٿي آسُون رکيون!

چيچ

شيخ ”اياز“

اڙي چنڊ، اڙي چنڊ، ٻرين تو ته ڏٺو ناهه؟
سنڌس روپ سنڌس رنگ، ائين آهه جيئن تون!

اڙي رات، اڙي رات، ٻرين تو ته ڏٺو لاهه؟
سنڌس وار، سنڌن ولگ، ائين آهه جيئن تون!

اڙي ڦول، اڙي ڦول، ٻرين تو ته ڏٺو لاهه؟
سنڌس رنگ، سنڌس انگ، ائين آهه جيئن تون!

اڙي هير، اڙي هير، ٻرين تو ته ڏٺو لاهه؟
سنڌس سات، سنڌس سنگ، ائين آهه جيئن تون!

اڙي لالگ، اڙي لالگ، ٻرين تو ته ڏٺو لاهه؟
سنڌ ۾ ڏاهه، سنڌس ڏنگ، ائين آهه جيئن تون!

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ٿر ۽ مُهراڻي جا لوڪ گيت

رسالي "مهراڻ"، نمبر اول ١٩٥٦ع، ۾ محترم محمدعثمان ڏيپلائي "ٿر جا لوڪ گيت" ڏنا آهن، جي نهايت ئي دلچسپ ۽ دلپذير آهن. اسان جي عوام جا اهي ڳائڻ، سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي ادب جو هڪ قيمتي حصو آهن، ۽ انهن کي سهيڙڻ لاءِ هرممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

سنه ١٩٥٠ع کان بندي ٻڻ فراغت آهر سنڌ جي انهن عوامي گيتن کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش شروع ڪئي. سنه ١٩٥٤ ۾ خاص طرح ٿر ۽ مُهراڻي جي ڳوٺائن گيتن ۽ آلاپن کي قلمبند ڪرڻ جو موقعو مليو.

محترم محمدعثمان ڏيپلائيءَ ٿر جي گيتن جي هيٺين ستن قسمن تي روشني وڌي آهي: (١) ورسارو (٢) ڏورو (٣) ڪاڳڙو (٤) ولدل (٥) ڍانيڙو (٦) منڊيڙو، ۽ (٧) جهالريو. انهن مان نسبتاً زياده مشهور گيتن (مثلاً ڍانيڙو) جي روايتن ۾ جدا جدا جاين تي مڪاني ماحول موجب الوڪا اضافا ۽ ليون ليون مصراعون ملن ٿيون، جن سڀني کي يڪجاءِ جمع ڪرڻ جي ضرورت آهي.

مٿين ستن قسمن جي عام جهونگارن کان سواءِ، باقي ٻيا قسم، جي بندي کي معلوم ٿي سگهيا، سي هي آهن: (١) ڪجليو (٢) لَيالو (٣) ليکيو (٤) ڙلاڙو (٥) مگريو (٦) همرچو (٧) جوڏائو (٨) مُنج ڪو مُنجيو (٩) ڏورڪي (١٠) ٻوهني (١١) ٻوهري (١٢) جوڏيو ۽ (١٣) گنوڙو.

انهن مڙني ۾ "همرچو" زياده مشهور آهي، جنهن کي ٻورهيت اڪثر ڪَنڌ يا لاباري وقت گڏجي ڳائيندا آهن. "همرچو ڙي ياني" هن گيت جي خاص وراڻي آهي، جنهن تان اهو نالو پيو اٿس.

اسان کي "منج ڪو منجيو" هڪ جدا گيت ڪري ٻڌايو ويو، مگر محترم ڏيپلائي پنهنجي مضمون (ص ٣٥) ۾ اشارو ڪيو آهي، ته اهي الفاظ محض "ڍانيڙو" جي ٻيءَ هڪ وراڻيءَ جا آهن، "ڏورڪي"، "جوڏيو"، "جوڏائو" ۽ "ٻوهني" جا محض نالا مليا، پر سندن روايت ۽ متن نه ملي سگهيا، جي اميد ته دوستن جي مهربانيءَ سان ڪنهن مهل هٿ اچي ويندا.

"ڪٿوو و" غالباً محض هڪ آلاپ آهي؛ البت 'ٻوٻري' هڪ گيت آهي، جنهن جو بيان هن طرح آهي: "حليمان" ڳالي ڇوڪري ٻرنجي وڃي ٿي ۽ ساهريجن ۾ ڏک ڏسي ٿي. ڪلو، جو سندس ڏير آهي، سو ڪيس جهڙڪي ٿو. اڪيلي سر ڳڏهه ڪاهي ٻاٽي پرڻ وڃي ٿي؛ واٽ تي ڳڏهه ڳجي ٻوي ٿو؛ ۽ ويچاري حليمان اڪيلي، سا ڳڏهه جو ٻج جهلي ٻاهر ڪيڻ جي ڪوشش ڪري ٿي، وغيره. هن گيت ۾ حليمان ڪان سندس حال ٻڇيو وڃي ٿو ۽ اڻ سندس حال بيان ٿئي ٿو. 'ٻوٻري،' ٿر ۾، سهڻي مگر هاڪڙي ڳاڙلين کي چوندا آهن. سندس شروعاتي ٽڪرو هيءَ آهي:

هل حليمان ٻوٻري ڙي، توکي ڪير ماري!
ڪير ماري؟ ڪلو ڏير ماري!

ٻوٻري هلي ٻاڻيءَ تي، ڳڏهه ٻلائي؛
ڳڏهه ڳتو ڪپ ۾، ٻوٻري ٻوز ٻئي تائي!
هل حليمان ....

اصل سچو يا خيالي واقعو اهو آهي- ٻوءِ الهيءَ گيت ۾ مڪالي ماحول موجب هرهنڌ جون بيڪس ڇوڪريون پنهنجي مشڪلاتن جا نقرا- وجهنديون ۽ ڳائينديون آهن، جي جيڪڏهين گڏ ڪبا، ته ڪافي ٿي ويندا.

"مگريو" جي روايت هيءَ آهي تہ ڪنهن مائيءَ جي ڪنهن "مگرئي" سان محبت ٿي ويئي ۽ الهيءَ جي فراق ۾ ڳايائين ته:

جڏيءَ جو جيئڻ تان ڪولهي، ڙي، مگريا!
آءٌ جڏي ٿي جيان ڙي!

آتر ۾ ڪکريو، ماڻهوئين ۾ مگريو؛
آءٌ جڏي ٿي جيان ڙي!

(آتر جي ڪنڊ ڪان جيڪو ڪکر لڪرلدو آهي، ان مان مينهن جي وڏي اميد هولدي آهي؛ ان ڪري ٿر وارن لاءِ اهو بيحد قيمتي هولدو آهي؛ ڳائيندڙ چوي ٿي تہ ماڻهن ۾ مگريو اهڙو آهي، جهڙو اتر جو ڪکر!)

هن گيت خواه اڳتي ايندڙ چئن ئي گيتن تي بہ مڪالي ماحول موجب هرڪنهن پنهنجي خواهشن مطابق گهٽائي بند چيا آهن.

بندي ڪي "ڪجليو"، "لڀالو"، "لڪيو"، ۽ "ولاڙو" جون البت ناقص، مگر ذرا تفصيلي روايتون مليون، جي هيٺ قلمبند ڪجن ٿيون. الهن چئني مان "ڪجليو" خاص طرح ٿر جي جهولڪار آهي، باقي ليالو، لڪيو ۽ ولاڙو ٻئي مُهراڻي جا گيت آهن.

ڪجليو

تعلقي لنگرهارڪر ۾، 'وڪوٻي' لڳ 'تارياڻي' جو ڳوٺ آهي، جو اڪثر "سيدن جو تارياڻو" ڪري سڏجي. اتي 'ڪارو' نالي 'ڪارينڊو' ٻاڙي جو هڪ ڀيل هو، جنهن جي هڪ عورت سان محبت هئي. چون ٿا ته مڪاني هلنديءَ وارن کي اها ڳالھ ناپسند هئي؛ ان ڪري ڪنهن بهاني سان ڪاري ڀيل کي جيل ڏياري ڇڏيائون. پوءِ ان ڀياڻ مائيءَ پنهنجي دوست ڪاري ڀيل جي فراق ۾ ڪجليو ڳايو:

ڪارا! ڪجليو ٿي ڳان، وي ڪارا! ڪجليو ٿي ڳان.
۱- اي ڪاوا ڀيل ڪاوينڊا! هوَن ڪجليو ٿي ڳان.
۲- جالي وي مان جو هنجهه ۾، ميلو لي تيڙڻ ٿي جان.
۳- تاراڻي مان تار موڪلي، عمرڪوٽ ٿي جان.
۴- جالي تہ مان جو جيل ۾، هوَن ريل ڏي ٿي جان.
۵- هيڪلي ٿي رَمان، ڏهُوڪا ڏي ٿي جان.

[ڳان = ڳايان؛ هوَن = آءٌ؛ ٿي = ڪي؛ تيڙڻ = وٺڻ؛ جان = وڃان؛ ريل = ڏهر، ڀٽن جي وچ جي ماٿري؛ رمان = وڃان؛ ڏهوڪا = ڏوهيڙا؛ ڏي = ڏيئي.]

ليالو

هن جهولڪار جي روايت معلوم نہ ٿي سگهي آهي، پر هن ۾ بہ ڪا فراق واري پنهنجي دوست جون راهون ٿي لهاري - جو غالبا "چوٽل" ڳوٺ جو هو - جنهن جو ذڪر پهرئين مصرع ۾ اچي ٿو.

الاپ: لَيٽا وي لو - لَيٽالو

۱- ڇوڪيون چوٽرا چوٽل جا ... وي ليالو!
۲- ڏڙي چڙهيو ٿي دانهون ڪريان ... وي ليالو
۳- ٻير چيڙهيو ٿي ٻير لهاريان ... وي ليالو!
۴- چار چڙهيو ٿي يار نهاريان ... وي ليالو!
۵- اڪ چڙهيو ٿي ٻڪ وٺان ... وي ليالو!

لڪيو

هيءَ جهولڪار ان محبوبہ جي آهي، جنهن جي غالبًا پنهنجي عاشق سان شادي نہ ٿي سگهي، ۽ لڪئي الڳ موجب هيءَ فراق جي ماريل هئي چوي ته:

آلاپ: هيء ڙي لڪيو...!

١- لڪڻ واري تان لڪي ڇڏيو - هيء ڙي لڪيو!
٢- لڪڻ وارو تان پالڻ مري - هيء ڙي لڪيو!
٣- هنئين ۾ تس، ناهي مان جو وس - هيء ڙي لڪيو!
٤- سَمُهلو ڀاڙو، ڇغلو ڇاڙو - هيء ڙي لڪيو!
٥- چوري جا ڏند، هنئين جا بند - هيء ڙي لڪيو!
٦- سائي ته صدري، سون جا بيڙا - هيء ڙي لڪيو!

[سمهلو = سامهون؛ تس = پياس.]

وَلاڙو

هن جهولڪار جي نالي مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ ڏراڙن جو گيت آهي ۽ مال کي وراڻڻ، ڪڏ ڪرڻ ۽ ڳوٺ طرف ڪاهڻ وقت ڳائيندا آهن.

معنوي لحاظ مان هيءَ پڻ مشتاق جي ملڻ لاءِ هڪ عاشق جو آلاپ آهي:

آلاپ: ولو ڙي ولاڙو

١- چاڙهيم دانگي، آيا سِر جا سانگي - ولو ڙي ولاڙو...
٢- هڙ ۾ ڦونا، چورا الدر جا ڪونا - ولو ڙي ولاڙو...
٣- وڃي ٽيا ٻري، هنيون ڳيتن ۾ ڳري - ولو ڙي ولاڙو...
٤- هل ته هلون 'لاري'، ڪري بڳو اٺ پاڙي - ولو ڙي ولاڙو...
٥- هل ته هلون 'اڪڙي'، ڪري ڪاڏي ٽڪڙي - ولو ڙي ولاڙو...
٦- جمعا ڙي جت ڙي! رڻان پئي رت ڙي - ولو ڙي ولاڙو...

نظم

گوورڌن محبوباڻي "ڀارتي"

رات - راڻي

شام ويراڳڻ جڏهن پوشاڪ جوڳڻ جي ڪري،
جوڳ جوڻ ۾ وڃي، پنڇي پکين ڪان پري؛
ليل - مندر ۾ جڏهن تو ديپ ٻهريون ٿي ٻري،
پيٽ ڪو بادل ڏري ٿو، سونَ جي جهولي ڀري—
آن سمي آڪاس ۾ آڏلندي اچي ٿي راتڙي،
هير جي جهنڪار تي لڏندي اچي ٿي راتڙي.

ڪاري ٻوٽيءَ جي مٿان چمڪي ستارن جيئن لَڙي،
جنهن اندر ٿي حسن پنهنجي کي لڪائي راتڙي؛
شرم جي ماري، لچاري، ٿي هلي چپ چپ ڪري،
چورُ نظرن سان نهاري، شاعرن جي دل هَري —
«کول گهونگهٽ، رات - راڻي! حسن جو ديدار ڏي،
مست جوڀن - پشپ جي، مون ڀولر کي مهڪار ڏي!"

غيب جي اڙدي ٻنيان ڪوئي وڄائي ساز ٿو،
ساز سان سنگيت جو مٺڙو اچي آواز ٿو؛
راتڙي ساقي بڻي، لچندي اچي ٿي ناز سان،
ناز سان، انداز سان، پڻ ڪنهن الوکي راز سان —
هر شرابي شوق سان نيڻن سندا پيالا جهلي،
رت ٿي تن ۾ خماري جام اوتيندي هلي.

«ترس! ڪيڏانهن ٿي وڃين؟ مون کي به ٻورو جام ڏي،
آهه! اکڙين کي چُمي، او دلربا! آرام ڏي!
پيار سان آغوش ۾، مون کي دپائين ڇو نه ٿي؟
سيرُ سندم او رات! سيني سان لڳائين ڇو نه ٿي؟
لوڏ جوڀن جي هندوري ۾ اچي ٻاڪر ٻري،
حسن جي آغوش ۾ مدهوش جڏ مون کي ڪري"!

ڳاءِ تون

ڳوڙهه دليا جي ڳجهارت تي نہ ڪجهہ ڳالهاءِ تون،
ساز کڻ اي دلربا! مئڙن سُرَن ۾ ڳاءِ تون!

بي بقا آهيون اسين ۽ بي بقا آهي جهان،
موت ڏي وڌندو رهي ٿو زندگيءَ جو ڪاروان،
ٿا جڏهن ڳهاري سکهون ڪلندي حياتيءَ جون گهڙيون،
ڇو ٿا پلا چو ہوءِ ڳڻتين ۾ ڳري، آهون ڀريون؟
موت کان اڳ، موت جو غم ڇو ڪريون؟ سمجهاءِ تون-
ساز کڻ اي دلربا! مئڙن سُرن ۾ ڳاءِ تون!

آهہ مکڙيءَ کي خبر هڪ ڏينهن هوءَ ويندي سڙي،
پر نہ ڇرڪي موت کان مرڪڻ ڇڏي ٿي هڪ گهڙي:
”ڪالهہ“ جيڪي ٿي چڪو، اي مہ لقا! سو ٿي چڪو،
۽ ”سڀاڻي“ جو تہ ڪنهن انسان کي ناهي پتو.
”اڄ“ اسان وس آهہ، خوش ٿي، ڏي نہ ڏک کي جاءِ تون-
ساز کڻ اي دلربا! مئڙن سُرَن ۾ ڳاءِ تون!

چنڊ چانڊوڪيءَ سندي محفل مچائي عرش تي،
سازُ لهرن جو هوا پيي آهہ ڇيڙيو فرش تي؛
ڇم ڇمڪ پلڪون ڇنڀي، تارا بہ ٿا اڄ ناچ ڪن،
راڳ جي هڪ تانَ لَيءِ هر هر اکيون توڏي کڻن:
تڙ ڦندڙ تارن سنديون وياڪل دليون بهلاءِ تون-
ساز کڻ اي دلربا! مئڙن سُرَن ۾ ڳاءِ تون!

ڳاءِ اهڙو راڳ، جو سڀ درد، ڏک وسري وڃن،
مست هردي جا ستل اُڌما وري اُڀري اٿن،
”تون“ لکي ”مان“ ٿي رهان، آلاپ ٿي باقي رهي،
بس، نشو رهجي وڃي، ۽ سي نکو ساقي رهي!
تانَ سان مون کي اُڏائي، عرش تي پهچاءِ تون-
ساز کڻ اي دلربا! مئڙن سُرَن ۾ ڳاءِ تون!

اج اڪين سڌ ٻڌ وڃائي، دل نه آهي هوش ۾،
اي مٺڙا سرڪي اچين جو ڪين تي آغوش ۾؟
نيڻ ٻچڪاريون ڪري، هڻ رانگ الفت جو پري،
چنڊ جهڙي چهري تان زلفن جو ڪر بادل پري؛
هار ۾ پن پالوڻ سندو منهنجي ڳلي ۾ پاءِ تون —
ساز ڪڻ اي دلربا! مٺڙن سُرن ۾ ڳاءِ تون!

هري دريائي "دلگير"

او سانوڻي گهٽائون!

او بادلن جون ٽوليون! او مند پريون هوائون!
او مست مست بولدون! برسات جون فضائون!
ايندا ڪڏهن پرين هيت، پيغام ڪو مڪائون؟
يا مورڳوئي دل تان لاهي ڇڏيو الائون؟
او سانوڻي گهٽائون!

بادل نه برس هتي تون، مون ڪي نه ڇڏ رُئاري؛
اي هيرا هتي نه گهُل تون، پارڻ ڇڏيو تي پاري؛
اي پينگهه انڌلٽ جيا! جهڏيا ڇڏيو آپاري؛
گُل گُل تي ڀونئر چو آ، ڪنهن ڪان ڪريان ٻچائون؟
او سانوڻي هوائون!

آهيو اوهان وياڪل، مان بيقرار آهيان،
نيڻن ۾ جل اوهان کي، مان آشڪبار آهيان،
وڇڙيل اوهان ٻه آهيو، مان پي تهه ڌار آهيان،
تڙڦڻ مليو اوهان کي، مون کي لڇڻ ڏنائون:
او سانوڻي هوائون!

بادل ڏي ڪئن نهاريان؟ ساجن جان سانورو آ،
هوءَ راڳ روح لاءِ، هوءَ بينسن مان بالورو آ،
جيون جو چانورو هوءَ، هيءُ پي ته چالورو آ،
آنديون ڪٿان هي آگر، ساجن جون ڪجهه ادائون؟
او سانوڻي گهٽائون!

چنجو وڃي سڄڻ کي: «سوڍل، ٿيءُ ڪجهه سياڻو،
«جوڀن جهُري رهيو آ، ڪامي اِجهو سو ڪاڻو،
«مومل مري رهي آ، ڇڏ ميندرا، ٿون ماڻو،
«هيءَ منڌ آ مياڻ جي، لهنديس ڪڏهن سان لاڏون؟»
او سانوڻي گهٽائون!

هيرون ٿڌيون ٿڌيون هي، تن تي چڙهي ٻوان مان،
خوشبو ٻڻي گلن جي، آڏري مٿي وڃان مان،
ٻريتر وڃي ٻسان مان، دامن سندس وٺان مان،
هيڪر هلو آڏائي، دم دم ڪنديس دعائون:
او سانوڻي گهٽائون!

<u>شيخ "اياز"</u>

سيڪا مومل سيڪا راڻو —

پنهنجي پنهنجي ڪاڪ سين ڪي!

لوڪ بہ سڀ ڪي مرڪ بہ سڀ ڪي،
سونهن پياري سُرڪ بہ سڀ ڪي،
پيار بہ سڀ ڪي ڀور بہ سڀ ڪي،
نينهن ڏلا لاسور بہ سڀ ڪي،
هار بہ سڀ ڪي جيت بہ سڀ ڪي،
مٺڙا مٺڙا ميت بہ سڀ ڪي،
سڀ ڪي ڳوڙها ۽ ڳاراڻو :
سيڪا مومل سيڪو راڻو —

پنهنجي پنهنجي ڪاڪ سين ڪي!

(٢)

سوچو آهہ انهيءَ تي ڪڏهين هن چاڪيءَ جي ڏالدا!
اکيون بہ هن جون بند، تہ آهي جسم هن جو بالد،
ٻني سڄي آ هن جي ٽَٽ ٽَٽ، سَٽ سِٽ جي آراند —
سوچو آهہ انهيءَ تي ڪڏهين هن ويهي هيڪالدا!

ڏکيءَ سڪيءَ تي راضي آهي، تتيءَ ٿڌيءَ پيو ڪاهي،
ڦٽ ڦيٽ جو هي عادي آهي، ڪٽ پيٽ هن ۾ لاهي،
او شل! سينو ساهي، ٻاچاري لاهي، سانباهي،
ٿوني تي ٿوني سان هن چاڪيءَ جي چڪٽر ڊاهي!

ڪيسين آخر جڳ جي جالده اونڌي اٺين کهلبي؟
ڪيسين اٺن بيدرديءَ سان ڏرتيءَ جي ڇاتي ڇلبي؟

غلام محمد "گرامي"

عورت

اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
سيمي، زري،
نيلم پري، ايلو فري،
اي دستِ قدرت جا فسون،
هر جا سندءِ جلوه‌گري:

اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سندءِ، جادوگري!

(۲)

نازڪ ادا، نازڪ بدن،
نوري نظر، نازڪ دهن،
شيرين سخن، رنگين لحن،
رنگينيءَ ٻرُو ڪُهن،
نوري نگاهون نرگسي،
جنهن کي ڏسن تنهن کي ڪُهن:
اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سندءِ جادوگري!

(۳)

نرمل نماڻي نازنين،
دلبر، ادائون دلنشين،
تخليق ۾ تون بهترين،
اي مه فشان، اي مه جبين،
صبحِ ازل جي روشني،
جنهن کي ڏسين تنهن کي ڪُهين:
اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سندءِ جادوگري!

(۴)

تنهنجا عجائب ناز ٿيا،
وه ناز ٿيا، انداز ٿيا،
تو ۾ نهان نڪ راز ٿيا،
تو ۾ سوين سر ساز ٿيا،
سازِ ازل جو پهريون سُرُ،
تنهنجا مٺا آواز ٿيا:
اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سندءِ جادوگري!

(۵)

اي عشق جو آغاز تون،
اي لينهن نرمل ناز تون،
اي پريت جو پرواز تون،
سهڻو سپاجهو ساز تون،
آغوشِ فطرت ۾ پليل،
عالم جو آهين راز تون:
اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سندءِ جادوگري!

(٦)

هرڻ اکيون توکان وتيون،
توکان پريا تارا، کتيون،
تنهنجي مَهَڪَ جون ٿيون پتيون،
مشڪ ۽ عنبر، بو يون، بتيون،
سرهاڻ جي تون کاڻ آن،
توکان رُتيون، آهن رتيون:

اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سنڌ ۽ جادوگري!

(٧)

تنهنجي مَهَڪَ بادِ صبا،
۽ سرڪَ مان موتي ٿيا،
تنهنجي رنگت مان ٿي حينا،
مشڪڻ منجهان گلڙا ٿويا،
چهري منجهان چالڊاڻ ٿي،
قوس و قزح، تنهنجي آدا:

اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سنڌ ۽ جادوگري!

(٨)

ڳوڙها سنڌ ۽ دُرِ عدن،
آهون سنڌ ۽ خارا شکن،
غصو تہ چڻ بادل ڳجن،
تنهنجو سڏڪون، تو بہ شڪن،
تخليق جو تون مختصر،
تو ۾ ٿا عالم رقص ڪن:

اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سنڌ ۽ جادوگري!

(٩)

تنهنجي حياتي مهربان،
تنهنجي مماتي جاودان،
آ ماستا تنهنجو جهان،
تنهنجي نيکُهہ جنت نشان،
تو ۾ محبت جو خمير،
آ دل سنڌ ۽ گوهر فشان:

اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سنڌ ۽ جادوگري!

(١٠)

تون پيڪرِ پاکيزگي،
سيرت ۾ سهڻي، سادگي،
صورت ۾ تنهنجي زندگي،
تون عالمِ آزادگي،
تون خالقِ فکر و نظر،
توکان ملي تابندگي:

اي پدمڻي، هيري ڪڻي،
عشوو سنڌ ۽ جادوگري!

وچ اوڀر

ان ۾ شڪ ناهي تہ تو تي ايشيا کي ناز آهہ ـ
تنهنجي عظمت جو، خبر آهي تہ ڪهڙو راز آهہ ،
فيلسوفن، عالمن، پيغمبرن جـي سر زمين!
تنهنجو هرهڪ دور دنيا ۾ عجب انداز آهہ ،
گونجيل هرجاءِ تـي تنهنجو چڱو آواز آهہ ـ
وقت ليڪن ڪانہ ٿو توسان ڪٿي ڪا وڪ سنئين!

جڳ مجي ٿو، زندگي، حسن ۽ قدامت تو ۾ آهہ ،
جوش تـو ۾، ولولو تو ۾، حرارت تو ۾ آهہ ،
آرزو زنده رهڻ جـي تنهنجي سيني منجھہ آهہ ،
موت جي ديون خلاف عزم بغاوت تو ۾ آهہ ،
اي خيابانن جا ملڪ، اي تيل جي چشمن جا ملڪ!
جنهن تي موهت سامراج آهي سا دولت تو ۾ آهہ ،
پنهنجي جهڪيل ڪنڌ کي ٿورو مٿي ڪرڻو اٿئي،
سامراجين کي مٽائڻ جـي بہ قوت تـو ۾ آهہ ـ
توکي ڦرڻو آهہ، ونئي آهي هڪ صورت نئين!

تنهنجي عظمت جو زمانو ساري جڳ کي ياد آهہ ،
پڻ اهو پڻ ياد آ، تـو سان جو ٿيو بيداد آهہ ،
ظاهراً تـون بند ۾ نـاهين ۽ ملڪ آزاد آهہ ،
پر سندءِ هـر آرزو ويـران آ بـربـاد آهہ ،
اڄ بہ پيدا ٿي ويا ڪيئي "هلاڪو" تنهنجي لاءِ ،
اڄ مثل ذهنن، دلين ۾ هڪ وڏو بغداد آهہ ،
ڪير آرامي آ تنهنجي گـود ۾ مون کي ٻڌاءِ ؟
لنڊ هرڪنهن جي قتل آ، هرڪوئي ناشاد آهہ ـ
عالمي هستين جي سهسين مقبرن جـي سر زمين!

جيستائين تـوتـي آهـي اجنبين جـو اختيار،
سازشون ٿينديون ٿي رهنديون ملڪ لٽبوئي پيو،

جي اچا اگتي بہ توتي پاهريون غلبو رهيو،
مسخ ٿي ويندي جا هاڻي آ سندءِ صورت حسين،
"حافظ" ۽ "خيام" ۽ "جبران" جي اي سر زمين!
امن تنهنجي تي آ سچ پچ امن عالم جو مدار.

تنهنجي هر ذري ۾ آهي اڄ بہ تازي زندگي،
تنهنجي هر مشعل ۾ آهي اڄ بہ ساڳي روشني،
اڄ بہ ساوڪ ۽ ثمر تنهنجي خيابانن ۾ آهہ،
اڄ بہ هڪ تازي مهڪ تنهنجي گلستانن ۾ آهہ،
آرزو جيئڻ جي اڄ ڀي تنهنجي انسانن ۾ آهہ،
گونججي ٿي اڄ بہ تنهنجي وسعتن ۾ هڪ صدا،
اڄ بہ تنهنجي گود ۾، معلوم آ، اي سر زمين،
ڪيترا حلاج آهن، ڪيترائي فاطمي!

"نياز" همايوني

رت جا ڏڪ

زندگي! تو لاءِ تو ساڻدي جيان جنڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري چا چا نٿو ڪرڻو پوي!

هڪڙي انسان جا هزارين روپ ٿا ڏيندا رهن،
جنهن جا ڪيئي ڍونگ ٿا پردي اڳيان رچندا رهن،
جنهن جا ڪيئي پول ٿا پردي پٺيان کلندا رهن،
هڪڙي انسان جا لکين وهنوار ٿا هلندا رهن.
ڏس تہ ڪيڏين ذلتن سان، هن کي ٿو پلڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري چا چا نٿو ڪرڻو پوي!

بادشاه بڻجي ڪڏهن چهرن جان چيٺا ٿا چڙهون،
يا گداگر ٿي ڪري گدڙن جان تاڙيون ٿا دڙيون،
مذهبي اڳواڻ ٿي ڏاڪن جان ڏاڙا ٿا هڻون،
فيلسوفي ڍنگ سان ماڻهن جا ڪنڌا ٿا ڪٽون.
روز تنهنجي لاءِ لئون لئون رنگ ٿو پرڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري چا چا نٿو ڪرڻو پوي!

چوريون ڪرڻيون پون ٿيون خون ڪرڻا ٿا پون،
عزتون لٽڻيون پون ٿيون ڪوڙ هڻڻا ٿا پون،
لاحقيءَ سان حق ٻين جا پاڻ ڪٽڻا ٿا پون،
انت جي بيهودگيءَ سان اٽ رکڻا ٿا پون —
جو گذر آ بد، الهيءَ کي ليک ٿو چوڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا نٿو ڪرڻو پوي!

مفلسي، فاقه ڪشي، بيروزگاري سر تي آهه،
بيوسي، بيماري ۽ اندوهڪاري سر تي آهه،
ظلم، ذلت، جبر، نفرت، خوف، خواري سر تي آهه،
درد، غم، فڪرات ۽ حسرت شعاري سر تي آهه —
"رت جا ڍڪ" ٿا پريون ته به مات ٿو رهڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا نٿو ڪرڻو پوي!

بي خبر هوندي چئون ٿا علم وارا آهيون،
فاسق ۽ فاجر ته ٻي ڇڙ زهد وارا آهيون،
آدميت کان پري الله وارا آهيون،
مانُ پنهنجي جو ٻه لاهي شان وارا آهيون —
گهر ۾ داڻو ڪين، گهوڙو زين ٿو رکڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا نٿو ڪرڻو پوي!

غيرت ۽ عزت ۽ عصمت ۽ حياداري مڙئي،
جسم، ذهن ۽ عقل ۽ ايمان، خودداري مڙئي،
قول ۽ آداب ۽ خُلق ۽ رواداري مڙئي،
دين، دنيا ۽ شرافت ۽ وفاداري مڙئي —
سڀ ڪي پُڳڙن مَٽ مٿي نيلام ٿو ڪرڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا نٿو ڪرڻو پوي!

هانوَ تي مڱ ٿو ڏري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون،
ساهه ٿو مٽ ۾ ڪري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون،
لَهن لوئيءَ تي ٿو ڏري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون،
لانگ وانگي ٿو وري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون —
موت سان هر حال ٿو هر وقت منهن ڏيڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا نٿو ڪرڻو پوي!

روح جي سڳڙين کي وائن کان سيکايو تو وچي،
هيج جي ڪکرن کي اگرن تي وسايو تو وچي،
وهيءَ جي ٻورن کي سورن ۾ جلايو تو وچي،
سونهن کي ۽ نيهن کي، رڃ ۾ رُلايو تو وچي-
زندگي! تو لاءِ بس آهُن ۾ جلڻو ئي پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري چا چا لتو ڪرڻو پوي!

زندگي! تنهنجي فقط معنيٰ رهي فرمار آهه،
تنهنجو هر هڪ دادلو مڪار ۽ عيار آهه،
پاڻ سان ۽ پاڻ جهڙن سان رهيو غدار آهه،
تنهنجو سودائي سدا بدڪار ۽ مردار آهه-
زندگي! ڪيئن خوش ٿجي، هتڙي ته رنڻو ئو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري چا چا نتو ڪرڻو پوي!

زندگي! تون دل نه لوڙهج، وقت سو پي اچڻو آهه،
جنهن ۾ ڪنهن کي هيئن نه ٿي مردار ٻي سُٺي مرڻو آهه،
ذيل جو ڏيکاءُ جو آهي، سندس ڪند ڀڃڻو آهه،
ڪيستائين ذهن جو قيدي ٿي سڀ کي رهڻو آهه؟
زندگي! تنهنجو سبق ئو موت کان وٺڻو پوي!
زندگي! تنهنجي ڪري چا چا لتو ڪرڻو پوي!

عبدالڪريم "گدائي"

خزان ويندي، بهار ايندو!

اجهو موسم ڦري، سائي، خزان ويندي، بهار ايندو!
گجي گرلار ٻاسي کان، اجهو ابر بهار ايندو؛
انبن جي ٻور تي پٿونرو، بس ٿي بي اختيار ايندو؛
ڪلين ڏولديون اميدن جون، دلين کي ٻي قرار ايندو؛
وڻن ۾ برگ و بار ايندو!
ٽرن تي ليندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
بهار ايندو، قرار ايندو!

ڪري سينگار ساهيڙيون، سهاڳا گيت ڳائينديون؛
هٿن ڀيرن کي ميندي، سينڌ ۾ سنڌور لائينديون؛
اندر جا راز رمزن ۽ اشارن ۾ ٻڌائينديون؛
ڪري هڪ ٻئي کي ڪٽڪايون، کلي هرهر کلائينديون؛
۽ جوڀن تي بهار ايندو!
ٿرن تي ٿيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
بهار ايندو، قرار ايندو!

ڪراڙيون پاڻ ۾ ويهي، جڳن جا راز کولينديون؛
نڪن تي آگريون ليئي، نرالا ٻول ٻولينديون؛
قطارن ۾ ويهي جيڏيون، جوئان هڪ ٻئي جون ڳولينديون؛
جڏهن هو پنهنجي سيني تي سيه واسينگ کولينديون؛
ته عاشق بيقرار ايندو!
ٿرن تي ٿيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
بهار ايندو، قرار ايندو!

دماما، دهل، شرنايون، ڪٿي ڌمچر مچائينديون؛
لنڍيون ليٽيون، سڙي لاڏا ۽ سهرا خوب ڳائينديون؛
دهل جي تال تي گڏجي، ڪئين تاڙيون وڄائينديون؛
ڪنواريون گهوٽ سان چرچا ڪندي ميندي لڳائينديون؛
بنو ٿي شرمسار ايندو!
ٿرن تي ٿيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
بهار ايندو، قرار ايندو!

مهر جا مينهن پوندا، ۽ ترايون تار ٿي وينديون؛
وطن جون واديون گلپوش، ۽ گلزار ٿي وينديون؛
مسرت سان مليريائيون سڄئي سرشار ٿي وينديون؛
نئين رت سان اوورنيون سڀئي گلنار ٿي وينديون؛
سمو پڻ سازگار ايندو!
ٿرن تي ٿيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
بهار ايندو، قرار ايندو!

جوانيون اوت ۾ ويهي، سليند يون راز الفت جا؛
ولڏيندا درد هڪ ٻئي سان، ويهي دمساز الفت جا؛
ڪنڌن ڪرڙن منجهان ايندا، مٺا آواز الفت جا؛
ليون لائيون سٽائيندبون، "گدائي" ساز الفت جا؛
مزو بي اختيار ايندو!
ٿرن تي ٿيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
بهار ايندو، قرار ايندو!

"پرده" سنڌي

"سڏ"

غمن ۾ گذاريندي، او سائيو!
سکن ڏي نهاريندي، او سائيو!
لنگهي ويا ورهه ۾ وڏايون نه آيون؛
اڃا ٻي قدر ٿا لهه اڳتي وڏايون؛
آهن سور پنهنجا، هي سيني سان لايون؛
امن جا، صلح جا اچو گيت ڳايون!
وسائل شمع سک جي ٻيهر جلايون؛
ڇپيون ظلم جون بس، اجهائيون اجهائيون!
اچو آج تہ مهراڻ ۾ موج آئيون!

او سائي! اجهو هو آڏي ڪات ڏس!
۽ وحشين جو رت سان ڀريل وات ڏس!
ڇڏي ساه جو سالڳ بي ليازٿي آج؛
اڄ ٻيڙ ۾ سنڌڙيءَ جو بس ناز ٿي آج؛
نہ ٿي سرڻ ۽ ڳجهه، تون شهباز ٿي آج؛
امن جي فرشتي جو آواز ٿي آج؛
لکن انقلابن جو پرواز ٿي آج؛
پلارا ڪري پاڳ پوه ماڳ مائيون!
اچو اج تہ مهراڻ ۾ موج آئيون!

وطن جا اي معمار، اوري اچو!
ڪريون ڀاڻ ۾ ڀيار، اوري اچو!
لٽڻ لئي نئين لات سان ساز ڇيڙيون؛
اچو دل تان غم جي ترانن کي ٽيڙيون؛
خوشيءَ جا رُڳا راڳ، جڳ ۾ پکيڙيون؛
جي لڪڙي ويا نغما سي سالڊيون سهيڙيون؛
رڪن دل ٿا داٿا ڪريل، هي ٻه ميڙيون؛
آهن ٻٽ جون ليڙون، ٻوءِ ڇاجي ڀُرائيون!
اچو اَج تہ مهراڻ ۾ موج آڻيون!

نہ ڀُٽ تي وجهايو، نہ پاهان هلو!
هلو، وک وڌايو، اڳاهان هلو!
رهيل گيت ڳائي ڪپائي ڇڏيون آج؛
هي الفت جو ناتو لپائي ڇڏيون آج؛
مڇي پاڻ "برده" ملهائي ڇڏيون آج؛
ستايائون، تن کي ستائي ڇڏيون آج؛
مريٽي، امر خود کي بنائي ڇڏيون آج؛
ڇو جيڙا رهون هت، سهي حاڪمائيون؟
اچو اَج تہ مهراڻ ۾ موج آڻيون!

ابن حيات "پنهور"

روڪيندا ڇا زر جا غلام

عظمتِ انسان منهنجو ترام،
شوڪتِ انسان منهنجو ڪلام.
هاڻ سڀن کي پئي خبر آ،
عزت لائق آهي عوام.
جي نہ مڃيندا هيءَ حقيقت،
آيو تن لئي موت پيام.
صديون گذريون سهندي سهندي،
آخر ڦاٿا پنهنجي دام.

ويئي اونده، ويئي ويئي،
روڪيندا ڇا زر جا غلام.
سورج اڀريو، سرخ زمين ٿي،
ڇانءُ جليو هي جهونو نظام.
وقت جي ڏارا ڏن ۾ آهي،
سولپيان ڪنهن کي هيءَ زمام.
ڏرتيءَ گرجي ڏوم مچائي،
آه اچڻ کي لشون اسام.
اُٿيا آهن گڏجي اٿندا،
سائين تن کي منهنجا سلام.

مرزان خان بلوچ

ڪاريهر

مدام پيچ ۽ رنجور نانگ ڪاريهر، نفس ۾ آڳ ۽ مهجور نانگ ڪاريهر.
لڪهه ڪان چٽنگ سندي طور نانگ ڪاريهر، بدن ڪان زلف سندو حور نانگ ڪاريهر.
نثار پاڻ تي مجنون به، پاڻ ليلا پڻ، نياز و ناز سان معمور، نانگ ڪاريهر.
حجاب طبع ۾ تشهير کان بري بيحد، رهي ٿو ڏينهن جو مستور، نانگ ڪاريهر.
هڻڻ هڪل تي سندس عيب، ياد مومن جي، دليريءَ جو رکي دستور، نانگ ڪاريهر.
ڪپر، ڪنيار، گڏي سان رهڻ ۾ ننگ اٿس، خوديءَ جو جام ۽ پرپور، نانگ ڪاريهر.
هٽي ڪو همسريءَ جي هام، جيت ڪي نه مجال! ستين جو ۽ شهه فغفور، نانگ ڪاريهر.
ٿو چائي غايتِ تخليق، عارفانه مذاق، مجاڳ منجهه شبِ ديجور، نانگ ڪاريهر.
اکين جو نار، ۽ يڪ رنگ توتيا وانگر، نفاق کان نه ۽ ناسور، نانگ ڪاريهر.
ادب قضا کان سکيو آه جوڳي مرليءَ جو، وگرنه سخت ۽ مغرور، نانگ ڪاريهر.
ڪريس ڪير گرفتار؟ آرزو هي عبث، اجهل ۽ ناچخ و ساطور، نانگ ڪاريهر.
مزاج و رنگ و قدم ۾ نه انقلاب آيس، نوائين کي ٿو ڏئي سور، نانگ ڪاريهر.
نثار جوڳي مٿس، پاڻ من جو ۽ مفتون، خود آه ساحر و مسحور، نانگ ڪاريهر.
نه انتقام وٺڻ ۾، ڪري ٿو دير دلير، سرشت خاص تي مامور، نانگ ڪاريهر.
هلي ٿو خشڪي تريءَ ۾ سدائين اوچي ڳاٽ، غرورِ باده کان مخمور، نانگ ڪاريهر.

نيون طرزون

نارائڻ "شيام" (سانيٽ)

ڏڌو چانور ٻار

مان اڪيلي نه هيس، هاءِ! اڪيلي نه هيس،
توکي محسوس ڪيم پنهنجي بدن ۾، اي لال!
تنهنجي چُر پُر کي مون سمجهيو ٿي، گهيلي نه هيس،
دل وسوڙل ٿي خوشيءَ سان وَ ٿي مالا مال!

جئن نه مُکڙو بن جي هجي ٻار سان پاري ناري،
۽ سندن ڦول ٿيڻ لاءِ جا ٻي چين هُجي،
مون کي بس ڪَرَ پَتوتي پاسي ٿي دنيا ساري،
جَنم ڏيڻي کي ڏيڻ لاءِ جا ٻي چَين هجي!

تنهنجي آجيان ڪرڻ ڪاڻ مون جوڙيون لوليون،
هاڄ ٻي هاج سنهي لات ڪري پئي ڳاتيون،
پنهنجي لولين ۾ مڙ هيم تنهنجون الوليون ٻوليون،
ڪيترو تنهنجي ڏسڻ لئي هُيون اڪرويون آنيون!

آئين جڳ ۾ تہ سهي، پر نہ سگهئين ساهہ کڻي،
هاءِ! مان توکي ڇٽي پي نہ سگهيس ماءُ ٻڻي!

بشير موريائي (سانيٽ)

تنهنجو غم

سندم وجود تي تنهنجي ئي غم جو ڇانءُ آ!
عجيب سات آ جنهن جو، عجيب صورت آ!

ـهي تنهنجي غم جو آ ڀاڱو يا تنهنجي مورت آ؟
جي آهي ڀاڱو تہ مون ساڻ ڀو سدا ڇو آ؟
خيال تنهنجو ڪيان ٿو، هي سامهون آهي؛
تون ياد ڪالهہ اچين ٿي، مگر هي آ موجود؛
خوشي ڪسي ٿو ۽ مون کي ڪري ڇڏيو نابود؛
ـ مگر تڏهن بہ الائي ڇو هڪ سڪون آهي!

جي سچ ڇڄين تہ مون تو کان بہ غم پسند ڪيو!
تون سهڻي آهين ۽ تو کان بہ سهڻو تنهنجو غم،
جهان جا ياد ڏياري ٿو جيڪو رنج الم؛
مون تنهنجي پيار کي دنيا جي غم ۾ بند ڪيو-
جي سچ ڇڄين تہ الهيءَ تي مون کي خوشي آهي،
ـ اهوئي غم تہ محبت جي زندگي آهي!

نارائڻ ”شيام“ (ترائيل)

مان اِها ڳالهہ اچا ناهيان سکيو ويچاري،
آهہ اِن چنڊ جي ڪارڻ جو کهڙو ڪارڻ؟
ڪهڙي ڪارڻ سندس سولهن سموري ڪاري،
مان اِها ڳالهہ اچا ناهيان سکيو ويچاري!
شيام! گنگا ٿي سدا جنهن کي هٿي وهنجاري،
جنهن کي مستڪ تي مهاديو ڪيو ليتُ ڌارڻ،
مان اِها ڳالهہ اچا ناهيان سکيو ويچاري،
آهہ ان چنڊ جي ڪارڻ جو کهڙو ڪارڻ؟

غزل

شيخ "اياز"

اي صراحي ٻڪار، "ڪو آهي؟"
ميڪده هڻن خموش ڇو آهي!

هن جهانِ وسيع و تنها ۾، ڪجهه محبت جو آسرو آهي.
ميڪده جي اداس سانجهيءَ ۾، ڪير ڇولندو پيئڻ ٻرو آهي!
هر تغزّل ڀري تمنّا جو، لبِ محبوب قافيو آهي.
بهتر آهي وسام شمعِ سحر، ختم ٿي رات، سوجهرو آهي.
ڪاروانِ حيات ڪي ترساءِ، هر مسافر ٿڪو ٽٽو آهي.
ان ۾ تنهنجي ڇپن جو آ ميناج، شعر شايد "اياز" جو آهي.

(٢)

ڪنهن ڪنول کي چميو هيو مون رات،
هڪ مٺو گيت ٿي لڳي ٻرسات.

مشڪ بو ٿي ويو هو منهنجو صحن، تنهنجي زلفن ۾ ليٽي ٻٽي هئي رات.
مان ستارن جي مولهن ڪان وچڙي، ماڪ وانگر ڪٽي بسر اوقات.
چنڊ ـ تو ڪان سواءِ ڪهڙو چنڊ! رات ـ توڪان سواءِ ڪهڙي رات!
هيءَ سرءَ جي اداس چانڊوڪي، رات خاموش، جيءَ ۾ جذبات.
ڪوئي غم مان فرار ناهه "اياز"، ڇڻ محبت ٻه ٿي وئي آ مات!

(٣)

اکيون عاشقن جون اجايل اجايل،
دليون درد وارين، دڪايل دکايل.

خبر ناهه اي دورِ تاريخ ڪيسين، اجا خونِ انسان جو رهندين اجايل!
ڪٿي آنهه ابرِ ڪرم، تون ڪٿي آن، اڙي، ڏس ته چهرا سڪايل سڪايل!
ڪڏهن هاءِ ڏسندين اظهارِ محبت، اکيون آس وارين، سڪايل سڪايل!
ملن ٿي نه ٿا اڄ ته ٻيرا ٻنهون جا، ڪٿي آهه هوڪيچ، اي منهنجي آيل!
ڪڏهن منهنجي خامين بنا ڏس ته دنيا، سوين تو ۾ خوبيون، هزارين خصايل.

هري دريانيءَ "دلگير"

ڪٿ ڀلا ويهي سڻايان داستان پڃري منجهان؟
دم هڻي ڪُهنجي ٿو، ڪٿ ڳايان ٻه مان پڃري منجهان؟

عرش جي ليلاڻ ڏي مان ٿو ڏسان پڃري منجهان،
يا ڏسي ٿو مون ڏي شايد آسمانُ پڃري منجهان.

آسمانُ! منهنجي آمنگن کي اِشارا ڏي نہ تون،
تون ٿي چؤ، تو ڏانهن ڪٿ آڏري اچان پڃري منجهان؟

جڏهن بهار آيو، تڏهن منهنجا ٻہ پَرَ ڪپجي ويا،
هن بهاريءَ جي ڪريان ڪٿ آجيان پڃري منجهان؟

باغ جي در تي آلهڻ ڇو منهنجي پڃري کي رکيو؟
دل جلي ٿي، جي ڏسان ٿو گلستانُ پڃري منجهان!

اي مقدّر! تون ٿي چؤ، چيخُون ڪريان، يا چُپ ڪريان،
ٿو ڏسان جلندو سان پنهنجو آشيانُ پڃري منجهان.

مهربانُ، مون ڏي نہ ڏسُ هٿن، ليڪ ٿا چلڪي پون،
ساري گلشن کي نہ مان پوڙي وڃان پڃري منجهان.

ڇا وري آيو بهار آهي اوهان جي باغ ۾؟
هيرَ جو ڪجھہ گيت مان ٻيو ٿو ٻُڌان پڃري منجهان!

خوش رهن ساٿي آهي، مون کي وساري جي ويا،
شڪل تن جي ٿو سدا ڦرندي ڏسان پڃري منجهان.

پَرَ پٽي منهنجا، هنئر صيّاد در کولي ڇڏيو،
ناهہ هُن کي پؤ، متان آڏري وڃان پڃري منجهان.

آءٌ ٻي ڀر ٿي سهي، صيّادا ڀر، ڪنهن ڏينهن نيٺ،
توکي مان ساڙي ڇڏيندس آهہ سان پڃري منجهان.

پاڻ کي ساري ڇڏيان، يا عرش ڏي پيرو ڪٽان،
منهنجي قسمت! تون ٿي چؤ، مان ڪٿ ڇٽان پڃري منجهان؟

عبدالڪريم "گدائي"

"پيشواي قوم ڏانهن"

(غيرن کي خيبر دري جي ڏيکارڻ کان متاثر ٿي لکيو ويو)

رهائي چڏ له پنهنجي کو، ستمگر امتحان باقي؛
گلستان ۾ له چڏ ڪو گل، نڪو ڪو باغبان باقي.

پلي ڏي دعوتون اهل ستم کي پنهنجي خلوت ۾،
رهي جيئن ڪو رقيبن کان، نه گوشو ڀي لڪان باقي.

سڪائي چڏ ستم جي آگ سان، پاٽي درياڻ جو،
رهي جيئن ديس ۾ ڪٿ ڀي، نڪو آب روان باقي.

بن جي باھ سان، سرسبز ٻوڪون سڀ جلائي چڏ،
نه چڏ ڪنهن سر لڪائڻ لئي، اجهو ۽ آشيان باقي.

سهاڳڻ جي مٿي جي سينڌ جي، سرخي به ساڙي چڏ،
جواني ءَ جي امنگن جا، مٽائي چڏ نشان باقي.

ڌيئن پيئن جي عصمت، پل وڪامي مارڪيٽن ۾،
شرافت جا نه چڏ ڪائي! ستمگر ڪي نشان باقي.

وطن جي لڄ وڪامي ٿي، سر بازار ڪوڏين تي،
پلائي ٻي ڪنهن بيدادگر! ڪهڙي اڃان باقي؟

زبانون بند آهن بيوسن جون، خوف و دهشت کان،
ڪڍي ڪو ٻوڪ ڪيئن ٻاهر، ڪري ڪيئن ڪو فغان باقي؟

چڙهي آ سير تي پيڙي، فضائن ۾ غبار آهي!
اڪي آ لاڪنو هوشيار، ناهي پاڏبان باقي.

سلامت ڪيئن رسي، هي قافلو هاڻي سر منزل،
نه حال پيڪسي ۾ آهه مير ڪاروان باقي.

رقيبن سان رهائيون، جي رهيون هيئن روز شب تنهنجون،
نتيجو صاف آ ظاهر، نه تون باقي، نه مان باقي.

گوورڌن محبوباڻي "پارتي"

هاڻ پيڙهين جي پراڻي ڏُنِ مٽايون ٿا اسين،
اڄ نوان نغما نون ساز تي ڳايون ٿا اسين.

ڏس! قضا آهي نئين، آهي هوا جو رخ نئون،
رُتِ نئين آهي، نئين محفل سجايون ٿا اسين.

ٿا اٿن دل ۾ نوان آدرشا، نوان جذبا ڪٿين،
ڪنهن طرح تن کي نه پلجي پيي دٻايون ٿا اسين.

اڄ، افق مان او نوان سورج! نيون ڀاڪون ڪڍي،
آءُ، تنهنجي راهه ۾ پلڪون وڇايون ٿا اسين.

ڳُلُ ڪري طوفان مان تهذيب ڪُهنيءَ جا ڏِيا،
آدميت جي نئين جوتي جڳايون ٿا اسين.

امن ائٽم مان قائم ڪين ٿيي سگهندو ڪڏهن،
صلح جو پيغام دنيا کي سڻايون ٿا اسين.

هيءَ ستايل ۽ ڏُکي پورهيت اٿئي جوالا مُکي،
خوف ڪر پونجي پتي! توکي چتايون ٿا اسين.

هر سمي انسان کي تقدير دوکو آ ڏنو،
تنهنڪري تدبير کي اڄ آزمايون ٿا اسين.

مشڪلاتن ۾ ٻــ مُرڪڻ مَرڪَ مردن جو ٿيو،
ڪين ڪشٽن کان ڏجي آنسون وهايون ٿا اسين.

زندگي دل کي لڳي پياري گلابي گل جيان،
ڪين ڪنڊن کان تڏهن دامن بچايون ٿا اسين.

زندگانين کي اجاڙي، حسن کي ننگو ڪري،
ڪين لاشن ۽ جنازن کي سجايون ٿا اسين.

"پارتي"! ڍاهي پراڻا گهر، نگر، جهونو نظام،
هاڻ دنيا ۾ نئين دنيا بڻايون ٿا اسين.

نارائڻ "شيام"

ڪَرَ موڙي ٿو عروج، زوال آهه بس اِيال،
پهتو خيال تـوڙ تـي، نـظـرن ۾ آهـه حال.

سج آيرندي ٿي رات جي اوندهه تہ ختم ٿي،
ڪهڙ آهه روشني سو تہ آهي الڳ سوال.

آيـو نـہ مـوت مهل تـي، آيـو هينئر تـہ ڇا،
اڳـ ۾ جيئڻ محال هو ۽ اڄ مرڻ محال.

آيو ڪٿان؟ هو ڪير؟ ۽ ڪيڏالهن ويو هليو؟
ڪنهن کـي ڏسي حيات بـڻـي منتظر سوال؟

ڪم ڪهڙي سان ويس پئي ڪيڏانهن ۽ ڪٿان؟
آيو خيال ڪنهن جو؟ ٻڌيس "شيام"! بي خيال.

عبدالحليم "جوش"

نيرنگ خيال

چنڊ عـذاب ۽ ثواب جـون ڳالهيون،
واعـظـا، ڪـر شراب جـون ڳالهيون.

هجرِ جانان جي دردمندن وٽ، ڪر اِ زاهد عذاب جون ڳالهيون.
برقِ بيتاب آسمان تـي ڪيون، دلِ پُر اضطراب جون ڳالهيون.
شبِ مهتاب ۾ ٿيون لطف ڏين، غـيـرتِ آفـتـاب جون ڳالهيون.
هام هيڻن حسرتن جو خون ٿئي! وصل جي شب حجاب جون ڳالهيون!
زاهدا، تون ۽ حور و باغِ جنان، ٿيون لڳن چڻ تہ خواب جون ڳالهيون.
امـن غـائب، سڪون عنقا ٿيو، چوطرف پيچ و تاب جون ڳالهيون.
واعظن کـان زمـالـو تنگ آيو، روز يوم الحساب جون ڳالهيون.
"جوش" ڪير آهي جو ڪري مون جان، درد جون، اضطراب جون ڳالهيون.

"تنوير" عباسي

منهنجو من ٻي اڄ ازل کان آهه هڪ مانڊاڻ ۾،
جيئن سدائين کان ٻيون ڇوليون ڇُلن مهراڻ ۾.

ساز جي تارُن سان ڪنجي ٿا سگهن اڄ ٻي ڪي سُر،
سڻ هڻ سُر جي رکين ٿـو پروسو جـي ٻاڻ ۾.

هر ثـواب آ بي سڪون، بي لذت آهـي هر گناهه،
ذهن آهـي منهنجو نيڪ و بـد سنديءَ ڇڪتاڻ ۾.

هيءَ بهار آهي، يـا ارمان جـو آهي قتلِ عام؟
خون جي بو آ مليل گـلـڙن جي هـن سرهاڻ ۾.

جنهن کي پنهنجي عزم تـي آهي يقين، اي ساٿيو!
ڪيئن رکـي سگهندو ڀـلا، سو پروسو اڳواڻ ۾؟

يا رُني ٿي ماڪ، يا مرڪن پيون مکڙيون هتي،
مان ٻـيـو آهيان منجهي، گـلـزار جي مالهاڻ ۾.

"بشير" موريائي

چمن چمن کي ڏ ٺـو سي، اُداس اُداس اسان،
نـظـر نـظـر کي ڏني آ، حسين آس اسان.

متان هـي پنهنجي محبّت جو خاتمو نہ هجي!
ٿيا نہ آهيون ڪهڙي وقت کـان اُداس اسان.

اسان جـي دم سان ٿي آبـاد آهي شهرِ الم،
رهيا نہ آهـيـون مسرّت جي آسپاس اسان.

نہ تنهنجو غم، نہ غمِ زندگي، نہ فڪرِ جهان،
خبر نہ آهـي تہ ڇو آهـيـون اداس اسان.

ٿي رات پوري، ۽ خالي رهيو اسان جو جام،
ڪري سگهياسي نہ ساقيءَ کي التماس اسان.

ڪڏهن ڪڏهن تہ اوهان کان سوا قرار مليو،
ڪڏهن ٿياسين اوهان وٽ بہ محوِ ياس اسان.

خبر اٿون، تہ اسان کـان هـو بي خبر آهي،
"بشير" ٿي نہ سگهيا آهيون ہر لراس اسان.

حسيني حافظ شاهہ

ڏک درد سوين سور ۽ سختين جو ثمر طئي،
هي منهنجي پڄاڻِ لاءِ ڏنو آهي وڪر طئي.

پيا ڇهڪ چڪي ڇور ڪيو ڇت کي ڇريو تن،
ڇا خوب سڄڻ جي ڪئي منزل آ اظر طئي.

جوڳن جي طرح جوڳ وڄهي ٽالڪو لسنگ ٿي،
تو لئي تہ مٺا مون ڪيا هينِ ڪيئي ڏگر طئي.

سر ست ۾ ڏيڻ ساه ڪرڻ صدقي سهڻي تان،
هيءَ عشق جي منزل ڪندو ڪو مرد مگر طئي.

ويو جان جسو جيرا ٻڪيون جيءَ جلي اڄ،
ڇا حال سندم آه ڪندو سوزِ جگر طئي.

"حافظ" ڪي جدائيءَ جا لڳن منت ورهيہ ٿا،
آ چشمِ زدن ۾ ڪريون صد ساله سفر طئي.

"وڍيل ٽي وايون ڪري، ڪٺل ڪوڪاري!"

— چترڪار: ظفرعلي شاهه

ڊرائنگ ماستر، اين. جي. وي. هاءِ سڪول، ڪراچي.

قصيدو

"ٻرده" سنڌي

مادر وطن

اي سنڌ! اي مادر وطن!
قربان توتان جان و تن!
فردوس آ تنهنجو صحن!
اي واديء رشڪِ عدن!

تنهنجي فضائن ۾ سحر، تنهنجي هوائن ۾ عطر،
آ هير سنڌوءَ ۾ اثر، ۽ وهه بهارن ۾ سرور!
تنهنجو "لطيف" ارجمند، تارن کي جنهن وجهي ڪمند،
روشن ڪيا اسان جا رلد، آ "شاه" تي مون کي غرور!
تنهنجي سباجهي ٻولڙي، تنهنجي ٻلاري جهولڙي، ٻُر ڪيف تنهنجي لولڙي!
اي سنڌ! اي مادر وطن!

اي "سنڌ" اي خواجا خضر،
ٿي ڪيميا تنهنجي نظر،
تنهنجي ادائن ۾ ثمر،
تنهنجي نگاهن ۾ گهر،
تنهنجي ٿي چولين ۾ چمن، تنهنجي ٿي موجن مان ميلن،
ٻاڻهي اچي ٻاهر پون، هي لعل ۽ هيرا هزار!
سوني سموهي تا ڪين، ڏينهن رات محنت ۾ گهن،
ان ڏوجري ۾ ٿي رهن، والدا لٿا ويهن ونجهار.
تنهنجي سباجهي ٻولڙي، تنهنجي ٻلاري جهولڙي، ٻُرڪيف تنهنجي لولڙي!
اي سنڌ! اي مادر وطن!

اي واديء شاداب تون،
اي ديس لاجواب تون،
اي سر زمين آداب تون،
اسلام جو آن باب تون،
سُک جي تون ڪائنات آن، ڪنهن مهلقا جي جهات آن،
سهڻي "سچل" جي لات آن، گيتن جو آهين ديس تون!

ٻوڪن جي لالائي وٽي، ٻيلن جي سرهائي وٽي،
"سامي" سندي وائي وٽي، ايتن جا ٻهرين ويس تون!
تنهنجي سباجهي ٻولڙي، تنهنجي پياري جهولڙي، هر ڪيف تنهنجي لولڙي!
اي سنڌ! اي مادر وطن!

سهڻي "ڀٽائيءَ" جا وطن،
بيجل عطائيءَ جا وطن،
مارن جي ڄائيءَ جا وطن،
مستي لٻائيءَ جا وطن،
سنتن فقيرن جا وطن، هارين اميرن جا وطن،
سهڻي ۽ سيرن جا وطن، تو ۾ آهي ڀرپور پيار!
اي چنڊ تارن جا وطن، وهه وا بهارن جا وطن،
ڍاڍين ۽ لارن جا وطن، جهرڻا جهرن ۽ آبشار!
تنهنجي سباجهي ٻولڙي، تنهنجي پياري جهولڙي، هر ڪيف تنهنجي لولڙي!
اي سنڌ! اي مادر وطن!

پريين ۽ چارن جا وطن،
ٻنين ۽ ٻارن جا وطن،
روالبي لبارن جا وطن،
سادن سنگهارن جا وطن،
هو جهوپڙن ۾ خوش رهن، گرمي ۽ سردي سر سهن،
پيهي چڙهي تارا ڇڻن، ڏئي هڪل هڪلين جهار!
سيڙهه واءُ تي بيٺا اڏن، ڳاٻا وڇيون ڪڪن ڪڏن،
۽ چيڪ چيلا ٿا چرن، ٿي سنڌ آهي سبزه زار!
تنهنجي سباجهي ٻولڙي، تنهنجي پياري جهولڙي، هر ڪيف تنهنجي لولڙي!
اي سنڌ! اي مادر وطن!

"بردي" جا او سهڻا وطن،
تنهنجا رهاڪو خوش وسن،
تو مان خوشيون ڇلڪي پون،
خوشبوءِ مان وڻ واسجن،
هر جاءِ گلشن جو گمان، تنهنجي لـ وصفن جو بيان،
تنهنجو آهيان مان پاسبان، هي تو تان سر صدقي اٿم!
توحيد جي تون سر زمين، وحدانيت جو تون امين،
او ديس سنڌڙا دل نشين، مون کي سولهين تنهنجو قسم!
تنهنجي سباجهي ٻولڙي، تنهنجي پياري جهولڙي، هر ڪيف تنهنجي لولڙي!
اي سنڌ! اي مادر وطن!

قطعا

گوورڌن محبوباڻي "پارتي"

معلوم آهي، مان ڪنهن جي لئي، هي سندر گيت رچايان ٿو؟
ايڪانت ڏسي، بيخود بڻجي، ڇو جهرڻن وانگر ڳايان ٿو؟
ڪو ڪنَ لائي، ڪو داد ڏئي، پر منهنجا گيت ٻڌي نه ٻڌي،
مان پنهنجي گيتن سان ساٿي! پنهنجو ئي منَ بهلايان ٿو.

منهنجا ڳوڙها ڳڙندي ڳڙندي، ويا سمنڊ سمورا کارا ٿي،
منهنجي آهن جي لهس وچان، ويا سهڻا پوليرا ڪارا ٿي،
منهنجي آدمن جي ترڪ ڏسي، بيشڪ بجلي ٻي چين بڻي،
پر داغ ڏنا جي تو دل کي، سي چمڪن ٿا اڄ تارا ٿي.

ساجن-سورج کان وڇڙي پئي، سون چنڊ چريو مسرور ڏٺو،
۽ پريتم-گلَ سان ملندي پئي، شبنم کي غم ۾ چور ڏٺو،
ٿي ساگر تڙپيو چوڏس ۾، ڪوئل ڪوڪي برساتن ۾،
اي قادر! تنهنجي قدرت جو، سون آنوکو دستور ڏٺو!

پر وڃن وڇوڙي جي غم کان، منهنجي آشا جا ڦول ڇڻي،
پر تنهنجي ياد اچي پل پل، سون پيرهڻ خاطر سور ڪٽي،
جو درد ڏنو آ تو دل کي، ڇو ان جو آءٌ علاج ڪريان؟
يا عمر سيمن شل او سائين! منهنجون اکڙيون ناسور بڻي!

آغاز نہ ڄاڻان ٿو پنهنجو، انجام نہ ڄاڻڻ ٿو چاهيان،
شروعات، پڄاڙيءَ جي وچ ۾، ڇا ٿيندو؟ مان ڪئن سمجهايان؟
واقف نہ اڻانگي رستي جو، معلوم اڪي منزل مون کي،
تہ بہ هاڻو آ جيون-پنڌ تي، ڇاڪاڻ تہ مان راهي آهيان!

هڻ کهرجڻ واري دنيا ۾، جڏهين مون کي لاچاري ٿي،
تڏهين سوچيم ڇو ڪين وڃان هُن جي در تي ويچاري ٿي،
جنهن ويل اِهو ويچار ڪري، سان پنهنجي گهر مان لڪيس ٿي،
تنهن ويل اچي منهنجي در تي، هوءَ هٿو ٻاڻ ٻڪاري ٿي!

مدت کان مون ميخاني ۾، مالڪي مئي تي متوالو،
ليڪن مون کي لڳو سڪائڻ، ساقي ٿي ڀولو ڀالو،
جئن آڌي ٿي مون ساقيءَ جي ٻانهن جهلي، تئن پُوجهه پئي،
مان ٿي هوس شرابي، ساقي، مان ٿي مئي، مان ٿي پيالو.

پلو ڪيءَ ليٽڻ ۾ آلسون، پريتم! دل ۾ پيار ڏنئي،
مون کي مون ۾ محو ڪرڻ لئي، سپنن جو سنسار ڏنئي،
لب تي آهون، سوز، صدائون، آزي، ليزاري ڏيٺي،
پرو ڪيءَ جو آخر خوش ٿي، او دلبر! ديدار ڏنئي.

منهنجي دل جا درد سور، تنهنجي دل کي ڪيڏو نه وڻيا،
منهنجي آسن جا قطرا پڻ، تنهنجي لئي ٿيا لعل مٺيا،
تون ٿو ڪوٺين شاعر مون کي، پر مون کي بس جاڻ اِها،
چوٽ لڳي، دل آهه پري، جي لڙڪ ڳڙيا، سي گيت بڻيا.

مون کي هو ارمان اِهو، آ پل پر رات سهاڻي،
سڙندي آخر سندرتا ۽ جلندي ليٽ جواني،
ڏس ته آچاڪ منهنجي ڪنن ۾ ڪنهن پڪيو: «اي شاعر!
تون فاني، جڳ فاني، ليڪن تنهنجا گيت نه فاني.»

علي محمد "مجروح"

ڪو متر نا آشنا آهي ته ڇا،
زندگي مون کان خفا آهي ته ڇا؛
نيٺ آدابِ وفا ويندو سکي،
اڄ زمانو بيوفا آهي ته ڇا!

شيخ ”اياز“

(١)

نہ ڇڏيو آھہ ماڻھپو ۽ مرڪ،
گرچہ ھھڙا تباھہ حال آھيون؛
ھر زمالي جي ناشناسيءَ جي،
چوٽ کائي بہ باڪمال آھيون.

(٢)

ڪوھہ ڪنھڙا نہ اي چڪور چريا،
چند سان دوستي اجائي آ؛
چند ھڪ رات جو مسافر آ،
بہ گھڙيون سولھن جي سھائي آ.

(٣)

تنھنجي اکڙين مان پيتي آ جنھن مَي،
سو سدائين خمار ۾ آھي؛
تنھنجي عارض مان جنھن چنا ڪجھہ گل،
سو ھميشہ بھار ۾ آھي.

رباعيون

نارايڻ ”شيام“

(١)

ڏس جوتشي هُشيار بہ تارا ڳڻو ڳڻي،
۽ عاشقِ لاچار بہ تارا ڳڻو ڳڻي،
ڪيڏو نہ مگر فرق ڳڻڻ ۾ ٽين جي،
اِنَ ”شيام“ تہ ھوَ پار بہ تارا ڳڻو ڳڻي!

(٢)

سمجھائيون ۽ آھديش اجايائي ويا،
پوڙين ڪَنين ڊپ ڊاءَ جَھنَم جا پيا،
جنّت جي سڄي عيش جي لالچ ھوندي،
ٽيڻا جي ھٺا ڏوھہ، آھي ٿيي ٿيي ويا!

(٣)

جي دل ٿي نہ پَڏبي تہ ڪرڻ ڇا ايندو؟
پاڻيءَ ۾ ڪھوڙڻ ڏاران ترڻ ڇا ايندو؟
ھوُ روئيي رڳو موتُ گھرڻ وارا ڏس،
آيو نہ جيئڻ جن کي، مرڻ ڇا ايندو؟

(٤)

پيڙيءَ کي ڏڪي لھر ونئي ساحل ڏي،
رَھرَو کي سڏيءَ راھہ ڇڏيو منزل تي،
اي ”شيام“، دڪن ھيٺ دپيل ڪين رَھيي،
بس عرش مٿي آهَ پڄايو دل ڪي.

(٥)

ڇو روئي ڪرين پاڻ کي دنيا ۾ خراب،
وٺ ڪل تہ ڪلي تومان زمالو بہ شتاب،
اي دوست! پيالي ڪان ذرا پامي ٿجانءِ،
ڳوڙھا ڳڙي ڪارو تہ نہ ڪن منھنجو شراب!

(٦)

ھڪ ھڪ ٿي ويون ڳالھيون پرائيون وسري،
سڪ صحبتون ۽ روح رھائيون وسري،
پر ڪين سگھيون ناز پريل نيڻن جون،
پياريون سي پُڄائيون ۽ وراڻيون وسري.

آزاد نظم

شيخ "اياز"

(١)

اسان لنڊ جا ليڙ آهيون، پرين!
سُتي ساهه جاڳي،
وڃي دور دور،
ستارا لتاڙي اسان جو شعور؛
سوين چنڊ ساڻي،
ڪتين جا سوين قافلا رهگذر ۾،
سفر ۾،
سوين ڪائناتون،
نہ آغاز جن جو نہ انجام جن جو،
زمان ۽ مڪان ڪان مسلسل لڄاتون،
ازل ڪان ابد تائين سڪ جون براتون:
جڏهن موٽ ڪائون،
سوين راز آئيون،
سوين ساز جي لاءِ آواز آئيون،
سوين چنڊ چايون،
ستارا تڳايون،
الهن سان اچي جڳ سڄو جڳمڳايون،
ـ اسان جاڳ جا ڀاڳ آهيون، پرين!

(٢)

هرڻ هنيلا
ڊوڙي ڊوڙي، ٿڪجي ٿڪجي،
ڪنهن وڻ هيٺان ويٺا سوچن!

"ساري هستي ريتيءَ تي رڃ،
"اڄ جي وِهڻ ٻِنّ ڪجهہ بہ نہ حاصل!
"هاءِ ستم، جو عمر ڪٽي سي،
"بوند بولد لَيءِ ٻڪي ٻڪي،
"ڊوڙي ڊوڙي، ٿڪجي ٿڪجي!"

هرڻ هنيلا،
ويٺا سوچن.

ڪنهن هن واريءَ جي ويڌي ۾،
لهندي سج جي ٽِڪّ جَڙي آ؟
آهہ ڪٿي سو ازلي وينجهر!

ليري آپ سان چنڊ ستارا،
ڪرن اشارا؛

ساهه سنيها پاڻي تن جا،
چال هٽي من ٻهچي تن وٽ.
بسنت ـ رت جي ٻاڪ ـ ڦٽيءَ ۾

هير ڏڪڻ جي هنج ۾ پنهنجي،
اهنج مٽائي، من ريجهائي:
کهڙي نہ ڪذري ـ ساڳا ڪرتا،
سج جون ٻرڇيون،
رڃ جو اولو،
اڄ ۽ جهولو،

ساڳو رولو؛
هر شيءِ آهي ساڳي ساڳي،
ٻوڙي ٻوڙي، ٽڪجي ٽڪجي،
بولد بوند لئي ڀڪي ڀڪي،
هرڻ هنيلا
ٻيئا سوچن!

(٣)

راتڙي، هيءَ نور جي برساتڙي،
ڪنهن مٿان ڇيڙي ستارن جي ستار،
آسمان مان پائي جڳ تي جهاتڙي؟
سارو عالم ننڊ ۾ آهي الوٽ،
ڪنهن جي ڪنهن جي جاڳ ٿي ان کي سٽي،
ساز، جو سنسار جي سيني ۾ آ!
عرش کان وهندي اچي ٿي فرش ڏانهن،
نور ۽ نغمي جي لئن!
ڄڻ ته ڪرئي باز هو منهنجو خيال،
جو آڏامي ويو فلڪ تي دور دور،
ننڊ جي ننڍڙي ڀڪيڙي کي جهٽي!

شيخ "راز"

خورشيد تمنا

رات چپ چاپ آهه،
خاموش فضا آ ساري؛
رات خاموش، خطرناڪ، اداس،
۽ بيابان جو پنڌ.

مون مڃيو، منهنجي اي محبوب حسين!
پر منهنجي جان! سحر جو آ يقين،
رات کان پوءِ صبح ٿيندو آهه،
هجر کان پوءِ وصال ٿيندو آهه،
هر اڌيري کان پوءِ ٿيندي آهه شعاعن جي اميد،
هر قباحت کان پوءِ ٿيندي آهه لطافت جي اميد؛
پوءِ منهنجي جان! مٺي زهره جبين!
ڇو ٿي تون لڙڪ وهائين بيجا!
تيرگي وقت گهڻو رهندي ڀلا؟
هي سياه رات، گهڻو رهندي ڀلا؟

هي ڀيانڪ آواز،
جنهن کي آهي نه ثبات،
پوءِ اڄ باقي رهي جنهن جي حيات،
اي منهنجي جان! سحر جو آ يقين.
هو ڏسين ٿي!
ڏس ته هو سحر جو تارو لڪتو،
ڄڻ ته دريا ۾ ڪنارو نڪتو؛
اي منهنجي جان! هي صحرا ڇا هي؟
هي بيابان جو پنڌ —
نيٺ ڪنهن منزل مقصود جو رهبر ٿيندو،
نيٺ ڪنهن جنت فردوس جو داور ٿيندو!

اي منهنجي جان، چمن جي خوشبو،
بس منهنجي دل ۾ تلاطم آئي،
منهنجي دل کي ٿي بنائي مدهوش،
— تو به محسوس ڪيو؟
ڏس ته هُو،
بس اجهو آيو، اجهو، آيو گلستان حيات؛
— هوءَ پريان پنهنجي ڏسڻ ۾ ٿي اچي منزل شوق،
ڏس پريان منزل مقصود جو تارو اڀرو،
يعني ڄڻ عالم انسان جو ستارو چمڪيو؛
— ڏس تون مشرق جي پار،
ڏس ته ڪيئن ڏينهن جي سلطان جي سواري
ٿي اچي!
ڪهڙو آ جاه و جلال!
"اي خبردار" ۽ "هوشيار" جو آواز بلند،
يعني خورشيد تمنا جي سواري آئي؟

عهد وفا

ڪيئن رهي ياد تنهنجو ياد سو پيمانِ وفا!
تنهنجو شڪوه آ بجا:
- اي منهنجي جان، هيءَ تاريڪ فضا،
جنهن جي غمناڪ ادا،
منهنجي هر شوقِ تمنا کي بڻايو مدهوش،
جنهن جي سفاڪ اشارن ڪيو اهڙو بيهوش،
جنهن ڪنهن ديو سيء پنهنجو هو ڪوليو آغوش،
جنهن ۾ مان اهڙو سمايو هان، جو اڪري نه سگهان.

اي منهنجي جان، اهو عهد وفا،
- تو پڌو ڪيئن اهو وسري ويو؟
تو ڏلو عشق جو پيغام مون کي،
تو ڏنو وعده خلافيءَ جو ڪو الزام مون کي،
ها تنهنجي چشمِ فسون ساز مون کي،
دولتِ گردشِ گردون جو ڏلو راز مون کي،
ٿي وئي منهنجي تمناي محبت خاموش،
۽ رکيو حسن جي سرڪار مون تي هي الزام،
- يعني مون رسمِ محبت کي ڪيو آ بدنام!

منهنجو هي ملڪ وطن ٿيو آزاد،
مون ته سمجهيو هو هتي کير جون نهرون وهنديون،
مون ته سمجهيو هو هتي رقص ڪنديون
حور و تصور،
مون ته سمجهيو هو هتي اوج تي رسندو انسان،
مون ته سمجهيو هو هتي عيش جو ٿيندو سامان،
مون ته سمجهيو هو هتي ڪين ٿيندو فسق و فجور،
نه اهو درد مصيبت جو زمانو رهندو،
نه اهو گردشِ دوران جو فسانو رهندو-
مون ته سمجهيو هو وطن ٿيو آباد،
بزمِ عالم ۾ ٿيو دشمنِ انسان جو موت:
منهنجي محبوب، مگر تنگ ٿيو سازِ حيات،
هر طرف شوميءَ قسمت جي برات،
خوب رقصان ۽ خرامان ٿي هلي!
تنهنجو شڪوه آ بجا،
-مون کي آ ياد تنهنجو عهدِ وفا!

هري دريائي ”دلگير“

اڪيلائيءَ ۾

ٺٺيار ٿيءَ،
ڳڙهي هلون،
پيئي اڪيلا باغ ۾
منهنجي ميٺڙي منهنجي ٻئري، او منهنجي پياري لرملا.
چالداڻ ڪيو چت کي چريو،
مستيءَ جو دل تي راڄ آ،
مشڪي چمن ٿو چوڄ مان،
چڻ ڪو اشارن ساڻ ٿو توکي سڏي، مون
کي سڏي.

جا ساڻ آندي ٿي ستار،
سا چيڙ پياري لرملا،
وڻندو جو مون کي گيت آهه،
سو ڳاءِ تون:
بجلي ڊُڪي تن من ۾ جڻ، سارو بدن لرزاءِ تون.
سيني تي منهنجي ليٽ تون،
مدهوش ٿي، مان اڄ اکيون پوري ڇڏيان:
دڪ دڪ جا تنهنجي دل ۾ آهه،
سا منهنجي سيني ۾ سماءِ،
تنهنجو معطر ساس منهنجي ساس جڻ هڪ ٿئي.

او لرملا، او لرملا،
او منهنجي مٺڙي لرملا،
آهين ڪٿي، مون کي ٻُڌاءِ
ڏسُ، تو بنا مان جاڳ ۾.
سپنن ۾ ٿو ڀٽڪي وڃان،
ڏس ڪيترو آهيان اڪيلو هاءِ مان،
آهيان اڪيلو هاءِ مان!

مڳڻ آهوجا

چانڊني رات جا تارا

چاندني رات جي تارن جو ٽمڪ! —
ڄڻ ڪ مشرق جي شهنشاهه جي حرمخالي ۾،
ڪي ڪنيزون — ڪا ڪٿي ڪنڊ وٽي ڪا ٻي ۾ —
باادب بيٺيون هجن حسن جوانيءَ کي ڪٺي؛
عمر گذري وڃي تن جي ائين بيٺي بيٺي،
اک نه شاهيءَ جي آڏمبر جي ڪڇي!
پيدا گرمي نه ٿي سانسن ۾ نه دل ۾ ڌڙڪن،
— پو به ڄڻ لنجي وڃي حسن جواني تن جي!

چاندني رات جي تارن جون اکيون! —
ڌرمشالا ۾ جيئن ڪوئي مسافر ٽڪجي،
تنگ ڪمري جي هبس، بوءِ ۾ لڇندي لڇندي،
منڪڻن کي ڪٽي ماريندي، ورائي پاسا،
ذهن تي زور ڏئي ننڊ کي ڪوٺيندو هجي؛
ننڊ جي بدلي مگر آيري اچن سي چيزون،
(چاندني رات جي تارن وانگر)
جن سڄي شام ڏٺو هو هن کي،
پنهنجي پرپور نظر سان ائن شوڪيسن مان،
ڄڻ ڪ عرصي کان هُئين اوسيڙو،
— جڻ اچي هي ته مٿس چٽرون ڪري،
هن جي جيون جي اڪهاڙپ جو اڏائن ڪو مذاق!

چاندني رات جي تارن جون ٽڪايون ڪَهريون! —
پنهنجي چاپي جي ڪا چادر ڏسي آس ۾ سڪندي،
ڪنهن ڪلارڪ ۽ سندس زال کي ڄڻ ياد پون
چند ماڻهو ۽ سندن عرصي جون دُهرائجندڙ
ڪجهه غرضَ، قرضَ جون مڪروهه تقاضائون —
جيئن :
بي زبانٌ ٻڪي، جو ٻارڙن خوشيءَ سان کائي
ڪجهه نه ڪجهه کند پنيان صاف ٽيڙن لئه ٿو ڇڏي!
بد زبانٌ مودي، جو ناڪار ڪندي هر هفتي
لالچي، آسري تي ڏيندو رهي ٿو هر ٻار!
۽ هو مائٽ! —
دور جو رشتو جتائيندي جو ٽڪبو ناهي،
ٿوري ٿوري ۽ جو زوريءَ به مدد ڏيندو آهه،
جنهن جي بدلي ۾ مگر
ڌرم آچار جي ڳالهين سان گڏوگڏ، ٻاهي!
سيني ۾ دوڏا چيائيندو آهه!

چاندني رات جي تارن جو هجوم! —
ڪارخاني ۾ جيئن ڪار ۾ مشغول هجن،
ڪسمپرسيءَ ۽ غريبيءَ جا الوڪا شهڪار؛
جن تي سک چين حرام آهه ۽ محنت لازم؛
جن جي جيون کي ڇهي ورلي ڪوئي خواب، آمنگ؛
جن جي هستيءَ کي ڪا معنيٰ، ڪوئي مطلب ناهي؛
۽ جي آهي ته اِهوئي آهي:
ڪنهن جي سرمايي جون بيدرد ۽ بيحس ٻانهون،
تَن جي لس لس کي ليوڙي پل پل،
زرد جسمن مان ٽڪي خون کي ڪڍنديون ٿي رهن!
بت بڻيا ڪار ۾ مشغول ته آهن مزدور،
پنهنجي ڪم ڪار ۾ مشغول هميشه وانگر،
— شڪ ٿو گذري ته سندن غير رواجي چپ مان
ڪوئي بغاوت ته نه پرٿو آهي؟
ڪوئي بغاوت ته نه پرٿو آهي؟

ادب لطيف

جهامنداس ڀاٽيا

زندگي

زندگي ... ڇا آهي؟ ڪير ٻڌي، ۽ ڪير ٻڌائي؟

روز مره جي ڇُرپُر؛ هٿن پيرن جي حرڪت مان جا برڪت ٿي اُڀجي ۽ اُپائجي؛ خيال جي ڇڙ جا اُپائجي ۽ نچائجي ٿي - ڇا اِها زندگي آهي؟

زندگي انسان کي احساس لئي ڪرائي ٿي ته سندس هٿن ۽ ماڻ ان جي ئي آڌار آهي - سندس ئي ساڄُ ۽ ڪاڄُ آهي.

صبح کان شام تائين هو هڪ هنڌان ٻي هنڌ ڦرندو ڦرندو ئو رهي؛ تڏهين به ڪيس اکين ۾ عڪس زندگيءَ جو لئو چڙهي. چوي پيو، "ڪم ڪندو ئو رهان، تڏهين مَس مانيءَ گرهو ئو لهان؛ نه ته هولد بک ۾ پاهه ٿيندو رهان!"

پاڻ ٻکهاري، سج جي اُڀرڻ کان، ان جي لهڻ تائين، هو صرف فتح ۽ شڪست جي ماتريـن ۾ ليٽوندو ئو رهي - غم ۽ خوشيءَ جي ڦوڪينڊن مان سرچي، ساڻن راند يون ۽ رهاڻيون ڪندو ئو رهي، انسان. ڇا اهوئي زندگيءَ جو نيشان آهي؟ ڇا اِهو سندس مڪان آهي؟

خيال ايڏالهن وري به ڇو؟ ڇو هو ماڙيءَ وَهڪ جي ڇهڪ کي ڇڏي، ڪوڇ جي خفي ۾ لهي پوي - نفعو جنهن جا ڪوڙ مان ظاهر ظهور ڏسجي پسجي ئي ڪين ٿو، تنهن جي پويان پوڻ ٿيندو رَڃ ۾ پائيءَ لاءِ رلڻ!

لطيف ۽ نفيس آهي زندگي - ڏاهن جو ڏس آهي.

گل جي خوشبوءِ مغز کي معطر ڪري؛ مَي جي خماري اکين کي ڳاڙهو ڪري مست بنائي؛ حسن جي هٻڪار نس نس کي نٽ بنائي؛ دولت جي مستي زندگيءَ جي پيءَ ساريءَ هستيءَ جي سرانجاميءَ کي هڪ ڇَل پَل جو ڇڪو بنائي ڇڏي؛ ڇا زندگي انهن حدن ۽ هنڌن تي آڏ آڏي ٿي، يا انهن منزلن تي ڪجهه ڄاڻ نازل ڪري ٿي؟

ضرور ڪجهه ڪَچ ۽ ماپ جا ماپا جُڙون ٿا. ڪجهه ڇاپا ڇاپجن به پيا. انهن مڙني ۾ زندگيءَ جو ظهورو آهي؛ مگر انهن کي زندگي مشڪل چئي سگهبو.

ماڻا ۽ وٽ پنهنجي ڇاپ سان چوندا ٿا رهن ته "هيءَ زندگيءَ جو هڪڙو پهلو آهي، جيتان ڏسڻ ٻسڻ ۾ ٿي سگهي ٿو؛ مگر زندگيءَ جو احساس اڃان دور آهي."

مها ساگر ۽ مهراڻ جي ڪناري تي ويهي، ٻيلن، ٻوٽين ۽ ڪشتين جي ڪُنڌ ڪين ڪي ڏسي، ڪهڙو ۾ گهڙڻ ڪان پوءِ گهرائيو، ته ڇا ونيو؟ لهرن جي لوڏن، ۽ لچڪن ڪي ڏسي، پيو هسبو ته ڇا زندگيءَ جي اڪسير جو ڪو ڪَڪ ۾ هٿ اچي ويندو ڪئن؟

جنن جنن وجبو جمال ۾ جڪڙبو، تنن تنن ويندو جلالُ ۽ ڪمالُ پوئتي پولدو.

زندگيءَ جي وهڪ اڪيتي آهي. زندگيءَ جو رازُ اولهو آهي:

حياتيءَ جي حصي تي هڪ وقت انسان جي نظر پئجي سگهي ٿي. هو ان تي آڪَنُ ڪن ٿي ويٺو چوي، "زندگي مون ڏٺي!"

فيلسوف اچي پڇندس: "تو زندگي ڏٺي؟"

هو چوندو: "ها، مون نچندي ٽپندي، کلندي ڪڏندي ڏٺي!"

فيلسوف چوندس، "اِها زندگي نه آهي. اِهي صرف سندس وصفون آهن، جي ڪڏهين ڪڏهين پنهنجي ڇِتَ ڇنيو ٽيون ڇڏين."

زندگي ... تڏهين ڇا آهي؟

مشڪل آهي ان جو جواب، مگر ان جي خصلتن جو بابُ هيءَ آهي.

حسن زندگيءَ جو زيبُ آهي؛ سازُ سندس آواز آهي؛ راڳ سندس لاڳُ آهي؛ هَسَ ۽ کَسَ سندس ڀاڳ آهي؛ غم سندس دَمُ آهي؛ خوشي هوا جو جهونڪو آهي، جو بهار جي هوا والگر اچيو، لچيو روح ٻهلايو دور تمام دور بيابان ۾ هليو وڃي.

اها آهي ڪيڙ ۽ پڪيڙ جي.

اونهائيءَ ۽ اوچائيءَ، ويڪر ۽ گهرائيءَ جي ڇاڻَ، ڪاڻ جي خزالي والڪيان لويل ۽ لڪل ٿي رهي - جيسين ڪو لَهي تَرُ انهن جو.

هماليه پربت تان برف پگهرجي، ٽم ٽم ڪندي، سوايري ندي بنجو، هيٺ لهندي، جدا جدا علائقن مان گهمندي ڦرندي، آخر ميدان ۾ واهيءَ مان واهه بنجي ٿي هلي. جدا جدا زمينون ۽ پهاڙ ڪيس پنهنجو رنگ ۽ ڪيميائي ڪٿيا جو حصو ڏيو ٿا ڇڏين. صاف، پوتر آسماني آبُ، مليل سوغاتن جو تابُ ڪنيو هلندو ٿو هلي.

تڏهين ته زندگيءَ ۾ ڪيترو نه جذب ٿيل هوندو جواهرُ جيوتَ جي جدا جدا بحرن جي لهرن جو؟

زندگيءَ جو زورُ ۽ مورُ سندس سُنهَن ۽ ڇوڙَ وٽ معلوم ٿئو ٿئي، مگر سندس وِڪَ جي ٽيڪَ تڏهين ٿي سمجهڻ ۾ اچي، جڏهين جاڻ ڪي ان جو جادو وٺيو قابو ڪيو ٿو ويهي.

معصوم جي ڇَرِ ٻَرِ ۾ زندگيءَ جو زيبُ ۽ ذوق آهي، جنهن جي ڄاڻ ڪان هو اڻڄاڻ آهي.

اِها غير واقفيت به زندگيءَ کي حسن ٿي بخشي.

واڌِ حسن جي لطافت جي ڪاڻِ آهي. زندگي بيهي ته نه رهندي. سج آيرلدو ته اکيون سندس تاب جهلي سگهنديون، مگر جڏهين نه مالجهاندي ماڳ ايندو، تڏهين مشڪل ٿيندو سندس منهن سامهان ٿيڻ!

جلال جمال کي لٽيو ڇڏي!

پوڪيل مکڙي حسن جي ڳنڍڙي لڪايو ٿي هلي، ۽ ان ڪري هو ڏسندڙن جي دل ڇَلي ۽ ڇِلي ٿي؛ مگر جڏهين نه سندس ويڙهيل وستر لهيو وڃن ۽ سندس پنکڙيون ٽڙيو پون، ته سونهن سندس سموري واءَ ۾ اڏاميو وڃي!

چاڻ پوندي جو ان مان ڪوملتا ۽ لطافت وڃي پرواز ڪري؛ هو تڏهين عرشي آڌاريءَ کي ترڪ ڪري، ورق ٿي فرقُ جو ٿو ورائي، جنهن ۾ ڪُم ڪيو ڇڏي ڪُمَ غيب جي.

"مان ۽ تون" هن جي شفق تي چمڪندا ٿا رهن.

زندگيءَ جي وَهڪَ جي هيءَ به هڪڙي ڇهڪ آهي.

ميل ۽ وڇوڙو، پيار ۽ ڌڪارَ، روشني ۽ ڌنڌڪار زندگيءَ جي بحر عميق جا ڏوڙيندا آهن. ڇَلَ پَلِ ۾ آهي ڇهَلِ پهَلِ. زندگي ته آهي هڪ آزلي ڏهڪ واري، پيهڪ ڪان پندِ، موهني، سدا سهڻي، سورهن سينگارن واري شڪتي؛ آها ته هڪ آتَنڪ، دائمي ڌارا آهي، جا اننت جو آلاپ آلاپيندي، پارَ کي لچائيندي، جوان کي پنهلائيندي، وڇولي کي وڇڙائيندي، پڊي کي هرڪائيندي ۽ هچڪائيندي ـ هلندي ٿي هلي. هوءَ سڀ کي جهلي ۽ چلي ٿي، مگر ڪير ڪوبه روڪي نٿو سگهي.

امَر آهي زندگي: امَر آهي سندس گيتُ. ميتُ ٻٽي جو پُڌي پڌائي، سوئي زندگيءَ جو وَرُ پائي.

زندگيءَ جي ڌارا نَس نَس کي لچائي ٿي؛ پريميءَ کي پريتم مٿان اچائي ٿي؛ عورت کي پتيءَ مٿان قربان ٿي ڪرائي؛ ته به الا ٿي ٿي آلاپُ هڪڙو ـ زندگي آهي ايا به دورِ ـ پرپورا!

نَٽَ کي اچائي، شاعر کي آسرائي، ڪلاڪارَ کي آپرائي ـ زندگي پنهنجي زور سان چولدي ٿي رهي: "منهنجي هَٽَ ۾ آهي 'حسن مڪمل'؛ آهي ڪو جو ڪُنَنِ جي ڪَنڪَنَ کان نه ڪنبي، مون وٽ پهچي هَٽ ڪري اَن ڪي!"

آتِڙ پنهنجي جان جگر ابهم کي زندگيءَ جو زيور ٿي محسوس ڪري. جوانڙي جمال جو مارو ڪمال هلائي، جوان مٿان فتح پائي، چوي ٿي: "زندگيءَ جو سمورو لطف مان ٿي لٽي رهي آهيان." استاد پنهنجي علم جي اوجَ سان شاگردن جي فوجَ تي حڪم هلائيندي، چولدو پڌڻ ۾ ٿو اچي: "علم ٿي زندگي آهي."

باغبان ٻوٽڙا ڏسي، سندن زندگي پسي، پنهنجيءَ زندگيءَ [illegible]
وارو بڻائيندو. گلن جا بي آواز راڳ ٻڌي، پيو گيت ڳائيندو، جن ۾ [illegible]
جيوت جو رازُ. غني پنهنجي ملڪيت سنڀاليندي پيو سڙهو ٿيندو؛ تہ [illegible]
ٿيندي، موت کي ڀاڻ ڏيندي، پيو آرهو ٿيندو. زندگي پنهي کي [illegible]
هلندي چلندي، مگر ڪنهن کي ڀاڻ تي قابو پوڻ نہ ڏيندي!

"مان ۽ تون" کان اڳتي هلي، زندگي "هوءَ ۽ هُن" جي لاڳاپن ۾ [illegible]
والڪيان وچڙائي ٿي. انهيءَ وِچَڙَ ۽ ڪچڙ کان ڪو بہ آزادي پائي، ڪيس [illegible]
ڏمڻ ۽ پسڻ جي لٽو ڪري.

زندگيءَ جو لطف آهي سندس لڪل لقاون جي لڪڻ ۾؛ مگر زندگيءَ جي [illegible]
پڪيڙ ۾ ڪنهن کي ڏسي ڪنهن کي ڏسبو؟

زنده رهبو، تہ آرسي عڪس اکين اڳيان پيش آوس ڪندي. عڪس تي اکن چڪن
ٿيڻ وارا ڪاڪ ۾ قيد ٿي ويندا، ۽ زندگيءَ جي جهولڪارن ۽ هولڪارن تي هرڪجي [illegible]
زندگي نفعو نہ آهي، ۽ نہ آهي نقصان.

ڇا آهي تڏهين زندگي؟

عبرت، حيرت، عشرت، مسرت، روماني افسانو آهي هيءَ، يا موت جو توشہ خانو؟
زندگي! او زندگي، تون ڇا آهين؟

(٢)

مڌر، مٺي بهار جي هير جيان هلڪي، معصوم حياتي - هوءَ ٽپندي ڪڏندي، ڊڪندي
ڊڪندي، اچي آمڙ جي گود ۾ ويٺي.

اکيون آمڙ جون آب هاريندڙيون رهيون؛ چپ سندس چرلدا رهيا؛ دل سندس پنهنجي
روشني پسي، ڦولي لٿي سمائي؛ سهائي رات هئي جڏهن سندس لاءِ. ڇاتي سندس طوفان جي توانيءَ
هيٺ ڇوهي والڪيان آپرندي، آسرندي وري لاهہ ۾ لهندي رهي.

ٻارڙي، آرام سان آمڙ جي سيني تي ڪنڌ رکي ليٽي پئي. آمڙ جي ساز جو راز ٿي
جهٽيائين يا پنهنجي ساز جو سر سندس ساز سان ٿي ملايائين؟ شايد ائين ئي پئي ڪيائين -
شايد پنهي کان غافل هوندي، شاغل هئي ڪنهن شغل شاهاڻي ۾!

ڪير سندس سولهن پريءَ دنيا تان پردو پري ڪري؟

وقت وکون سہو وجهندو رمندو رهيو. انهيءَ وٿيءَ ۾، نہ ٻارڪي خبر رهي ۽ نہ ماءُ
کي ئي سار ملي. گسڪندا ويا پئي گس هڪ ۾، جت "تون ۽ مان" آهي ئي ڪين!
آمڙ جي آغوش! ابهم تہ جڏهن جنت ۾ ستي پئي هئي؛ ٻار جي پالڻ جي جڪڙ انت بهار

جي اپٽ هئي اسڙ لاءِ. حسين ۽ لطيف هئي سندن دليا. ليائيندڙ ۽ للڪارئيندڙ هئي للڪار يار جي. سر بلي ۽ سرهي هئي ٻچڪار ماءُ جي!

اِها ٻ زندگي!

الهيءَ مٺڙيءَ اهر جو منهن ڪهڙي مهراڻ مان ٿو شروع ٿئي؟ چاڻ، حدَ آنهيءَ تائين مشڪل ٿي رسي سگهي.

گود پنهنجو گلڙو ٿڙيل هسي، بود ۾ اچي ويئي. هسي پئي هسي. ڏسي پئي وسي. وَسي، رتائين ٿي پئي.

پارڙي امڙ جون اکيون جان تان چتائي ڏسڻ لڳيون. حيرت ۽ عبرت ۾ پنهنجي امڙ جي آسمان ۾ رنگ هسي، تارن جي تيج ۽ تجليءَ کي تاڙڻ لڳي.

انهيءَ اک چنڀ جي عرصي ۾ کيس ورسَ ملي وئي. رڳ رڳ سندس رڱجي پئي.

ائين پئي معلوم ٿيو ڄڻڪ ٻچڪاربون هئي، هڪ پئي کي پسائي رڳي ڇڏيو هئائون. دليون پنهي جون ڌڙ ڌڙ ڌمال وڄائڻ لڳيون. رڳون سندن لهوءَ جي ڌارا کي لڄائڻ لڳيون. الڪن سندن ۾ آواز بي آواز هو. سنهڙن تندن جو سازُ پنهنجو رازُ بي آواز، وٽن کي، واهڙن کي، وانهڙن کي، ٻرَنِ کي ٿرن کي، جَل کي ٿَل کي، اُچَل ۽ آپل سان، اورڻ لڳو.

اوٽ هئي ساري هيءَ امڙ جي الفت جي زندگيءَ جي، جنهن ٿي پارُ جي جگر ۾ جذبو جاڳايو. زندگي هئي پارَ جي لَسَ لَسَ ۾، جنهن ٿي امڙ جي زندگيءَ کي زيب وارو بنايو.

زندگيءَ جي راهه واهه جا اِها آهي!

تذهين ٻ ڪلاڪار، مصور، سنگ تراش، ناٽڪ نويس، شاعر — زندگيءَ جي محل کي پتّرن ۽ ڇڻ جي ڪندا ٿا رهن؛ مگر لهن ٿا صرف آن جو ذرڙو!

زندگي! او زندگي، تون ڇا آهين؟ ڪِٿ آهين؟ ڪِٿ ڳولي ڪئن ڳوليان؟ چون ٿا زندگي اٿاهه آهي؛ آنان اَن جو آهي اڏو جيڏو آهي جهان. هڪ پئي پويان جيت، جانور، پکي پرندا، انسان حيوان، گُل ڦُل، رنگ روپ هلندا ٿا هلن. اِهي مڙيئي زندگيءَ جي رنگين شادمالي جي سرڪس يا ڪاروان جا اداڪار آهن. انهن مڙني ۾ زندگي رهي ٿي، مگر ته ٻ زندگي ملاقات جي تات لهي اٿي. وسيع آهي وٿاڻ زندگيءَ جو. ساگر سائس برسيچي ٿ سگهندو، ۽ نه نيلو آسمان کيس پاڪر پنهنجي ۾ جهلي سگهندو.

نمڪ نمڪ واري روشني، جا "اوئان اوئان" ڪري جهان ۾ ٿي جاڳي، سا سيڪجهه تياڳي، رومالي رستو وٺي، هلندي ٿي هلي. سيڪو کيس ڏسي هسي، روئي هسي وقت گذاريندو ٿو هلي. آخر آت ٿو اچي رسي، جت "لاانهن" ڌاران پسي ڪين ٿو.

تذهين ڪلا هيءَ حيرت انگيز اکين ۾ رکي، دماغ ۽ دل ڪلاڪار ڪامل ڪان. پچندا ٿا رهن: "او زندگي! تون ڇا آهين؟ ڪِٿ آهين؟"

٢

افسانا

١. ”ڪاري“ — گوورڌن محبوباڻي

٢. هڪ ڪردار، سو افسانا — مس شمس صديقي

٣. ۽ مکڙي مرجهائجي ويئي — حفيظ شيخ

٤. ديوتا ۽ انسان — سراج الحق

٥. زن طلاق — ابن حيات پنهور

٦. حسرت — بارام وڪل

٧. لُڙڪ ۽ مُرڪ — محمد يعقوب ”نياز“

٨. انڌيرنگري (سرائڪيءَ ۾) — برده سنڌي

٩. وناز دنس سنڌيڪار: ڪمل ڪيولراماڻي ”پياسي“

ناٽڪ

١. آزاديءَ ڏانهن...... — محمد ابراهيم جويو

هڪ ڏينهن جي ڳالهه

امير ماڙهو — سراج الحق

– جڏهن جنگ جون هولناڪيون پوري عروج تي هيون، جڏهن نڪي ٻاهران
گرم ٽوپلا ٿي اچي سگهيا، نڪي هتي ايتريون مشينون هيون، جن کي ٽوپلن ٺاهڻ
جي فرصت هجي، تڏهن بزار ۾ هڪ نئين قسم جا ٽوپلا نظر آيا– ۽ اهي هئا اڻ ڪتيل
اُن مان ٺهيل – جهڙا گهوڙن جا تل!

سمجهجي ٿو، ته ويچارو انسان شروع ۾ انهن تي ڪندو هو، مگر هو مجبور ٿيو ته
انهن جون خاميون سڌاري کين مفيد ترين بنائي – ۽ انهيءَ جو نتيجو ٿيو ڪارخاني جا
ٺاهيل خوبصورت، نرم ۽ گرم ٽوپلا – جي جيترو آهن دلپسند اوترو آهن مفيد!

اسين افسانا يا آکاڻيون ڇا لاءِ ٿا لکون؟ هن لاءِ، ته زندگيءَ جي عڪاسي ڪريون:
هن جا اهي پهلو، پڻ انسان جي اکين اڳيان اهڙيءَ طرح سان آڻيون، جو هو انهن
کي وري وري پڙهن ۽ وساري نه سگهن، جي عام طرح هو ڏسن ٿا ۽ وسارين ٿا!
مگر اهي نظارا جيڪڏهن جيئن آهن تيئن پيش ڪبا، ته ساڳيا جنگي ٽوپلن جهڙا
ٿيندا، پر جي انهن کي ٺاهي، سوڌي، دلپسند، دلچسپ ۽ دلفريب طرز سان
پيش ڪنداسون ته سندن فائدو نهايت گهڻو ۽ جٽادار ٿيندو.

– ۽ ڪامياب افسانه نگار اهو آهي، جو واقعات کي اهڙيءَ طرح سان پيش ڪري، جي
دل ۾ کپي وڃن، ۽ دل چاهي ته انهن کي ور ور ڏيئي پڙهجي!

گوورڌن محبوباڻي

"ڪاري"

خدا ڄاڻي، ڇوريءَ ايڏو حسن الائي ڪٿان آندو هو! سندس هر حرڪت ۾ مستي هئي، هر ادا ۾ جادو. خبر ناهي انساني اولاد هئي يا پريءَ پيٽان ڄائي هئي!

شام جو مٿي تي کير جي چونري ۽ سنهڙيءَ چيلهه تي ڏانو هٿ رکيي، ٽلندي ٺمڪندي، کلندي مرڪندي، ڳوٺ مان لنگهندي هئي ته ويچارن ڳوٺاڻن جي بيوس دلين مان ڄڻ بجليءَ جي لهر ڊوڙي ويندي هئي. پير کان چوٽيءَ تائين سندس انگ انگ ۾ عجيب ڪشش هئي. شايد مالڪ واند ڪائيءَ ۾ ويهي سندس جسم گهڙيو هو.

ڪمال هو! سندس ڪارا ڪارا وار واسينگن جيان سندس وڪرن ڪلهن تي پيا جهولندا هئا. سندس موڪريون آبدار اکيون اشارن ئي اشارن ۾ ڪا منڙي ٻولي پيون ٻولينديون هيون ۽ سندس تنگ چولي مان اپريل تازو ڦٽل جواني ڇلڪندي هئي، ته ويچارا ڳوٺاڻا آهون ڀريندي ئي رهجي ويندا هئا. نياڪي الائي ڪٿان ڇورائي آئي هئي آها مست جواني!

سندس نالو هو پٺاڻي. شادي ڪئي ٻه مهنا مس ٿيا هئس. پروچڻ هئي. سندس خاوند پيربخش ڪيس ساڍن ٽن سوَن ۾ گهني آيو هو. ساڍا ٽي سؤ ڪا معمولي رقم ڪانهي. هن غريب ڏنار ست سال رَتُ سَتُ ڏيئي ساڍا ٽي سؤ ميڙيا هئا. ۽ ايڏي ماليي هَنَ پٺاڻيءَ لاءِ هڪ ئي ڏينهن ۾ ڏيئي ڇڏي. ان هوندي به هو نفعي ۾ هو. ڇو ڪين؟ جڏهن دوستن جي وچ ۾ ويهي پنهنجي شاديءَ جو ذڪر ڪندو هو، تڏهن سندس يار مٿس رشڪ ڪائيندا هئا. "خبر ناهي بلبل ڪٿان ڪاري ڪانوَ جي وَرِ چڙهي ويئي!" هو حسد وچان چوندا هئا. ان وقت پيرو فخر وچان مشڪي پنهنجي لنبي مُڇَ وٽڻ شروع ڪندو هو.

سچ پچ پٺاڻيءَ جي اچڻ کان پوءِ پيروءَ جو بخت کليو هو. سندس ڪمائي ٻه چوڻي ٿي چڪي هئي. ٿيندي به ڇو نه؟ اڳ جڏهن پيرو پاڻ کير وڪڻندو هو، تڏهن روز ڪنهن نه ڪنهن سان آڪڙيو ضرور هو. سڀاءُ ئي اهڙو هوس. خسيس ڳالهه تي جوش وٺي ويندو هوس ۽ پنهنجا پڪا پڪا گراهڪ به ڦٽائي ڇڏيندو هو. پر پٺاڻيءَ ۾ ٺُنڊي ڳالهه هئي. هن ۾ ميناج هو. عجيب ميناج! هر گراهڪ سان هوءَ مشڪي ڳالهائيندي هئي، ڏاڍو نئڙت ڀريو وهنوار ڪندي هئي. ڳوٺاڻا هن جي مرڪ تي مشتاق هئا.

ويچارو چُنّل ڪوري ته سوڀليءَ ڪم ڪار لاءِ، درجي چانئٺ تي ويهي، ان رسيليءَ ٻانهيءَ جو به ٽي ڪلاڪ انتظار ڪندو هو. اهي به ٽي ڪلاڪ هو الائي ڪئن گذاريندو هو، ۽ ٻانهي جڏهن ڏيل جيان ٽلندي ڏانهنس ايندي هئي، تڏهن سندس پيلو سڪل منهن گلاب جي گل وانگر ٽڙي پوندو هو. پر ٻانهي ته ڪيس ڪير چڪو ڏيئي، مرڪي، ڪن پل ۾ هلي ويندي هئي ۽ ويچارو چُنّل دل تي هٿ رکي، وات ڦاڙي، اتي ويٺو ئي رهجي ويندو هو.

کهٽ تعدي خميسي درزيءَ سان به ڪا هئي. جڏهن ٻانهي لڏلدي ڪڏلدي سندس دڪان پرسان لنگهندي هئي، تڏهن پروچڪي گهاگهري جيي لوڏ ڏسي ويچاري خميسي جيي ڪئنچي هٿن ۾ ڪليل ئي رهجي ويندي هئي. درد جو ماريو اکيون ڇنڀيندو هو، هلڪي ڪنگهڪار ڏيندو هو ـ پر ٻانهي ڏانهنس نهاريندي به ڪين هئي. هار ڪائي خميسو خارن وچان لنبين مڇن ڪي وات ۾ دٻائي، چپ ڪي چڪ پائي ٻڻ ٻڻ ڪندو هو، ”ظالم ڪٿي جي! نياڳي اک ڪٿي لهاري به نٿي“.

پر وٺل هر ويچاري عثمان سان. بيڪار انسان هو. آنير ڪائي سڄو ڏينهن ڳوٺ جي لنڍڙيءَ بازار ۾ ڪٿي نه ڪٿي، روڳي ڪتي وانگر پيو هولڏو هو. پر شام جو جڏهن ٻانهيءَ جي پيرن جي آهٽ ٻڌلدو هو، تڏهن هڪدم آئي ڪڙو ٿيندو هو. ليڪن اجا پنهنجي وڏي پڳ سنڀالي مٿي تي رکندو به ڪين هو، ته ٻانهي ٽانگڻ وانگر وراڪو ڏيئي الائي ڪيڏانهن گم ٿي ويندي هئي، ۽ هو زهر ڪاڏل انسان جيان لڇندو ڦٿڪندو، وري آنير ذري ڪائي ليٽي پوندو هو.

ڪرمپور جو لنڍڙو ڳوٺ، جتي سڄو ڏينهن ماڻائي ۽ موڳائي لڳي پيئي هوندي هئي، آتي ٻانهيءَ جي مرڪ ماڻهن جون دليون بهار بهار ڪري ڇڏيندي هئي. ان لنڍڙي ڳوٺ ۾، جتي سانيڪو گهر مس هئا، مان سڪول ماستر هوس. شام جو ڳوٺ جي ٻاهران چڪر هئي، ڏيٺن پرئي اچي سڪول جي پرسان پنهنجيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ وهندو هوس. اوڏيءَ مهل ٻانهي به پين ڪي ڪير ڀچائي سون وٽ ايندي هئي. آهائي مرڪندڙ ٻانهي، آهائي چنچل ۽ چلوليي ٻانهي. مان ڪانئس اڌ سير ڪير وٺندو هوس، پر ان لاءِ هوءَ اڌ ڪلاڪ لڳائيندي هئي. ڀرين اوڀاريون لهواريون ڳالهيون ڪندي هئي. ڪڏهن مڙس جي شڪايت ته ڪڏهن ڏڏڻ جي پچار. هوءَ مس مس ڪري پئي لونيون ڪير جون پري ڏيندي هئي ۽ آخر ۾ چپن تي مٺڙي مرڪ آڻي، معصومن وانگر اکڙيون نمڪائي، مذاق ڪندي موٽي ويندي هئي پنهنجي بستيءَ ۾. سندن بستي منهنجي سڪول جي ٺٽين پاسي هئي. آتسي ويهارو ڪن گهر هئا پروچن جا.

ٻانهي شايد جادوگرڻ هئي، جو ماڻهن کي هڪ ئي مرڪ سان موهي ڪين پنهنجي وس ڪري ڇڏيندي هئي. هوءَ هميشه مرڪندي هئي. الهن پن مهينن جي عرصي ۾ مون ڪڏهن

به سندس چهري تي ذرا به غمگيني نه ڏٺي. البت هڪ ڏينهن هوءِ مون وٽ ڪجهه دير سان آئي. ڏٺم ته سندس چپن تي آها موهيندڙ مرڪ ڪانه هئي. نهايت گنڀير ٿي لڳي. اينهءَ ئي مون کي اڌ سير ڪير ڏنائين ۽ چپ ڪري ويهي رهي. مون حيرت مان پڇيو ته "ڀنائي! منهن ڇو سڄايو اٿئي؟"

هن ڪو جواب ڏنو، نه وري آتان چُري.

مان ڀنائيءَ جي غمگينيءَ جو سبب ٺيڪ طرح سمجهي نه سگهيس. تڏهن به شڪ پيو. پڇيومانس، "ڀنائي! ڳالهائين ڇو نٿي؟ ڀيروءَ مار ڪئي اٿئي ڇا؟"

"مار ڇو ڪندو؟" مس مس ڀنائيءَ چپ چوريا.

"ته پوءِ ڏيڍريءَ واکر ٺوڪيو ڇو ويٺي آهين؟" مون مذاقي لوءِ ۾ پڇيو.

ڀنائي ڀرين ٿورو منجهي ۾ پوءِ چيائين، "سائين! وڏيري کي سمجهائي ڇڏيو."

"ڇا سمجهايانس؟" مون عجب مان پڇيو.

ڀنائي وري به ٿورو هڪڪي. ۾ پوءِ جوش سان چيائين، "مالدار آهي ته پنهنجي لاءِ آهي. اسين برابر غريب آهيون، ۾ عزت اسان کي به پياري آهي."

هاڻ ڳالهه ڪجهه ڪجهه منهنجي سمجهه ۾ آئي، پر تڏهن به اڻ ڄاڻن جيان پڇيم، "ڇوڇو؟ ڇا ٿيو آهي ڀنائي؟"

ڀنائيءَ ڪنڌ جهڪائي غصي ۾ چيو، "خبر ناهي، سائين! هيءَ وڏا ماڻهو اسان غريبن کي سمجهن الائي ڇا ٿا؟ مون کي پنهنجو خاوند آهي. خدا قسم! مان اهڙن وڏيرن کي ٽڪ هڻي به نه پڇان."

ڀنائيءَ جو جوش به مزيدار هو. مون ڪان ڪل نڪري ويئي. مون ذرا طعني سان چيو، "۾ ڀنائي؟ ان ۾ هن غريب جو ڪهڙو ڏوهه؟"

"ڇو؟" ڀنائيءَ پڇيو.

مون ورائيو، "ڀنائي! تون به ته مڏيءَ ڪاتيءَ سان ماڻهن کي ڪُهيو رهي آهين. ڪڏهن آئيني ۾ پنهنجي صورت ڏٺي اٿئي؟"

"هون! مان ڪڏ ۾ وڃان آئيني کي، باهه ڏيان صورت کي." ڀنائيءَ شوخ ٿي، نهايت وڻندڙ ادا سان بدن کي لوڏي چيو.

۾ ان شوخيءَ ۾ مرڪ لڪل هئي. هن آهستي آهستي پنهنجي نرم چپن کي چڪ پائي مرڪ کي روڪيو وڌو ۽ پنهنجي چمڪندڙ نيڻن کي ڏاڍي ناز سان ڪني جهڪايائين. هوءِ حسين هئي. سارو ڳوٺ مٿس مفتون هو، ان جي ڪيس به ڄاڻ هئي. هن کي به پنهنجي حسن تي ناز هو. پوءِ پنهنجي ساراهه ٻڌي هوءَ ڪيئن نه مرڪي؟

ٻئي ڏينهن ڀنائيءَ کي ڏٺم ته آهائي ڀنائي هئي - هرڻيءَ جيان چلولي ۽ چنچل. گلاب جي گل ڪان وڌيڪ موهيندڙ! ۾ اڃا هفتو به ڪين گذريو، جو هڪ ڏينهن مون هُنَ جي جادوءَ ڀري مرڪ وري آداسيءَ جي چادر ۾ لپيٽيل ڏٺي. ان ڏينهن هوءَ نهايت غمگين هئي. مون وٽ آئي. ڪجهه ڪڇڻ بنان اڌ سير ڪير ڏيئي، پنهنجي بستيءَ ڏي وڃڻ لڳي. مان حيران

ٿي ويس. سمجهي نه سگهيس ته وري ڪهڙي پري آئي هئي هن غريب تي! آخر سڏ ڪيو مانس، "ڀاڻي! ڀاڻي! ڳالهه ته ٻڌا!"

هوءَ ڪين ٻُڌي.

لاچار قسم ڏنو مانس، "ترس ڀاڻي! پيرؤ جو سنهن اٿيئي. بيهه اِتي!"

هوءَ بيهي رهي، پر مون ڏي منهن نه ورايائين. نزديڪ وڃي ڏٺم ته نيڻن مان لڙڪ لڙي رهيا هئس. گنڀير ٿي پڇيو مانس، "ڇو ڀاڻي! وري وڏيري ڪجهه چيئه ڇا؟"

ڀاڻيءَ جي ڳوڙهن جو ڄڻ بند ٽٽو. سڏڪا ڀري چيائين، "سائين! مون کي ڪل ڪانه هئي ته ڳوٺ جو ابو به ڪو اهڙو ڪميڻو هوندو".

مون اتاوليءَ مان پڇيو ته "ڇو؟ ڇا ٿيو آهي؟"

ڀاڻيءَ ڳوڙها اگهي، جوش مان چيو، "مان ڪير وڪڻڻ ٿي وڃان، پنهنجي عزت وڪڻڻ ڪين ٿي وڃان. بدمعاش ڪٿي جوا سمجهي الائي ڇا ٿو؟ ڇڻ ڪير ڪين ٿو خريد ڪري، پر مون کي ٿو ملهه ڏيئي. بي حيا! ايترو به نٿو ڄاڻي ته چرچي جي به آخر حد ٿيندي آهي ڪليو ڪلايو، سڀني جي منهن تي جيڪي ٿو اچيس سو ٿو وڪلي!" ائين چئي، ڀاڻي وري اچي روئڻ ۾ ڇڏڪي.

مون هن جي ڀنل ليڙن ۾ نهاريو. ان ڏينهن مون کي معلوم ٿيو ته ڀاڻي جيتري حسين ۽ دلڪش هئي، اوتري ئي غيرتمند پڻ. مون چيو، "ڀاڻي، ٻار آهين ڇا؟ روئين ڇو ٿي؟ بس ڪر! اڄ مان پاڻيهي وڏيري کي منع ڪندس".

"منع ڪريوس يا نه،" ڀاڻيءَ ڏڪاري آواز ۾ چيو، "مان هاڻ کير وڪڻڻ لاءِ هن ڳوٺ ۾ هرگز نه ايندس."

مون مذاقيي نوع ۾ چيو، "ائين نه ڪر ڀاڻي! تون نه ايندينءَ، ته ڳوٺ جي نزاڪت ئي اُڏامي ويندي".

پنهنجي ساراهه ٻُڌي، هوءَ اڳي جيان مشڪي ڪين. وڌيڪ ناراض ٿي چيائين، "توهين به ٿا ائين چئو؟"

ان هڪ سٽ ۾ اها تنبيهه هئي، جو مان چپ ٿي ويس. ڀاڻي هلي وئي، پر مان اتي ئي بيٺو رهيس. سوچڻ لڳس: ڀاڻي غريب پر ڪيڏي نه شريف آهي؛ ۽ وڏيرو......؟ هو ته وڏو ماڻهو ٿيو. الائي ڇو وڏن ماڻهن کي غريبن جي خوشين مان کيڏڻ ۾ مزو ايندو آهي!

منهنجا پير از خود وڏيري جي اوطاق ڏي وڌڻ لڳا. مان ماستر هوس. ڳوٺ جي سڀني ماڻهن تائين منهنجي هلندي هئي. سڀ منهنجي عزت ڪندا هئا. سوچيم وڏيري کي سمجهائيندس، ته سمجهي ويندو.

پر وڏيرو ته وڏيروئي لڳو. منهنجي ڳالهه ٻڌي، ڏاڍ کلي لڳو نهه نهه ڪرڻ. جهڙو حيوان! پوءِ مون ڏي نهاري چوڻ لڳو، "واهه ماستر صاحب واهه! زوراور! مون ته ڪٿي ڇوريءَ سان چرچو ڪيو. هن الائي ڇا سمجهيو؟ پر هوڻن به اڄ ڪلهه ڇوريءَ

جو دماغ چوٽ چڙهندو ٿو وڃي. پاڻ کي سمجهي الائي ڇاٿي! اسان جي راڄ ۾ رهي اسان جون گلائون ٿي ڪري. ڪمذات ڪٿي جي! پر ماستر صاحب! مون ته سائس چرچو ڪيو، خسيس چرچو. اعتبار نه اچيوَ ته جمن کان پڇجو. هو به اوڏيءَ مهل هتي بيٺو هو."

مان چپ چاپ موٽي آيس، پر وڏيري جا لفظ منهنجي ڪنن ۾ گونجندا رهيا. واه! خسيس چرچو!

مان سوچڻ لڳس: هي وڏا ماڻهو بہ ڪهڙا نه عجيب آهن. غريبن جي عزت وٽن بہ هنن لاءِ ولدر آهي، خسيس چرچو آهي. سوچيندي سوچيندي مان اچي سڪول جي پٺيان وهندڙ واهه جي لنڊڙيءَ پل تي ويٺس، ۽ خبر ناهي ڪيتري دير ويچارن جي وهڪري ۾ وهندو رهيس.

اوچتو سامهون پروچن جي بستيءَ مان گوڙ شور جي آواز منهنجي خيالن جو سلسلو ٽوڙي وڌو. دل ڌڙڪڻ لڳي. ڪنهن اهسوڻ جا آثار نظر اچڻ لڳا. ٽڪري ٽڪري وک کڻندو، اچي پيروءَ جي جهوپڙيءَ پرسان پهتس. اتي ڇا ڏٺم......؟

ٿورڙو دور پروچن جو ميڙاڪو مڙيل هو ۽ پيرو پٺائيءَ کي وارن کان گهلي، کيس کهاڙيءَ جي گُن سان ڪُٽي رهيو هو. مون ڊوڙي سندس ٻانهن جهلي چيو، "چريو ٿيو آهين ڇا پيرو! هن مسڪين کي ڇوٿو مارين؟"

"تون وچ ۾ نه پئُ، ماستر!" پيروءَ پرون تاڻي ورجايو، "اڄ مان هن حرامزاديءَ کي سڌو جهنم اماڻيندس. ڪُتي ڪنهن جاءِ جي! ڪُلهيءَ بزار مان چيلهه لچڪائيندي، اکيون مٽڪائيندي ٿي لنگهي. ڳري گنجي سان چرچا مسخريون ڪندي وتي. اڄ ته وڏيري سان...؟"

مون اتاوليءَ مان چيو، "پيرو! گمراهه نه ٿيءُ. پٺائيءَ جو ڪو قصور ڪونهي."

منهنجي سمجهاڻيءَ الٽو ٻاهه تي تيل جو ڪم ڪيو. پروچڪي رتَ ۾ ٽهڪو آيو. ٽانڊن جهڙيون لال لال اکيون ڦوٽاڙي پيروءَ رڙ ڪئي، "هٽي پري ٿيءُ! مون کي سڀ خبر آهي. جمن مون سان سربستي ڳالهه ڪئي آهي." ائين چئي، پنهنجي ٻانهن ڇڏائڻ لاءِ هن زوردار جهٽڪو ڏنو. مان ڦيڻ کائي وڃي پري ڪريس. ان وچ ۾ پٺائيءَ آئي، ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پيروءَ هٿ وڌائي کيس وارن کان پڪڙي ورتو ۽ لاپرواهيءَ سان پنهنجي تيز کهاڙي ڦيرائي هن جي ڳچيءَ تي وهائي ڪڍيائين. "وٺ رن جي ڌيءَ! مَرُ اتي!"

دانهن ڪري پٺائي پٽ تي ڪري پيئي. هن جي ڪنڌ وٽان خون جو ڦوهارو وهي ڇٽو ۽ زخمي ڪبوتر والر ڦٿڪي ڦٿڪي هوءَ اتيئي ٿنجي رهي.

آهي مٺڙا مٺڙا ليڙ هميشه لاءِ بند ٿي ويا. آهي واسينگي وار خون سان آليءَ مٽيءَ ۾ تر ٿي ويا. آها چست ۽ مست جواني مٽيءَ ۾ مرجهائجي ويئي. ويچاريءَ پٺائيءَ پنهنجو چمڪندڙ چهرو خاڪ ۾ ائين لڪائي ڇڏيو، ڄڻ کيس اسان لاءِ نفرت هئي.

مس شمس صديقي

هڪ ڪردار، سؤ افسانا

لئين سال جي خوشيءَ ۾ اسان جي ڪاليج جي ڇوڪرين کي اعزازي لقب القاب مليا. قوم جي سڀاڳن سپوتن ونان .... واقعي تعليم جو مقصد صرف اهو ته نه آهي ته هر وقت پنهنجي تعليم يافته هئڻ جو ثبوت، خواه مخواه جي اخلاق ڏيکارڻ سان يا تميز سان پيش اچڻ سان ڏلو وجي؛ ۽ نه ڪتابن پڙهڻ جو اهو مطلب آهي ته سقراط وانگر حسن ۾ به ماديءَ افاديت جو پهلو ڳولجي. ليسنگ به ته فيلسوف ٿي هو، جنهن کي بدصورتيءَ ۾ به جماليت جي جهلڪ نظر ايندي هئي! آخر وجدان به ته ڪا شي آهي؛ روحاني مسرت به ته سڪون بخشي ٿي- ذهني سڪون. پيٽ ڀري ماني کائڻ انسان جي زندگيءَ جو واحد مقصد ته نه آهي - اوڳاڇيون ته جانور به ڏين ٿا! پوءِ انسان اشرف المخلوقات ڇو ٿيو چوائي؟ انسانيت جو معراج ذهني تربيت ۽ دماغي صحت منديءَ تي مدار رکي ٿو؛ ذهن کي جيلا علم بخشي ٿو......

سو، پنهنجي لئين سال جي هنن تعريفي القابن کي ڏسي، اسان کي پنهنجي ڪاليج جي طالب علمن جي ذهني بلنديءَ جو واقعي قائل ٿيڻو پيو. هڪ هڪ لقب مان سندن ذهانت ظاهر هئي - سنجيدگيءَ ۽ شرارت سان مليل جليل ذهانت. سندن هر تعريف ۾ ممدوح جي شخصيت ائين ظاهر هئي، ڄڻ آن جي اڳيان آئينو رکيو ويو هجي. سچ پچ ته هُن جو لقب پڙهي، اسين ڇپ ٿي ويوسين. سندس لالي جي پرسان اردو شاعر "غالبءَ" جو هي شعر لکيل هو:

"وه بدگمان که مجهے تابِ رانجِ زيست نهين؛
مجهے بس غمِ که غمِ جاودان نهين ملتا!"

پوءِ ته سڀني ڇوڪرين جي توجهه جو مرڪز هن جي ذات ٿي پيئي. هن جو هر وقت مغموم رهڻ، ۽ هڪ پيرو ڳالهائڻ ۾ پوڻ ته لڳاتار ڳالهائيندي رهڻ - اِها اسان هُن جي خود-فراريت سمجهي.

هوءَ ايف. اي ۾ پڙهندي هئي. منهن مان ڪم عمر لڳندي هئي. لمبو چهرو، ڊگهو نڪ جنهن تي ڪارا ڪارا سنهڙا تر، جيڪي هن جي پيليءَ رنگت کي وڌيڪ نمايان ڪندا هئا. ميرا ميرا ڏند - ڪاش هن کي احساس هجي ته هن جي موقعي بي موقعي کهٽي ڳالهائڻ

جي عادت ٿان اسين اڃا ۽ عاجز نه هيوسين، جيترو هن جي وات جي ٻالڪپڻ کان- هن جي دوران گفتگوءَ ۾ اسان کي ساهه روڪي روڪي ڪٽڻو پوندو هو. هن جو لڪ لڪشو معمولي هو؛ جيڪڏهن ڪا جاذبيت هئي، ته هن جي اکين ۾ - جن ۾ ذهانت جي غير معمولي چمڪ هئي، ۽ هن جي قد ۾، جو جدائيءَ جي رات کان به ــ چار هٿ ڊگهو هو! پنهنجو لقب پڙهي هوءَ حيران ٿي وئي؛ اکيون ڦاڙي ڪيتري دير بت جو بت بني بيٺي رهي. پوءِ هن بي اختيار چئي ڏنو: "پر...... پر هنن کي ڪنهن چيو!" هن بي خياليءَ ۾ تائيد ڪئي - انهيءَ راز جي، جو "بالائي نوٽيس بورڊ" اچي چڪو هو. مان ۽ نازنين انهيءَ وقت ٽيبل ٽينس کيڏي رهيون هيوسين. نازنين زور سان "ريڪٽ" بال کي هنئين - تمام خوبصورت شاٽ هو، پر اتفاق سان مِس ٿي ويو، ۽ بال سامهون پٽ سان لڳي واپس مون ڏي آيو. "ريفريءَ" پڪاريو: "لَوْ لَوْ آل" (پنهي پاسي ويهه مارڪون). هينئر مون کي "سروس" ڪرڻي هئي - منهنجي ڪلاس جون ڇوڪريون مون کي "بڪ آپ" ڪرڻ (همتائڻ) لڳيون - صرف ٻه مارڪون، ۽ راند منهنجي هئي. مون رٿي کي ٺيڪ ڪيو - ڪٿي الجهي نه پوي. نازنين رومال سان منهن اگهيو، ۽ ڪرائيءَ ۾ رومال ٻڌڻ لڳي - صرف ٻه مارڪون، ۽ راند هن جي هئي! سين پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي مضطرب هيوسين. ٺيڪ انهيءَ وقت هُن نازنين کي مخاطب ٿي چيو، "پر...... پر هنن کي ڪنهن چيو؟"

"ڇا؟" نازنين بيزاريءَ مان پڇيو.

انهيءَ وقت هن جو دخل در معقولات سچ پچ ته مون کي به نه وڻيو.

"آهو ٿي ته مون کي غمِ جاودان جي تلاش آهي، ۽ انهيءَ لاءِ منهنجون سينيون ۾ اکيون آهن ......!"

"سيني ۾ اکيون آهن!" مون کي عجب لڳو. شعر جي مطلب کي هزار مجازي معنائن پهرائڻ سان به اهو مفهوم ڪو نه ٿي اڪتو. مون مشڪيو. انسان جي شخصيت ڪهڙا نه بهانا ٿي ڳولي پنهنجي اظهار جا! ساڳئي وقت مون کي هن جي معصوميت تي پيار به آيو. اِها هن جي معصوم سادگي ٿي ته هئي، جنهن شيرين ديوانگيءَ جي صورت اختيار ڪري، هن کي غمِ جاودان جي متلاشي بڻايو هو. غمِ جاودان جو حصول هن جي شخصيت جي تڪميل ڪندو يا تشڪيل ... ڪير چائي!

نازنين خارن مان چپ پيڪوڙي هن کي گهوريو...... "ڏس تنهنجو هن طرح پريشان ٿيڻ جيڪڏهن قبل از مرگ واويلا نه آهي، ته بعد از مرگ ته ضرور آهي. مون کي ڪهڙي خبر ته ڪنهن چيو ڪمبختن کي ...... ڪاليج جا ڇوڪرا تيليءَ کي ٽُنب بنائڻ وارا ته هوندا ٿي آهن. ٿي سگهي ٿو ته تنهنجي روئڻي صورت ۽ اداس منهن مان اندازو لڳايو هجين".

وري ٿورو مشڪي چيائين، "ائين به ممڪن آهي ته تنهنجيءَ شاعريءَ توکي رسوا ڪيو

هجي. ”پليز مائي ڊيئر پوئٽيس لارئيٽ“ (Poetess laureate)، مون کي ڪير ختم ڪرڻ ڏي!“ ۽ هوءَ شتر بي مهار جي چال هلندي، بالڪنيءَ ۾ هلي ويئي. هن جي سرو قد تي اِها چال هرو پرو خراب نه ڪا لڳندي هئي.

* * *

ٽڪا تار ڏيڍ پيريڊ لڪندي، اسين ٽڪجي پيون هيونسين. سرديءَ ۾ هونءَ به هٿ پير ساٿا ٿي ويندا آهن، ۽ تنهن ڏينهن تہ غضب جي سرد هوا ٿي لڳي. لڳن مان سيات پئي نڪتا، ۽ وري موضوع به ”بورلگ“ هو- پالينڪس ايترو خشڪ مضمون نه ته آهي، پر ليسي فيئر (Laisses Faire) جو نظريو الائجي اسان جي سمجهه ۾ ڇو نہ ٿي آيو. نظريو ايترو مشڪل ڪونہ هو، جيترو انهيءَ جي تنقيدي جائزي اسان کي منجهايو هو. پروفيسر اڌ پيريڊ پيو به سمجهائڻ ۾ ورتو- خدا خدا ڪري ڪلاس ختم ٿيو ۽ اسان اطمينان جو ساهه کنيو. گرلس ڪامن روم خالي هئي. ڇوڪريون ڪلاسن ۾ هيون. خالي ٽيبل ڏسي، راند جي شوق ۾ سڄي بيزاريءَ جي ڪيفيت دور ٿي وئي. مون ڪاپي پينسل ٽپائيءَ تي رکي، ريڪٽ کنئي، ۽ ٻي ريڪٽ نازلين کي ڏيندي مون چيو، ”اچ کيڏون“! ايتري ۾ بالڪنيءَ جو در پٽي، ٿڌيءَ هوا جي جهوٽي سان گڏ، هُن ڪمري ۾ قدم رکيو. هوا جي لڳڻ سان اسان کي وري شدت جي سرديءَ جو احساس ٿيو. مون جلدي جلدي ڪوٽ جا بٽڻ پائڻ شروع ڪيا. نازلين شال ۾ پاڻ کي چگيءَ طرح ليٽڻ لڳي، ۽ قريب رڙ ڪندي هُن کي چيائين، ”خدا جي واسطي در تہ بند ڪر. تون هن غضب جي سرديءَ ۾ ٻاهر بالڪنيءَ ۾ ڇا ڪري رهي هئينءَ؟“ مون هن جو جائزو ورتو، جا شدت جي سرديءَ ۾ بالڪنيءَ ۾ هوائون کائي رهي هئي! غراري ۽ ململ جي ڪڙتي مٿان هڪ تَهانون هلڪي ساٽي رانگ جو سئيٽر پاتل هوس ۽ ململ جو گلابي رؤ ڪلهن تي پيو هوس... پريشان وار جيڪي ڪهڙيءَ ڪهڙيءَ منهن تان هري ٿي ڪيائين! مون کي سئيٽر مٿان ڪوٽ پيل هو، تڏهن به سرديءَ کان منهنجون پاسريون ٿي ڪنبيون؛ ۽ هوءَ برساتي موسم جي خوشگوار شام جو لباس پائي، منهنجي سامهون بيٺي هئي- ملول منهن ۽ سڄيل اکين سان! ڇا غم ۾ ايترو تاثير آهي، جو هر احساس کان انسان کي بي نياز ڪيو ڇڏي! ”پر هن کي اهڙو ڪهڙو غم آهي؟“ مون سوچيو.

”سڀ در دريون بند هئا؛ منهنجو تہ دم ٿي گهٽيو؛ تنهنڪري مان بالڪنيءَ ۾ لڪري ويس؛ تمام سٺي هوا پئي لڳي- ايترو لطف ٿي آيو! ٿڌي ٿڌي هوا جهڙي هير ٿي لڳي!“ هي نازنين جي سوال جو جواب هو. ”ٿڌي هوا جهڙي هير“- مون سوچيو ”سيارو نہ ٿيو، بهار جي موسم ٿي......!“

”بيشڪ اهڙي ٿڌي پُرلطف هوا، جا بادِصبا کي به شرمائي ڏئي؛ ۽ وري گلن جو مستانہ وار جهومڻ ۽ ڪوئل جو ڪوڪڻ- سچ پچ اهڙيءَ موسم ۾ ڪهڙو ڪافر هوندو، جو

لطف و سرور جي شوق ۾ سڙڻ نہ چاهيندا!“ نازلين پنهنجون وڏيون وڏيون شربتي اکيون منڪائيندي، هڪ اک پوري، هن کي اشارو ڪندي چيو.

هُن جو اداس منهن ويتر اداس ٿي ويو. هوءَ چپ چاپ پرسان پيل ڪرسيءَ تي ويهي رهي. نازلين کي شايد پنهنجيءَ زيادتيءَ جو احساس ٿيو - هوءَ ريڪٽ رکي، ڪرسي سوري، هن جي پرسان ويهي رهي. مون بيدليءَ سان ڪاپي کولي، ۽ نوٽس پڙهڻ جي ناڪام ڪوشش ڪرڻ لڳيس...... هوءَ چئي رهي هئي - ”گذريل رات تارن کي ڏسي، مون کي الائي ڇو ڏاڍو روئڻ آيو! آساس جون راتيون بہ ڪيتريون نہ حسين ٿين ٿيون - ڪاري آسمان تي زرد روشن ستارا ڪهڙا نہ سهڻا لڳندا آهن!“

’سياري جي اولداهين راتين ۾ آسمان تي تارن جي محفل هن کي بند ڪمري ۾ آتشدان جي لزديڪ ويهي تہ نہ نظر ايندي هولدي...‘ سياري جي رات ۾ اڱڻ ۾ نڪري يا دريءَ ۾ بيهي آسمان تي ستارن جي بهار ڏسڻ جي خيال ئي منهنجي بدن ۾ سرديءَ جي لهر ڊوڙائي ڇڏي...... ’اُف خدا! هيءَ ڇوڪري - ڪٿي هن جو دماغ! هيءَ ڇو غمگين ٿي رهي؟ ڪٿي هن کي ڪنهن سان......‘ اتي مون کي هن جا لفظ ياد آيا تہ ”منهنجون سيني ۾ اکيون آهن!“ ’تہ ڇا هيءَ هر ڪنهن تي......؟ آخر هن کي آهي ڪهڙو مرض؟‘ خارن وچان مون ڪاپي بند ڪري ڇڏي.

ڇوٿون پيريڊ ختم ڪري، اسين گهر ٿي آيو لسين؛ رستي ۾ مون نازنين کان هُن جي باري ۾ پڇيو. ناز مشڪي مون ڏي ڏٺو ۽ چپڙائڻ طور چيائين، ”هون، ’چارپائي و ڪتابي چند‘ - مون تہ توکي اڳ ۾ ئي چيو هو تہ صرف ڪتابن پڙهڻ سان علم ڪونہ ايندو آهي. سڪٿون اٿي تہ زندگيءَ جي اکين ۾ اکيون وجهي ڏس. لفسيات ٿي پڙهين، ۽ هن کي سمجهي نہ سگهي آهين!“

”لفسيات ٿي پڙهان، چرين جي ڊاڪٽري تہ نہ!“ مون تيزيءَ مان چيو.

”۽ هوءَ چري ڪٿي آهي؟ اها تہ هن جي روشن طبع آهي جا هُن لاءِ بلا ٿي پيئي آهي! ذهني طور هوءَ پنهنجيءَ عمر کان ڏهہ سال وڏي آهي. اها هن جي ذهالت ئي آهي، جا هن لاءِ وبال ٿي پئي آهي. هن جي خيالن جي اٿاهہ گهرائيءَ تائين پهچڻ لاءِ دور رس نظر کپي. هن کي سمجهڻ لاءِ، هن جي احساسات جي قدر ڪرڻ لاءِ فرصت کپي - ۽ زندگيءَ ۾ ڪنهن کي ايتري فرصت آهي، جو هنجي دليا جهان کان نرالي طبيعت جي باري ۾ سوچي ۽ هن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري! زندگيءَ جي باري ۾ هن جو لقطہ نظر عام سطح کان بلند آهي - هن جي تخيل جي رفعت زمين جي وسعتن تي پرواز ڪندي، ڪڏهن ڪهڪشان جي تارن کي بہ ڇُهي ٿي وٺي... جڏهن پين جا خيال سطحيت کان ٿورو بہ مٿي لٿا وڃن. جڏهن ڪو هن جي ذهالت جي تعريف ٿو ڪري يا هن جي خيال جي رفعت کي اتفاق سان پهچي ٿو، هن جي احساسات ۽ جذبات کي هن جي صحبت مان تسڪين ملي ٿي، تہ هن جي اداس زندگيءَ

۾ بهار اچي وڃي ٿي، هن جي اداسي مسرت ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي. پوءِ هن کي دنيا به ويران نٿي ڏسڻ ۾ اچي. هن کي ائين ٿو محسوس ٿئي ته دنيا ۾ هن جو به ڪوئي آهي، جو هن کي پنهنجو سمجهوي ٿو، جنهن کي هن جي حساس طبيعت جو خيال آهي، جنهن کي هن جي جذبات جو قدر آهي - ۽ پوءِ هوءَ اکيون بند ڪري، هن جي پرستش شروع ڪري ٿي. ۾ هر وقت جيڪڏهن ڪوئي بقراط سقراط بڻيو رهي، هر وقت ذهانت جو ثبوت ڏيندو رهي، ته زندگي هولد جهنم نه ٿي پوي! زندگيءَ جي تلخين کي گوارا ڪرڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن انسان کي حماقتن جو سهارو به وٺڻو ٿو پوي. زندگيءَ جي سخت تقاضائن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن هن کي آسمان جي بلندين کي وساري، زمين جي پستين طرف به متوجه ٿيڻو ٿو پوي. زندگيءَ سان مصافحت ڪرڻ لاءِ ڪيترين هزارن تمنائن ۽ آرزوئن جو خون ٿو ڪرڻو پوي، تنهن جي هُن کي خبر ئي ڪانه آهي. هوءَ هميشه اخلاقي بلندي ۽ ذهني رفعت جي معراج تي پنهنجي خيالن جي پيڪر کي ڏسڻ ٿي چاهي؛ پوءِ ڪڏهن ڪڏهن حقيقتن سان مُنهن مقابل ٿيڻ ڪري هن کي مايوسي ٿي ٿئي؛ هن کي دنيا ويران ٿي نظر اچي؛ پريءَ دنيا ۾ پاڻ کي اڪيلو ٿي محسوس ڪري؛ ۽ اهو احساس تنهائي هن جي زندگيءَ جي ويرانيءَ کي ويتر ويران ٿو ڪري ڇڏي. جڏهن ويرانيءَ جو احساس وڌي ٿو وڃي، ته هن کي ائين ٿو محسوس ٿئي ڄڻ ته اها ويراني هن کي ڳڙڪائي ويندي، ۽ هن جو دم ٿو گهٽجڻ لڳي. ۽ پوءِ هوءَ سياري جي سرد هوائن ۾ به بالڪنيءَ ۾ وڃي ٿي ويهي رهي."

هن جي آخري جملي تي مون مرڪيو.

"پر هن کي تہ مردن کان نفرت آهي. جنهن جو اظهار هن پنهنجن مضمونن ۽ مباحثي جي تقريرن ۾ هميشه ڪيو آهي،" هن جي شخصيت جي هن عجيب و غريب تجزيي تي متعجب ٿي مون چيو.

"هون - 'ڪدوءِ ڊاڪ نہ پهچي، آڪي ٿو ڪٿا!' جڏهن جو هن جي بلند تخيل کي لٿا پهچي سگهن ۽ نه وري هن ۾ ئي همت آهي جو عام سطح تي اچي، زندگيءَ سان مصافحت ڪري سگهي - اهڙيءَ حالت ۾ هوءَ مردن کان نفرت ڪرڻ جي بهاني پاڻ کي تسلي نه ڏئي ته ڇا ڪري؟ نٿي سمجهي ته ائين ڪرڻ سان هوءَ پاڻ کي خود فريبيءَ ۾ مبتلا ڪري رهي آهي...... اوهه! منهنجو گهر ته هتي رهجي ويو..." ڳالهين جي رو ۾ نازلين پنهنجي گهر کان ڪيترو پري هلي آئي هئي. اسان خدا حافظ چيو ۽ پنهنجي پنهنجي گهر آيوسين.

* * *

اڄ اسان جي ڪاليج جي بولين طرفان مسابقي (Symposium) ۾ تقرير ڪرڻ لاءِ مسٽر سهروورديءَ کي مدعو ڪيو ويو هو. اسين مقرر وقت کان ٿورو اڳ ۾ ليڪچر هال ۾ وڃي ويٺاسين. ٿوريءَ دير ۾ هوءَ به آئي - خلاف معمول خوشيءَ ۾ ڇهڪندي. ملول منهن اڄ بشاش هو. ويران اکين ۾ ڪجل جي ڏارا. وار سليقي سان سنواريل. هٿن ۾

ڪنگڻيون. لنهن تي "ڪيونيڪس" لڳل. اڇي سلوار، بلو دوپٽو، ريشمي قميص، ڪلهن تي اڇي ڪشميري شال پيل. واقعي اڄ هوءَ ڏسڻ لائق ٿي پئي هئي. وڌي ڳالهه ته اڄ مساڳ سان ڏلڊ به صاف ڪيا هئائين. هوءَ اچي منهنجي پرسان ويٺي. سينٽ جي هلڪي خوشبو فضا ۾ پکڙجي ويئي. مون دل ئي دل ۾ هن جي ذوق جي تعريف ڪئي. نازلين مون کي هن کي گهوريندو ڏٺو، ۽ مشڪي. هوءَ هڪ ڇوڪريءَ سان ڳالهائڻ لڳي. ڳالهائيندي هوءَ مونءَ به گهڻو هئي، پر اڄ هن جي ڳالهين ۾ مذاق جو عنصر به شامل هو. هن منهن ورائي مون کان پڇيو، "ڪڏهن ايندو 'لايَر' پاليٽيشن (Lawer / Liar Politician)؟" مون هن جي ذهين مذاق تي مشڪي ڏنو. نازلين کان ٽهڪ نڪري ويو. پرسان ويٺل ڇوڪرا به مشڪڻ لڳا. ڳالهين جي دوران ۾ هن دزديده نگاهن سان پريان ويٺل هڪ ڇوڪري کي به پئي ڏٺو. ٿوريءَ دير کان پوءِ هوءَ اٿي سامهونءَ واري سيٽ تي وڃي ويٺي. نازيءَ منهنجي ڪَن وٽ منهن آڻي آهستي چيو، "آماس جون راتيون چانڊوڪين راتين ۾ بدلجي ويون آهن، پر چانڊوڪي چئن ڏينهن جي آهي."

"چوڏهن ڏينهن جي،" مون نهايت سادگيءَ سان ورائيو.

"هون" نازلين طنزا 'هون' ڪئي، ۽ مان چئن ڏينهن جي چالڊوڪيءَ جو مطلب سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳس - پوءِ ناز مون کي ٻڌايو ته سامهون جيڪو ڪنڪرلگ ويڪري پيشانيءَ ۽ ڪارين چمڪندڙ اکين وارو ڊگهو ڊگهو سنهون ڇوڪرو ويٺو آهي، سو اڄ ڪلهه 'ميران جو ڪرشن' آهي. مون خوبصورت پيشانيءَ ۽ ڪارين اکين واري ڇوڪري کي غور سان ڏٺو. اڙي! هي ته اسان جي ڪاليج جو بهترين ڊبيٽر هو. هوءَ ڇوڪرين ۾ اول ايندي هئي، ۽ هي ڇوڪرن ۾. هُن وانگر هي به ڏاڍو ذهين ۽ سمجهو هو، پر هن جي ذهانت هُن وانگر ديوانگيءَ جي حد تائين ڪالهه پهتي هئي. مون نازلين کي چيو، "تمام چڱو ٿيو، جو ٻنهي جي دوستي ٿي. خوب نڀنديءِ. ٻئي ذهين آهن."

"تڏهن ته چوان ٿي ته چار ڏينهن مس جٽاءَ ڪندي هنن جي دوستي!" نازنين سوچيندي چيو.

"سو ڇو؟" مون حيران ٿي پڇيو.

ڇاڪاڻ ته مرد خود ڪيترو به ذهين هجي، ذهين زال ڪڏهن به پسند ڪونه ڪندو آهي. مرد گهڻو ڪري ساده ذهن زالن سان ئي خوش رهي سگهندا آهن، جن کي هو آسانيءَ سان ساري ۽ جياري سگهن؛ جن جي اڳيان آسمان سان ٻنهنجي چوٽي گسائي، هو ٻنهنجي احساسِ برتريءَ جي تسڪين ڪري سگهن؛ جن تي سختي ڪري سگهن، رعب ڄمائي سگهن؛ جن جي محبت ۽ همدردي هو آسانيءَ سان حاصل ڪري سگهن. مرد اهڙين زالن سان ڪڏهن خوش نه رهي سگهندا آهن، جيڪي حساس هجن، ذهين هجن، هنن کي مجازي خدا سمجهڻ بجاءِ ساڻن برابريءَ جون دعويدار ٿي وڃن؛ جيڪي هنن جي ڪوڙ سچ تي پرکيندڙ نظر

رکن. انهيءَ زال اڳيان سڄو هيسجي ويندو آهي؛ هن جي شڪست خورده برتريءَ جو احساس هن جي دل ۾ انهيءَ زال لاءِ نفرت پيدا ڪندو آهي: ۽ ائين ٻنهي جي زندگيءَ ۾ نا آسودگي وڌندي ويندي آهي، ۽ ٻئي پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي زهر پي پي جيئندا آهن."

نازنين جو هي ڪُمهلو ۽ ٽڪائيندڙ ليڪچر ٻڌي، مون کي جيتري ڪوفت ٿي، اوتري ئي هن جي انساني نفسيات جي معلومات تي حيرت پڻ ٿي.

"ڪهڙي ڳالهه ڪجي تنهنجي تجربيڪاريءَ جي!" مون مذاق طور ڏيڍ لفظن ۾ چيو.

"تجربيڪاري نه، مشاهدو چئو- جيڪو ڪتابن پڙهڻ سان نه، پر زندگيءَ جي اکين ۾ اکيون وجهي ڏسڻ سان حاصل ٿئي ٿو."

هال ۾ بيچينيءَ جي لهر ڊوڙي وئي. اڳين قطارن ۾ ويٺل ڇوڪرن جلدي جلدي پنهنجا سگريٽ وسائيا. "شڪر، ايتري تميز ته اٿن!" نازنين آهستي چيو. اسان جو پرنسپال مسٽر سهرورديءَ سان 'ڊائس' تي آيو، ۽ تعارفي تقرير ڪرڻ لڳو.

"ڏس، مان مسٽر سهرورديءَ کان 'آٽوگراف' وٺنديس!" هن هلڪي سائي رنگ جو آٽوگراف بڪ ڏيکاريندي نازنين کي چيو.

مسٽر سهرورديءَ جي تقرير ختم ٿي. هوءَ آٽوگراف وٺڻ لڳي، اسين هليون آيوسين.

* * *

اڄ وري هن جو منهن اداس هو. ٻُٽل پلڪن سان هوءَ بالڪنيءَ ۾ بيهي، پري اُفق ڏانهن نهاري رهي هئي، آهي ئي پريشان وار... اهي ئي ميرا ميرا ڪپڙا... هن جي سراپا تي وحشت وسي رهي هئي. مون همدرديءَ مان هن ڏانهن نهاريو. ناز ڪرسي کڻي بالڪنيءَ ۾ وڃي ويٺي. ايتري ۾ پٽيوالو هلڪي سائي رنگ جو آٽوگراف بڪ کڻي آيو ۽ هن کي ڏيندي چيائين، "هي توهان کي ناصر صاحب ڏنو آهي". هن جي محويت مان بيدار ٿيڻ کان اڳ نازنين پٽيوالي کان آٽوگراف بڪ ورتو، ۽ کولي ڏسڻ لڳي، ۽ پوءِ تلخ مرڪ سان آٽوگراف بڪ مون کي ڏيندي چيائين، "ڏس، ذهين مرد جي ترڪش جو آخري تير!"

مون پڙهيو. هلڪي ليري پني تي ڳاڙهيءَ مس سان هي شعر لکيل هو:

"عرفي" اگر بگريه ميسر شدي وصال،
صد سال مي توان به تمنا گريستن!

هن به ڏٺو. پڙهي مشڪي- هڪ اداس مرڪ ...... ۽ پوءِ وري پري اُفق ڏانهن نهارڻ لڳي ......

هوءَ تعليمي مرحلا وڏي شان سان طئي ڪندي رهي ...... پنهنجيءَ ذهانت جي ڀروسي ...... ڪاليج جي تعليم ختم ڪري، هوءَ يونيورسٽيءَ ۾ داخل ٿي. نازنين ٻڌايو ته 'اڃا تائين هن جي زندگيءَ ۾ اماس ۽ پورن ماسيءَ جي راتين جي اک ٻوٽ جاري آهي'.

شيخ حفيظ

۽ مکڙي مرجهائجي وئي

ها، فرزانہ مري وئي هئي...... هن جي پاڻيجي مري وئي هئي.

سڄو ڏينهن اسڪول ۾ ٻارن سان مٿا ڪٽ ڪري، هو منجهند جو گهر وريو هو، تہ ڪتاب ڪٽي ٻئي ڏينهن لاءِ تياريون شروع ڪري ڇڏيون هئائين. ٻالڪي سانجهيءَ جي نماز لاءِ ٻانگ ڏني، تہ هن ويچاريو تہ جهٽ پلڪ وڌيڪ ڪم ڪري، هو سمهي رهندو. اڃين رات ٻہ، هو گهڻيءَ تائين جاڳيو هو. ۽ ائين ڪندي ماڻهوءَ اچي کيس ٻڌايو تہ سندس ڀيڻ جي جهولي خالي ٿي پئي آهي. هو اٿيو، ۽ پنهنجي ڀيڻ جي گهر ماتم ۾ شريڪ ٿي ويو. ٻاڻ وهيٺي مشين جيان، هن اهو سڀڪجهہ ڪيو. هن جي بشري تي نہ ڏک هو، نہ خوشي— رنج، نہ مسرت. هڪ پٿر جي مورتيءَ جيان، هو اچي پنهنجي سٿون ويهي رهيو. تنهن سندس اکين ۾ پري پئي هئي، ۽ هن کي ائين پئي محسوس ٿيو، ڄڻ ڪنهن ازلي لنب مان ڪنهن ڀوت يا ڪنهن پنڪيل روح کيس ور ور ڪري ڏولڏاڙي اثاري ڇڏيو. اڌ لنب ۽ اڌ جاڳ جي الهيءَ ڪيفيت ۾، هن جي دماغ ۾ عجيب عجيب خيال اسرلدا رهيا، ۽ هو سوچيندو رهيو.

هن کي ياد آيو— فرزانہ جڏهن پيدا ٿي هئي، تہ هن پنهنجي ڀيڻ کي مبارڪون ڪين ڏنيون هيون. الٽو کيس چيو هئائين، "هي ڇا ڪيئي، ادي!"— ۽ هن جي ڀيڻ کلندي ورائيو هو، "اهو تہ زندگيءَ جو مرڪ آهي". ۽ پوءِ هن هڪ ٽڪي مرڪ مرڪي چيو هو، "ادي! گل ڪنداڻ تہ بيشڪ باغبان جو ڪم آهي، پر انهيءَ جو ڪهڙو علاج ڪجي، جو گلستان ۾ سرءَ جون چوماسي هوائون ويل وهايو وينيون آهن!" هن جي ڀيڻ ڪجهہ بہ ڪين سمجهيو. هن کي ڪاوڙ اچي وئي، ۽ هن چيو "جڪ ماريا اٿيئي". پر ڀيڻس اڃا بہ مرڪندي رهي، ۽ پنهنجي لاڏلي سڪي لڏي پهريٽيءَ فرزانہ کي لوڏيندي رهي. هن هڪ ٽڏو ساهہ پريو ۽ گهر کان ٻاهر نڪري ويو. — انهيءَ ڳالهہ کي گهڻا ڏينهن گذري ويا هئا، ۽ اڄ فرزانہ جي مرڻ تي هن کي اِها ياد اچي وئي هئي.

هن جي خيالن جو سلسلو اتان ٽٽي، وڃي ان ڏينهن جي نظاري سان اٽڪيو، جنهن ڏينهن ننڍڙي فرزانہ کي ڊاڪٽر 'لاعلاج' چئي موٽائي موڪليو هو؛ ۽ سندس ڀيڻ جي گهر

۾ حالت ڏيرو ڄمائي ويٺي هئي. انهيءَ ڏينهن به هو سڄي رات ڪم ڪندو رهيو هو، ۽ صبح جو جڏهن هو اسڪول وڃڻ لاءِ سنڀري رهيو هو ته ڪيس پيٽس سڏرايو هو — ۽ اتي وڃي هن ڏٺو هو ته ننڍڙي فرزانه پورين پساهن ۾ پئي هئي. پاسي ۾ سندس پيڻ ويٺي هئي. پيٽس هڪ دفعو اکيون کڻي هن ڏانهن نهاريو، ۽ وري پنهنجي ڌيءَ ڏانهن نهارڻ لڳي وئي. انهيءَ هڪڙيءَ نگاه سان هن ائين محسوس ڪيو، ڄڻ هن جي پيڻ دفتر داستانن جا پڙهائي ڪڍيا هئا. هن محسوس ڪيو ته هن جي پيڻ چئي رهي آهي: ”ڏس! منهنجي ننڍڙي معصوم ڌيءَ پورين پساهن ۾ پئي آهي. تنهنجي لاپرواهيءَ ڪري هن جي اها حالت ٿي آهي. ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جيڪڏهن تون انهيءَ ڪنل ڪاتي ۾ هٿ نه وجهين، سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو اچين ها: پوءِ هوند توکي ايتري فرصت هجي ها، جو تون هن معصوم جي علاج لاءِ به ڪجهه وقت ڪڍي سگهين ها — شايد هفتو ٻه هفتا موڪل وٺي، باقاعدي هن جو علاج ڪرائي وٺين ها“!

هن سوچيو — هن جي پيڻ ائين ٿي سوچيندي هوندي: ويچاريءَ کي سرڪاري نوڪريءَ ۽ سندس موجوده ڪرت جي فرق جي ڄاڻ جو ڪاله آهي! ڪيس اها ڄاڻ ٿي ڪاله آهي ته لک پابنديون هوندي به، هو جنهن اسڪول ۾ ڪم ڪري رهيو آهي، تنهن ۾ هو روزانو ڪوڙين ٻارن جي ذهني تربيت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. ويچاري پيٽس کي ڪهڙي خبر ته جيڪڏهن هو ۽ هن جهڙا ٻيا سرڦريا، پنهنجي رت ست جي قرباني ڏئي، اسڪولن ۾ هٿ نه اٽڪائن ته ڪائنات تي انڌوڪار ڇانئجي وڃي — هزار هٽلر ۽ مسوليني پيدا ٿي وڃن، ۽ ڌرتيءَ کي دوزخ بڻائي ڇڏن. هن کي پنهنجي پيڻ جي سادگيءَ تي رحم اچي ويو، ۽ سندس خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو.

سامهون سندس پيٺويو ويٺو هو. هن پنهنجي پيٺوئي جي اداس چهري ڏانهن نظر ڪئي. هن کي ياد آيو ته هن پنهنجي پيٺوئي سان به ٻارن پيدا ڪرڻ جي مسئلي تي بحث ڪيو هو. ايترو ڇو، هن ته پنهنجي پيٺوئي سان دنيا جي الڪ مسئلن تي بحث ڪيو هو. ڪائنات ۽ ڪائنات کان ٻاهر وارين شين کي به ته ڪين ڇڏيو هئائين، ۽ نتيجو ....! هن جي خيالن جو سلسلو ٿوريءَ دير لاءِ، اڳتي وڌڻ کان رڪجي ويو. نتيجو ڪجهه به ته نه نڪتو هو. ٻه چار دفعا، انهيءَ اصولي بحث تي هن جو پيٺويو هن سان وڙهي چڪو هو، ۽ وري ڪجهه وقت کان پوءِ ساڳيا لانون ساڳيا چکهه — ۽ پوءِ فرزانه پيدا ٿي هئي. هن جو پيٺويو، فرزانه جي پيدا ٿيڻ تي ڏاڍو خوش ٿيو هو. ها، سندس پيڻ به خوش ٿي هئي. ۽ هن کي ياد آيو ته هن جي پيڻ هڪ ڏينهن چيو هو: ”هاڻي آءٌ به پنهنجي ساهرن وٽ ڳالهه ڪٿي سگهنديس. هو روز روز، منهنجي مڙس کي ٻي شادي ڪرڻ جي صلاح پيا ڏيندا هئا“. هن سوچيو، شايد هن جي پٺوئي کي به اهڙي ٿي قسم جو خيال دماغ ۾ هوندو — ۽ پوءِ فرزانه پيدا ٿي

تہ يارهن مهينن جي اندر اندر، هن پنهنجي ٻيءَ کان سلهہ جا ڪجهہ جيوڙا اڏارا ورتا ـ ڪيس بہ سلهہ ٿي پئي، ۽ ڏينهن ٻن ۾ اهو بخار فرزانہ جي دماغ تي چڙهي ويو، ۽ ڪيس سرسام ٿي پيو. ڪراچيءَ جي بهترين اسپتال ۾ فرزانہ کي داخل ڪيو ويو، ۽ ٽنجن ڏينهن ۾ ڊاڪٽر جواب ڏئي، اڌ مئل فرزانہ کي گهر موٽائي موڪليو.

ها، فرزانہ جو سرد ٿيل جسم هن جي آڏو پيو هو، ۽ ٽنهن جي پاسي ۾ گلن جي اها چادر پيل هئي، جيڪا ڪريا ڪرم ڪرڻ وارن، فرزانہ جي قبر تي وجهڻ لاءِ آندي هئي. گل اڌ ڪاٻرا مرجهايل هئا ـ ۽ هن ويچاريو: 'فرزانہ بہ هڪ گل هئي، ۽ مرجهائجي وئي ـ شايد، موسم کان اڳ مرجهائجي وئي' ـ ۽ هن جي دماغ ۾ اهو خيال هٿوڙا ٻڌجي وڃڻ لڳو تہ 'سندس ماحول ۾، گل ٽڙڻ کان اڳ ئي مرجهائجي ٿا وڃن.'

هن جي خيالن جو سلسلو گلن تان، گلستانن تان ٿيندو، انهن جا راڳ آلاپيندڙ شاعرن جي گيتن ۾ وڃي اٽڪيو ـ ۽ هڪڙو گيت هن جي ذهن تي تري آيو:

"گل ٽڙن ٿا چنڊ ٿو چهڪي،
ڇا سندءِ بات بات آ پيارا!"

هن سوچيو ـ هي شاعر ڪهڙو نہ مورک آهي؛ هن گلن جي ٽڙڻ ڪنڊڻ جي رخ کي ئي ڏٺو آهي؛ تصوير جو ٻيو رخ هن کان بلڪل ئي لڪل رهيو آهي. گل ٽڙن ٿا ...... ها ها ...... گل ٽڙن ٿا، ۽ مرجهائجي ٿا وڃن ـــ مفت، بيڪار، اجايا! ـ ۽ هن شاعر کي الهيءَ جو احساس ئي ڪين آهي.

هن سوچيو ـ هي جهان بہ تہ هڪ گلستان آهي ... ۽ گل؟ ...... ها، هن کي ياد آيو: دوستن سان بحث ڪندي، هن هڪ ڀيرو چيو هو تہ 'جهان جا فنڪار، اديب ۽ شاعر هن گلستان ۾ اهڙا گل آهن، جن ۾ سڳنڌ بہ آهي ۽ سونهن بہ'. هن جي نظر وري وڃي فرزانہ جي سرد پيلي چهري تي پئي ۽ هن سوچيو تہ هي سڀ شاعر بہ تہ فرزانہ جيان موت جي گود ۾ پئجي رهندا. 'هي محبت جا گيت،' هن سوچيو، 'پوءِ بہ جڙندا هلندا، جڳ ڳائيندو هلندو، چريا چاھ ڪندا رهندا ـ چند ڏينهن لاءِ، ۽ وري موت جو سرد هٿ ......'

هو موت ۽ حيات جي الهيءَ ويچار وڪيان ۾ ڪونجي ويو. اڪيچار ويچار هن جي ذهن ۾ اسرندا رهيا. 'جيڪڏهن ڪائنات ۾ وڌيڪ گل اسرڻ ئي بند ٿي وڃن، تہ سنسار جي سونهن جو ڇا ٿيندو؟' هن سوچيو. 'جڳ ۾ جوت قائم رکڻ لاءِ ڪي ڏيا تہ جرڪندائي رهندا ... پر،' هن کي خيال آيو: 'گهٽ ۾ گهٽ ڏين لاءِ ماحول تہ اهڙو هجي، جتي هو طوفانن جي لپيٽ ۾ نہ اچي سگهن ـ جتي الهن جي اجهامڻ کي ازلي قانون نہ سمجهي سگهجي.' ۽ ڏيئن، شمعن، شاعرن تان ٿيندو هن جي خيالن جو سلسلو وري وڃي گلستانن ۽ گلن تي بيٺو. هن سوچيو ـ ڇا اهڙو ماحول پيدا ڪري نٿو سگهجي، جتي گٿي ڪيتري بہ ٿوري تعداد ۾ گل ٿي سگهن، پر اهڙا ٿي سگهن، جو موسم جي حالتن جو مقابلو ڪري سگهن،

۽ بهار مائٽ ڪان اڳ ئي ڪومائجي سڪهن؟ – اهو سوال هن جي دماغ ۾ ڪيتري دير وڄندو رهيو، ۽ هن جي دل چيو: ’جيڪر جڳ ڪي جاڳ ڏئي، انهيءَ سوال جو جواب اچي ڪڍي.‘ هن کي خيال آيو – جهنگ ۽ گلستان ۾، انيڪ گل ٽڙن ٿا: ڪنهن ڪي ڪل به ڪانه پوي ۽ هو مرجهايو وڃن. ’شايد‘، هن سوچيو، ’انسان اڄا تائين اوجهڙ ۾ اٽڪيو پيو آهي، ۽ گلستان لاءِ زرخيز زمين هموار نه ٿي سگهي آهي. ڪيستائين ائين بيراهه زندگي هلندي هلندي؟ ڪيسين گل ٽڙڻ کان اڳ مرجهائجي ويندا؟‘ هن جي خيالن جو سلسلو وري پنهنجي وطن جي شاعرن جي گيتن ڏانهن ٽڙي ويو. هن جي خشڪ چپن تي هڪ ڪڙي مُرڪ تري آئي، ۽ هن جي دل چيو ته جيڪر سڀني شاعرن کي گڏ ڪري چوي، ”ڳايو، ڳايو: ’گل ٽڙن ٿا، چنڊ ٿو چهڪي‘ — ها، چنڊ ٿو چهڪي، گل ٽڙن ٿا!“ ۽ پوءِ هن جي دل چيو ته جيڪر جهنگ ماڻ وڃي، سڀ چٽيل گل پن، جيڪي پٽ تي پيئي، سڙي پاڻ ٿي ويا آهن، ميڙي انهن شاعرن جي مٿان وسڪارا ڪري اڇلي، ۽ پوءِ وڏا وڏا ٽهڪ هڻي چوي: ”ڳايو! گل ٽڙن ٿا... گل ٽڙن ٿا......“

گهر جي ٻاهران، جماعت خاني جي مردا ڍوئيندڙ بس اچي بيٺي هئي. ڊرائيور اوسيڙو ڪري ڪري تنگ ٿي پيو هو، ۽ ٻه چار دفعا موٽر جو هارن وڄائي ڪڍيو هئائين – ۽ هارن جي ’پون پون‘ جي آواز تي، هن جي ذهن ۾ پنهنجي ڳوٺ وارو موٽر اسٽان تري آيو هو، جتي ڊرائيور گهڙيءَ گهڙيءَ، هارن وڄائي هوڪو ڏيندا آهن: ’اي هل! هڪڙو ”ڪوٽ“ جو...... آهي ڪو... هڪڙو ”ڪوٽ“ جو – پون... پون... پيئون پون... هڪڙو ”ڪوٽ“ جو......‘ ۽ هن سوچيو – شايد، جماعت خاني جي مردا ڍوئيندڙ بس جو ڊرائيور به، جهٽ پلڪ کان پوءِ اهڙوئي هوڪو ڏيندو، ۽ چوندو: ”اي هل! هڪڙو قبرستان جو...... ٽڪڙو... آهي ڪو... هڪڙو قبرستان جو... پون... پون... پيئون پون... هڪڙو قبرستان جو!“

هن انهيءَ جماعت خاني جي تنظيم بابت ويچارڻ شروع ڪري ڏنو – جماعت خانو، جنهن وٽ هڪ بس آهي. جيڪا قبرستان ڏانهن مري ويل ماڻهن جا لاشا پهچائيندي آهي. شايد انهيءَ جماعت خاني وٽ شادين مُرادين جو سامان به هوندو. شادي ڪيو: ٻار پيدا ڪيو: ۽ پوءِ يا پاڻ مري وڃو، يا توهان جا ٻار مري وڃن. بس، جماعت خانو هلندو رهي. شادي ڪيو: جماعت خاني کان شاميانا گهرايو، باڄ ۽ ڪُرسيون گهرايو: ٻار ڄڻيو: ۽ دعوتون ملهايو: ۽ پوءِ – ”پون، پون، پيئون پون – اي هل! هڪڙو قبرستان جو!“

’زندگيءَ جو سمورو مقصد شايد اِهي ”جماعت خاني“ کي هلائڻ ٿي آهي‘، هُن سوچيو. ۽ هُن جي ڪَن تي سامهون واري گهر ۾ وڄندڙ رڪارڊن جو آواز اچي پيو. شاديءَ جون تياريون ٿي رهيون هيون – لون ڪٽلن ڪنڌائڻ جو آدر ٿي رهيو هو ۽ پوءِ........

هن جي نظر پئجي، وري وڃي فرزانه جي پيلي ٿيل چهري تي پئي. هن سوچيو: ”ڇا فرزانه آهي — الهيءَ ڳالهه جو مقصد؟“ — ۽ هُن کي ياد اچي ويو ته فرزانہ لفظ جي معنيٰ ”هوش وارو، عقل وارو، سياڻو“ آهي. ۽ هن سوچيو ته معصوم ننڍڙي فرزانه جو موت، ديس جي فرزانن جي ذهن لاءِ هڪ چرڪو هُجڻ گهُرجي. هُن چاهيو ته جيڪر وڏي واڪي پنهنجي ديس جي فرزانن کي سڏي چوي، ”اڙي مستو، خيال ڪيو، موت اوهان جي ماحول ۾ بي واڪو، بي لغام ٿيو گهمي؛ ۽ خزان جون تيز هوائون گلن جي تاڙ ۾ آهن. اچو ته هن ماحول کي مٽائي رکون، نه ته هي چمن گلن کان خالي ٿي ويندو — ٿريلي ڌوهر جا ڪنڊا آسري ايندا؛ انسان فنا ٿي ويندو؛ حيوان جڳ تي ڇانئجي ويندو“! — ۽ پوءِ هن کي خيال آيو ته هن کي ائين نه چوڻ گهرجي. هن کي ائين نه چوڻ گهرجي، جو ته ائين چوڻ سان قبرستان ڏانهن مردا ڍوئيندڙ ”جماعت خاني“ جي نظام ۾ خلل پئجي ويندو؛ انهيءَ بس جي انجڻ تي ڪٽ چڙهي ويندي؛ ۽ پوءِ جماعت خاني جا مالي پيو نه ته هن کي ٿي گهوگهو ڏيئي، قبرستان ڪٺي ويندا، ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي هيراڪن واري هيرٺي پوري ڪندا.

هن سوچيو — ڪاش! هي جماعت خاني وارا ڪيس تڏهين گهوگهو ڏين، جڏهين هو فرزانن کي سجاڳ ڪري چڪا هجن! پر هن جي ذهن ۾ هڪ خيال آسري يقين ۾ بدلجي ويو، ۽ هُن سمجهيو ته جماعت خاني وارا ائين ڪين ڪيڻ ڏيندا، ۽ فرزانا سجاڳ ٿين ٿي ٿين، تنهن کان اڳ ڪيس گهوگهو ڏلو ويندو — ۽ هن ائين محسوس ڪيو، ڄڻ سچ پچ جماعت خاني جي بانين جا هٿ، هن جي ڳلي جي چوڌاري پيل آهن، ۽ هوريان هوريان پيڪٽ سوڙو پيو ٿيندو وڃي. هن جو ساهه ڦرڻ لڳو، ۽ اکيون پوئجي ويون......شايد ننڊ اچي وئي هيس!

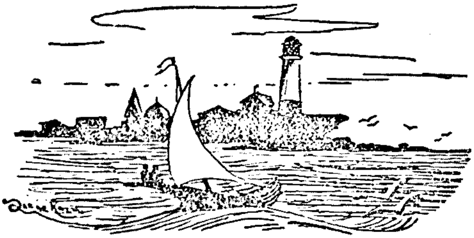

سراج الحق

ديوتا ۽ انسان

هو سيلاني هو – زندگيءَ جو ڪجهه عرصو سير سياحت ۾ گذاريو هئائين. هڪڙي ئي ماحول ۾ ڪجهه عرصو رهي پوڻ هن کي ڏاڍوئي نه ٿي آيو – شهرن مان، ڳوٺن جي دلڪشيءَ جو تصور هن کي ڳوٺن ڏانهن ڇڪي ويندو هو؛ ۽ جڏهن ڳوٺن ۾ هوندو هو ته وري شهرن جون رنگينيون ۽ مشغوليون شهرن جي ماحول ۾ ڇڪي وينديون هئس. جڏهن شهرن ۽ ڳوٺن – ٻنهي مان تنگ ٿي پوندو هو ته فطرت جي نظارن مان رس حاصل ڪرڻ لاءِ جهنگلن ۽ صحرائن ۾ گهمندو وتندو هو. سڀ هن جي حياتيءَ تي عجب ڪائيندا هئا ته هن سان ڪهڙي ويڌن آهي، جا کيس هڪ هنڌان ٻئي هنڌ واچوڙي وانگر ڇڪيو ٿي وڃي. حجائتن دوستن هن کان پڇيو به هو، ته آخر هو هڪ هنڌ ٽڪاءُ ڪري، ويهي، پنهنجي زندگيءَ کي ڪنهن سنئين سڌي دڳ سان ڇو نٿو لائي؟ – ۽ هو کين کلي جواب ڏيندو هو ته هن اڃان زندگيءَ کي ڏٺو ڪٿي هوا هن ته فقط زندگي کي ڏسڻ ۽ سمجهڻ ٿي گهريو. سمورا دوست هن جي انهيءَ گول مول ۽ فيلسوفيءَ جي جواب کان مرعوب ٿي ويندا هئا!

مون سان هن جي ملاقات ”مرغزار“ پهاڙيءَ جي دامن ۾ هڪ ڳوٺڙي ۾ ٿي. اسان جي پارٽي ”مرغزار“ پهاڙي گهمڻ لاءِ انهيءَ ”چار باغ“ ڳوٺڙي ۾ لٿل هئي. ڳوٺ جي ماڻهن اسان کي صلاح ڏني هئي، ته مرغزار پهاڙيءَ جو لطف چوڏهينءَ جي چانڊوڪيءَ ۾ آهي. چوڏهينءَ جي چانڊوڪيءَ ۾ فطرت جي ديوي مرغزار پهاڙيءَ جي آبشارن ۾ وهنجڻ لاءِ ايندي آهي، ۽ ان جي حسين جسم مان نڪرندڙ ڪرڻا سموري پهاڙيءَ تي نور پکڙي ڇڏيندا آهن؛ اسين ڳوٺاڻن جي صلاح مڃي چوڏهينءَ جي انتظار ۾ رهي پيا هئاسين. ٽيرهين تاريخ جي ڏينهن جو منهنجي هن سان ملاقات ٿي. هن جو کليل چهرو، روشن ۽ ذهين اکيون ڏسي آءٌ به مرعوب ٿي ويو هوس. ڊاڪ بنگلي جي پاسي کان وهندڙ چشمي جي ڪناري تي، هڪ وڏيءَ ڇپ تي هو ويٺو هو – ۽ چشمي جي شفاف پاڻيءَ ۾ ننڍڙيون پٿريون اڇلي، پاڻيءَ ۾ پيدا ٿيندڙ شيشي جهڙين لهرن جي آواز مان لطف اندوز ٿي رهيو هو. مون هن جي اها حرڪت ڏسي ويچاريو هو ته ”شايد هي شخص فطرت جي حسن جو جواري آهي، جو شهرن جي رونق کي ڇڏي، هتي چشمي جي ڪناري تي ويهي، هن حسين ماحول مان رانديون ڪري رهيو آهي“.

هن جي مرعوب ڪندڙ شخصيت ۽ منهنجي اڻ تڻ جلد ئي اسان کي گهرو ڪري ڇڏيو – ۽ پاسي ۾ پيل هڪ ٻيءَ ڇپ تي ويهي مون کيس اسان جي پارٽيءَ بابت سمورو

احوال مختصر لفظن ۾ ٻڌائي ڇڏيو. سندس اکين جي گهرائين ۾ گهوريندي مون پڇيو هو ته «اوهين به ته پنهنجي باري ۾ ڪجهه ٻڌايو!»

شام جي وڏندڙ الڏيري ۾ سامهون مرغزار ٻهاڙي ڪنهن خواب جي ماحول جيان ڏاڍڏلي ٿيندي ٿي ويئي. ڪجهه ٻهاڙي زالون مٿن تي ڪاٺين جون ڀريون کڻي ٻهاڙيءَ جي ورن وڪڙن واري ڀڇري تان لنگهي رهيون هيون، ۽ سندن جسمن جي لوڏ ۽ الڏيري جي هري هري وڌڻ سان فضا ۾ عجيب رومانويت پسرجي رهي هئي- فضا سان لطف وٺڻ لاءِ هن هڪ ڊگهو ساهه کنيو ۽ پوءِ چوڻ لڳو- «آءٌ هڪ سياح آهيان. منهنجي زندگيءَ جو گهڻو حصو مختلف هنڌن تي سياحت ڪندي گذريو آهي. سياحت مون رڳو زندگيءَ جي گوناگون صورتن کي سمجهڻ لاءِ اختيار ڪئي آهي!»

«پوءِ ڪجهه سمجهه ۾ آيو به اٿوَ-!» مون هن جي انهيءَ بيان کي وڏائيءَ سمجهي نوڪ طور چيو.

«ها! ... هاڻ سمجهي رهيو آهيان- ۽ خاص طور هيءَ مرغزار ٻهاڙي مون کي گهڻو ڪجهه سمجهائي چڪي آهي. انسان جي زندگيءَ جو هڪڙو عڪس هن ٻهاڙيءَ ۾ ڏنو ٿيل آهي- ۽ ان عڪس زندگيءَ بابت گهڻو ڪجهه سمجهايو اٿم ... !»

آءٌ ڪجهه به ڪين سمجهيس. سوال طلب نظرون کڻي هن کي ڏٺم- پر اوندهه جو هڪ پردو هن جي ۽ منهنجي لڳاهن جي وچ ۾ اچي ويو. شايد هو منهنجي حالت پروڙي ويو- ۽ چيائين- «اڄ رات اوهين مرغزار ٻهاڙي گهمڻ لاءِ وڃي رهيا آهيو. جي مون کي وٺي هلو، ته شايد آءٌ اهو ڪجهه اوهان کي سمجهائي سگهان، جيڪي آءٌ سمجهي چڪو آهيان!»

مون تي هن جو رعب ته اڳيئي ويهي چڪو هو- ان ڪري چيم- «وڏيءَ خوشيءَ سان هلو. اوهان جهڙو ڄاڻو ماڻهو اسان جو رهبر ٿئي ته پيو ڇا گهرجيسون!»

ان رات هو اسان جو رهبر هو. ٻهاڙي ڀڇرن سان سندس واقفيت ڏسي، ائين ٿي محسوس ٿيو ته ڄڻ هيءُ شخص هن ٻهاڙيءَ ۾ ئي ڄائو نپنو آهي. چانڊوڪيءَ ۾ ٻهاڙي بيحد حسين نظر اچي رهي هئي. چوطرف نور وسي رهيو هو. ڊگها ڊگها وڻ - ۽ سندن پاڇولا ڏسي ائين ٿي ڀانيو، ڄڻ ته اهي وڻ چانڊوڪيءَ ۾ زنده ٿي پولڊا، ۽ فطرت جي ديويءَ جي آجيان ڪرڻ لاءِ ٻهاڙي ناچ نچڻ لڳندا. ڀڇرن تي چانڊوڪي ائين ٿي لهرائي، ڄڻ ته ڪنهن ٻهاڙي ليئگر جي سيني تي سونهري پوتيءَ جو پلؤ ڦڪڙيل هجي. فضا جي ماٺ ۾ عجيب آواز اڀري رهيا هئا، ڄڻ ته دور ڪٿي ڪي گهنگهرو هلڪي هلڪي سُرَ ۾ ٺڪي رهيا هجن. ٻارنيءَ ۾ سيني تي ماٺ جو واسو هو. ڪن چوڪرن ۽ چوڪرين کي ته شايد آڪاٺين وارا جن ۽ ڀريون اچي ياد پيا هئا- سي الهيءَ ڊپ کان ته متان اهي جن پوت جاڳي پون، پنهنجي قدمن جي آواز کان ڇرڪي رهيا هئا. هڪ سوڙ هي لڪ مان لهي

اسين ٻوڙڙي کليل ميدان ۾ پهتاسين. جو ڪريون اصرار ڪرڻ لڳيون ته واپس موٽجي ـ ۽ اسان جي رهبر ڪين اهو چئي ماٺ ڪرائي ڇڏي ـ "واپس به هن ئي رستي کان هلڻو آهي."

انهيءَ کليل ميدان جي ساڄي طرف هڪ پهاڙي نما دڙو هو. ان جي اڳيان اچي اسان جو رهبر بيهي رهيو. هن جي اکين ۾ چمڪ اچي ويئي. هن منهنجي ڪلهن تي هٿ هڻندي چيو ـ "دوست! هيءَ اها جاءِ آهي، جنهن کي پهاڙي ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ ۾ "عبادت گاهه" ڪري سڏيندا آهن؛ هن دڙي لاءِ ڪئين ڏندڪٿائون مشهور آهن. دراصل هي دڙو هڪ زبردست شهر جو ڪنڊر آهي، جو زماني جي انقلابن جي ڪري تباهه ٿي ويو!

اسين سڀ هن جي پٺيان دڙي تي چڙهي وياسون. مٿي چڙهڻ تي اسان کي سنگ مرمر جا ڪيترا سهڻا تراشيل پٿر، لوهه جا ڪي اوزار ـ ۽ ڀڳل ٿانوَ نظر آيا. اسان کي هن جي ڳالهين تي يقين اچڻ لڳو.

هن اسان کي ٻڌايو: "هي شهر بناوت جي لحاظ کان عجيب هو. هن شهر جون جڳهيون ٽن منزلن ۾ وراهيل هيون. هيٺيون حصو ڪکن ڪانن ۽ گاهه کي مٽيءَ جو ليپ ڏيئي ٺاهيو ويندو هو ـ بلڪل اهڙيءَ طرح، جيئن اسان وٽ اڄ ڪلهه جهوپڙيون ٺاهيون وينديون آهن ـ انهن جي مٿان وري ڪچيون جايون تعمير ڪيون وينديون هيون. ڪچين جاين جي بنيادن تي عاليشان سنگ مرمر جون محلاتون تعمير ڪيون وينديون هيون!"

هڪڙي ڄڻي سوال ڪيو، "پر ايترن ڪچن بنيادن تي اهي محلاتون بيهي ڪيئن سگهنديون!"

اسان جي سوالين مرڪي چيو، هوني ته ان وقت جي ماڻهن جو ڪمال هو. هن جا ڪاريگر عمارتن جي فن ۾ اهڙا ته قابل هئا، جو ڪچن بنيادن تي زبردست عمارتون بيهاري ڇڏيندا هئا. انهن سڀني محلاتن جي مٿان وري هڪ بي ٻيڪي زبردست عمارت ڪڙي ڪئي هئائون، جنهن کي 'عبادت گاهه' سڏيو ويندو هو. انهيءَ عبادت گاهه جي هر ديوار هڪ محل جي بنياد تي بيٺل هئي!

"هي شهر بذات خود هڪ رياست هو، ۽ چيو ويندو هو ته رياست جو سمورو ڪاروبار عبادت گاهه جي هدايتن موجب ٿو هلي. عبادت گاهه لاءِ مشهور هو ته ان ۾ ڪنهن کي به گهڙڻ جي مجال نه هئي. ان ۾ ڪير به نه رهندو هو ـ ان هوندي به رات جي وقت عبادت گاهه مان هڪ زبردست آواز ايندو هو، جو روزمره جي ڪاروبار لاءِ سڀني ماڻهن کي هدايتون ڏيندو هو ـ ۽ سڀ ماڻهو انهن هدايتن موجب پنهنجو ڪم ڪار ڪندا رهندا هئا".

اسين سڀ انهيءَ دڙي تي هڪ گهيرو ٺاهي ويهي رهياسين. هو اسان جي اڳيان هڪ پٿر تي ويهي رهيو. پنهنجي ٻانهن ۾ تيلي هڻندي هن وري ڳالهه شروع ڪئي ـ "شهر جي ڦرشي حصي ۾ ڪڙمي، مزور ۽ ٻيا ڪمي ڪاسبي رهندا هئا. هنن لاءِ عبادت گاهه جي ديوتائن

جو حڪم هو پورهيو ڪرڻ. ڪوئي پورهيو ڪري ديوتائن جي ڪاڌي لاءِ اناج پيدا ڪندا هئا. ڪي ڪاسبي ديوتائن لاءِ ڪپڙا ۽ استعمال جون ٻيون شيون ٺاهيندا هئا. هنن کي ميڪجھ پيدا ڪري هڪ ماڙ ۾ رهندڙن جو حوالي ڪرڻو پوندو هو. اهي هڪ ماڙ وارا انهيءَ سموري پيداوار مان فقط ايترو حصو هنن کي موٽائي ڏيندا هئا، جو هنن کي پورهيو ڪرڻ لاءِ جيئرو رکي سگهي.

”هڪ ماڙ وارا وري ان پيدائش مان ڪجھ حصو پنهنجي لاءِ رکندا هئا - ۽ باقي ٻه ماڙ وارن کي پهچائيندا هئا. اهڙيءَ طرح جيڪو حصو هڪ ماڙين کي نصيب ٿيندو هو، سو ٻه ڪو فرشي ماڻهن جي پيٽ ۾ ايترو گهٽ نه هو- پر ڪجھ. مڙئي وڌيڪ ملندو هون. ٻه ماڙ وارا سڄي پيداوار عبادت گاهه جي ٿالي ۾ وجهندا هئا چوڌاري وصول ڪندا. فرشي ماڻهن کي ٻه ماڙيءَ تي وڃڻ لاءِ اجازت هئي، پر ٻه ماڙ تي وڃڻ هنن لاءِ منع ٿيل هو- ڇو ته سندن جسم ضعيف ۽ منهن بي رواق هوندا هئا - ۽ عبادت گاهه جي آسماني منزل ڏانهن وڃڻ وارن جا چهرا رونقدار هجڻ لازمي هو. جيڪڏهن هيٺين منزل وارن مان ڪنهن جو چهرو رونقدار به هوندو هو، ته ان کي انهيءَ ڪري منع ڪئي ويندي هئي ته هنن جي دل رونقدار ۽ خواهشن کان پاڪ نه هئي. البت جيڪڏهن ڪا عورت رونقدار منهن واري هوندي هئي ته ان کي عبادت گاهه جي زيارت جي اجازت ملي ويندي هئي - هڪوار ڪا رونقدار عورت عبادت گاهه جي زيارت لاءِ پهتي - ۽ جي ديوتائن کي هن جي ڀڳتي ۽ پوڄا پسند پئي ته هميشه لاءِ ديوداسي ٿي اتي رهندي هئي - ۽ جي سندس ڀڳتي ديوتائن کي نه آڙي ته هن کي واپس موڪليو ويندو هو. اڪثر ائين ٿيندو هو ته جا عورت عبادت گاهه مان واپس ايندي هئي، سا پنهنجي رواق وڃائي ايندي هئي - سندس صحت ڏينهون ڏينهن بگڙندي ويندي هئي - ۽ نيٺ هوءَ مري ويندي هئي —!“

هڪڙيءَ ڇوڪريءَ هٻڪندي سوال ڪيو- ”ائين ڇو ٿيندو هو؟“

..واهون مرڪڻ لڳو- چيائين، ”پيءُ، شايد ديوتائن جو سراپ ڪيس نهوڙي نيندو هولدو. ديوتائن جو سراپ به ته ڪا شي آهي!“

هو هڪ اونهو ساهه کڻي، وري چوڻ لڳو، ”هڪ ماڙ وارا ماڻهو ڪجھ سليقي وارا هئا. هنن جو ڪم به هو فرشي ماڻهن کي زندگيءَ جو سليقو سيکارڻ - ۽ ديوتائن جي حڪمن جي پوريءَ طرح سمجھاڻي ڏيڻ؛ هنن کان پيداوار جو حساب ڪتاب وٺڻ، ۽ سنڀالي مٿي پهچائڻ. اڪثر ٻه ماڙ وارن جي ٻارن کي پڙهائڻ ۽ فضيلت سيکارڻ جو ڪم به هنن وٽ ئي هو. ڇو ته علم ۽ فن جي دولت هنن جي سينن ۾ محفوظ هئي. هنن لاءِ سخت حڪم هو ته جاڪاڻ ته هنن جو اچڻ وڃڻ عبادت گاهه جي ويجهو ٿيندو ٿي رهيو، انهيءَ ڪري صفائيءَ سٿائيءَ سان رهن، ۽ هر وقت مرڪندا رهن. جيڪڏهن سندن دليون غمن کان چور هجن،

سنڌن گهرن ۾ ٻک ۽ اولاد هجي، ان هوندي به هر وقت ڇپن تي مرڪ رکڻ هنن لاءِ ضروري هو. هو جڏهن ديوتائن جي پسند ڪيل امت جي حضور ۾ ٻيءَ ماڙ تي ويندا هئا ته ڪلها مٿهون ڪٽي ويندا هئا - ۽ پوءِ جڏهن واپس موٽندا هئا، ته اڪثر سنڌن منهن ڪومائل، ۽ دل گهايل هوندي هئي - !

"هو پنهنجي ذهني لياقتن ۽ علمي صلاحيتن جي ڪري ٻه ماڙ وارن لاءِ گهڻو مددگار ثابت ٿيندا هئا - ان جي باوجود هو پنهنجي زندگيءَ مان الائجي ڇو بيزار بيزار هوندا هئا - سنڌن ڇپن تي مرڪ هوندي هئي، پر لڙڪن ڳاڙها!"

هڪڙي نظر ماحول جي سنائن تي وجهندي، هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو - "ها، هنن ۾ ڪي اهڙا به ماڻهو هئا، جي ٻه ماڙين جي شڪايت ڪرڻ لڳندا هئا - ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته عبادت گاهه جي ديوتائن لاءِ به سنڌن دلين ۾ شڪ شبها جاڳي پوندا هئا - پر هو ڪجهه نه ٿي سگهيا. جيڪڏهن ڪنهن زور سان شڪايت ٿي ڪئي، ته ان کي هڪدم هميشه لاءِ فرشي منزل ۾ اڇلايو ويندو هو - جتي هن کي سچو ڏينهن پورهيو ڪرڻو پوندو هو، ۽ الهن والڪرهن کي به الڳ اگهاڙو پيٽ ٻکيو گهمڻو پوندو هو."

مون ڪائنس پڇيو: "رڳو سزائون ملنديون هيون يا ڪڏهن ڪو انعام اڪرام به ملندو هون؟"

هن وچ ۾ سوال پڇڻ کي رلدڪ محسوس ڪندي تڪڙ تڪڙ ۾ چيو، "ائين به ٿيندو هو ته جيڪڏهن ڪو ٻيءَ منزل وارو ٽينءَ منزل وارن کي وڻي ويندو هو، ته هو، ديوتائن کي سندس سفارش ڪري، ڪيس هميشه لاءِ پاڻ وٽ گهرائي وٺندا هئا!

"ٽينءَ منزل وارا عيش سان زندگي گذاريندا هئا. سڄيءَ پيداوار جا ديوتائن طرفان مقرر ٿيل نگهبان هئا. ڪين ديوتائون هر طرح جي سهوليت ڏيئي چڪا هئا - هنن کي اها ڪرامت به نصيب ٿيل هئي ته جيڪا پيداوار وٽن پهچندي هئي، ان کي هڪدم سون ۾ تبديل ڪري وٺندا هئا. پارس ڪان سواءِ هر شئي کي سون بنائڻ جي ڪيميا هنن وٽ هئي. صبح کان وٺي شام تائين پنهنجي سون جون سيرون ڳڻيندا رهندا هئا - ۽ شام کان پوءِ هنن جي محفل رقص و سرود گرم ٿيندي هئي. ديوتا هنن جو ناچ ڏسي ڏاڍا خوش ٿيندا هئا. زالون ۽ مرد ٽوليون ٽوليون ٿاهي سڄيون راتيون رقص ڪندا، شراب جا جام پيئندا گذاري ڇڏيندا هئا!"

هڪڙيءَ ڇوڪريءَ کي شايد ننڊ اچي رهي هئي ۽ هن واپس هلڻ ٿي گهريو، تنهن چيو - "اهو ته سمجهه ٿيو هنن جي آباديءَ بابت - پر هنن جي بربادي‌ءَ جي ڪهاڻيءَ به ته ٻڌايو؟"

"ها - هاڻ اهائي ته ٻڌائڻي اٿم. انهيءَ شهر جو انتظام ڪجهه اهڙي طرح هلندو هو، جو فرش وارن کي عرش وارن جي مشغولين جي ڪابه خبر ڪانه پوندي هئي - پر عرش وارن کي فرش وارن جي ذري پرزي چرپر جا اطلاع پيا پهچندا هئا.

"آخر هڪڙو اهڙو زمانو آيو، جڏهن هڪماڙ وارن ماڻهن ڏٺو ته سندن ڪيترائي ماڻهو سڙائن ملڻ سبب وڃي هيٺين سان ڳنڍيا آهن. هنن جا ڪي جهونا ۽ آزمودگار ماڻهو وڃي هيٺ هنن جي حالت ڏسي آيا هئا، ۽ جڏهن پنهنجي سڄي جماعت جي اڳيان هنن جي جسمن ۽ روحن جي حالت زار بيان ڪيائون، تڏهن سڀني جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا - هنن پڪو پهه ڪيو ته پهرماڙ وارن کان الهيءَ جو بدلو ضرور وٺندا. فرشي ماڻهن کي سندن حالت جو ٿورو احساس ڏياري، ساڻن اها صلاح بيهارياءُون ته تيسين ڪا به پيداوار ٽينءَ منزل وارن کي نه پهچائبي، جيسين ديوتا اناج نه ملڻ ڪري بک کان مجبور ٿي هنن وٽ هيٺ نه لهي اچن.

"هڪ سال ائين ٿي ڪيو ويو - پر جڏهن فصل پچي راس ٿيا، اڃائن ان ڪپڙو لهي تيار ٿيو، تڏهن پهرماڙ تان حيواني شڪل جا ڪي ماڻهو لٿا، جن جي هٿن ۾ ڏنڊا، تلوارون ۽ ڀالا هئا. اهي ماڻهو ديوتائن جا "نگهبان" هئا - جن کي ضرورت جي وقت ۾ ديوتائون استعمال ڪندا هئا. انهن ديو جهڙن ماڻهن هيٺين منزلن وارن کي بريءَ طرح مارڻ شروع ڪيو. ڪيترن جو خون وهائي، خوشيءَ مان لچندا ڪڏندا سموري پيداوار ڪٺي واپس هليا ويا - ۽ ان رات ديوتائن جو آواز آيو: "اها آهي سزا، ديوتائن جي آڏو ٿيڻ جي!"

اسان جي هڪڙي ساٿيءَ سوال ڪيو: "اهي 'نگهبان' ڪهڙيءَ منزل جا ماڻهو هئا؟"

هن ٿورو اولهو ساهه کڻندي چيو، "شايد اهي انهيءَ فرشي منزل جا ئي ماڻهو هئا، پر ديوتا پنهنجين ڪرامتن سان مغز ڪيڏي، سندن کوپريون خالي ڪري ڇڏيندا هئا - سندن شڪليون بگاڙي پوائتيون بنائي ڇڏيندا هئا. جيئن ضرورت جي وقت هيٺين لاءِ هنن جي دلين ۾ ڪو رحم يا پنهنجائيءَ جو جذبو نه پيدا ٿي پوي!"

مون هن کي مخاطب ٿي چيو، "اوهين پنهنجي گفتگوءَ کي وچ ۾ روڪيو نه - ڳالهه ڪندا هلو."

هن وري چوڻ شروع ڪيو - "انهيءَ واقعي کان پوءِ هڪماڙ وارن پنهنجي پن چالاڪ ۽ ڦڙتيان جوانن کي تيار ڪيو ته هو لڪي ڇپي، عبادتگاهه اندر وڃي، خود ديوتائن کي ظلم جي حالت کان واقف ڪن - من ڪو انهن کي رحم پوي! اهي ٽئي ڇٽا، هڪ رات جڏهن پهرماڙ وارا محفل رقص و سرود ۾ محو هئا - لڪندي لڪندي، چپ چاپ عبادتگاهه جي دروازي تي پهتا. دروازي تي هڪ حيوالي شڪل جو ديو ڏنڊو کڻيو ويٺو هو. انڪل سان هن جو ڌيان ٽئي پاسي ڇڪائي، عبادتگاهه جي اندر گهڙي ويا. عبادتگاهه جي وسيع دالان ۾ هڪ طرف سونين سيرن جو وڏو ڍير لڳل هو، ۽ ٻئي پاسي انسان جون کوپريون ڍير ٿيل هيون - ۽ پوري وچ تي سوني پلنگ تي پهرماڙ جو مکيه براجمان هو - سندس پاسي ۾ هڪ حسين رقاصه ڪيس شراب جا جام ڀري ڏيئي رهي هئي - ۽ سندس ٻئي پاسي کان، عبادتگاهه جو وڏو راهب سونن داڻن واري مالا جپي رهيو هو. اوچتو روزاليون هدايتون

ڏيڻ جو وقت آيو ۽ مکيءَ راهب کي اشارو ڪيو - ۽ راهب هڪ وڏي گهڪهوءَ ۾ منهن وجهي ٻئي ڏينهن جون هدايتون ڏنيون: "ديوتائن سان مهاڏو اٽڪائڻ مها پاپ آهي - ديوتا اوهان جا مالڪ آهن. اي شهر واسيؤ، ديوتائن جي خلاف بغاوت جا خيال دل مان ڪڍي ڇڏيو، نه ته اوهان جا روح هيٺ ۽ هٿ ڏاڍا ڏکي ٿيندا. ديوتائن جي هدايتن موجب پنهنجا روزانا ڪم ڪاريون ڪندا رهو ته ديوتائون اوهان کان خوش ٿيندا. جيڪي آهيو، سو ديوتائن کي پهچايو - ته ديوتائون به اوهان کي ڪين وساريندا!" گهڪهوءَ مان ايڏو ته آواز نڪتو، جو هي ٻئي ڇتا دهاڄي ويا - ۽ اتان ئي پوئتي وريا - ۽ اچي پنهنجي سائين کي سمورو حال ٻڌايائون."

اسان جي دلين ڌڙڪڻ بند ڪري ڇڏيو هو. خاموشي فضا جو ساز بڻجي چڪي هئي ۽ هن وري پنهنجي چپن کي زبان سان آلو ڪندي چيو، "هنن کي به ماڙ وارن جي هن راز معلوم ٿيڻ تي هڪ اڻ لکي خوشي ٿي. هنن جي دلين ۾ عقيدن جو وڻ سڪي ئوٽ ٿي ويو - ۽ ان جي ٻدران الهيءَ هند تي آزاديءَ جا گولچ اپرڻ لڳا - ۽ هڪ رات ٻئي طبقي وارا ۽ هيٺئين طبقي وارا سڀ گڏجي، پنهنجي گهرن مان نڪتا - ۽ اچي ٻاهر ميدان ۾ گڏ ٿيا، ۽ گڏجي پنهنجي گهرن جا بنياد اکيڙڻ بيهي رهيا. پوءِ جڏهن جهوپڙين جا بنياد اکڙيا، ته محلن جا ڪنگر ڪرڻ لڳا: محلن جا ڪنگر ڪريا ته عبادتگاهه جا گنبذ لرزڻ لڳا. ديوتا رڙيون ڪرڻ لڳا - معبود دانهون ڪرڻ لڳا - ۽ گهڙيءَ ڪان پوءِ پنهي منزلن جي ماڻهن ڏٺو ته عبادتگاهه ۽ محل محلاتون اچي پٽ پيا ——!

"۽ پوءِ هو سڀ گڏجي خوشيءَ مان ڳائيندا، لچندا هن سموري مرغزار پهاڙيءَ جي دامن ۾ ڦهلجي ويا. جتي ڪين زمين ملي، اتي نوان شهر نئين ڍنگ سان ٻڌائون - جتي سموري پيداوار هنن جي پنهنجي هئي، ۽ سندن قسمتن کي قيد ڪرڻ لاءِ ڪوبه ديوتا نه هو، هو پنهنجي قسمتن جا پاڻ ئي مالڪ هئا-!"

اسان جي سولهين جو منهن ڳالهائيندي ڳالهائيندي چمڪندو ٿي ويو - ۽ آخر ۾ هن چيو: "اهي عبادتگاهه وري پيدا ٿي چڪا آهن - اهي گنبذ وري جاڳيا آهن - پر مون کي يقين آهي ته تاريخ پنهنجو پاڻ ضرور دهرائيندي - ضرور دهرائيندي!"

اسين سڀ وماسجي هن کي ڏسندا رهياسين - هو آهستي آهستي دڙي کان هيٺ لهڻ لڳو. اسين به سندس پويان پويان هلڻ لڳاسين. اسان جي قدمن جو آواز ۽ فضا جو ساز گڏجي ڳائيندا رهيا - تاريخ پنهنجو پاڻ ضرور دهرائيندي - نئون انسان ضرور ايندو... ضرور ايندو.........!"

ابن حيات پنهور

”زن طلاق.....“

”شاهه مراد دي مار پووس!“ هن کي ڏسندي مون کي کل ايندي هئي. جيڪو به چندو هوس ته اهوئي جواب؛ ”شاهه مراد دي مار پووس!“ هڪ ڏينهن زوريءَ پانهن کان جهليو، شاهه مراد جو قسم وڌو مانس. ڇوڻ لڳو، ”سڪون جهل ڇوڙئيس؛ خبر پوس ته مريسين.“ ائين چئي، پانهن ڇڏائي، اٿي ڀڳو. ان ڏينهن کان پوءِ جڏهن به ڏسندو هو، ته پاسو ڪيو هليو ويندو هو.

هڪ ڏينهن زماني جي ڪم سان رئيس ڪلڻ خان جي ڳوٺ ڏالهن وڃي رهيو هوس. سيءَ به چوي ته اڄ نه پوان ته ڪڏهن پوان. ويڙهجي سيڙهجي گهر کان نڪري اڃان ٿورو اڳيرو ٿيس، ته لورو ويهه پنجويهه قدم پري منهنجي سامهون اچي رهيو هو، مون خيال ڪيو ته سڃاتو ڪينهيس، نه ته جيڪر ضرور پاسو ڪري ها. جڏهن چئن پنجن قدمن تي آيو ته مون کي ڪلندو ڏسي ڇوڻ لڳو، ”ڏٺئي! شاهه مراد دي مار پووس...“ مون چڪي ڪٺي پالهن کان جهليو مانس. ”ڇوڙ! ڪوله پڇسان!“ ڏٺم ته سندس شڪل مان ڊپ پئي معلوم ٿيو ۽ ائين پئي لڳو ڄڻ هيئنر موت جي منهن مان پاڻ ڇڏائي نڪتو آهي. ”ڳالهه ڪرا پڌائين ڇو نٿو؟“. ”او ڏيک! ماڻهو ڪڙين نه، خدا دي نالي سڪون ڇوڙ؛ آپ هين پڌسين...“ ڏٺم ته هيءَ چرپو پڌائيندو آهين ٿي ڪوله؛ ڇوله رڙهي وڃي روبرو ڏسان!

اڳيرو هليس، ته رستي جي اوله طرف وڻن جي سائي ڇڪڻي ۾ ماڻهن جو ميڙ پئي ڏسڻ ۾ آيو. اڃان ويجهو ويس، ته ڏٺم ٽي چار پوليس آفيسر هئا، جن مان ٻن ڪوئيل لاهن ڪي پئي ڏٺو ۽ هڪڙو لکڻ ۾ مشغول هو. ”السلام عليڪم“ چئي ويهي رهيس. مجمعي مان هڪڙي جئي وڃڻ جو اشارو ڏنو، ۽ آءٌ هلڻ لڳس. فرلانگ کن پنڌ جو ڪري اچي واهه تي چڙهيس. ڳوٺ جا ماڻهو واهه جي موريءَ تي ويٺا هئا. سلام وراڻيم: ڄڻ ڪنهن پڌوئي ڪونه! سڀني جي زبانن تي تالا لڳل هئا، ڄڻ مٿن ڪا وحشت ڇانيل هئي ۽ ڪنهن نتيجي جي انتظار ۾ هئا! اڃان ٻه چار منٽ ئي نه گذريا، ته پوليس ماڻهن سميت ڳوٺ ڏانهن اچڻ لڳي. جڏهن ويجهو آئي، سڀئي اٿڻ لڳا. هو اٿڻ جا نه هئا، پر اٿاريا ويا - پوليس جي ڪري. هو پوليس کان ڊنا ٿي، اهڙو جهڳڙو انگريزن جي زماني ۾ - پاڻ تنهائي وڌيڪ.

منجهانئن هڪڙي تہ دل جهلي، ائين بہ چئي ڏنو: ”اچن پيا انصاف وارا؛ ڏسو تہ ڪيئن ٿا انصاف ڪري ڏيکارين......!“ ماڻهو انهن ئي پيرن تي هيڏانهن هوڏانهن ٽڪري ويا. خيال ڪيم تہ ڪٿي وڃي ويهان. پريان ڏٺم لار پٺي اڀريو، وڏي وڃي اٿي ويٺس. اجان الهيءَ ويچار ۾ ئي هوس، تہ منهنجي پٺيان ڪنهن جي پيرن جي آهٽ معلوم ٿي. ڪنڌ ورائي ئي ورايان، تنهن کان اڳ ايندڙ جي واتان ”سلام عليڪم“ جو لفظ بندوق جي گوليءَ وانگر ڪنن وٽان اڪري ويو. ”وعليڪم السلام“ چئي، اٿي ڪيس هٿ ڏنم.

”ڏٺئي!“ هو مون ڏانهن نهاري چوڻ لڳو، ”احمد! ڇا ٿو سمجهين؟ خدا جي ديگ اجا نہ ٽپندي! موڪل ڏئي مڙس ماريو ٿن... سو بہ لاهن تان... شل خدا جو قهر پوين...“

ماڻهو نڙي ٽڪڙي، وري اچي لار تي گڏ ٿيا. ڪو ڪنهن سان ڳالهائي رهيو هو، تہ ڪو ڪنهن سان. هڪڙي چيو، ”غريب جو گهر ئي رلي ويو. ڪاڏي ويٺي زال، ڪاڏي ويو الهو تلهو. پرَ هي ڏينهن هٿا، جو لائون لڏيون هٿائين — اجان ميندي بہ ڪانہ لٿي هيس. ڇا ٿيندو؛ ڪير آ ويچاري جو، جيڪو ڪيس ڳائيندو ۽ حاضريون ڀريندو. اجهو هڪ اڌ شنوائيءَ کان پوءِ وڏيرو وري اچي هڪڙي لہ پٺي جو سر ڪٽندو. اڳيون ڳالهيون ياد نہ اٿو — چي، 'گهوڙي سان پڄ، نہ تہ دنبوق ٿو هٿانءِ!' لوروءَ جي بت ۾ اجان پيا ڇرا ڪڙڪن. ڏسو ٿا ان ڏينهن کان وٺي، ڪو هوش نڪاٿي اٿس! رکو وڦلندو وتي — 'شاهہ مراد دي مار پووس!' آهي ڪو ڏٺي سائين؟ انصاف هجي، تہ ڪيترا ڏينهن نہ ٽنگيو پيو هجي؟ لاهہ هن کي ٿورو ئي چوريءَ ڪيا هٿا — رئيس ئي تہ چيو هوس: 'ڏيڻ ڏيو رهيو وٺندوسانءِ؛ ڀلي ڪيڏي وڃي ڪوري تي وڪڻ' آءٌ پاڻ ڪين بيٺو هوس!“

پيو چئو، جو پريان ڪنڌ هيٺ ڪيو، سيرَ تي چڙهيو ويٺو هو، تنهن چيو، ”آءٌ پن پهرن جو پڏي واري لمبر ۾ هترَ پٺي اڙهس، وڏيرو شهر کان پٺي آيو، جعفر کي پريان لاهہ ڪيندو ڏسي، مون کي چيائين، 'گلو! اهو ڪهڙو ڪير لاهہ پيو ڪيڏي؟' پڏايو مانس، 'سائين جعفر آهي، رئيس گلڻ خان موڪل ڏني اٿس.' اهو جو پڏايو مانس، چڻ جهپي لڳي ويس — 'آءٌ مري ويو آهيان، جو هي حرامزادو رئيس کان ٿو موڪل وٺي!' پوءِ تہ وٺي گهوڙي کي هڪليائين. ڏٺم متان جهيڙو نہ ٿي پوي، سو گهوڙي جي پٺيان تکو تکو هلڻ لڳس. وات تي وڏيري کي گهٽوئي ٿاريم، پر هڪ بہ نہ مڃائين —“

”'رن پٽ ... جڏهن بہ ڀيگر جو چوينس، ڪنڌ ڪڍايو وڃي......' پرمان ايندي ئي وڏيري بجو ڏيئي، ڳار ڪيڏي، چيس: 'رن...... گولاڙيءَ جا پٽ، هيءَ ڪا پٺهين جي ملڪيت آهي، جو ڪيڏين بيٺو!'“

”جعفر کي تہ سڀئي سڃاڻو، گهڻئي اشارا ڏنا مانس — مڙيوئي ڪين. نهہ پهہ چئي ڏنائين: 'وڏيرا، اشراف ٿي؛ آءٌ گولاڙيءَ جو پار آهيان، تہ تون وري ڪنهن جو آهين؟' بس ڳالهہ ئي اها ٿي، ٺا وڃي پستول ٺيو. مڙس ڪري پيو. مون کي چيائين 'پڄ تنهنجي تہ

ولي ڪري ... توکي ٻه نه ٻورو ڪريان!‘ آءٌ ته ولي ٻڌس، پوءِ ته هن لوڏوڻي ڪولهه هنيو، ڪهاڙو هڪليو هليو ويو“.

ٽيون ڄڻو، جو سيٺيءَ جون ڳالهيون ڏاڍي ڌيان سان ٻڌي رهيو هو، تنهن چيو، ”اهو ڪو بي واجبي چيئين؛ پاڻ ٻه ته مهائيءَ جو ٻار آهي. ٻڌس ڪان موڪلايو هنائين، پوءِ ٻه چترُ ولي ويس. ٻترَ، هي سڀ اسان جو ڏوهه آهي؛ نه ته ... پيا ٻه ته وڏيرا راڄن سان پيا اٿن ويهن. هھڙو ڪلور ڪٿي ڪينهي. جيڪو ڏس، ڳهر ڪنڌ ۾ ماريو ماٺ ڪيو ويٺو آهي ... سيٺيءَ پيا چرڪن. مڙس مڙسن جا مٽ آهن، هونءَ ٻه ته پيا سرنون نه! اڃا ٻه ٽٽا وبچاريو. هر ڪا بازي ڦٻندي وڃين، رڳو هن سانوڻيءَ ۾ ئي ته ڏسو، ڪهڙا نه ويل وهايا اٿن! جانورءَ جا ڍڳا ڪنهن ٻڌرايا؟ ايمٽا جي پريءَ ڪچهريءَ ۾، چوڻي ڪنهن ڪترائي؟ ولوءَ جي نيائيءَ سان عقوبتون ڪنهن ڪرايون؟ آچرڪي جيل اماڻي، سندس لڄ ۾ ڪنهن هٿ وڌا، لوروءَ کي بندوق هڻي، چريو ڪنهن ڪيو؟ ٻڌايوا ماٺ چو ڪئي اٿو! اڃان ٻه ڪنڌ نئو پيئو! ٻڌي نه ڪندؤ، ته هڪڙي ڏينهن پنهنجي ٻه اهائي حالت ٿيندي. هيئنر سيٺيءَ ويٺا آهيون ـ خدا جو قسم اٿو، آهي ڪو اهڙو، جنهن جي وڏيري دل نه ڌڪائي هجي؟ ميان، مڙس ٿيو؛ راڄ ٿا ڪلن ...“

سيٺيءَ جلي ڪامي ويا، جنهن کي ٻه ڏس ڪنڌ هيٺ، اکيون رت پيون ڇڏن. اوچتو مڏ ٿيو: ”گلو اتي آهين؟“ سڏ ٻڌلدي ئي سيٺيءَ ٻڪايل شينهن والگر ڳات ڪٿي ايا ڪيا. گلو ٽپ ڏئي اٿيو، ته هڪڙي چيس، ”ڪير آ اهو؟“.

”پاليان پيو ته ڪمدار آهي“.

ڪمدار جي نالي ٻڌندي ئي، هڪڙي رڙ ڪئي: ”وٺو ڪنڌ کي، آيو آهي ......“ اهو ماڻهو، جنهن سيٺيءَ کي همٿايو هئي، تنهن هڪل ڪئي: ”مڙس ٿيو ... چوڪرا آهيو ڇا؟ دشمن سان اٿين وڙهيو آهي؟ وڃ گلو! ڏس ته ڇا ٿو چوي“.

انهن ئي پيرن تي گلو موٽي آيو، لهار ڪٿي ته سچو پيو ٿرڪي، اچڻ سان ئي چيائين، ”وڏيري چيو آهي ’شاهدي ڏيندين، ته جڙ بنياد وڃائي ڇڏيندو ماڻءِ‘“.

ٻڌندي ئي، ٽپ ڏئي اٿي کڙا ٿيا، جهلجن ئي نه: ”نه ڇڏيوا وٺو انهي ڪولوءَ کي ...“ هن وري ٻه هڪل ڪئي: ”خبردار! متان وڏيا آهيو! ائين نه ٿيو. واعدو ڪريو ـ ’جنهن سان وڙهڻو آهي، انهيءَ سان وڙهنداسين‘.

هن اڃا ڳالهايو ئي هئي، ته سيٺيءَ گڏجي وڏي آواز چيو: ”زن طلاق آهي، جي هاڻي ڇڏيون ... وڏيري کي!“

ٻلرام وڪل

”حسرت“

سئنيما جي تصويرن جيان سُنهن جي بدلجندڙن رنگن مان اهو ثابت هو تہ سندس من ويچارن جي وچ سير ۾ غوطا کائي رهيو آهي. اکين جي شوخي ۽ ساڃي ڳل جي وچين حصي واريءَ ڳڙهاڻ اهو صاف صاف ٿي ٻڌايو تہ سندس من ۾ ڀيانڪ طوفان اٿي رهيو آهي. ۽ هو ان ئي حالت ۾ ماءُ ڏانهن ويو. شوخ ٻر رنٿهارڪي آواز ۾ چيائينس، ”خرچي ڏين ٿي يا نہ؟“

”وڃ، مئا! مر وڃين! اڃا ڪلاڪ بہ نہ ٿيو آهي جو آنڪ وٺي ويو آهين، وري خرچيءَ جي لوچ لڳي اٿيئي!“ ماڻس ڪاوڙ وچان چيو.

”نہ، نہ، مون کي ڏي... مان بہ ڳاڙهين تيلين وارو ماچيس وٺندس.“ ماڻس کي تهائين خار اچي ويئي. زوردار چماٽ جڙي، ٻيو ڳل بہ ڳاڙهو ڪري ڇڏيائينس... رڙ ڪري چيائين، ”مئو، لنائو! ڳاڙهين تيلين وارو ماچيس وٺندو! نر هتان.“

راڄن اکين ۾ ڳوڙها ڀري، روئيندو ٻاهر نڪري آيو. اکين کي ننهنجن ننڍڙن هٿن جي ننڍڙين مٺين سان مهٽيندو، گهر واري دڪيءَ تي اچي ويهي رهيو. ايتري ۾، ٻري کان، سندس ننڍي ڀيڻ ڪمو زور زور سان سندس نالو ڪٺي، سڏيندي آئي. قريب اچڻ تي ڏٺائين تہ سندس ڀاءُ روئي رهيو هو. ڀاءُ کي روئندو ڏسي، ويچاري ڪمو بہ مايوس ٿي ويئي. ٻڇيائين، ”ڇو ڀائو، روئين ڇو ٿو؟“

راڄن خاموش رهيو.

”ٻڌاءِ نہ ڀائو!“ پيار ۽ التجا ڀرئي آواز ۾ ڪمو چيو.

راڄن وري بہ خاموش رهيو.

سندس من جي ڳالهہ تاڙيندي، ڪمو چيو، ”اما خرچي نہ ڏني اٿيئي؟“

راڄن اڃا بہ خاموش رهيو.

ڪموءَ هڪ ننڍڙو ٽهو ڏيندي، چيو تہ ”ٻوءِ ڇا ٿي ٿيو! روئبو آهي؟ روئڻ ڪن جو ڪم آهي، ڀائو! ان ڏينهن بابا نہ چيو هوا“ ٿورو ترسي، چيائين، ”چڱو، هاڻ اکيون ٻوٽ، تہ هڪڙي شي ڏيکاريانءِ.“

راڄن جي ڇوري جي ريڪائن ۾ البت ڦيرو اچي ويو ... مرڪيو... ليڪن سندس مرڪ ڦڪي، ۽ ائين ٿي پاسي، چڻ ڪافي مدت بعد مرڪيو هئائين. ۽ مرڪنديئي چيائين، "ڪهڙي شي؟"

"اڪيون پوٽ، پوءِ ڏسندين!"

راڄن ڀيڻ جو چوڻ مڃي، اکيون ڪٽي ڇڏيون. ڪمو ٻه پنهنجن ائين ۽ سڪل وارن جي ڪليل چڳن کي منهن تان هٽائيندي، ميري ڳهڪريءَ جي لنڊڙي کيسي مان ڪجهه ڪڍيو، ۽ هٿ جي تريءَ تي ڪليل رکي، چيائين، "هاڻي کول." راڄن اکيون کوليون ...... ڏٺائين ...... ۽ جيڪي ڪجهه ڏٺائين، ان سندس ڳلن تي لڳل چماٽن جي ايذاءَ کان ٿيل ڳاڙهاڻ کي ميٽائي ڇڏيو. من جي بغاوت ۽ اکين جي شوخيءَ کي ڪن ۾ ڪلائي ڇڏيو. هن تريءَ تي رکيل شي تي يڪدم جهپٽو هنيو. ليڪن هوڏانهن ڪمو به ائين ڪاله ٻيٺي هئي. هڪدم مٺي بند ڪري ڇڏيائين. راڄن ويچاري جي اهڙي حالت ٿي، جيئن ڪنهن اڃايل کي پاڻي ڏيئي کسي ونجي. پر اهو ته پاڻ جو ڪم آهي. ڪمو ته راڄن جي ڀيڻ هئي. سو وري به خشڪ چپن تي مرڪ آڻيندي، چيائين، "ايترو لوڀ! توبهه! ...... اڙي اڙ."

راڄن لڄي ٿيندي وراڻيو، "چڱو، اڙي اڙ."

"هل ته خرچي اچون!"

ائين چئي ڪمو راڄن کي اٿاري، ٻانهن کان ڇڪيندي، دوڪان طرف هلڻ لڳي. رستي ۾ ڪمو پڇيو، "ڇا وٺون، ڀائو؟"

"مان ته ڳاڙهين تيلين وارو ماچيس وٺندس...... پر تو هيءَ آندي ڪٿان!"

پڇيون سوال پاڻهي ڪنهن جي ياد اچڻ سان ياد پيو هجيس.

"ان ۾ تنهنجو ڇا؟"

"نه ته مان نه هلندس."

"چوري ڪانه ڪئي اٿم، جو ڊڄين ٿو!"

"پوءِ ٻڌائين ڇو نٿي؟"

"ٻڌلدين؟" ڪمو مشڪندي سوال ڪيو.

راڄن به ٻئي چپ زور سان ملائيندي چيو، "ها! ٻڌلدس."

"هينئر مان رمو ماءَ جو مربو وٺڻ ويئي هيس نه، سو جڏهن ان مربي واري جي دوڪان تي ويس، ڏٺم ته اهو دوڪان ئي بند پيو هو. مان موٽي آيس. بزار ۾ هڪ منهياري جي دوڪان تي سڳيون ٽنگيون پيون هيون. هڪ سڳي سون کي ڏاڍي وڻي، ڀائو! سڙڪ جي پاسي کان هلندي هلندي، منهن ورائي ان سڳيءَ کي تڪي رهي هيس. سون کي خبر ڪانه پئي، هڪڙو سائيڪل وارو اچي مٿان ڪري پيو. مان روئڻ لڳيس، ڀائو! سچ پچ سون کي ڏاڍو ڏک لڳو. هن چنگهه تي به هڪ رهنڊ اچي ويئي آهي، هي ڏس.

سائيڪل واري مون کي روئيندو ڏسي، جهٽ پٽ چار آنا ڏنئي، سائيڪل تي چڙهي هليو ويو. ٻڌاءِ ان ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه؟ مون ان کان گهريا ٿوروئي! ڏک لڳو هو. ٿورو وقت روئي چپ ڪري ڇڏيان ها!"

راڄن بلڪل ڌيمي آواز ۾ ورائيو، "چڱو هل."

راڄن ۽ ڪمو چار آنا خرچي، موٽي آيا، ۽ ورتل شيون بہ ختم ڪري ڇڏيائون.

ان بعد بہ ڄاڻ ڄاسوچي راڄن ڊوڙندو بزار طرف ويو. سڙڪ جي هڪ پاسي کان اٿين وڃي بيٺو، ڄڻڪ ڪنهن جي اچڻ جو انتظار هجيس. بيٺو رهيو، بيٺو رهيو... ڪجهہ ويرم بعد، ڪنهن کي ايندو ڏسي خوش ٿيو. منهن تي سوڪيو مسڪراهٽ رقص ڪرڻ لڳيس. ايندڙ کي ويجهو ايندو ڏسي، پاڻ بہ ان جي سامهون اڳتي وڌيو. هوڏانهن اچڻ وارو ايندو رهيو. راڄن بہ ان طرف ڌيمي چال سان وڌندو رهيو.

ايتري ۾ ڪنهن جي ٽڪرجڻ ۽ ڪرڻ جي آواز سان گڏ دٻيل چيخ ۽ "امان امان!" جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو.

راڄن موٽر سائيڪل سان ٽڪرايو هو. "ڪموءَ کي سنهيءَ ۽ سنهن ڦيٿن واريءَ سائيڪل سان ٽڪرجڻ ۽ سنهي رهند اچڻ سبب چار آنا مليا، سان هن ٿلهيءَ ۽ ٿلهن ڦيٿن واريءَ سائيڪل سان ٽڪرجي، وڌو ڏڪ کائي، اٺ آنا وٺندس. جو نہ ملندا... ضرور ملندا... ڪمو کي جو مليا!" اهو سندس ننڍڙي ۽ اڻوجهہ دماغ جو تصور هو.

راڄن کي سچ پچ سخت ڏڪ لڳو هو ــ اٿين نہ هو. راڄن صرف هٿنڊل جي هڪ پاسي لڳڻ سبب ڪري پيو هو؛ ۽ جيئن ئي ڪريو، تيئن ئي تڙ تڪڙ ۾ اٿي بيٺو. پڪو منهن ڪري، موٽر سائيڪل واري کي چيائين، "مون کي اٺ آنا ڏي."

موٽر سائيڪل وارو هڪ اپ-ٽوڊيٽ شخص هو، هن رعبدار آواز ۾ چيو، "الڏن والگي پيو گهمين، بيوقوف ڪٿان جو. وڃ هتان، آيو آهي اٺ آنا وٺڻ". راڄن همت ٻڌي، وري بہ اڳين ڦيٿي جي پاسي ۾ بيهندي، ٿلهي هٿنڊل ۾ پنهنجا ٻئي ننڍڙا هٿ وجهي، چيو: "سان نہ ويندس، ڪمو کي جو چار آنا مليا. مون کي بہ ڏي! ... چڱو چار آنا ئي ڏي!"

جنٽلمين هن ڳالهہ ڏانهن ڪو ڌيان نہ ڏيئي، پنهنجي کاٻي هٿ سان راڄن جي ساڄي ڳل تي چڳيري چماٽ جڙيندي چيو، "سر وڃي، فضول ٽائيم ٿو زيان ڪرين!" اٿين چئي، موٽر سائيڪل جي مشين چالو ڪري هو هليو ويو. ڪٺو ٿيل ماڻهن جو ميڙ بہ ٽڙي پکڙجي ويو. باقي راڄن بيٺو ...... اتي ئي بيٺو رهيو ... نہ معلوم ڪيستائين!

"بیجان جسم"

— چترکار : مس مسعودہ ہر آزی

محمد يعقوب ”نياز“

لڙڪ ۽ مرڪ

”پياري سهيلي، تسليما تنهنجو محبت ڀريل خط پڙهي، مون پنهنجي تلخ ۽ بي ڪيف زندگيءَ ۾ مٺاج ۽ لطف محسوس ڪيو. تنهنجو خلوص ئي منهنجي لاءِ سهارو آهي، جيئن ٻڏندڙ لاءِ ڪک. تو مون کان پڇيو آهي، ته منهنجي ڪيئن ٿي گذري؟ ڀلا آئون تو کي ڇا لکان؟ هڪڙي بدنصيب جي به ڪا زندگي آهي، جنهن جي زندگيءَ ۾ ڪا رنگيني نه هجي - ڪا دلچسپي نه هجي!

”ڪٿان آغاز ڪريان، ڪٿي انجام! ڪي مسرت ڀريا، خوشين ۽ ٽهڪن سان معمور لمحا، بي خبريءَ ۾ گذري ويا. آخر اهو زمانو آيو، جنهن ۾ چوڌاري خوشيون لڳي رهيون هيون؛ جيڏين سرتين جي حرڪت بازين کان من هرڻيءَ وارا ڇالنگ ٿي ڏنا. شادي ٿي- آءٌ سهاڳڻ ٿيس. سهاڳ سيڪجهه ڏلو. ڏينهن، راتين جي اميدن ۾ معمول کان زياده روشن ٿيا؛ راتين کي محبت جي شمعن تاريڪ ٿيڻ نه ڏنو. هن جي اکين ۾ پيار جو دريا اڇلون ڏيئي رهيو هو، جنهن جي اونهائيءَ ۾ مون بي فڪريءَ سان پاڻ کي اڇلي گم ڪري ڇڏيو. پاڪ دلين ۾ محبت جي ڏي وٺ جو سودو جاري رهيو. سودو سهانڪو ٿيو. زندگي مسرتن سان مالا مال ٿي وئي. مگر افسوس! زماني کي اهو سودو پسند نه پيو. ان کي پيو ڪو کيل کيڏڻو هو - ان کي ڪا ٽريجڊي پيش ڪرڻي هئي. فلم جي پردي تي پي سين چالو ٿي. منهنجي خوشين تي ڌاڙو لڳو؛ مسرت جي جاءِ غم ورتي؛ اداس ۽ غمگين ماحول ۾ بي يار و مددگار تن تنها رهجي ويس. دل جو سڪون، هو پاڻ ... پاڻ سان ليئي، ڏينهن جلڻ لاءِ، راتيون بي خواب ٿيڻ لاءِ منهنجي حصي ۾ ڇڏي ويو. مون لاءِ فقط محبت جي غم جا لڙڪ منهنجي زندگيءَ جو سرمايو وڃي بچيو آهي.

”ڀيڻ! دنيا جي ڪاروباري هٺ جي حقيقت به ٻڌ! نصيحتن جا انبار منهنجي اڳيان آڻي گڏ ڪيا اٿن. هيڏانهن نه وڃ! هوڏانهن نه نهار! چڱو ڀڄڙو سڃاڻ! سوچي هل! سمجهي ڳالهاءِ! چڱو نه اوڍ - بدناميءَ کان بچ! ڀيڻ، توئي ته منهنجي دل جي ڳالهه لکي، تہ آءٌ ڪنهن کي پنهنجو ڪريان. هي سماج ڪهڙو نه انڌو ۽ ٻوڙو آهي، جو نه ڪنهن جو درد ڏسي ٿو،

نہ ڪنھن جي دل جي ڏک ڏک تي ٻڌي! مگر پيڻ، محبت جي ديوانگيءَ تان هزار فرزانگي قربان! هيءَ جا جسم ۾ بجليءَ جھڙي لهر ٿي ڊوڙي، روح جي اولهائيءَ مان هلڪي جھولڪار ٿي لڪري، دل هيڏاهن هوڏاهن لهارڻ لاءِ مائل ٿي ڪري، اهو ڇا آهي؟ ڪنھن جي نالي ٻڌڻ تي سڪل ڇپن تي تر و تازه مرڪ ٿي لڇي، ان جو مطلب ڪهڙو آهي؟ ڪڏهن ٻاڻ ڪي آئيني ڏالهن ليڻ ۽ سينگارڻ ۽ سنوارڻ جي خواهش پيدا ٿيڻ، اداسيءَ ڪي شگفتگيءَ ۾ بدلائڻ - اهو ڪهڙو فلسفو آهي، اهو ڪهڙو راز آهي، اها ڪهڙي ٻرولي آهي - جنھن کي سمجهڻ، کولڻ ۽ پڃڻ ۾ سماج منجهيل آهي؟ اهو تہ دل جي آواز جو ٻڙاڏو آهي - اها تہ فطري تقاضا آهي؛ اها تہ جبلي خواهش آهي؛ اهو اعلان آهي - اهو سماج کي چئلينج آهي!

" پيڻ! اٺون محبت کي لٺين رستي تي موڙڻ لاءِ مجبور آهيان. ڪير آهي، جو مون کي روڪ ڪندو؛ ڪنهن جي مجال، جو منهنجي آڏو اچي سگهندو؟ نصيحت کي برابر ٻنھنجي تور آهي، پر ترازوءَ جو پيو ٻڙ بہ خالي ڪولهي - ڪيترو وقت منٿي لڙڪندو. "اخلاق" کي برابر قيمت آهي، ٻر دل جا جذبات بہ بي قيمت نہ آهن، جن جي قدر و قيمت جاڻڻ بہ اخلاق آهي.

" پيڻ! ڳالهيون تہ گهڻيون آهن، ٻر ڪيتريون لکي ڪيتريون لکان. ايندڙ خط جو انتظار ڪج. ڏسجي تہ ڇا ٿو ظاهر ٿئي! - تنهنجي دور افتاده ......"

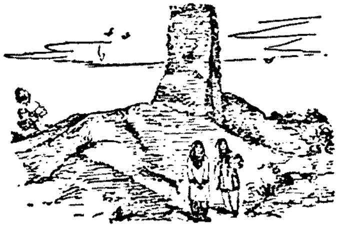

"انڌير نگري"

مولو حجم دي چوري ٿي ڳئي. چور آپے آئے آپے ڳئے، پر حجم دے گھر ڪک نہ چوڙيولين.

حجم ها غريب، سو وچارا رو ڌو چپ ڪر پيئا. آهندي مرضي نہ هائي تہ ڪو پوليس وچ فرياد ڪريجے، پر ڳوٹ واليان آکيس، "فرياد ڪر، شئت ڪوئي ڀلا ٿي پوئي!"

مولو وچارے مردئين جيدئين صلاح منيي: ڪيوين ڪري "اڳون ڪنڌي پچوڙن باھ" والا ماملا ها؛ پوليس دے سور تہ سجهدي هنس، پر راڄ دا حڪم ٻي جيهي تيهي ڳالھ نہ هائي. روزي دا سوال ها؛ ٿيوے حجم، تے رئيسان دا آکڻ نہ منڻے!

مولو، ٽانگے والے ڪون پنج روپئے ڏيوڻے ڪيتے. رئيس ڳامڻ خان ڪون نال ڳڌس – سڌے آئے ٿاڻے تے.

مولو وچڻ نال صوبيدار دا لوڙ سلام ڪيتا. پر صوبيدار ڪوئي جواب نہ ڏتس، نہ ول آهن غريب ڏے اک چاڪر ڏٺس.

ڪيون ڏيکے؟ صوبيدار جو ٿيا پوليس دا – سنڌ علائقے دي پوليس دا صوبيدار! ٿوليي دير ڪنون پچے، صوبيدار سر چاتا؛ مولو ڪون ڏٺس. رڙ ڪر آکيس، "اڙے، تون پتہ رهيون؟ آئيي، وچ آهن منهين ڪون ڏنوا آ."

مولو ڏڪدے ڏڪدے آئيا، صوبيدار دي مينهن ڪون ڏاوڻ چليا ڳيا. پچوڙن رئيس ڳامڻ خان آپئي جاھ توں اٿيا، صوبيدار دے ڪن نال منهن رلا وچ آکيس: "سائين، حجم ڪون ايوين نہ ڏيک! مڪيا سهنجا هيئي، پيشان ڪلھ فجر ڪنون پچے سر ڪا ڳيا ها، آکے 'تون صوبيدار صاحب ڪني رليچ چل' – ميڏا ڪجھ نہ وڃے، سائين – تون چاڻ تيڏي مرضي!"

مولو مينهن ڪون ڏنوا، بندر تے آن پتا تہ صوبيدار ول رڙ ڪر آکيس، "اڙے گھوڙي تہ اچا آچي ڪوڙي اے."

مولو همت پتا آکيا، "سائين، تسان تہ مينهن دا آکيا ها!"

"آنون گھوڙي تيڏے پئو پلاوٹيي اي؟ ڪم چور حرامي اکيندا ڪيوين – 'سائين تسان تہ مينهن دا آکيا ها!' – بےشرم ڪنهن جاھ دا." مولو غريب گھوڙي ڪون پي پائي پلا آيا.

"مولو!" صوبيدار اپٹيا شهپران کون مروڑا ڏے، کنڌ دے اشارے نال مولو کون سڏ کيتا، "کيون........ اڙي حرامي، ڪر خبر، تيڏي چوري ٿي ڳئي اے؟"

"هائو، سائين!"

"'هائو سائين' دا ٻل! پيٹسان ساري رات زال نال ٻڪ کهت سُتا هوسين، هݨ ول پچ آيا هے ٿاݨے تے - چݨ اِتّان اِهندے پئو دے پيلي پيٹے هين، حرامي ڪنهن جاهه دا! اڙے تڪيندا ڪيا اين؟ مَر ٻرے، ...... ٿل وچ اکين توں تہ لاهيٹين نہ ڦوري."

صوبيدار اپٹے منشي کون سڏ ڪر آکيا، "عمرالدين سوار کون اورے مُنج."

"عمرالدين!"

"جي سرڪار!"

"اِهن حرامي کون 'ساري رات سمهݨ' دے ڏوهه وچ چالان ڪَر!"

چالان دا سڏ ٹين، مولو دے تاک ميل ڳئے.

صوبيدار دے اڳوں هٿ ٻڌ، رووݨ هارکا ٿي آکݨ لڳا: "سرڪار، ميڏا قصور؟"

"بس ڪر، قصور دا ٻل!...... پيٹسان سوڑا...... ساريان ساريان راتين بےآلکا ٿي سمهه پَٹندا اے- ول پچدا اے: 'شوڪاڙ، ميڏا قشور'!" پوليس والے مولو کون پانهن ڪنون جهل، هک پاسے وچ، هولين هولين آکيا: "پنجاهه روپئے ڪڍ تہ جند چڑاوٹين، نہ تہ اِها ڪالي ڪوٹيي پَرون ڏيک چوڑ. سچ لئے ڪنون پچے آپے خبران پوٹسن، جڏان توں سمهسين، تے مچر جاڳسن!"

"سائين، مئين غريب پچڑ يوال، ڪسبي ماٹهو، مئين ڪنين پنجاهه روپئے ڪٹون آئے!"

عمرالدين سوار، غُصے نال ڪوڑيان اکين ڪر آکيا، "پيٹسان ڪنجرا ڪريندا ڪيا اے؟ اورے ڪر هان اے خميس (قميس) دا گودا"- اتلا آک، مولو دے گودے وچون هٿ کهت، ڏهين دا لوت (لوٹ) ڪڍ ڳڌس.

"اهو پاسے والے گودے وچ ڪيا اے؟"

"سائين، خدا دي قسر اے، اے ڏيک ڦٹي اے، پيا حرار......"

سوار آکيا، "صوبيدار صاحب تہ ڪُوڑ بسي، پَر هݨ ايوين ڪر، اِها هڳ آٹون جُتي لاهه رک اِتّان - توں پَچ وچ اِٹون؛ جهٹ ڪر، متان کو ڏيک نہ گهنئيي. ڪيا ياد ڪريسين حرامي، هووٹي تورا!"

مولو هک پير جتي ڪنون آڌ پاهر ڪيا. آپٹي هڳ آپ لاهݨ ڪاݨ هٿ وَڌا هڳ وچ گهتيس، پر لاهݨ روح نہ ٿيس. آهندياں اکين وچون ڏوڑے ڏوڑے لڑک لڪل پئے. پوليس والے ٻے طرف مُنهن ڦير آکيا، "جهٹ ڪريدٹين حرامي، ڪين ڪرٹين قاعدے دي ڪاروائي؟"

پوليس والے ڪنون ٹهک لڪل ڳيا، جڏان مولو حجر پيرون سرون ننگا، ايوين آک گهر روانہ ٿيا:

"هوسي اک لهر کون، تہ ول نہ وبسي واڙ"

ڪمل ڪيولراماڻي ”پياسي“

ولازدلس*

(هڪ روسي ڪهاڻي)

ولازدلس ڪو پکي نه هو. هيءُ هڪ ننڍڙن پيرن وارو، ننڍڙي ۽ نرم چهري وارو، پشم جهڙن وارن وارو، پين سرڪو هڪ ننڍڙو ٻار هو. لئين ٻهار اڃڻ مان هو پنهنجيءَ زندگيءَ جي پنجين ڏاڪي تي پهتو هو. تمام معصوم عمر هئي هن جي. سچ پچ ته ولازدلس سندس نالو به نه هو. سندس نالو هو جان جنتس. صرف سندس بابا ئي کيس ولازدلس ڪري پڪاريندو هو.

سمنڊ تان موٽندي، پيرن مان پنهنجو ڳرو بوٽ لاهيندي، بابا کيس پنهنجن گوڏن تي ويهاريندو هو. سندس ساري بدن مان، بوٽ ۽ هٿن والکر، ڪيڪٽ جي بوءِ ايندي هئي؛ ۽ ساڳي بوءِ ايندي هئي سندس چاڙيءَ مان، سندس هوڙيءَ مان، ۽ سندس رهڻ واريءَ کوٺيءَ مان.

«منهنجا ولازدلس، پوءِ ٻڌاءِ خبرچار!» هو کيس پنهنجن گوڏن تي ڪُڏائيندي پڇندو هو.

... ۽ ڪڏهن ڪڏهن مذاق خاطر هو ڪانئس اهو به پڇندو هو، «ٻڌاءِ ولازدلس، تون ڪنهن جو ٻار آهين؟ تون ننڍڙو ٻاز ته نه آهين، جو ڪيتن مان ڪوئن کي جهٽيندو آهي؟»

ڪِرانڙي پائي، ٻالڪ پنهنجو منهن ۽ مٺو ڪٽي بابا جي گود ۾ لڪائيندو هو، ۽ جهيڻي آواز ۾ جواب ڏيندو هو:

«بابا، مان تنهنجو ولازدلس آهيان ...»

۽ پٽي ڪافي وقت تائين اچي کل ۾ ڇٽندا هئا. بابا پوءِ سندس پيشانيءَ ۽ هٿ جي ننهين تيرين کي چمي، کيس هنج مان هيٺ لاهيندو هو.

اها به ته عجب جي ڳالهه هئي، جو بابا جي ڏاڙهي جهڙي کهري هٿ ۾ اچڻ به مٺو مٺو چُهڻ جو آنند هو. سندس بابا جون ٿلهيون ڪنڊين جهڙيون آڱريون ولازدلس جي

* «ولازدلس» روسي زبان ۾ هڪ پکيءَ جو نالو آهي؛ روسي مائٽ به عام طور پنهنجن ٻارن تي لاڏ ڪوڏ جو اهو نالو رکندا آهن.

وارن مان مٿي ۽ جوءِ اهڙي لمولي ته سوجهي ڪڍنديون هيون، جو ڪيس ذرو به ايذاءُ نه ٿيندو هو. هو ٻئي ڄڻا هڪ ٻئي جا دل گهريا يار هئا. هيءَ ٻٽ کي هڪ ٻئي جو پيار ڇا سڏبو – پر مهاڻن جي جهوپڙين کان الڳ، سمنڊ لڳ جيڪا سندن جهوپڙي هئي، تنهن جا صرف هوءَ ئي ٻه اڪيلا ڀاتي هئا. آهي به ڏينهن هئا، جڏهن هو پاڻ ۾ ٽي ڀاتي هئا. بابا کي اهو چٽيءَ طرح ياد هو، پر ونازدلس کي خبر نه هئي ته اهو ٽيون ڀاتي سندس امان هئي، جا به ٻين مائن جيان مٿي کي رومال ٻڌندي هئي، ۽ هن جهڙن ٻچڙن کي يا ته گود ۾ کڻي يا ته آڱر کان پڪڙي گهمائڻ وٺي ويندي هئي. ڳوٺ جي سڀني ٻالڪن ۽ ٻالڪين کي پنهنجون ماتائون هيون، جي سندن آکهه ٻکهه ڪنديون ۽ کين گهمائڻ وٺي ونديون هيون. هوءَ ئي هو، جنهن کي امڙ نه هئي؛ ليڪن کيس بابا هو، سندس مٺو ۽ سچو ساٿي، جيڪو کيس پنهنجن ڪوڏن تي لوڏائيندو هو، ۽ پنهنجن ڪلهن تي سوار ڪري سمنڊ کان گهر تائين چڪر هڻائيندو هو؛ ۽ اهي جيڪي پنهنجي پيشانيءَ جي چوڌاري رومال ٻڌنديون هيون، انهن کان ذرو به ته سندس بابا خراب نه هو، هو وري قداور ۽ مضبوط به هو! ونازدلس پاڻ ڏٺو هو ته هو اڪيلي سر هوڙيءَ کي سڪيءَ تان ڌڪي ۽ گهلي وڃي پاڻيءَ ۾ وجهندو هو.

جڏهن سندس بابا کي مڇيءَ مارڻ لاءِ سمنڊ تي پري وڃڻو هوندو هو – خاص ڪري بسنت رت ۾ – ته هو ونازدلس کي سندس چاچيءَ آنيءَ وٽ ڳوٺ ۾ ڇڏي ايندو هو، جتي هو ساري رات رهيو پيو هوندو هو. آن گهر ۾ پيا به ڪيترائي ٻار هوندا هئا، پر ونازدلس سمجهندو هو ته سندس چاچي انئي انهن سڀني کان کيس ئي وڌيڪ ٿي ڀانئي. سڀ ٻالڪ پاڻ ۾ گڏجي راند ڪندا هئا، ٽينگ ٽپا ڏيندا هئا ۽ رات جو ماني به گڏجي کائيندا هئا.

انهيءَ گهر ۾ واقعي ڏاڍو مزو ٿيندو هو، پر تنهن هوندي به ونازداس سمجهندو هو ته سندس پنهنجو گهر ئي هن لاءِ سڀ ۾ سٺي جڳهه آهي. جيتوڻيڪ اتي سندس راندين ۾ ڀاڱ وٺڻ واري صرف مينڪا ئي هئي. مينڪا ڀوري رنگ جي ٻلي هئي، جا اڪثر ته سندس اشارن کي سمجهندي به ڪانه هئي، تنهن هوندي به هوءَ سندس پنهنجي پياري مينڪا هئي. ونازدلس ڇا ڪندو هو، جو رسيءَ جو هڪ ٽڪر سونجهي، ان جي هڪ ڇيڙيءَ ۾ پرائيءَ اکڙيءَ جو ٽڪر ٻڌي، کوٺيءَ ۾ وٺي ڊوڙون پائڻ شروع ڪندو هو؛ ۽ وري مينڪا ڇا ڪندي هئي! آتي جو آتي ٽائينڪي ٿي، پيٽ ڀر زمين تي ڊگهي ٿي پئجي رهندي هئي ۽ انهيءَ چرلڊ شي کي پٺي گهوريندي هئي، جا لوڙيءَ جي ڇيڙيءَ ۾ ٻڌل هوندي هئي. مينڪا جي ساين اکين ۾ جڻ ٽانڊا چمڪي ويندا هئا؛ زمين کي ڪرڙيندي ۽ پنهنجو پڇ لوڏيندي، ان اکڙيءَ کي گهوري، وٺي وڏو اچالڳ ڏيندي هئي. ويچاري مورک مينڪا سمجهندي هئي ته رسيءَ جي ڇيڙيءَ ۾ ٻڌل ڪا جاندار وستو آهي. راند ڪندي جڏهن مينڪا ٿڪجي پوندي هئي، تڏهن سهڪي سهڪي اچي ونازداس جي پيرن لڳ وهندي

ھئي ۽ جُوھ وجھي چوڪر ڏي نھارڻ ويھي رھندي ھئي - انين چڪ چولدي ھجي، ”ڏس سنگتيا ڪيتري نہ سٺي رالد ڪئيسين!“

مينڪا چالاڪ پڻ ھئي. سنجھا جو جڏھن ونازدلس جو بابا ڪيڪيون ڪنيو موٽي اچڻ وارو ھولدو ھو، تہ ھوءَ لينگر سان ڳنڍ اڳتي وڌي، مھاڻن سان ملڻ ويندي ھئي. ڏڪي تي سالت ڪيو، ايندڙ پيڙن ۽ ھوڙين جي انتظار ۾ سمنڊ ڏانھن ٽڪ لڳايو ويٺي ھوندي ھئي. جيئن ئي مڇين وارا ڪناري پيڙو ٽي ويندا ھئا، تہ نماڻو منھن ڪري، مياڻو مياڻو ڪندي، ڪي بنجي ۽ ٻچ ڪي موم ھتيءَ جيان ڏکھو ڪندي، وڏي وجي ونازدلس جي بابا جي پيرن جي چوڏاري ڦرڻ شروع ڪندي ھئي. ڪيس خبر ھئي تہ مھاڻا ھٿين خالي ٻنھ ڪين ايندا آھن، ۽ ڪيس بہ ڪجھ ڪپو تہ ملندو ئي سھي! مڏر ۽ مست ھئي اھا زلدگي!

اولھاري ۾ تہ ان ڪان بہ وڌيڪ رنگيني ھوندي ھئي، جڏھن تڪيءَ آس ۾ بانس جي لڪڙن تي چارسڪايا ويندا ھئا. گولجا، ڏول، ٻتي ۽ ھٿ-چار جوئي واھپو ڏسڻ ۾ ايندو ھو. ونازدنس الھن ڏينھن ۾ سڄو وقت ڪناري تي پيو ٽيلندو ھو ۽ چارن تي نظر رکندو ھو. مينڪا بہ ھن سان پٺ ھولدي ھئي. پيڙين جي چوڏاري ڦري، ڪھڙيءَ ڪھڙيءَ ٽپ ڏيئي وچي الدر وھندي ھئي. ونازدلس واريءَ جا گھر ٺاھيندو ھو. سندس بابا بہ ھٿ ڪي ٽڪڙو ٽڪڙو ھلايو پيو چار بہ ٺاھيندو ھو ۽ آن جي ننڍن ننڍن گھرڙن ڪي سنڌيندو ھو، ۽ وقتي وقتي پنھنجو ڪم ڇاسيرو رکي اچي ونازدنس سان ريتيءَ تي بہ ويھي رالد رھندو ھو.

”منھنجا ملوڪ، ونازدنس، ٻڌاءِ بابا! ڪھڙي پيو محلات جوڙين!“ ھو سوال ڪندو ھو.

۽ ونازداس ڪيس آتر ڏيندو ھو، ”ھيءَ پٽڪڙو گھر آھي جتي پاڻ رھندا آھيون، ۽ ھيءَ وڏي جاءِ آھي سوداگر جي مڇين جو گدام......“

ھو مينڪا ٻليءَ لاءِ بہ گھر ٺاھيندو ھو.

جڏھن جڏھن بابا جون اکيون دور دور سمنڊ طرف ڪجي ويندڻيون ھيون، تہ ھو ونازدلس ڪي پاڻ ڏانھن ڇڪي، ڪيس ان طرف اشارو ڪري ڏيکاريندو ھو، جتي سمنڊ افق سان ملي ويندو ھو.

”ونازدلس، خبر اٿيئي تہ اتي ڇا آھي؟“

ڀلا ونازدنس کي ڪھڙي خبر؛ ۾ چاڻ تہ ھو بہ ضرور چاھيندو ھو. پوءِ بابا ڪيس پنھنجن ڪلھن تي چاڙھي، وٺي پيار مان پچڪارون ڏيندو ھو.

”سمي آئي، جڏھن منھنجي ونازدلس ڪي ڪنب چمندا تہ ھو اوڏانھن اڏامي وڃي پاڻ سپ ڏسندو، ۽ موٽي آچي اھو سپ پنھنجي بابا ڪي ٻڌائيندو، ۽ شايد......“ بابا جا شبد گورا ٿي پيا ۽ ھنن ۾ درد جي لھر پرجي آئي، ”......۽ شايد ھو واپس نہ بہ اچي......“

سرءُ آئي- سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ بہ ٺار ٿي پيو، جنھنڪري ٻالڪ سمنڊ جي ڪناري تي ليٽڙيون پائي ۽ اشنان بہ ڪري نٿي سگھيو. ڪڏھن تہ زوردار ھوا جو جھوٽو ٿي آيو ۽ لھرون بہ اچانگ ڏيئي اچي ٿي ڪناري تي سٽيون، جڻ تہ ڪناري کي ڊيڄارڻو ھون تہ ان تان سڀڪجھ ميڙي کڻي وينديون. اھڙن موقعن تي مھاڻا پنھنجون ھوڙيون اجا بہ مٿي کھلي آئي واريءَ جي ڍيرن تي چڙھيندا ھئا. ونازدنس ھيٺر آتي ڪھمندي ڪھمندي سنگڙا ۽ ڪوڏ بہ چولڊي نٿي سگھيو. مينڪا تہ حد ڪان وڌيڪ ٿي ڪنبي؛ ايترو جو پنھنجن پيرن پسائڻ جي ھمٿ بہ نٿي ساري سگھي، ۽ ٻريرو وٽن جي اوٽ ۾ ٿي ويٺي مياڻو مياڻو ڪندي ھئي.

اهڙي نموني هڪ ڏينهن بابا سمنڊ تي ڪونه ويو ۽ ولازدلس ۽ مينڪا کي به ان ڏينهن ڪناري تي وڃي ڪنهن جو انتظار ڪرڻو نه پيو.

...... پر هڪ ڏينهن سڄو قصو ئي الٽو ٿي پيو. ٻنپهرن کان اڳ ته ڪنهن به الڪي ڪرڻ جا آثار ڪونه هئا. آڀ صاف هو ۽ سمنڊ به ماٺو هو، رڳو اُفق کان هڪ طرف ڇڊا ڪڪر پئي ڏٺا. بابا کي سندس مهاڻي دوست سمنڊ تي هلڻ لاءِ مجبور ڪيو. ٻين مهاڻن جو ڏينهن ۾ ڳپل مڇي آندي هئي، ته سندس به دل سرڪي.

پوءِ هنن ٻن مهاڻن چاريون ۽ لنگر سنڀالي ٻيڙيءَ لڳ ڪيا.

ٻاهر اڪرڻ کان اڳ، بابا ولازدلس کي گهر وٺي آيو. ڊٻل روٽيءَ جو هڪ سلائيس کپي ان کي مکڻ لڳائي کٽ ۾ رکي ڇڏيائين. "جڏهن بک لڳيئي، ته کٽ کولي هيءَ کٽي کائج،" بابا چيو، "تنهن وچ ۾ مينڪا سان پيو کيڏج، سمنڊ ڏانهن نه وڃج، آءٌ اجهو آيس."

بابا هليو ويو. ڪيتري وقت تائين ولازدلس کيس دريءَ مان ليڪا پائي ڏسندو رهيو. هن ڏٺو ته ٻيڙي ڪناري کان پريرو ٿيندي پئي وئي؛ ننڍي ننڍي ٿيندي ٿيندي، آخر غائب ٿي وئي. هيئر ڏسڻ جي ڏانوَ جو ڪجهه هئوئي ڪين، ۽ ونازدلس به دريءَ جي اوٽ ڇڏي ڏني. هن رسيءَ جو ٽڪرو لڌو جنهن جي ڇيڙيءَ ۾ اڳڙيءَ ٽڪر ٻڌل هو، ۽ پنهنجي سڪيءَ سان رالد ڪرڻ ۾ لڳي ويو.

"ٻڪڙ مينڪا ٻڪڙا! اڄ ته ٿوري رالد ڪيون، پوءِ سمنڊ تي بابا کي گڏجي هلنداسين."

هو پئي رالد ڪرڻ ۾ ايترو ته محو ٿي ويا، جو ڪين سمڪ ئي نه رهي ته وقت ڪيئن ٿي گذريو؛ ۽ نيٺ جڏهن ٿڪجي پيا ته رالد ڪرڻ بند ڪيائون. ونازدلس سمنڊ ڏانهن نهارڻ لڳو. 'بابا شايد اڃا ئي موٽي پيو اچي! پر هوڙي ته نظرئي نٿي چڙهي!' جڏهن هنن رالد پئي ڪئي، تڏهن سمنڊ پنهنجو روپ ئي بدلائي ڇڏيو هو. پربت جيڏيون لهرون وڏا وڏا اڇالگ ڏيئي اچي ٿي ڪناري تي پيون. گجگوڙيون ڪندڙ واءُ به تيزيءَ سان رٻتي پهاريندو پئي ويو؛ ڪيترن وڻن جون ته ٽاڙون ئي اکوڙي ڇڏيون هئائين — ائين پئي لڳو ڄڻڪ ڪنهن غيبي هٿ زوريءَ ڪين جهلي، پٽي اڇلائي ڇڏيو آهي. وڻن جي اهڙي حالت ڏسي، ونازدلس سمجهو ته پڪ ئي پڪ سٺو سوڻ ناهي. اهڙين حالتن ۾ سندس بابا پاڻ به چوندو هو، "هوا جو رخ وڃي ٿو پيو ٿيندو؛ هن کان پوءِ طوفان ايندو، ۽ مهاڻا اڄ پنهنجن گهرن ۾ ئي رهندا." ولازدلس کي خبر هئي ته مهاڻن کي جڏهن واءُ اچي ورائيندو آهي، تڏهن هو جلدئي گهر موٽڻ جو سعيو ڪندا آهن. 'تنهن جي معنيٰ بابا به جلدئي گهر ايندو!'

پر بابا واري ٻيڙي نظرئي نٿي آئي. غبار وڌندو رهيو. هيئر هو اهو به سمجهي نه سگهيو ته اُفق وٽ سمنڊ پورو ٿو ٿئي، يا آڪاس شروع ٿو ٿئي. واءَ جا واچٽ اڃا به وڌندا رهيا، ۽ ڪيترين جهوپڙين جون ته ڇتيون به اڏامي وييون هيون. 'سوير بابا جي اچڻ جو وقت ٿي چڪو هو، پر موٽڻ ۾ هن کي ايتري دير ڇو لڳي آهي؟'

وللازداس ڪوٽ ڀرڻ ڪان سواءِ ئي، اڀرانيءَ ڪان سمنڊ ڏانهن ڊوڙيو. مينڪا به ڪنهن ٻچڪار ڪان سواءِ ئي هن جي پٺيان آئي ڊوڙي. پليءَ به سمجهي ورتو ته سندس مالڪ جي اچڻ جو وقت اچي ٿيو آهي ۽ هاڻي ڪيس ڪائڻ لاءِ تازي مڇي ملندي.

سمنڊ جي ڪپ ڏانهن وڃڻ به ڪو آسان نه هو – هوا سڌو سندس منهن ۾ ٿي لڳي، ۽ جڏهن ته لينگر جا پير اکوڙي ڪيس ڪيرائڻ جي پئي ڪيائين. سندس بابا جي ڪشتي نه ڪناري تي، نه سمنڊ تي ئي نظر ٿي آئي. پاڻيءَ جو ڇوهه ڏسي دل دهڪي ٿي ويئي. پر ڪيس بابا لاءِ ته ترسڻو ئي هو. سندس بابا ڪنهن وقت به اچي سگهيو ٿي. ڀلا هو سمنڊ تي ترسي ڪندو ئي ڇا؟ جيڪڏهن لنبي سفر تي وڃڻو هجيس ها، ته پڪ ڪيس سندس چاچيءَ انيءَ وٽ ڳوٺ ۾ ڇڏي اچي ها. هو ضرور اڄ ئي واپس ايندو.

وللازداس بابا جي انتظار ۾ پرسان واريءَ پيل اينچ تي ويهي رهيو. ڳپل وقت ڪان سج لهي چڪو هو ۽ آڪاس ۾ جتان ڪٿان ڪڪر ٽوڙي پکڙي ويا هئا. تارا ڏسڻ ۾ پئي آيا. سرءَ جي رات شروع ٿي چڪي هئي، ليڪن وللازداس اڃا بينچ تي ويٺو رهيو. سندس پڪ نگاهه ته سمنڊ طرف ئي هئي. هوا جي گهوگهاٽ ڪان سواءِ ڪيس چوڌاري ڪوبه ٻيو آواز ٻڌڻ ۾ ڪو نه ٿي آيو.

وللازداس گهر وڃڻ نٿي چاهيو. آتي به ته اولدهه هئي، ۽ آتي ٻيو ڪير هو جو ڪيس ٻئي ٻاري ڏئي – پاڻ ته اڃا ننڍو هو.

مياٺو مياٺو ڪندي، ماٺ ماٺ ۾ ڪجهه سوال پڇندي، مينڪا اچي وللازداس جي پيرن ۾ پيئي. هن وري ”مياٺو“ ڪئي، پر ان جو به جواب نه پائي، چپ چاپ هوءَ گهر ڏانهن هلي ويئي. مينڪا به ويهي ويهي ٿڪجي پيئي هئي. ”پلي وڃي،“ وللازداس سوچيو، ”هاڻي ڪيس بابا جي اچڻ تي ڪڳي به ڪاله ملندي......“ ليڪن هو پاڻ ته پنهنجي بابا لاءِ ضرور ترسندو. بابا ڪيس پنهنجن ڪلهن تي چاڙهي گهر وٺي ويندو. ’پر ليٽ به هو اچي ڇو ڪين ٿو؟ شايد هو پري پري ويو آهي، آتي جتي سمنڊ پورو ٿو ٿئي – ڏسڻ لاءِ ته آتي ڇا آهي؟ پوءِ ته پڪ ئي پڪ هو اچي مون کي آتان جون سڀيون سڀيون ڪهاڻيون ٻڌائيندو.‘ وللازداس چاهيندو هو ته پاڻ به وڃي آتي ڏسي اچي ته جتي سمنڊ ۽ آڪاس اچي ٿا ملن، آتي ڇا آهي – پر پاڻ اڃا ٻارڪ هو، پلي ته اول ڪيس پَرَ ڄمن.

رات جي اولداهيءَ ۾ سمنڊ اڃا به دهڪائيندڙ ٿيندو ٿي ويو: ۽ چوڌاري ڪاريءَ ٻات اولداهيءَ ۾ وڻ لڳي وللازداس جي ننڍڙي جهوپڙي به اولدهه جهڙي ڪاري پئي ڏسڻ ۾ آئي.

– ۽ ڪوبه وللازداس کي گهر وٺي هلڻ لاءِ سڏڻ نه آيو. هو آتي ويٺو رهيو، پير جي آڱوٺي سان ريتي ڪرڙيندو رهيو، ۽ چپ چاپ انتظار ڪندو رهيو – پنهنجي بابا جي موٽي اچڻ جو!

محمد ابراهيم جويو

آزاديءَ ڏانهن ....

منظر پهريون

[پيالڪ شڪل - وڏو پيٽ - هڪ هٿ ۾ چهبڪ - چيلهه سان هڪ ڪنبل ڪنجي ۽ هڪ جرڪندڙ تلوار ٻڌل - ٻئي هٿ ۾ مضبوط رسو جهليل، جيڪو هڪ زبون حال انسان جي چيلهه سان ٻڌل آهي، جنهن جي اکين تي پٽي ويڙهيل، ۽ هٿن ۾ هٿڪڙيون جڙيل آهن - ٻرڊو هٽي ٿو، ۽ "ظالم" پنهنجي الوهيءَ سموري ساز و سامان سان، انتهائي غرور ۽ فرعوني ڪيفيت جو مظاهرو ڪندو، وڏيون وڏيون ٻرانگهون ڀريندو، ڌنجندو، پنهنجي ڪمال نفرت ۽ انسان دشمنيءَ جو گويا عام اعلان ڪندو، منچ تي نمودار ٿو ٿئي، ۽ مظلوم غلام کي رسي سان جهٽڪو ڏئي پاسي ۾ ڪيرائي، چهبڪ وهائي ٿو ڪڍي - غلام ٿورو ڪنڊ ٿو ڪڍي يا ڪنجهڪار ٿو ڪري، ته جهٽ "ظالم" جو هٿ تلوار ڏانهن کڄي ٿو وڃي - ڪنجي ٻاهر ڪڍي، غلام جي هٿڪڙين کي لوڏي، خاطريءَ سان ڏسڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ته هن جون هٿڪڙيون مضبوط جڙيل آهن يا نه - ٻڌندڙن ڏانهن مخاطب ٿي، نهايت ڪڙي ۽ ڌڪاريندڙ آواز ۾ ڳالهائي ٿو......]

"آءٌ ڪير آهيان؟ منهنجي شڪل ۽ صورت ڏسو، منهنجا مهانڊا، منهنجا هٿيار، منهنجي پوشاڪ، منهنجا طريقا ۽ منهنجا ڪارناما ڏسو؛ غور سان ڏسو، ۽ جاچيو - سوچيو - مون کي سڃاڻو، سڃاڻو ۽ ٻڌايو ته آءٌ ڪير آهيان؟ ...... آءٌ "ظالم" آهيان - غلامي منهنجو فصل آهي، جسماني غلامي - جسماني غلاميءَ کان وڌيڪ ذهني غلامي پيدا ڪرڻ، ۽ پيدا ڪري هميشه قائم رکڻ منهنجو مقصد آهي ....

"غلاميءَ جو هيءُ زهريلو فصل، آءٌ جهالت ۽ افلاس جي زمين تي پوکيندو آهيان، ۽ ان کي اوهان جي ئي هٿان بزدليءَ ۽ خوف جا پاڻي پياريندو آهيان: اوهان جي دل ۽ اوهان جي دماغ کي، بيسود ۽ بيڪار خيال پرستين ۾ محو رکي، الهن ۽ غير ممڪن آسرن ۽ اميدن جي نشي ۾ مدهوش ڪري، آءٌ اوهان جي روح کي پنهنجي بيرحم پيرن هيٺان لتاڙي، چيچلائي ۽ چيپاڻي، بيحس ۽ بيخبر بڻائي ڇڏيندو آهيان... پوءِ اوهان کي اها به خبر نه رهندي آهي ته آءٌ اوهان جو دشمن آهيان. منهنجا پڳهاردار چاڙتا، ۽ اهي جن جا غرض ۽ مفاد منهنجي وجود سان وابسته هوندا آهن سي منهنجا مبلغ آهن. پوءِ اوهان انهن جي پيچ در پيچ ڳالهين ۾ منجهي، جهالت، خوف ۽ نا اميديءَ جي شڪنجن ۾ ايترو ته جڪڙجي ويندا آهيو، جو پنهنجي

غلاميءَ کي نفرت ڪرڻ بدران اوهان ان سان محبت ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا آهيو؛ ۽ پوءِ اوهان مون کي پنهنجو آقا، سردار، سائين، رئيس، ڀوتار ۽ عالم پناهه ڪري سمجهندا ۽ پڪاريندا آهيو؛ منهنجي حضور ۾ هٿ ٻڌي هميشه حاضر رهندا آهيو؛ مون کي پير ٻن پوندا آهيو ۽ پاڻ کي منهنجي دروازي جا ڪتا، ٽڪريل، خاڪ پا ۽ پاڇيءَ جا پار سمجهي، منهنجي عزت ڪندا آهيو، ـ مون سان محبت ڪندا آهيو ۽ مون کان خوف کائيندا آهيو. پر ـ ايتري ساري اثالي ۽ اهتمام هوندي به آءٌ اوهان کان ڊڄندو ۽ ڪنبندو آهيان، ۽ پاڻ وٽ ڇهبڪ، تلوار، بندوق، بنديخانا، جاسوس ۽ هٿياربند چوڪيدار هر وقت موجود رکندو آهيان ـ ڇاڪاڻ ته اوهان جي زندگي ۽ منهنجي زندگي هڪ اٽل ۽ لازمي ضد ۾ آهن: منهنجي موت ۾ اوهان جي زندگي آهي، ۽ اوهان جي موت ۾ منهنجي زندگي آهي! آءٌ زنده فقط تيستائين آهيان جيستائين اوهان انڌا، ٻوڙا، بزدل، هڪ ٻئي جا دشمن، غفلت جي اگهور ننڊ ۾ مست، لاپرواهه، غافل ۽ جاهل آهيو ـ ۽ مون کي زنده رهڻ ڇڏيو ٿا!

"آءٌ ڪير آهيان؟ ـ منهنجي شڪل ۽ صورت ڏسو؛ منهنجا مهانڊا، منهنجا هٿيار، منهنجي پوشاڪ، منهنجا طريقا ۽ منهنجا ڪارناما ڏسو؛ غور سان ڏسو، ۽ جانچيو ـ مون کي سڃاڻو، سڃاڻو ۽ ٻڌايو ته آءٌ ڪير آهيان؟ ـ آءٌ آهيان اوهان جو دشمن ـ ابدي ۽ ازلي دشمن!

"اوهان جي دل ۽ دماغ مٿان بي علميءَ ۽ جهالت وسيلي، ۽ اوهان جي جسم مٿان ڏنڊي ۽ ڏاڍ وسيلي، آءٌ حڪومت هلائيندو آهيان. منهنجو وجود اوهان کي هڪ کُلم کلا چئلينج آهي ـ هڪ کُلم کلا دعوت آهي ته "اٿو، اي مظلوم ۽ غلام انسانو! اٿو همت ڪيو، ڊوڙو ـ اچو اچي مون کي ختم ڪيو؛ ڇاڪاڻ ته منهنجو وجود آهي ئي ختم ڪرڻ لاءِ يا ختم ٿيڻ لاءِ!"

(غلام کي ڇهبڪ هڻي، رسو ڇڪي اٿاري گهلي پاڻ سان وٺي ٿو وڃي ـ پردو آهستي آهستي ڪري ٿو)

منظر ٻيو

[صاف، سنجيده ۽ پاڪيزه ڇهرو ـ هڪ هٽ ۾ هڪ وڏي ٽالهي، جنهن ۾ مس، قلم، لونبڪ، اخبار ۽ ڪتاب؛ ۽ وچ ۾ هڪ روشن شمع، جنهن جي پرسان هڪ ڪُنجي رکيل آهي ـ پردو کڄي ٿو. سٽيج تي اڳئين منظر وارو غلام پنهنجي اصلوڪيءَ صورت ۾ اداس ۽ بيوس هڪ ڪنڊ ۾ ويٺل ڏسڻ ۾ ٿو اچي ـ "علم" نهايت محبت ڀرين نظرن سان ڏانهس نهاري ٿو، ۽ نهايت اطمينان ۽ سنجيدگيءَ سان اڳتي وڌي سندس قريب وڃي ٿو، ۽ نوڙي کيس هٿ ڪري ۽ چپ چاپ علم جي سمورين نعمتن سان روشناس ٿو ڪري ـ نهايت ادب ۽ احترام سان اٿي "غلام" جي اکين تان پٽي لاهي ٿو، ۽ هٿڪڙين کي ڪنجيءَ سان کولي ٿو ـ غلام، "علم" ڏانهن ڪجهه حيرت ۽ خوف وچان نهاري، وري پنهنجي دلگداز نراسائين ۾ گويا دفن ٿي ٿو وڃي ـ "علم" نهايت همدرد لهجي ۾ کيس مخاطب ٿي چوي ٿو......]

"اي محترم انسان! ڪنڌ مٿي ڪر، هيڏانهن نهار، مون کي سڃاڻ! آءٌ "علم" آهيان! مون تو لاءِ روشنيءَ جو پيغام ۽ آزاديءَ جو سنيهو آندو آهي ـ تون پنهنجي ذهن جا دروازا کول

۽ منهنجي روشنيءَ کي اندر اچڻ ڏي، منهنجي نور کي پنهنجي تاريڪ روح ۾ جاءِ ڏي! جهالت جا سمورا پردا، اولهه جا غلافن مٿان غلاف آءٌ ئي هٽائي پري ڪندو آهيان – غلاميءَ جون سموريون زنجيرون، افلاس ۽ غربت جون سموريون پابنديون، حيوانيت جا سمورا انڪاءَ ۽ حدبنديون، بيوسيءَ، ضعف ۽ بيچارگيءَ جون سموريون رڪاوٽون، اهي سڀ جون سڀ منهنجي ئي دم سان دور ٿينديون آهن! توکي تنهنجي عظمت، شرافت ۽ انسانيت جو احساس منهنجي هٿان ٿيندو – مون وٽ همت، مردانگيءَ، خودشناسيءَ، خوداعتماديءَ ۽ خودداريءَ جا بي بها زيور آهن، جن سان آءٌ تنهنجي ويران زندگيءَ کي سينگاريندس. مون وٽ اميد جا اکٽ خزانا آهن، جن سان آءٌ تنهنجي سڪنيءَ زندگيءَ کي سڦلو بڻائيندس. آءٌ توکي اها سمجهه ۽ اها طاقت بخشيندس، جنهن سان تون پنهنجي لڪل ٿوڙي ظاهر، پنهنجن ٿوڙي پراون دشمنن کي خوب سڃاڻي سگهندين – مقابلي لاءِ همت ساري سگهندين ۽ مٿن پنهنجي تنظيم، اتحاد ۽ بهادريءَ سان غالب پئجي سگهندين، ۽ پنهنجو وڃايل متاع زندگي لئين سر حاصل ڪري سگهندين. اي معصوم انسان! آءٌ علم آهيان، ڄاڻ آهيان، خبر آهيان! اٿين هرگز وسهي ويهي نه رهج ته جيڪڏهين تو لکڻ، پڙهڻ ۽ حسابن جي جوڙ ڪٽ سکي ورتي ته تون ڪو ڄاڻو، باخبر يا باعلم ٿي چڪين – اهي الگ اکر ته فقط ٻوليءَ جي تحريري صورت آهن: ٻولي ته هونئن به توکي اچي ٿي – الگ اکر ته فقط هڪ قسم جا وسيلا آهن، جن جي مدد سان تون ”مون“ تائين پهچي سگهين ٿو. اٿين به هميشه ٿيندو آهي ته اِهن ئي وسيلن معرفت، اِهن ئي الڳن اکرن ۾ اڙائي منهنجا دشمن توکي مون ”علم“ کان محروم، ڄاڻ کان اڻ ڄاڻ ۽ خبر کان بيخبر رکندا آهن. تنهنڪري ياد رک، اي سمجهدار انسان! ته اها هرڪا چيز جيڪا تنهنجي جسماني ٿوڙي ذهني غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙي ٿي، جيڪا تنهنجا دشمن توتي ظاهر ڪري ٿي، جيڪا توکي تنهنجي آزاديءَ جون واٽون ڏيکاري ٿي، جيڪا تنهنجي زندگي موٽائي توکي هٿ ۾ ڏئي ٿي، ۽ جيڪا تنهنجي زبون حال زندگيءَ جي بهتريءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ هن ئي دنيا کي جنت ۾ تبديل ڪرڻ جون خوشخبريون توکي ڏئي ٿي – اهائي چيز ”علم“ آهي.

”اي معزز انسان! ڪنڌ مٿي ڪر، هيڏانهن نهار، مون کي سڃاڻ – آءٌ ”علم“ آهيان! مون تو لاءِ روشنيءَ جو پيغام ۽ آزاديءَ جو سنيهو آندو آهي! تون پنهنجي ذهن جا دروازا کول، ۽ منهنجي روشنيءَ کي اندر اچڻ ڏي، منهنجي نور کي پنهنجي تاريڪ روح ۾ جاءِ ڏي!

”ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين مون کي ڳوليندو رهه، حاصل ڪندو رهه – جتي به ۽ جنهن به ٻوليءَ ۾ آءٌ توکي هٿ اچان – ٿوڙي جو تون مون کي چين ۾ ڏسين: مون کي هڪدم حاصل ڪر، پنهنجو بڻاءِ – ڇاڪاڻ ته تنهنجي زندگيءَ جو راز آءٌ آهيان – آءٌ ئي تنهنجي زندگي آهيان!“

(”علم“ پنهنجا ساز سامان ”غلام“ جي حوالي ڪري ٻاهر هليو ٿو وڃي – ”غلام“ ڪنڌ مٿي ڪري، منهن تي هڪ ضعيف مرڪ آڻي، ڪيس ڏکوين ۽ پانڌار نظرن سان پٺيان ڏسي ٿو – ”علم“ جي ڇڏيل نعمتن کي ڪمال ادب، شوق ۽ محبت سان چُمي ٿو، ۽ سندس منهن تي هڪ عجيب ترين

معجزه نما چمڪ ۽ تازگيءَ جا آثار نمودار ٿين ٿا –
پردو آهستي آهستي ڪري ٿو.)

منظر ٽيون

[پردو هٽي ٿو– تهَن مٿان تهَن ۾ ويڙهيل هڪ پيو "غلام" اسٽيج تي هڪ ٿلهه مٿل ٻڌو ويٺو آهي– الهن غلافن مان ڳجي ٻاهر ڪڍڻ جي انهن ڪوشش ڪري رهيو آهي، گويا هو منجهن ٻوساٽجي ۽ گهٽجي رهيو آهي. غلافن تي هڪ ٻئي پٺيان هي وڏا وڏا لفظ نقش آهن – "ظلم"، "جهالت"، "بک"، "بيماري"، "رشوت"، "خوف"، وغيره، جنهن ڳالهه جي تماشبين صاحبن کي پوءِ خبر ٿي پوي – تنهن کان اڳ، ٻه نوجوان، تيز ۽ چست، جن مان هڪ اهوئي اڳيون "غلام" آهي، ۽ جن ٻنهي جي هٿن ۾ جهنڊا آهن – "آزاد آ انسان، آزاد آ انسان" ترانو ڳائيندا، قدم سان قدم ملائيندا، بي خوف ۽ بي خطر، اسٽيج تي اچن ٿا، ۽ سندن اک هڪدم غلافن ۾ ويڙهيل مجبور انسان تي ٿي وڃي پوي، ۽ ٻنهي جي زبان مان يڪلخت هي لفظ ٿا نڪرن: "انسان جو پاڻ انسان!" ائين چئي هو ٻئي ڊوڙي ويجهو وڃن ٿا، ۽ هڪڙو هڪڙي پاسي کان ۽ ٻيو ٻئي پاسي کان ٻيهي غلاف هڪ ٻئي پٺيان لاهڻ شروع ڪن ٿا – اهڙيءَ طرح، جو هرهڪ غلاف حاضرين چڱيءَ طرح ڏسن ٿا. اهڙيءَ طرح سمورا غلاف جڏهن هٽن ٿا، تڏهن هو ٻئي آزاد نوجوان "غلام" کي نهايت محبت ۽ خبرداريءَ سان اٿارين ٿا، سندس اکين تان پٽي لاهين ٿا، هٿڪڙيون کولين ٿا، ۽ کيس پنهنجي وچ ۾ بيهاري "آزاد آ انسان – آزاد آ انسان" ترانو ڳائيندا، قدم سان قدم ملائيندا، اسٽيج تان هليا وڃن ٿا الهيءَ رستي سان، جنهن رستي تي هيءَ نشان، هٿ جي اشاري سميت، وڏن حرفن ۾ لکيل آهي: "انصاف، برابري ۽ برادريءَ ڏانهن ويندڙ شاهراهه"– پردو آهستي آهستي ڪري ٿو.]

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته......

"اهير ماڙهو"

اسان جا ڪجهه دوست ڪراچي ڪان تشريف فرما ٿيا. حيدرآباد ۾ ڦهر جي گرمي، سو هنن کي گهمائجي ڦيرائجي، ته ڪئي. اسان جي هڪ حيدرآبادي امير دوست هنن جي دعوت ڪئي - ۽ دعوت ۾ پروگرام شام جو دريا جي ڪناري تي رکيو ويو. شام جو ڪار ۾ چڙهي، دريا جي ڪناري پهتاسين. گدو پارڪ ۾، خوب ڪاڏوسون پيتوسون. اميراڻي دعوت هئي، سو ڪاڏي پيتي ۾ ٺاٺ ٺنگر به اميراڻو هو. سڄي ساري جيپ رڳو ڪاڏي پيتي جي سامان سان ڏنجي آئي هئي - ٺنهن ۾ بيئر جا ڪوڪا، پڪل رانون، چاهون - ۽ دنيا جهان جا سڪل ۽ تازا ميوا، ۽ طرح طرح جا فضول ڪاڏا آئي گڏ ڪيا هئائون. جڏهن ڪائي پي ٺڪاسون، تڏهن سيني سنگتين صلاح بيهاري ته دريا جو سير ڪجي. لهي آياسون دريا تي. يارن به ڪئي هر نه تم، هڪڙيءَ پيڙيءَ ۾ وڃي هڪيا ٿيا. تيسين لوڪرن به پڪل پلا، ۽ پيو به ڪاڏي جو سامان آئي پيڙيءَ ۾ رکيو.

ملاح ويچاري به گراهڪ سٺيا ڏسي پنهنجا جوهر ڏيکارڻ شروع ڪيا. پٺي ۾ وچئو .. اسان کي ڪونه هو، سو ڪلاڪ ڪن هن پٺي پل جي اوسي پاسي چڪر ڏياريا. شام جو شفقي وقت، دريا جون لهرون، ۽ ٺنڊڙي پيڙي - شاعري ڪرڻ تي دل پٺي آماده ٿي!

ملاح ويچارو جلدئي سهڪڻ لڳو - چهه چٽا ڏگن جهڙا مڙس چڙهيل. ڪيڏيءَ مهل پلا ٿي ڪاڏائون، ته ڪيڏيءَ مهل رانن ۾ ٿي چڪ وڌائون. هڪڙو چڪ هڻي وري دريا ۾ ٿي اڇلايائون. سڪل ميوو ۽ ڊبل روٽيون شايد ائي وڻين، سي به دريا جي لذر پئي ٿيون. پنهنجي نسي مستيءَ ۾ سگريٽن مٿان سگريٽ ساڙيندي، وڏا وڏا ٽهڪ ڏيندي، پٺاڪون هڻندي، ڪنهن ٿي چيو: "مون سؤ رپئي جي لوٽ مان سگريٽ ٺاهي پيتي هئي......!" ته ڪنهن ٿي چيو ته "مون هزار رپئي جو وڳو ٺهرايو آهي......!" - ۽ ملاح ويچارو اهي ڳالهيون ٻڌندي پيڙي هلائڻ ۾ وڌيڪ تيز ٿي ٿي ويو.

دير دير سان جڏهن پيڙيءَ مان لٿاسون ته اسان جي ميزبان دوست ملاح کي ڏيڻ رپيو ڪيڏي ڏنو. ملاح ڪڏهن ڏيڻ رپئي کي ٿي ڏٺو، ته ڪڏهن منهنجي ميزبان دوست جي منهن ڏانهن. نيٺ غريب کان رهيو نه ٿيو - ۽ چئي ڏنائين، "سائين، هي ڏيو جا ٺاهي ته چار آنا ماڙهو به مس ٿيو - ڪلاڪ سڄو ٿيو آهي، ڪجهه ته انصاف ڪريو......!"

منهنجو دوست هڪدم آهي ڪان لڪري ويو: ”تڏهن گهڻو ڏيان؟“

ملاح وري به همت ڪندي، ٿورو مرڪندي چيو: ”سائين، اسين مسڪين ماڻهو آهيون- اوهين سدائين ساوا...... ڏيڻ تي اچو ته جيڪر سڀو ڪجهه ڏيو...... آءٌ ائين آلي ماڻهوءَ ڪان هڪ ڪوڏي به گهٽ ڪين وٺندس-!“

”هل ڙي ٻڪيا...... هلي، وڏو آيو آهي اٽ آلا ماڻهو وٺڻ وارو...... وٺو هجني ته وٽ ا ته مٿو له ڪاٽ!“

”سائين، سڀڪو پنهنجو اني ڀاڱ تو ڪائي- اوهين امير ماڻهو آهيو......“

”هل ڙي امير جا پٽ...... وڏو آيو آهي اني ڀاڱ ڪاڻڻ وارو......“

ائين چوندي منهنجو دوست هن غريب تي ننهه چڙهي ويو. پر- چار ٽڪڙون هٿي ڪڍيائينس- ۽ پوءِ شوڪجي ٿوڪجي چيائين: ”اچو ته هلون. چڏيو آلوءَ جي...... ڪي- چڙهي آڱوٺي تي......!“

هيءَ حال ڏسي آءٌ حيران ٿي ويس: ڪيڏانهن هيترا اڻلڳا خرچ، ڪيڏانهن هڪڙي غريب جي اٺ آن جي ڳالهه!

—سراج

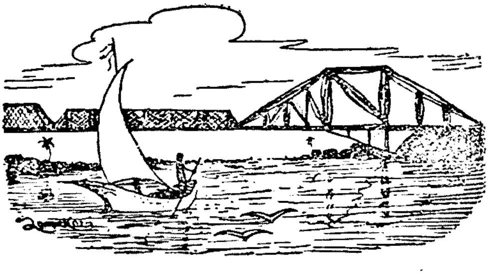

- اسان ڪيترين ئي اهڙين قومن ڏٺيون آهن، جي عدم کان وجود ۾ آيون، ترقي حاصل ڪيائون، عروج جي ماڙيءَ تي نمايون نظر آيون، دنيا ۾ سندن طاقت جو ڏونڪو وڄڻ لڳو، ۽ ماڻهن جي دلين مان سندن تنزل جو خيال به محو ٿي ويو - پر وري اوچتو ئي اوچتو سندن عزت جو آفتاب غروب ٿيڻ لڳو، ۽ هو ذلت جي تاريڪين ۾ مبتلا ٿي ويون؛ ڇو ته سندن هر فرد خود غرض بڻجي ويو، ۽ منجهانئن اها سمجهه نڪري ويئي ته فرد جون ذاتي ضرورتون به سڀ طرح سان سر انجام ٿيڻ، انهيءَ تي ئي منحصر آهي ته هن جو قوم سان ساٿ هجي ۽ قوم جو به هن سان ساٿ هجي - ۽ هيءَ به، ته قوم جي طاقت وڌائڻ، سندس پاڙون مضبوط ڪرڻ ۾ خود سندس عزت ۽ قوت جو راز لڪل آهي.

انهيءَ جو نتيجو اهو ٿو نڪري ته سمورن فردن تي غفلت جي ننڊ ڇانئجي ٿي وڃي، هو مستقبل مان نا اميد ٿيو وڃن؛ منجهن ڏورن جهڙي قناعت پيدا ٿيو وڃي، ۽ پنهنجي پست ۽ ذليل حالت تي راضي ٿيو وڃن. منجهانئن ڪو سجاڳ ٿو ٿئي ته پيا ڪهڙي ۾ ڪهڙا ڪيس خيالي پلاءُ پچائيندڙ، بڪواس ڪندڙ ۽ دماغ-خراب سڏيندا آهن - ڪين گمان هوندو آهي ته ڪوبه علمي قدم کڻڻ سان سندن روزي مارجي ويندي! الڪري ليڪ سندن دشمن ڪي ڪين آسانيءَ سان شڪار ڪرڻ جو موقعو ملي وڃي ٿو. - جمال الدين افغاني

٣

میر علي شیر "قانع" ٺٽوي — سید حسام الدین راشدي

"مڪلي نامہ" — میر علي شیر "قانع"
مرتب : سید حسام الدین راشدي

"مهراڻ" جا موتي — اداره

ادبي خط — شیخ راز، شیخ حفیظ، مس شمس صدیقي،
بشیر موریاڻي

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

لاڙڪاڻي ادبي ڪانفرنس
١. ڪارروائي
٢. ٺهراءُ
٣. صدارتي تقرير — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

پڙهندڙن جا پيغام

آديسي آئي ويا (حافظ حيات شاهه ۽ "فاني") — اداره

تبصرا — اداره

دنيا جي جن عظيم انسانن، دنيا کي جهالت ۽ وحشت جي اونداهه مان ڪڍي، علم ۽ تهذيب جي روشنيءَ ۾ آندو آهي؛ جن هستين دنيا کي ذلت جي هاڃيءَ مان ڪڍي عظمت جي آسمان تي رسايو آهي — اهي ئي باعزم انسان آهن، جن جون اکيون حقيقت شناس آهن: جي ڪائنات ۽ دنيا کي الهيءَ نور رنگ ۾ ڏسن ٿا، جنهن ۾ ڪيس "ڪامل ڪاريگر" پيدا ڪيو آهي. هنن کي هر هنڌ الهي ڪامل حسن جو سچ جلوو ڪندو نظر ٿو اچي، جنهن جا ڪرڻا روشنيءَ ۽ نور، خوشيءَ ۽ اميد جو پيغام آڻين ٿا. هو انهن ماڻهن وانگر نه آهن، جن کي هر هنڌ بدصورتيءَ ۽ برائيءَ کان سواءِ ڪجهه نظر ئي نٿو اچي؛ بلڪ هو خوشيءَ ۽ اطمينان کان چمڪندڙ نوراني چهرا آهن، جن تي نظر پوندي ئي هر ٿڪل ٽٽل ۽ پريشان حال ماڻهوءَ کي خوشي ۽ تسڪين حاصل ٿئي ٿي! انهن جي مقابلي ۾، هزارين اهڙا زاهد خشڪ آهن، جي هميشه پيءَ دنيا جي ڏپ ۽ عذاب کان ڊيڄاري، هن دنيا جي مهاڄار مان نڪرڻ جون صلاحون پيا ڏيندا، پر ڪائنات هن زندگيءَ لاءِ ايترو نه ٿو پڄي، جو پنهنجي مرڪ مان ڪنهن ڪومايل چهري کي شاداب بنائين؛ ڪنهن دل ٽٽل کي همت ڏياري، اميد ۽ آس جو رستو ڏيکارين! — ڊاڪٽر مارڊن

سيد حسام الدين راشدي

مير علي شير قانع ٺٽوي

خانداني پس منظر

مير علي شير پنهنجو نسبي سلسلو هن طرح بيان ڪيو آهي: مير علي شير، بن سيد عزت الله، بن سيد محمد ڪاظم، بن سيد محمد مقيم، بن سيد ظهيرالدين ثاني، بن سيد شڪرالله ثاني، بن سيد ظهيرالدين والاسلام المعروف به سيه جادر اول، بن سيد قاضي شڪرالله شيرازي، بن سيد وجهه الدين، بن سيد نعمت الله، بن سيد عرب شاه، بن امير سيد نسيم الدين محمد المعروف به مير ميرڪ شاه، بن امير سيد عطاالله جمال الدين محدث، بن امير سيد فضل الله المحدث الحسيني الدشتڪي* الشيرازي.

مير صاحب پنهنجن مڙين بزرگن جو ذڪر "تحفة الڪرام" جي ٽئي جلد ۽ "مقالات الشعرا" ۾، پنهنجي سوانح جي ضمن ۾ ڪيو آهي. "تحفة الڪرام" جي ٽئين جلد ۾، قاضي سيد شڪرالله اول کان وٺي پاڻ تائين، خاندان جي سنڌي افرادن جو احوال لکيو اٿس.

پنهنجن ايراني بزرگن جي سلسلي ۾، مير صاحب جا ماخذ تاريخ "حبيب السير"، "هفت اقليم" ۽ "مجالس المومنين" آهن، جن تان هن صاحب پنهنجا خاندالي حالات نقل ڪيا آهن.

مناسب آهي ته مير صاحب جي سوانح حيات سندس بزرگن جي مختصر احوال سان شروع ڪئي وڃي، تاڪ پڙهندڙ مير صاحب جي حالات پڙهڻ کان اڳ، سندس خانوادي جو علمي پس منظر ذهن نشين ڪن.

(١) السيد الجليل امير اصيل الدين عبدالله (بن سيد عبدالرحمان، بن سيد عبداللطيف، بن سيد جلال الدين يحيىٰ محمد الحسيني) تفسير، حديث، ۽ فن انشا جو جيد عالم ۽ پنهنجي زماني جو فاضل ترين بزرگ هو. "حبيب السير" جي مصنف، جنهن ادب ۽ احترام سان هن بزرگ جو ذڪر ڪيو آهي، اهو سندس ئي لفظن ۾ پڙهڻ جي لائق آهي.

---

* "دشتڪ" شيراز جي هڪ الهيءَ محلي جو نالو هو، جنهن ۾ اهي بزرگ رهندا هئا. هن وقت شهر جي الهيءَ حصي کي "لب آب" سڏيو وڃي ٿو.

ـ« بصفت اصالت و وفور جلالت و لباهت شان، و قدم دودمان موصوف و معروف بود، و بوفور زهد و تقوي و دينداري و غايت ديانت و پرهيزگاري، از اکثر علما و سادات بني آدم ممتاز و مستثني مينمود. زبان گهرافشانش مفسر حقايق صحف آسماني، و بيان بلاغت نشانش مبين دقايق کتب سبحاني، باطن خجسته ميامنش مظهر آثار ولايت و رشاد، و خاطر فرخنده مآثرش مهبط انوار هدايت و ارشاد، و بي شائبهٔ مدح گستري آن مهر شريعت پروري، در علم تفسير و حديث و انشا و تاليف شبيه و نظير نداشت.» *

سيد صاحب، سلطان ابوسعيد جي زماني (٨٥٥-٨٧٢هـ) ۾، شيراز کان لڏي هرات ۾ اچي مقيم ٿيو، ۽ بادشاه جي تحريک تي هفتي ۾ هڪ دفعو مدرسهٔ گوهرشاد آغا ۾ وعظ فرمائيندو هو. اهڙيءَ طرح، هر سال ربيع الاول جي مهيني ۾ ميلاد جي مجلس منعقد ڪري، حضور جن جي سيرت پاڪ اهڙي دلنشين پيرايي ۾ بيان فرمائيندو هو، جو سامعين جي تاثر جي ڪيفيت ڏسڻ وٽان ٿيندي هئي †. سندس تصنيفات ۾ هيٺين ٻن ڪتابن شهرت دوام حاصل ڪئي:

(١) «شرح درج الدرر» (يا «سير سنيهٔ خير البشر»)

(٢) «کتاب مزارات هرات.»

پوئين ڪتاب لاءِ صاحب «حبيب السير» جو قول آهي ته

ـ« درميان افاضل اقطار جهان مشهور است، و صحت روايت و بلاغت عبارت آن نسخه برالسنه و افواه خلايق مذکور.»

سيد صاحب جو انتقال، سلطان حسين بايقرا جي دور ۾، ١٧ جمادي الاخر (††) سنه ٨٠٣هـ ۾ ٿيو. سلطان حسين سندس اولاد لاءِ جاگيرون مقرر ڪيون، مير علي شير سندس ٻن فرزندن جو نالو ڪنيو آهي: سيد صفي الدين محمد ۽ سيد برهان الدين محمد.

(٢) سيد الحکما و المدققين امير صدرالدين محمد شيرازي («ابوالمعالي» ڪنيت؛ «صدرالعلما» ۽ «صدرالحقيقة» لقب): سندس والد جو نالو امير غياث الدين منصور هو، جنهن لاءِ حبيب السير جي مصنف جو قول آهي ته

ـ« درسلک سادات عالي نسب مملکت فارس انتظام داشت، و مرجع اشراف داعيان بوده؛ پيوسته نقش خيرخواهي بر الواح خواطر آدميان مي نگاشت.»

* «حبيب السير» ج ٣، جز ٣، ص ٣٣٥؛ «مجالس المومنين»، مجلس پنجم، ص ٢٢٦.

† «حبيب السير» ج ٣، جز ٣، ص ٣٣٥؛ «هفت اقليم»، ص ٢٦١، مطبوعه بنگال ايشياٽڪ سوسائٽي، ڪلڪته.

(††) «مجالس المومنين» ۾ ربيع الاول لکيل آهي، ص ٢٢٦

امير صدرالدين، مولانا قوام الدين گلباريءَ وٽ علومن جي تحصيل ڪئي *. جنهن کان پوءِ شيراز ۾ هڪ عظيم الشان مدرسو - "مدرسهء منصوريه" - ٺهرائي، ان ۾ درس جو سلسلو شروع ڪيائين. "حبيب السير" ۾ آهي تہ

-"صفت بالاعزاز بنشر علوم محسوس و مفهوم قيام و اقدام مينمود، و بجودت طبع و دقت ذهن از جميع علماي متبحرين و فضلاي متاخرين ممتاز و مستثنيٰ بود." †

الهيءَ مدرسي ۾ هزارن طالبعلمن، ٻئي ستون ذوق رکندڙ ٻين صاحبن، علم حاصل ڪري، دين ۽ دنيا ۾ سرخروئي حاصل ڪئي.

"مجالس المومنين" جي صاحب جو الهيءَ بزرگ لاءِ قول آهي تہ "حديث جو جيد عالم ۽ حافظ هو. علوم حڪميہ ۽ شمسيہ ۾ دنيا جي عظيم ترين حڪما جي درجي تائين پهتل هو. جن بزرگن کان پاڻ تعليم ۽ فيض پرايائين، سي سڀ پنهنجي دور جا بينظير عالم هئا، جن جي استادن جا سلسلا بوعلي سينا، ملا قطب الدين، علامہ شيرازي، سلطان المحققين خواجہ نصيرالدين طوسيءَ، ۽ امام غزاليءَ، امام فخرالدين رازيءَ ۽ علامہ شيخ جمال الدين حسن جهڙن بزرگن تائين پهتا ٿي. ⚜

مولانا جلال الدين دوانيءَ ۽ سيد صاحب جي درميان علمي اکتن تي اختلاف ٿيندا رهندا هئا، ليڪن منهن سامهون بحث ڪرڻ جي هام محقق دواليءَ ڪڏهن نہ ٻري. البتہ اختلافي مسئلن تي، هن صاحب ڪيترا رسالا لکيا، جن مان "حواشي تجريد" ۽ "حواشي مطالع" مشهور.⁖ آهن - اهڙيءَ طرح وقت جي ٻين عالمن بہ سيد صاحب سان ڪڏهن مناظرو ڪونہ ڪيو.

"حبيب السير" هيٺيان ڪتاب سندس تصنيف ڪيل لکيا آهن:

(١) "رسالہ تحقيق علم در اثبات واجب"؛ (٢) "حاشيہ شرح شمسيہ"؛ (٣) "حاشيہ مطالع"؛ ۽ (٤) "حاشيہ تجريد".

مير قانع انهن چئن ڪتابن سان گڏ هيٺين تصنيفات جو بہ ذڪر ڪيو آهي: +

(٥) "حاشيہ بر 'اوائل شرح مختصر اصول - ابن حاجب'"؛ (٦) "حاشيہ بر 'ڪشاف'"؛ (٧) "رسالہ در حل مغالط"؛ (٨) "رسالہ در علم فلاحت"؛ (٩) "رسالہ در علم معرفت قوس قزح"؛ ۽ (١٠) "تعليقات بر فقہ شامي".

---

* "مجالس المومنين" جي صاحب لکيو آهي تہ مير صاحب شرعي علومن جي تعليم پنهنجي والد ۽ پنهنجي سوٽ مير نظام الدين احمد وٽ ورتي، ۽ عربي علوم ۽ ادب جي تعليم پنهنجي ٻئي سوٽ مير حبيب الله وٽان حاصل ڪيائين - صفحو ٣٥٠

† "حبيب السير"، ج ٣، جز ٤، ص ١١٠-١١١

⚜ "مقالات الشعرا"، ص ٢٠٨؛ "مجالس المومنين"، ص ٣٥٠

⁖ مقالات ص ٢٠٩

+ اها فهرست مير صاحب "مجالس المومنين" تان نقل ڪئي آهي (ڏسو مجالس المومنين، ص ٣٥٠)

سيد صاحب جو تولد ٢ شعبان ٨٢٨ هه اگاري ڏينهن ٿيو، ۽ ١٢ رمضان ٩٠٣هه ۾ جمعي ڏينهن کيس ديار بکر جي ترکمانن هٿان شهادت نصيب ٿي. *

(٣) خاتم الحکما امير غياث الدين منصور ثاني: هيءُ بزرگ امير صدرالدين جو صاحبزاد و هو. سنه ٨٦٦هه ۾ سندس ولادت ٿي. پنهنجي والد محترم جي خدمت ۾ رهي تحصيل علوم ڪيائين، ۽ ويهن ورهن جي ڄمار ۾ فارغ ٿي، درس جو سلسلو شروع ڪيائين. سندس علمي مرتبي ۽ شان جو ذڪر ڪندي، صاحب "حبيب السير" هيلينءَ طرح سندس تعريف ڪري ٿو:

–"آنجناب حالا بوفور علم و دانش در اطراف و اکناف عالم بغايت مشهور است، و مهارتش در فنون حکمي و رياضي ضرب المثل جمهور علماي نزديک و دور." †

سيد صاحب جي رياض داني ۽ طبي صلاحيتن جو ذڪر ڪندي، نور الله شوستري لکي ٿو ته "ارسطو ۽ افلاطون بلڪ سڄي دنيا جهان جا حڪيم ۽ طبيب جيڪڏهن سندس دور ۾ هجن ها، ته هو ان سندس معتقد ۽ نيازمند بڻجي وڃن ها!"

–"ارسطو و افلاطون بلکه حکماي دهر و قرون اگر در زمان آن قبلهء اهل ايقان بودندي، مفاخرت و مباهات در سلک مستفيدان و ملازمان مجلس عاليش نمودندي." ✠

"حبيب السير" جو مصنف، سيد موصوف جو معاصر ۽ واقف هو. نورالله شوستريءَ جي قول کي جيڪڏهن مبالغو سمجهيو وڃي، تڏهن به "حبيب السير" جي مصنف جي راءِ، سيد صاحب جي علمي بلنديءَ ۽ برتريءَ لاءِ ڪافي وزندار آهي.

سيد صاحب ڪجهه وقت مصر ۾ مقيم ٿي، صدارت جو بلند مرتبو ماڻيو. عراق کان جڏهن مجتهد الزمان شيخ علي بن عبدالعالي مصر آيو، ان وقت بادشاه جي سامهون، عدم تقليد جي مسئلي تي شيخ ۽ سيد صاحب جو مناظرو ٿيو. بادشاه ڇاڻي واڻي مجتهد جو طرف ورتو، جنهنڪري سيد صاحب ناراض ٿي، صدارت جي عهدي تان استعفا ڏئي شيراز هليو آيو.

"حبيب السير" جي تصنيف وقت سيد صاحب پنهنجي والد واري مدرسهء منصوريه ۾ درس ۾ مشغول هو، ۽ بقول مصنف:

– "به افاده قيام مي نمايد، و گوش و هوش طلبهء علوم را از نتائج درياي طبع نقاد خود مي آرايد."

٨٢ ورهن جي جوان عمر ۾، سيد صاحب ٩٤٨ هه ۾ انتقال ڪيو. "حبيب السير" جي مصنف سندس تصنيفات جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي، البته مير قانع "مجالس المومنين" تان

---

* "شرح اثبات واجب" از امير غياث‌الدين منصور ثاني (رجال "حبيب السير"، ص ٢٤١)؛ "مجالس المومنين"، ص ٣٥٠.

† "حبيب السير" ج ٣، جز ٣، ص ١١١

✠ "مقالات الشعرا"، ص ٢٠٩؛ "مجالس المومنين"، ص ٣٥٠.

سندس انهن ٽيهن ڪتابن جا نالا نقل ڪيا آهن *، جيڪي نورالله شوستريءَ پاڻ ڏٺا ۽ پڙهيا هئا. هن ڪتاب جو مصنف وڌيڪ لکي ٿو ته "انهن کان سواءِ به سيد صاحب جا تصنيف ڪيل ڪتاب ڪيترا آهن، جيڪي سندس نگاهه تائين پهچي نه سگهيا †.

مير صاحب جي شعر سخن سان به دلچسپي هئي؛ سندن هيٺيون شعر مثال طور "مجالس المومنين" ۾ نقل ٿيل آهي:

– هر کجا بي هنري هست بدو مي بخشند،
بيشتر زانکه ز ايسار تمنا دارد.

مير علي شير سندس ٻن فرزندن جا نالا ڏنا آهن: (١) مير شرف الدين علي، (٢) مير صدرالدين محمد.

(٤) السيد الاجل امير جمال الدين عطا الله (بن سيد فضل الله المحدث): سيد صاحب، مير اصيل الدين جو ڀائٽيو ۽ مير علي شير جي ڏهين پيڙهيءَ ۾ ڏاڏو هو. "حبيب السير" جو صاحب، حسب دستور هن بزرگ جي تعريف ۽ توصيف ۾ به رطب اللسان نظر اچي ٿو. هڪ جاءِ تي چوي ٿو:

* (١) "ڪتاب صحة الڪلام" (در رد "حجة الاسلام" – امام غزالي)؛ (٢) "هزار بيت"؛ (٣) "محاڪات"، اول – ثاني – ثالث؛ (٤) "شرح برڪتاب اثبات واجب"؛ (٥) "ڪتاب تعديل الميزان بر منطق" (خلاصه "منطق شفا")؛ (٦) "معيار الافڪار" (خلاصه "تعديل الميزان")؛ (٧) "ڪتاب لوامع و معارج" (علم هيئت)؛ (٨) "تحفهء شاهي" (٧، ورهن جي ڄمار ۾ لکيائين)؛ (٩) "تجريد در حڪمت" (جامع مسائل حڪمت طبيعي و الاهي)؛ (١٠) "رساله در معرفت قبله"؛ (١١) "ڪتاب معالم الشفا" (طب)؛ (١٢) "شافيه"؛ (١٣) "سفرويه هيئت"؛ (١٤) "حاشيه بر الاهيات شفا"؛ (١٥) "حاشيه بر شرح حڪمت العين"؛ (١٦) "رساله درباب خلافت فرزند خود"؛ (١٧) "رد بر حاشيه شمسيه – علامه دوالي"؛ (١٨) "رد برحاشيه محمد"؛ (١٩) "خلاصة التلخيص" (اختصار رساله تلخيص و معاني و بيان)؛ (٢٠) "رد بر حاشيه تهذيب"؛ (٢١) "رد الموذج"؛ (٢٢) "رساله تحقيق جهات"؛ (٢٣) "رد بر رسالهء زوراء"؛ (٢٤) "رساله مشارف در اثبات واجب ڪتاب اخلاق منصوري"؛ (٢٥) "حاشيه بر اوائل ڪشاف تفسير سورة الانسان"؛ (٢٦) "مقامات العارفين" (تصوف و اخلاق – پنهنجي پٽ مير شرف الدين عليءَ لاءِ لکيائين)؛ (٢٧) "رساله قانون السلطنت دين"؛ (٢٨) "شرح ڪتاب هياڪل انوار"؛ ۽ (٢٩) "حاشيه بر اشارات". مير علي شير وڌيڪ هيٺين ٻن ڪتابن جا نالا ڏنا: (٣٠) "ڪتاب رياضي الرضوان"؛ ۽ (٣١) "ڪتاب اساس در علم هندسه" ("مقالات الشعرا"، ص ٢١١؛ ۽ "مجالس المؤمنين"، ص ٣٥١).

† "مجالس المومنين"، ص ٣٥١

ـ «آنحضرت، مانند عم بزرگوار خویش امیر سید اصیل الدین، در علم حدیث بی نظیر آفاق گشته اند؛ و در سایر اقسام علوم دینیه و انواع فنون یقینه از محدثان باستحقاق در گذشته اند.»

ٻيءَ جاءِ تي جنهن طريقي سان سندس تعريف ڪري ٿو، سا ٻڌ سندس ئي عبارت پڙهڻ جي لائق آهي:

ـ «سدهء سنیه اش، ملاذ طوایف اکابر و اشراف انام است، وعتبهء علیه اش مجمع اعاظم اولاد امجاد خیرالانام، لوح ضمیر مهر تنویرش مطرح اشعهء انوار اسرار کتب الاهی وصحیفهء خاطر عالی ماثرش مهبط لوامع حقایق اخبار حضرت رسالت پناهی، گنجینهء سینه اش بجواهر زواهر علوم مشحون، وعقود در کلمات درّر مخزن باطن خجسته میامنش مخزون، نیّر شمایل نبوی از مشارف جمال خجسته مآبش طالع و شعشعهء آثار فضائل مرتضوی از مطالع خصایص علم و کمالش لامع، رای عالم آرائش کشاف اسرار معالم تنزیل، و طبع مشکل کشایش حلال معضلات مواقف تاویل.

زبانش مظهر اسرار تحقیق — ضمیرش مظهر انوار توفیق
ز توضیح بیانش گشته روشن — بر اهل علم هر مشکل ز هر فن
جمال دین مزین ز اهتمامش — علوم شرح واضح از کلامش *

سيد صاحب جو مشغلو پنهنجي بزرگن وانگر، درس تدريس هو. مدرسهء سلطانيه هرات جي الهيءَ گنبد ۾، جنهن ۾ پوءِ سلطان حسين بايقرا دفن ٿيو- سندس مدرسو هو. ڪجهه سالن بعد وري خانقاه اخلاصيه ۾ درس ڏيندو رهيو. هفتي ۾ هڪ دفعو پنهنجي چاچي امير اصيل الدين جي مسند تي، جامع مسجد هرات ۾ وعظ ۽ نصيحت جي به مجلس ڪندو هو.

صاحب «حبيب السير» (٨٨٠-٩٤١ هه) جو قول آهي ته «هن وقت ٻاڻ گوشه نشينيءَ جي زندگي گذاري ٿو. وعظ جي مجلس به بند ڪري ڇڏي اٿائين ۽ سندس سمورو وقت طاعت ۽ عبادت الاهيءَ ۾ گذري ٿو»:

ـ «سلاطین ایام، و حکام اسلام، باقدام ارادت و اعتقاد و ملازمت آنحضرت را بر ذمه همت واجب میدانند، و در ترفیه حال و فراغ بال خدام عالي مقامش طریقهء اشفاق مبذول میدارند، بر آنچه میتوانند.»

«حبيب السير» جي مصنف سندس هڪ تصنيف- «روضة الاحباب في سيرة النبي والال والاصحاب»- جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن لاءِ چوي ٿو ته «سڄي آفاق ۾ مشهور آهي ۽ انهيءَ تصنيف جو مثال ملڻ مشڪل آهي»:

ـ «در اقطار آفاق اشتهار تمام دارد، و بی شائبهء شبهة عقل دراک نظیر آن کتاب افادت مآب را در آئینهء خیال امر محال می شمارد.»

---

* «حبيب السير»، ج ٣، جز ٣، ص ٣٤٨

"تحفة الڪرام" ۾ سندس هيٺين ٻن تصنيفن جو بہ ذڪر آهي:
"تحفة الاخبار"؛ ۽ "رياض السير". *

سندس انتقال جو سال معلوم ٿي نہ سگهيو؛ جنهن وقت "حبيب السير" تصنيف ٿي رهيو هو، ان وقت پاڻ گوشي نشينيءَ جي زندگي گذاري رهيو هو. †

(٥) امير نسيرالدين محمد معروف بہ ميرڪ شاهہ: مير جمال الدين جو فرزند رشيد، ۽ پنهنجي والد محترم جهڙو ئي علم ۽ عمل ۾ يگانو هو. حديث ۾ خاص طرح ڪيس درڪ هو؛ "حبيب السير" جو قول آهي تہ

– "در تڪميل علوم و فنون سيما علم حديث يگانهء زمانہ اند."

پنهنجي والد بزرگوار جي مسند تي، مدرسهء سلطانيہ ۾ درس ڏيندو هو، ۽ هزارين طالب علم ونائنس فيضياب ۽ بهره مند ٿي ويا. ‡

(٦) سيد عرب شاهہ، (٧) سيد نعمت الله، (٨) سيد وجهہ الدين: سيد عرب شاهہ، امير نسيرالدين جو فرزند، ۽ ان جو فرزند سيد نعمت الله ۽ ان جو صاحبزادو سيد وجهہ الدين هو. اهي ٽيئي بزرگ بہ هرات ۽ شيراز ۾ پنهنجي بزرگن والگر علومن جي نشر و اشاعت ۾ زندگي بسر ڪندا رهيا.

(٩) قاضي سيد شڪرالله شيرازي (ولد سيد وجهہ الدين): اهو بزرگ ترين انسان هرات کان قندار آيو، ۽ اتان سيد شاهہ مبين، سيد ڪمال ۽ سيد عبدالله سان سنڌ ۾ آيو، سال ٩٢٧ ھ ۾ ٺٽي پهتو.

اهي چارئي بزرگ علم ۽ ايقان، دين ۽ ايمان جا روشن چراغ هئا، جن نہ فقط ٺٽي جي شهر کي، بلڪ سموريءَ سنڌ کي پنهنجي عمل ۽ علم جي ضياپارين سان منور ڪري ڇڏيو. اڄ صديون گذري ويون، ليڪن سندن مقابر اڄ بہ موڙهل ۽ منجهيل انسانن جي حاجت روائيءَ ۽ مشڪل ڪشائيءَ لاءِ مرجع ۽ مرڪز آهن. ∴

---

* "تحفة الڪرام"، ج ٢، ص ١٧؛ "مجالس المومنين"، ص ٢٢٢

† "حبيب السير" جي مصنف جو نالو غياث الدين بن همام الدين محمد خوندمير هو؛ هو ٨٨٠ ھ جي قريب هرات ۾ ڄائو، ۽ ٩٤١ ھ ۾ گجرات ۾ فوت ٿيو؛ نظام الدين اولياءَ جي مقبري جي ايوان ۾ دفن ٿيو، امير خسرو جي قريب؛ "حبيب السير" ٩٣٠ ھ ۾ ختم ڪيائين.

‡ "مجالس المومنين"، ص ٢٢٢.

∴ "تحفة الڪرام" جو مصنف لکي ٿو تہ "سيد شڪرالله پنهنجي پٽ کي وصيت ڪئي هئي تہ 'جيڪڏهن تنهنجي اولاد کي ڪا مشڪل پوي تہ منهنجي الهن ٺٽي سنگتين ڏانهن ڪين رجوع ڪرڻ گهرجي'؛ الهيءَ وصيت مطابق اڄ تائين عمل ٿيندو اچي ٿو- چنانچ محمد حسين ۽ سيد ظهيرالدين ثاني بن سيد شڪرالله ثانيءَ جو اولاد سيد منبہ ڏانهن رجوع ڪن ٿا؛ ۽ سيد نظام الدين جو اولاد سيد ڪمال سان متوسل آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سيد عبدالرحمان جو اولاد سيد عبدالله ڏانهن رجوع ڪري ٿو." (تحفة الڪرام، ج ٢، ص ١٩٥)

سيد شڪرالله ٿي اهو بزرگ آهي، جنهن جي نسل مان ٺٽي جي شڪرالاهي سادات جو سلسلو هليو، ۽ اهائي اها موتين جي لڙهي آهي، جنهن جو هڪ دُرِشاهوار، سنڌ جو لاثاني مورخ، بي‌مثل تذڪره نگار ۽ بي‌بدل شاعر، مير علي شير "قانع" هو.

سيد صاحب جا سرامر شاه بيگ ارغون جي گهراڻي سان غالباً هرات ۾ پيدا ٿيا؛ ۽ جڏهن بايقرا جي وفات بعد، هرات جي محفل درهم برهم ٿي؛ شيباني، شاه اسمعيل صفوي ۽ بابر جي معرڪه آرائين، ملڪ جو اهو حصو تيغ زني ڪندي، تاراج ۽ تهه و بالا ڪري ڇڏيو؛ تڏهن الهيءَ تعلق سبب سيد صاحب شاه بيگ وٽ قنڌار آيو؛ ۽ جڏهن سنڌ شاه بيگ فتح ڪئي ۽ سنڌ ۾ ئي مستقل بود وباش اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيائين، تڏهن سيد صاحب بہ پنهنجي ننهي سنگتين ۽ پنهنجي فرزند ارجمند سيد مير ظهيرالدين سان گڏجي، ارغونن جي دارالسلطنت ٺٽي ۾ اچي قيام پذير ٿيو.

شاه بيگ تہ چند مهينن بعد گذاري ويو، ليڪن سندس جانشين شاه حسين جو تعلق ۽ اعتقاد ساڳيءَ طرح سيد صاحب سان رهيو. هن سيد صاحب جي علم، فضل، ديني عظمت ۽ بزرگيءَ سبب ڪيس پنهنجي حڪومت جو سڀ کان پهريون شيخ الاسلام بڻائي سڄيءَ سنڌ جو منصب قضا سندس سپرد ڪيو. هر چند سيد صاحب انهيءَ منصب لاءِ مناسب ۽ لائق هو، بلڪ جيڪڏهن ائين چئجي تہ سيد صاحب جي ذات سبب انهيءَ عهدي جو خود شان ۽ مان وڌيو، تہ بيجا نہ ٿيندو؛ ليڪن منصب ۽ ان جي فرائض جون پابنديون سيد صاحب جي افتاد طبع جي خلاف هيون، تنهنڪري ڪجهہ عرصي کان پوءِ سيد صاحب علحدگي اختيار ڪري، رياضت ۽ عبادت ۾ زندگي گذارڻ شروع ڪئي*.

سيد صاحب جنهن محلي ۾ ٺٽي اندر اچي قيام ڪيو، اهو ان وقت انهن انصارن جو محلو هو، جيڪي شيخ عيسيٰ لنگوٽيءَ سان گڏجي برهانپور مان ٺٽي آيا هئا. سيد صاحب پنهنجي فرزند سيد مير ظهيرالدين والاسلام - معروف بہ مير جادم - جي شادي، انهن انصارن مان ڪرائي، جنهن مان گويا ٺٽي جي شڪرالاهي سادات جو نسل نروار ٿيو. انصارن جي انهيءَ قبيلي جو اڳتي هلي نسل ختم ٿي ويو ۽ محلي جو نالو بدلجي شڪرالاهي سادات جي نالي تي مشهور ٿي ويو. اڄ تائين الهيءَ گهراڻي جي پسماندن جو انهيءَ ئي محلي ۾ قيام آهي.

سيد ظهيرالدين جادم لاءِ مير علي شير لکي ٿو تہ "درس تدريس سندس ظاهري مشغلو هو، ليڪن باطني طرح فقيري ۽ سلوڪ سان لنئون لڳل هيس".

---

* سيد صاحب کان پوءِ، شاه حسين حضرت قاضي محمد اڇيءَ کي بکر مان گهرائي، الهيءَ عهدي تي رکيو، ۽ ان کان پوءِ اهو منصب قاضي صاحب جي ئي خاندان ۾ پشت بہ پشت هلندو آيو، جنهن جو سلسلو انگريزن جي ابتدائي زماني تائين قائم رهيو؛ قاضي علي محمد صاحب ٺٽوي اڇيءَ گهراڻي جو هن وقت يادگار آهي.

—"ظاهرش بتقويٰ و تشرع و تدريس، و باطن بسلوک راه فقر و سبيل سنت اجداد مصروف بود."*

سيد ظهيرالدين، ٻه فرزند يادگار ڇڏيا: هڪ سيد شڪرالله ثاني ۽ ٻيو سيد عبدالرحمان. مير علي شير قانع، سيد ظهيرالدين جي وڏي فرزند سيد شڪرالله ثانيءَ جي اولاد مان آهي- جنهن طرح ابتدا ۾ اسان شجرهءِ نسب ۾ ڄاڻائي آيا آهيون.

مير علي شير "قانع"

ولادت: مير عزت الله بن سيد محمد ڪاظم، بن سيد محمد مقيم، بن سيد ظهيرالدين ثاني، بن سيد شڪر الله ثانيءَ کي، ڇهه پٽ ٿيا: سيد فخرالدين، سيد يارمحمد، سيد محمد امين، سيد محمد صلاح، سيد مير ضياءُالدين "ضيا"، ۽ مير علي شير "قانع". مير علي شير ١١٤٠ هه ۾ اکيون کوليون- "خلق انسانا من السلالہ" مان اهو سال بر آمد ٿئي ٿو.

اهو زمانو، ميان نورمحمد جي حڪومت جو هو- ڪيس پنهنجي والد ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي مسند تي ويٺي پورا ڏهه ورهه ٿيا هئا، جو مير صاحب ڄائو.

هندستان جي مغل سلطنت جو شيرازو، عالمگير جي وفات کان پوءِ، ڪثيرالتعداد شاهزادن جي باهمي خون خرابي ۽ هڪ ٻئي سان جنگ و جدل، منتشر ڪري ڇڏيو هو- جنهنڪري مرڪزي حڪومت جو ڪوبه وقار باقي ڪونه بچيو هو، ۽ هندستان جي متحد سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ٿي، مختلف خود مختيار رياستن ۾ ورهائجي چڪي هئي.

سنڌ جو به تعلق تقريباً ڏيڍ سؤ سالن کان دهليءَ جي مغليه مرڪز سان هو. تنهنڪري هتي جون حالتون به ٻارهين صديءَ جي شروع کان ئي بدلجي چڪيون هيون. سنڌ تي دهليءَ کان ايندڙ گورنر، مرڪزي بادشاهت جي روزانه تبديلين سبب، پنهنجي قوت ۽ اقتدار جنهن جي آڌار تي سنڌ سندن قبضي ۾ رهندي ٿي آئي، وڃائي ويٺا هئا، ۽ نتيجو اهو نڪتو، جو سنڌ ۾ مرڪز کان آزاد ٿيڻ جي تحريڪ شروع ٿي. ڪلهوڙن جي هڪ مقامي خاندان، جنهن کي نه فقط زميداري زور ۽ قبيلي جي قوت پٺيان هئي، بلڪ پيريءَ ۽ روحاني رهبريءَ سبب به سڄيءَ سنڌ تي تسلط حاصل هو- آزاديءَ جي انهيءَ تحريڪ ۾ پلئون پل حصو ورتو.

مغل سلطنت جي ڪمزوريءَ ۽ انتظامي ابتريءَ جو فائدو وٺندي، سڀ کان پهريون ميان يارمحمد اتر سنڌ جو پاسو مرڪز کان ساليانيءَ ڏل تي وٺي، پنهنجي قبضي ۾ ڪيو: جنهن کان پوءِ سندس جاءِ نشين، ميان نورمحمد لوور سنڌ به ساڳين شرطن تي حاصل ڪري، ملڪي آزاديءَ واري خواب کي تعبير بخشيو.

---

* "تحفة الڪرام"، ج ٣، ص ١٩٥.

مير علي شير ٻارهن ورهن جي ڄمار جو هو، جڏهن ١١٥١ هه ۾ ميان نورمحمد اهو تاريخي قدم کنيو، جنهن کان پوءِ مغلن جو براه راست تعلق سنڌ سان قطع ٿي ويو.

آزاديءَ جي ٻئي سال تي سنڌ کي هڪ اوچتي آفت سان سابقو پيو. هندوستان جي مغل سلطنت تي تہ گويا ڪاري قيام ٽٽي پئي. محمد شاه بادشاه، جنهن کي تاريخ ۾ عام طور "رنگيلي" جي مناسب ۽ موزون عرف سان ياد ڪيو وڃي ٿو، شاه جهان واري تخت طائوس تي جلوه گر هو. ايران جو لو دولت، جابر ۽ قهار حڪمران نادرشاه، وڏو ڪٽڪ ڪاهي اچي دهليءَ ۾ پهتو. بادشاه بي طاقت، رياستون سڀ جدا جدا، لشڪر حفاظت لاءِ ڪونه، مقابلي جي طاقت نہ بادشاه ۾، نہ ملڪ ۾ـ دهليءَ کي نادرشاه نہ فقط لٽيو ۽ ڦريو، بلڪ اهڙي خونريزي ڪيائين، جو انساني نسل قطع ٿيڻ تي اچي پهتو؛ ڪنهن خدا جي بندي دلسوزيءَ مان ڏانهس لکي موڪليو:

"ڪسي نماند ڪہ او را بہ تيغ ناز ڪشي، مگر ڪہ زندہ ڪني خلق را و باز ڪشي!"

جنهن کان پوءِ ايران جي انهيءَ خونخوار حملہ آور کي رحم آيو، ۽ باقي بچيل انسانن جي جان بخشي ڪري، تلوار مياڻ ۾ وڌائين.

دهليءَ کان موٽندي، نادرشاه سنڌ ۾ بہ آيو. دهلي جي خبرن سڄي ملڪ کي دهشت زده ڪري ڇڏيو هو. سنڌ بہ لرزه براندام هئي. نادرشاه جڏهن اچي لاڙڪاڻي ۾ لٿو، تڏهن سموري سنڌ ۾ ڏهڪاءُ پئجي ويو. "نادر تہ پنيان ڪونہ اٿئي"؛ "نادر بہ نادر آ، ۾ قادر بہ قادر آ"؛ "نادري حڪم"ـ اهي ۽ ٻيون اهڙيون عام چوڻيون، اڄ تائين سنڌ ۾ مشهور آهن، ۽ انهيءَ دهشت انگيز دور ڏانهن حافظي جا ورق ورائن ٿيون. "ياد باد زماني ڪہ قيامت است"ـ بہ ڪنهن شاعر انهيءَ دور جي تاريخ لاءِ چيو.

نادرشاه جو مقصد لٽ ڦر ۽ ملڪ جي ملڪيت تي قبضي ڪرڻ جو هوـ انساني خون مان تہ دهليءَ واري ڪوس ۾ ئي ڍءُ ڪري چڪو هوا ميان نورمحمد عمرڪوٽ ۾ هو. نادر پاڻ اتي پهچي، ڪانئس هڪ ڪروڙ نقد وصول ڪيو. ويهہ لک ساليانی ڏن جي بہ مٿس ڇٽي رکيائين، ۽ موٽندي سندس عظيم الشان ڪتب خانو بہ کنيو ويو، ۽ سندس ٻہ نور نظر بہ يرغمال طور ورتيون ويو. *

تازي حاصل ڪيل آزاديءَ کان پوءِ، سنڌ کي وري جو هي نئون طوق ايران جي غلاميءَ جو پيو، تنهن ملڪ کي سخت ذهني اذيت پهچائي، ۽ سڀيئي خوشيون خاڪ ٿي ويون. نادر جڏهن ايران پهچڻ بعد قتل ٿيو، تڏهن ڪنهن ٻاهرئين شاعر چيو:

"بيڪ گردش چرخ نيلوفري؛
نہ نادر بجا ماند ني نادري!"

---

* نادرشاه، ١١ محرم ١١٥٣ هه جو، لاڙڪاڻي مان ڪوچ ڪري، ايران هليو ويو.

سنڌي شاعرن پنهنجي جذبي جو اظهار هن طرح ڪيو:

"فتنهء نادر چو برون شد ز ميان، راحت آمد بہ همہ عالميان؛
خوش خبر هاتف فرمود زغيب، "محو شد آفت نادر ز جهان". ۱۱۶۰ هه

اها تاريخ آخوند عبدالقادر ٺٽويءَ چئي. اڌارام ٺٽويءَ فرمايو:

"شاه شاهِ نادرِ ايران ديار، داشت باغِ دولتش خرم بهار،
تاکہ از حکمِ قضا پيکِ اجل، نيز بگرفتش عنانِ اختيار؛
بهرِ تاريخ و فاتش عقل گفت، "رخت بست از تخت هستي شهريار"

اهو هو ملڪ جو سياسي ماحول، جنهن ۾ مير علي شير زندگيءَ جو سفر شروع ڪري، ڏاڍهن منزلن تائين پهتو هو.

تعليم: ٺٽو، جنهن ڪي سنڌ جا مورخ، تمدني بلنديءَ، ثقافتي برتريءَ ۽ علمي اوج اقبال سبب، قرطبہ، دمشق، ۽ بغداد سان تشبيهہ ڏيندا رهيا آهن، سو باوجود دارالسلطنت واري حيثيت وڃائي ويهڻ جي بہ، اڃا تائين سابق صدين وارين پنهنجي علمي روايتن کي زنده رکيو ٿي آيو. سوين دارالعلوم، اکيچار خطاب خانا، ۽ بيشمار مدرسا ۽ مڪتب، دين خواه دنيوي علومن جي نشرواشاعت لاءِ رات ڏينهن روشن ۽ آباد هئا.

مير علي شير جي پيدائش کان ٽيهہ ورهيہ اڳ، ۱۱۱۱ هه (۱۶۹۹ع) ۾، هڪ انگريز سياح مسٽر هئملٽن ٺٽي آيو، جنهن ٺٽي جي علمي برتريءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي تہ "شهر ۾ چار سؤ دارالعلوم موجود آهن، جن ۾ هزارين طالب علم، راتو ڏينهن تعليم پرائڻ ۾ مشغول آهن".

انهيءَ زماني جي ٺٽي ۾ مير علي شير تعليم حاصل ڪئي ۽ تربيت پرائي. پنهنجي تعليم جي روئداد ڪانہ لکي اٿائين؛ البتہ ضمني طرح، جن چند استادن جو ذڪر ڪري ٿو، ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ زماني جي جيد استادن ۽ عالمن کان هن سبق ورتا.

ميان نعمت * ۽ ميان محمد صادق †، ميان عبدالجميل ‡ جا فرزند ۽ پنهنجي دور

---

* هي بزرگ، مخدوم ضياءالدين جو ڏهٽو هو؛ ويهن ورهن جي ڄمار ۾ تعليم جي تڪميل ڪري، درس ڏيڻ شروع ڪيائين. مير صاحب لکيو آهي تہ سندس مدرسو ايڏو مشهور ۽ عظيم الشان هو، جو شهر ۾ ان جو ٻيو ثاني ڪونہ هو. 'منقول' ۾ پنهنجي ناني ضياءالدين ۽ 'معقول' ۾ مولانا محمد صادق جو شاگرد هو. ۱۱۷۹هه ۾ حج تي اسهيو، جتي ۱۸ ذيقعه جي انتقال ڪيائين ("تحفة الڪرام" ۲۲۵ – "مقالات الشعرا" ۲۹۵).

† ميان نعمت الله جو وڏو ڀاءُ هو؛ عالم باعمل ۽ نهايت ئي پاڪ باطن ۽ صاف سيرت بزرگ هو. حرمين ۾ هڪ سال رهي، حديث جي سند ورتائين. جوناڳڙهہ ۾ بہ ڪجهہ عرصو رهيو. ٻيو دفعو بہ جوناڳڙهہ ئي ويو، جو واٽ تي ڪڇ ۾ انتقال ڪيائين. ("تحفة الڪرام" ص ۲۲۶، ۽ "مقالات الشعرا" ص ۱۳۲).

‡ ميان رحمت الله جو فرزند ۽ مخدوم علي احمد المعروف بہ قمري (براد ر مخدوم آدم) جي اولاد مان هو- صاحب نسبت ۽ وڏيءَ ڪٿيءَ وارو بزرگ هو. ۱۱۵۰هه ۾ انتقال ڪيائين "تحفة الڪرام"، ۲۲۶؛ "مقالات الشعرا"، ص ۷۵).

جا جيد عالم ۽ ديني دنيوي علومن ۾ ڪامل هئا. پنهي بزرگن جو مشغلو درس تدريس هو. مير صاحب پنهي بزرگن جي مدرسي ۾ پڙهيو. "مقالات الشعرا" ۾ هڪ هنڌ پاڻ فرمائي ٿو ته

- "فقير بخدمتِ هردو صاحبان نسبتِ تلميذي دارد". *

محمد صادق جي سلسلي ۾ لکي ٿو ته

- "فقير که کمين تلامذهء ايشان است". †

مياں نعمت الله وٽ 'ميزان صرف' کان وٺي 'شرح ملا' تائين تعليم ورتائين ⚘، ميان محمد صادق وٽ ڪهڙا ڪتاب پڙهيائين، انهن لاءِ ڪجهه ڪونه لکيو اٿائين. انهن پنهي بزرگن جو مدرسو "مقالات الشعرا" جي تصنيف واري سال تائين نهايت عمدگيءَ سان جاري هو:

- "اڪنون (۱۱۷۴ هه) مدرسهء علمي بوجودِ فايض الجودِ ايشان گرم است". ∴

انهن پنهي استادن کان سواءِ مير علي شير، آخوند محمد شفيع جو به پنهنجي استادن ۾ ذڪر ڪيو آهي؛ لکي ٿو ته

- "فقير، ايام پيريش ديده، از جوانان زمانه در خوش باشي صد قدم در پيش داشته، اين قليل البضاعت از قصائد "عرفي" و عروض سيفي و چند سبق بخدمت ايشان استماع نموده." +

اهو بزرگ ۱۱۵۶ هه ۾ فوت ٿيو، گويا مير صاحب ۱۶ ورهين جي ڄمار جو هو، جڏهن آخوند صاحب انتقال ڪيو، ۽ ونس عرفيءَ جا قصيدا ۽ عروض سيفي، ۱۳ يا ۱۴ ورهن جي عمر ۾ پڙهيا هوندائين.

آخوند ابوالحسن "بي تڪلف" ٺٽوي به فارسيءَ ۾ سندس استاد هو. پاڻ لکي ٿو ته

- "بسيار طباع و پر استعداد است. در مڪتب وي جمعي از هندو و مسلمين بهره بردند، فقير در پارسي شاگرد خدمت ايشانست". ❛

---

* "مقالات الشعرا"، ص ۵۷

† "مقالات الشعرا"، ص ۱۴۳

⚘ "مقالات الشعرا"، ص ۲۹۵

∴ "مقالات الشعرا"، ص ۵۷

× "مقالات الشعرا" ص ۱۳۰؛ مير صاحب لکي ٿو ته '(هيءَ بزرگ) نهايت باوقار ۽ پر تمڪين شخص هو. طبيعت جو خوش باش ۽ نهايت ئي رنگين مزاج هو، خوراڪ پوشاڪ جو به شوقين هو. مير عبدالقدوس شيرازي سندس دوست هو. تاريخ گوئيءَ ۾ ڪيس ڪمال حاصل هو. شهر خواه حڪامن ۾ سندس وڏي عزت هئي (تحفة الڪرام، ص ۲۴۴) "مقالات الشعرا" ۾ مير صاحب سندس تاريخ گوئيءَ جا مثال به ڏنا آهن.

❛ "مقالات الشعرا" (ص ۵۸): آخوند صاحب ڪجهه عرصي تائين جها لڪارن باجارن جي سادات وٽ رهيو. تاريخ گوئي ۽ شعر و سخن جو به شوق هوس. مير فخرالدين شيرازي برادر مير علي شير "قانع" ڪي جڏهن علي اڪبر ٽالپي هٿ چاڙهيو، تڏهن هيٺيون قطعه تاريخ لکيائين:

(باقي حاشيه ڏسو صفحه ۱۳۵ تي)

مولوي مرزا جعفر شيرازي سير و تفريح لاءِ ٺٽي ۾ آيو هو. ڏاراج جي زميندار، راءِ جمال، وٽ ڪجهه عرصو رهيو. مخدوم محمد مسڪين سندس علم، ذاتي جوهر ۽ بيحد و حساب قابليت سبب، سندس گهرو دوست ٿي ويو. مير علي شير صاحب سان سندس تعلق خاطر پيدا ٿي ويو، جنهنڪري سيد صاحب الهيءَ بزرگ وٽ به ڪجهه پرايو. پاڻ لکي ٿو ته

-«فقير در خدمت ايشان چند ايام بسر برده و از دست و دل شان ممنون اند است» *

شعر و سخن جي مشق: مير صاحب شعر و سخن جي صلاحيت ڄڻ ماءُ پيٽان ئي کڻي آيو هو. ٻارهن ورهن جي ڄمار ۾، جڏهن ته اڃا مدرسن ۽ مڪتبن ۾ سبق آموزيءَ ۾ منهمڪ هو، شعر چوڻ شروع ڪيائين. لکي ٿو ته:

(بقايا حاشيه صفحه ۱۳۴)

بهار همايون بعالم رسيد	صنوبر بر بستان احمد چميد
گل گلشن باغ آل رسول	در روشن از درج شاه شهيد
بفر همايون و فرخنده نام	بروز سعيد از عدم سر کشيد
چگويم وفاتش که نايد بعد	لجيب و نقيب و حسيب و سعيد
لبازم بدرگاه حق صبح و شام	که نامش علي اکبر آيد پديد
بسال تولد شريفش فتاد	چو فکرم بخاطر ز احصي البعيد
در انداخت ناگاه هاتف ندا	«گل الدر گلستان حيدر دميد» (۱۱۴۶ هه)

* مرزا محمد جعفر جي علم و فضل جي شهرت ٻڌي، ميان مراد ياب بن ميان نورمحمد ڪيس پاڻ وٽ گهرائي، پنهنجو معتمد خاص ڪري رکيو. «قانع» «مقالات الشعرا» (ص ۲۷) تي لکي ٿو ته 'ڪجهه عرصي بعد اهو درجو حاصل ڪيائين، جنهن ڪان مٿي تصور ڪرڻ نا ممڪن آهي'. صاحبزادو ميان مراد ياب جڏهن هندستان ويو، ان وقت ميان نورمحمد ڪيس پنهنجي دربار ۾ مقرر ڪيو، جتي صاحبزادي ڪان به وڌيڪ سندس قدر ۽ منزلت ٿي. محمد مراد ياب جڏهن تخت تي ويٺو (۱۱۶۷ هه) تڏهن ڪيس پيهر پاڻ وٽ رکيائين. ڪجهه عرصي ڪان پوءِ، ڪن سببن ڪري معزول ٿي ۽ عراق جي زيارتن تي وڃڻ لاءِ ڪراڪي بندر تي پهتو: اتان ڪيس ڪراڪي جي ڄام جهاز تي سوار ٿيڻ نه ڏنو، جنهنڪري ڪراچيءَ بندر تان سوار ٿيڻ جو ارادو ڪيائين، ليڪن روانو ٿيڻ کان اڳ سندس انتقال ٿيو. مير علي شير هيئين تاريخ چئي:

-ز روي تعميه تاريخش افتاد،
«غريب از دام دنيا گشته آزاد»-
۱۲۱۲ - ۴۵ = ۱۱۶۷ هه

جفر ۽ تڪثير ۾ به ڪامل ۽ عامل هو. «جفر جامع» نالي ڪتاب ميان نورمحمد لاءِ لکڻ شروع ڪيائين، ليڪن ميان صاحب جي انتقال سبب ڪتاب پورو ڪري نه سگهيو.

- "بفيض صحبت بزرگان في‌الجمل آشنا بسفيد و سياه گشت. هرچند درخود لياقت آن لمي بيند که درجنب عزيزان جا داشته باشد، اما چون کهان را با مهان آميزش قدير است، باري بوسيلهء توسل بزرگان اگر در لعال آن صدر لشينان مقيم شود، جا دارد."

کسر لفسيءَ جي انهيءَ تمهيد کان پوء فرمائي ٿو ته

"در قريب بايام امتياز که ابر" عمر باختتام سير بروح دوازده گانه از سنين مطلع شوارق هوش بر فلک تبيين وقوع يافته، سر سوداي سخن در پيچيده" *

انهيءَ عمر ۾ ائن هزارن شعرن جو ديوان مرتب ڪيائين، جنهن ۾ سيئي اصناف سخن موجود هئا، ليڪن خبر نه آهي ڪهڙن سببن ڪري اهو سچو ديوان درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيائين. تقريباً ٻه سال ڪن خاموش رهيو. گويا ۱۱۰۲هه ۾ جڏهن ته سندس عمر ٻارهن ورهيه هئي، شعر چوڻ شروع ڪيائين؛ ۱۱۰۳ تائين اٺ هزار شعر چئي ديوان جنهن ۾ نالو بطور تخلص جي استعمال ڪيو هيائين، لوڙهي ۱۱۰۰-۵۰هه جا سال خاموش رهيو، تا آنڪ ۱۱۵۵ هه ۾ وري ڪيس لئين سر سخن سنجيءَ جو شوق جاڳيو.

الهيءَ زماني جو هڪ واقعو بيان ڪندي، مير صاحب لکي ٿو ته "مظفرعلي خان نادري زماني ۾ ٺٽي ۾ آيو، ۽ سندس ڏنل زمين "مردمک در آب"، "نمک در آب" ٺٽي جي شاعرن ۾ تمام مشهور ٿي، ۽ تقريباً سيني شاعرن الهيءَ تي طبع آزمائي ڪئي". مير صاحب الهيءَ زماني ۾ طفل مکتب هو. ليڪن ڪيس شوق جاڳيو، ۽ ساڳيءَ زمين ۾ استادن جي مقابلي ۾ هن به غزل تيار ڪيو، جنهن مان لکي ٿو ته هيٺيون هڪ شعر ڪيس ياد رهجي ويو:

با صاف مشربان چه زلي لاف سرکشي،
صد بار ديده ابر ترا اي فلک در آب. †

۱۱۵۰هه ۾، مير حيدرالدين ابوتراب "ڪامل" ✤ جهڙي استاد ڪامل سان سندس ملاقات ٿي، ۽ الهيءَ بزرگ جي فيض ۽ صحبت سبب ڇڏيل شوق ۽ وسريل ذوق ۾ وري

---

* "مقالات الشعرا"، ص ۲۱۳

† "مقالات الشعرا"، ص ٦٦

✤ مير حيدرالدين ابوتراب "ڪامل" بن مير رضي‌الدين "فدائي"، بن مير ابوالمڪارم "شهود"، بن مير ابوالبقا امير خان، بن مير ابوالقاسم "لمڪين"، جيد عالم، بلند پايه شاعر ۽ درويش صفت انسان هو. سنڌي، هندي ۽ فارسيءَ ۾ جدا جدا ديوان مرتب ڪيائين. محمد پناه "رجا"، مير ابوالبقا بهرورعلي ۽ ٻيا ڪيترا انهيءَ دور جا شاعر سندس شاگرد هئا. ۱۱٦۳ هه ۾ انتقال ڪيائين (ڏسو "مقالات الشعرا"؛ "تحفة الڪرام"؛ ۽ "تذڪره امير خاني").

جولان جاڳيو *، ۽ سندس شاگردي اختيار ڪري، نئين سر مشق سخن شروع ڪيائين. مير ڪامل سندس تخلص "مظهري" رکيو، جنهن مان تجديد شاعريءَ جو سال ۱۱۵۵ھ بہ بر آمد ٿئي ٿو.

مير صاحب ڪجھ وقت تائين "مظهري" تخلص قائم رکيو، ليڪن ان کان پوءِ، "قانع" تخلص اختيار ڪيائين، جيڪو آخر دم تائين سندس نالي سان پيوست رهيو. †

ملازمت: سنڌ جي آزاد حڪمران ميان نورمحمد ڪلهوڙي، ۱۱۶۷ھ ۾ وفات ڪئي؛ ۽ سندس پٽ ميان مراد ياب تخت نشين ٿيو. ميان صاحب جي وفات بعد تخت و تاج جي لالچ ۽ لوڀ، حڪمران خاندان ۾ باهمي آويزش جي ابتدا ڪئي. ميان مراد ياب چار سال بہ پورا نہ ڪيا، جو معزول ٿي جيل ۾ وڃي پيو، ۽ سندس پيو ڀاءُ ميان غلام شاه، جيڪو ڪلان طوائف جي ٻيٽ مان هو، تخت نشين ٿيو. انهيءَ ٿي حڪمران لاءِ ڪنهن سنڌي شاعر جو هي شعر مشهور آهي:

"ڪلان وڃان جو ڪل ڪليوسي،
ڪجھ ڪنليا هي ڪجھ ڪنلسي." ✤

ميان غلام شاه، بيحد سمجهدار ۽ حڪمرانيءَ ڪرڻ لاءِ هر طرح موزون ۽ مناسب هو. هن پنهنجي زماني ۾ ملڪ ۾ نہ فقط امن امان قائم ڪيو، بلڪ سرحدي علاقا بہ ڪيترا حاصل ڪري، سنڌ ۾ شامل ڪيائين. ڪڇ جي راجا کان بست ۽ لکپت جو بندر ورتائين؛ سبزل ڪوٽ ۽ اُچ، بهاولپور جي نواب کان ڇڏايائين؛ ۽ ڪراچيءَ جو بندر، قلات جي خان کان واپس ڪيائين. حيدرآباد جو شهر آباد ڪيائين، ۽ ۱۱۸۲ھ ۾ حيدرآباد جو قلعو تعمير ڪرائي، اُن ۾ گادي ڪيائين. انگريزن سندس ئي زماني، ۱۱۷۱ھ جو، ٺٽي ۾ پنهنجي تجارتي ڪوٺي قائم ڪئي. اهڙيءَ طرح ملڪ سندس زماني ۾ ڏاڍو وسيو ۽ رسيو، سکيو ۽ ستابو ٿيو؛ ليڪن افسوس جو ۱۶ سالن جي حڪمرانيءَ بعد ۱۱۸۶ھ ۾ لقوي، فالج ۽ غشيءَ سبب هن انتقال ڪيو، جنهن بعد ڪلهوڙن جي حڪومت جو شيرازو روز بروز درهم برهم ٿيندو ويو.

انهيءَ روشن دماغ بادشاه، مير علي شير کي پنهنجي خاندان جي تاريخ لوڻيءَ لاءِ، ٻاڻ وٽ رکيو، ۽ مير صاحب "شاه نامہ" جي طرز تي فارسي نظم ۾، ۽ ٻي مفصل تاريخ نثر ۾، لکڻ شروع ڪئي، سندس تقرر تاريخ لويسيءَ جي عهدي تي ۱۱۷۵ھ ۾ ٿيو ◆، ۽ مير صاحب

---

* "مقالات الشعرا"، ص ۲۱۳، ص ۲۵۲، ص ۲۵۳

† "مقالات الشعرا"، ص ۲۱۳

✤ ميان مراد ياب جي معزولي ۽ غلام شاه جي تخت نشينيءَ تي بالچند "آزاد" هيٺين تاريخ چئي:

بنشست غلام شاه بر مسند جاه، برخاست مراد ياب ناميد بہ آه

(۱۳۷۷ + ۱۶۳) — (۳۶۶ + ۶) = ۱۱۷۰

◆ "مقالات الشعرا"، ص ۲۱۵

ٺٽي کان خدا آباد هليو ويو. اهو معلوم نہ ٿي سگهيو، تہ مير صاحب ميان غلام شاه جي دربار سان ڪيتري وقت تائين وابستہ رهيو؛ ليڪن جنهن صورت ۾، مير صاحب پنهنجون ٻئي تصنيفون مڪمل ڪري نہ سگهيو، تنهنڪري خيال آهي تہ شايد چند سال يا ڪجهہ عرصو مير صاحب، ميان غلام شاه جي دربار ۾ رهي، وري ٺٽي واپس موٽي آيو.

١١٨٠هه ۾، مير صاحب "تحفة الڪرام" لکڻ شروع ڪيو: ان ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو ذڪر شروع ڪندي ابتدا ۾ لکي ٿو تہ

-"ذکر ايشان در طبقہ علحده ميگردد، و بنا بر مزيد فائده و اداي حقوق نمڪ ذکر از اصل مع بيان بزرگان اين سلسلہ مجملاً گذارش ميکند." *

"اداي حقوق نمڪ" جي اشاري مان ظاهر آهي تہ ١١٨٠هه کان اڳ مستقل ملازمت کان آجو ٿي، ٺٽي هليو آيو هو، ۽ حق نمڪ ليائڻ سبب سنہ ١١٨٠هه ۾ بہ کيس اهو خيال هو تہ هو ڪلهوڙن جي تاريخ جا ٻئي ڪتاب ضرور ختم ڪندو. بهرحال مير صاحب جي مستقل ملازمت رهي يا نہ رهي، ليڪن سندس تعلقات ملازم ٿيڻ کان اڳ انهيءَ حڪمران گهراڻي سان جهڙيءَ طرح خوشگوار هئا، اهڙيءَ ريت پوءِ بہ رهيا، جنهن جي تصديق اسان کي الهن فرمانن ۽ سندن مان ملي ٿي، جيڪي وقت بوقت وظيفن، تنخواهن ۽ مزروعہ زمينن جي سلسلي ۾ مير صاحب کي انهيءَ خاندان طرفان ملندا رهيا.

<u>مير صاحب جو معاش:</u> قديم خانداني دستاويزن مان † معلوم ٿئي ٿو تہ مير صاحب جو سمورو خاندان شروع ايامن کان وٺي، سندس زماني تائين خوشحال ۽ فارغ البال رهيو، ۽ ڪانئس پوءِ بہ حسب دستور اهو گهراڻو، جاگيرون، تنخواهون، وظيفا، خلعتون ۽ انعام اڪرام چوڙيندو ماڻيندو رهيو.

مير سيد شڪرالله جيئن ٩٢٧هه ۾ ٺٽي پهتو، تيئن ئي ارغونن طرفان سندس وظيفو جاري ٿيو. همايون جي فرمانن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مير صاحب جي گهر کي هن جي طرفان بہ بطور "سيورغال" وظيفو ۽ ساڪري پرڳڻي ۾ ڪجهہ زمين مدد معاش لاءِ مليل هئي. اهڙيءَ طرح ترخاني دور جا دستاويز بہ ملن ٿا، جن ۾ نہ فقط اڳين بادشاهن جي عطا ڪيل وظيفن ۽ جاگيرن جي تصديق ٿيل آهي، بلڪ آن تي پنهنجي طرفان بہ، وقت بوقت اضافا ڪندا رهيا آهن. مرزا جانيءَ جي هڪ فرمان (مرقومہ ١٠٠٧هه) مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ

---

* "تحفة الڪرام"، ص ١٠٢

† جناب قاضي علي محمد صاحب ٺٽويءَ وٽ شاهي فرمانن ۽ اسنادن جو هڪ مجموعو آهي، جيڪو ٺٽي جي ڪنهن بزرگ انگريزن جي آمد کان پوءِ مرتب ڪيو آهي: ٺٽي جي مختلف خاندانن جي سلسلي ۾ منجهس شاهي فرامين هن لاءِ نقل ڪيا ويا آهن، تہ اهو مجموعو انگريزن کي ڏيکاري، انهن سَنَدن کي سندن دور حڪومت ۾ بہ جاري ڪرائجي.

جوڻ پرڳڻي ۾ ٻه ڪي ڳوٺ الهيءَ خاندان کي بطور مدد معاش مليل هئا. سنڌ جڏهن مغل سلطنت جو حصو ٿي، تڏهن هن گهراڻي جا سڀئي وظيفا، تنخواهون ۽ زمينون بحال ڪيون ويون. ١٠٢٩هه جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته جهانگير، سيد ظهيرالدين ثاني خلف سيد شڪرالله ثانيءَ لاءِ ٻه سو خرار سارين جا بطور وظيفي جي ساليانا منظور ڪيا، جن جي وصوليءَ لاءِ ٺڪر هنگوري ۽ ٺڪر هالي، جي پرڳڻي تي فرمان جاري ٿيو. ڪجهه وقت بعد بجاءِ سارين جي، ٺڪر هنگوري جي جاگير مان ٢٢ هزار دام * بطور ساليالي تنخواه جي کيس مقرر ٿي مليا. ١٠٣٧هه ۾ سيد شڪرالله فوت ٿيو. ١٠٣٩هه ۽ ١٠٤٠هه جي فرمانن مان معلوم ٿئي ٿو ته اها تنخواه شاهه جهان، سيد صاحب جي اولاد لاءِ بحال ڪئي. جيئن جيئن خاندان وڌندو ويو ۽ گهر جدا جدا ٿيندا ويا، تيئن تيئن اهي تنخواهون به تقسيم ٿينديون مختلف شخصن جي نالي تي بحال ٿينديون رهيون. ١١٣٨هه جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته پنجاه هزار دام†، اهو خاندان ساليانو تنخواه کڻندو هو. ١١٤٤هه ۾، خان خانان معظم خان هڪ سند جاري ڪئي، جنهن بناءَ تي، مير علي شير "قانع" جي والد سيد عزت الله کي ٥٠٠ بيگا زمين ملي. ميان نور محمد، ١١٥٥هه ۾، سيد عبداللطيف بن سيد عبدالمجيد کي پليجي پرڳڻي تي ٧٠ خرار سارين جي سند ڪڍي ڏني ✠. سيد صاحب ١١٥٨هه ۾ فوت ٿيو؛ جنهن بعد سندس پٽ عبدالمجيد ثانيءَ جي نالي اهو وظيفو بحال ڪيو ويو، ۽ آخر اهو وظيفو ڦرندي ڦرندي سيد عبداللطيف ثالثءَ وٽ آيو، ۽ ان کان پوءِ مير علي شير جي والد جي نالي تي بحال ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته الهيءَ گهر ۾ نرينو اولاد ڪونه ٿيو ۽ مير صاحب جي والده الهيءَ گهر جي وارثياڻي هئي. بيبي صاحبه کان پوءِ، مير علي شير ۽ سندس ڀاءُ مير ضياءالدين "ضيا" الهيءَ حصي تي متصرف ٿيا. انهيءَ مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته مير صاحب ۽ مير ضياءالدين سڳا ڀائر ۽ الهيءَ بيبيءَ جي بطن مان هئا، ۽ الهيءَ ڪري ئي ڇهن ڀائرن مان فقط اهي ٻه ڀائر وظيفي جا وارث ٿيا. سندس ٽئين ڀاءُ سيد فخرالدين کي جدا پنهنجي ٺاٺڪي حصي مان هڪ سو بيگا زمين تصرف ۾ آئي.

ميان نور محمد جو هڪ پروانو مليو آهي، جنهن مطابق مير علي شير جي والد سيد عزت الله کي جڳت پور ۽ ڪڪرالي وغيره ۾ ٻه ڪي ڳوٺ جاگير طور مليا. الهن جي آمدنيءَ تي هن هيٺين طرح پنهنجي پٽن جون تنخواهون جاري ڪرايون: سيد فخرالدين ۽ سيد يار محمد ١٤-٨-٧٠ رپيا، ۽ سيد علي شير ۽ سيد ضياءالدين ٠-٠-٢٧ رپيا.

ڪلهوڙن بعد ٽالپرن به ساڳيءَ طرح هن خاندان جي جاگيرن، تنخواهن وظيفن، ۽ ٻين انعامن اڪرامن کي جاري رکيو. ميان نورمحمد جي زماني کان وٺي ٽالپرن جي ابتدائي

---

* چاليهه دام هڪ رپئي ۾ ٿيندا هئا- پاويهن هزار دامن جا ٥٥٠ رپيا ٿيا.
† سادا پارهن سو رپيا.
✠ ٥ رپيا في خرار هو- مجموعي قيمت ٣٥٠ رپيا ٿي.

دور تائين، ڪي اهڙا فرمان به ملن ٿا، جن ۾ روزانه وظيفي ڏيڻ جو به ذڪر آهي. ميان غلام شاه جي هڪ فرمان (مرقومه ١١٧٢هه) مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان نور محمد کان وٺي سيد عزت الله جو روزينو جاري هو، جيڪو غلام شاه جي تخت نشينيءَ بعد مير علي شير جي نالي منتقل ٿيو. ١١٨٨هه ۾ ميان سرفراز جي فرمان ۾ به ان جي تصديق ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح ١١٩٠هه ۾، ميان عبدالنبي به ساڳيو روزينو جاري رکيو. ساڳئي سال جي پٺي هڪ پرواني مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان عبدالنبيءَ، مير علي شير جي پٽ مير غلام علي ”مائل“ جو ١٢ رپيا درماهو وظيفو جاري ڪيو هو.

١١٩٧هه ۾، مير فتح علي خان - فاتح سنڌ - مير علي شير جي نالي هڪ پروانو ڪڍيو، جنهن ۾ ٤٢ رپيا ”بمد اِجارهء مير بحري (؟)“ عنايت ڪرڻ جو ذڪر آهي، ۽ اهو وظيفو ڪلهوڙن جي زماني کان مير صاحب جي نالي هلندو ٿي آيو. ١١٩٨هه ۾، مير فتح علي خان هڪ فرمان ڪڍيو، جنهن مطابق مير علي شير کي هدايت ڪئي وئي ته جنهن صورت ۾ حيدرآباد سرڪار جي حصي ۾ سنڌ جو اڌ ملڪ آيل آهي، تنهنڪري اِها سرڪار کيس مقرر ٿيل وظيفن جو اڌ ڏيندي، ۽ باقي اڌ، مير سهراب، مير ٺاري ۽ مير باگي کان کيس وٺڻ گهرجي.

ڪلهوڙن جي زماني کان جيڪي ٧٠ رپيا بطور وظيفي جي مير علي شير ۽ مير ضياءالدين کي ملندا هئا، سي مير فتح علي خان جي دور ۾، ٻنهي ڀائرن جدا جدا ڪرائي، پنهنجن نالن تي پروانا ورتا؛ چنانچه ٧٠ رپين مان ٤٢ رپيا مير علي شير ورتا، ۽ باقي مير ضياءالدين وٺندو رهيو. ١٢٥٣هه جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته مير نور محمد خان جي زماني ۾ انهيءَ ساڳئي وظيفي جو هڪ حصو مير علي شير جي پوٽي مير صابر علي ولد مير غلام علي ”مائل“ کي ٦-٥-٧ روپين جي صورت ۾ درماهو ملندو هو. ١٢٥٥هه ۾، مير محمد خان اڍائي آنن جو اضافو ڪري پورن ساڍن ستن رپين درماهو ڏيڻ جو پروانو جاري ڪيو، ۽ ڪوري ضرب مان ڦيرائي سورتي ضرب يعني انگريزي سڪي ۾ ڏيڻو ڪيو.

اهي آهي مير صاحب ۽ اُن جي خاندان جي معاشي پهلوءَ جي منتشر معلومات، جنهن کي اسان مختلف اسنادن جي ذريعي يڪجا ڪري، پڙهندڙن اڳيان پيش ڪيو آهي. اگرچ مٿيان انگ اکر مير صاحب جي مڪمل آمدنيءَ جو خاڪو پيش ڪري ڪونه ٿا سگهن، تاهم اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا ته مير صاحب جو خاندان فارغ البال ۽ نهايت خوشحال هو. سندن گذر بسر نهايت ڪشادگيءَ ۽ عزت آبروءَ سان ٿيندو هو. سنڌي حڪمران انهيءَ خاندان جي عزت ڪئي، وظيفا ڏنائون، جاگيرون جاري ڪيائون، درماها ۽ روزينا عطا ڪيائون، ۽ وقت بوقت جيڪي انعام اڪرام ۽ خلعتون ۽ پهراڻيون ملنديون ٿي رهيون، سي ان کان علاوه هيون.*

* اها خوشحالي، اها عزت ۽ آبرو، انگريزي دور تائين قائم رهندي آئي. چوڏهين صدي هجريءَ جي شروعات ۾، مير علي شير جو پوٽو مير صابر علي شاه ثاني زنده هو، جنهن کي نه فقط شهر ۾ عزت هئي، بلڪ سرڪار انگريز وٽ به کيس هر طرح جي آبرو حاصل هئي- چنانچه انگريزن هندوستان جي مکيه ماڻهن متعلق جيڪو ٽن جلدن ۾ ضخيم ڪتاب شايع ڪيو آهي، ان ۾ سيد صاحب جو به فوٽو ڏنو ويو آهي.

مير صاحب جي دور جو سياسي پس منظر: مير قانع، جيئن اسان مٿي ڄاڻائي آيا آهيون، ميان نور محمد جي دور حڪومت ۾ پيدا ٿيو. سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو دهليءَ جي بالادستيءَ کان ته آزاد ٿيا، ليڪن نادر جي اچڻ، سندس لٽ ڦر، ۽ آخر ۾، افغانستان جو ڀاڄگذار ٿيڻ وڃڻ، سنڌين کي آزادي ماڻڻ ڪانه ڏني- گويا سنڌ جي زبردستيءَ واري قطب نما جو رخ دهليءَ کان ڦري افغانستان طرف ٿي ويو، ۽ فرق فقط هي ٿيو ته دهليءَ جيئن سنڌ تي گورنرن جي ذريعي براه راست حڪومت هلندي هئي، ۽ هن کان پوءِ اندروني طرح سنڌ آزاد رهندي به افغانستان جو ڍل ڀرو صوبو ٿي وئي، ۽ بجاءِ گورنرن جي، ڍل جي وصوليءَ ۽ عام نظرداريءَ لاءِ افغاني وڪيل اچڻ لڳا.

ميان نور محمد جي وفات (۱۱٦۷ھ) تائين، سنڌ جي حڪمران خاندان ۾ خير جي گذرندي رهي، ليڪن هن جي اکين بند ڪرڻ بعد، تخت و تاج جي سلسلي ۾، رفتي آويزش جي ابتدا ٿي. ميان غلام شاهه جي دور ۾ (۱۱۷۰-۱۱۸٦ھ) ڪا خاص خرابي ڪانه ٿي- مير علي شير تاريخ نويسيءَ جي عهدي تي ڪجهه سال پنهنجو وقت سٺو بسر ڪيو- ليڪن ۱۱۸٦ھ کان پوءِ، جو حڪمران خاندان ۾ خونريزي ۽ ملڪ ۾ انتشار جي ڪيفيت قائم ٿي، تنهن ۱۱۹۸ھ تائين سنڌ کي برابر تباهه ۽ تاراج ڪيو. انهن ٻارهن تيرهن سالن جي عرصي ۾ سنڌ جي تخت و تاج ڪيترن حڪمرانن جي مسندآرائي ڏٺي ۽ ڪيترن شاهزادن جا ڪنڌ ڪپيا، ۽ ٽالپر سردارن مان ڪيترا ڪونڌر ڪسندا ڏٺا. سرفراز تقريباً ٽي سال حڪومت ماڻي؛ محمد خان چند مهينا مسند جو مزو ورتو؛ غلام نبيءَ ڏيڍ سال کن تخت نشيني ڪئي؛ عبدالنبيءَ تقريباً ساڍا ٽي سال واڳ ورتي؛ صادق عليءَ چند مهينا؛ ۽ ان کان پوءِ دوبارو عبدالنبيءَ قبضو ڪيو، ۽ پنجن سالن ۾ اها ڪشت و خون ڪيائين، جو سنڌ جي بدنصيبيءَ ۽ بربادي تي نه فقط پنهنجن رت رنو، بلڪ ڌارين جي اکين مان به لڙڪ وهي نڪتا.

ٽالپر سردار، جيڪي حقيقي طرح حڪومت جا قوت بازو هئا، تن مان ڪيترا سربراه ناحق خون ٿيا- مير بهرام ۽ سندس فرزند مير صوبدار خان ميان سرفراز جي چرچ تي بنا سبب قتل ڪيا ويا؛ ميان غلام نبيءَ ڀريون پنهنجي خاندان جا پنج شاهزادا ڪهرايا- محمد سرفراز، محمد خان، محمود خان ۽ به ٻيا- انهيءَ دردناڪ واقعي تي ڪنهن شاعر هيٺين نادر تاريخ چئي:

از گلِ باغِ عباسي پنج ڪم*؛

ٽالپر اميرن جي شهادت جو سلسلو به ساڳئي وقت جاري رهيو- مير بجار کي ڌوڪو ڏئي، شهيد ڪرايو ويو†؛ مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان به ساڳيءَ طرح ۱۱۹۷ھ ۾ نهايت بيدرديءَ سان قتل ڪرايا ويا.

---

* اهو نهايت ٿي نادر تعميه آهي، مٿين مصرع جا عدد ۱۱۹۱ھ آهن.

† مير بجار وزيراعظم هو؛ سندس شهادت جي تاريخ هن ريت آهي:

از سرِ افسوس گفتا هاتفم "مير شد از جمدرِ هندو شهيد"

۱ + ۱۱۹۳ = ۱۱۹۴ھ

"بمحفلِ شهدا جلوه ڪرد مير بجار"- ۱۱۹۴ھ

ٽالپرن جي بيگناه خونن نه فقط بلوچ قوم کي بغاوت تي آماده ڪيو، بلڪ سڄيءَ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي انهيءَ ظالم حڪمران جي خلاف باهه ٻري وئي؛ چنانچه ۱۱۹۸ھ ۾، هالاڻيءَ جي ميدان تي حاڪم ۽ محڪومن جو معرڪو ٿيو، جنهن ۾ حاڪم کي شڪست ۽ محڪومن کي فتح نصيب ٿي، سنڌ جي واڳ ٽالپرن جي هٿ ۾ آئي، ۽ ڪلهوڙا هميشه هميشه لاءِ ختم ٿي ويا.

ميان عبدالنبيءَ خانه جنگيءَ سبب افغان حڪومت کان مدد ورتي. آن حڪومت جو ظالم ترين سردار، مدد خان افغان، سنڌ ڏانهن موڪليو ويو، جنهن ۱۱۹۴ھ ۾ هتي اچي، سموريءَ سنڌ کي تهه و بالا، ناس ۽ نابود ڪري ڇڏيو. انهيءَ مدد خان جي ڪاهه سنڌين کي ايترو متاثر ڪيو، جو ڪيترا سنڌي پهاڪا ۽ چوٽيون اڄ تائين انهيءَ دور جي يادگار طور موجود آهن -

«گهوڙا ڙي گهوڙا!»
«گهل ڙي گهل!»
«مدد ته پٺيان ڪوله آئي!»
فارسي گو شاعرن چيو،

«اي داد، از ظالم بيداديءَ منجوس»- سنه ۱۱۹۴ھ.
چنان هول در ملک سنده اوفتاد   که هول قيامت بداده زياد
ڪنهن شاعر انهيءَ ظالم جي وڃڻ جي تاريخ ڪڍي:
«بشر بود رفت» - سنه ۱۱۹۴ھ.

سنڌ ۾ ايتري لٽ ڦر ٿي، انهيءَ حد تائين خوف رهيو، ۽ ايترا گهر خاندانيون ۽ ڳوٺ تباهه ٿيا، جو چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي خون آشامين ۽ تيمور جي عالم سوزين ۽ هلاڪت آفرينين جي ياد تازي ٿي وئي. سنڌ انهيءَ قسم جي تباهي ڪڏهن ڪانه ڏٺي هئي؛ دهليءَ تي نادر ۽ بغداد تي هلاڪوءَ به اهڙي بربادي ڪانه آندي، جهڙي ميان عبدالنبيءَ، مدد خان جي ذريعي سنڌ تي آندي.

اهو ئي زمانو هو، جڏهن عمادالملڪ، غازي الدين نظام*، سنڌ ۾ آيو، ۽ تباهي ۽ بربادي‌ءَ جا هولناڪ منظر، اکين سان ڏسي ايتري قدر متاثر ٿيو، جو اهڙو ئي دردناڪ مرثيو چيائين جهڙو حضرت سعديءَ بغداد جي بربادي‌ءَ تي چيو هو:

* مير شهاب الدين (خان بهادر، وزيرالممالڪ، عمادالملڪ، عمادالدوله، نصرت جنگ، غازي الدين خان ثالث)، بن اميرالامرا حافظ محمد پناه (عمادالملڪ، فيروز جنگ غازي الدين خان ثاني)، ابن مير قمرالدين (خان بهادر، نظام الملڪ آصف جاه اول، باني سلطنت آصفيه - سندس تخلص نظام هو) ۱۱۹۵ھ ۾ سنڌ آيو، ۽ ۷۶ سالن جي عمر ۾، ۱۲۱۵ھ جو، انتقال ڪيائين.

"در سند چہ فتنہ و بلا شد — گوئي کہ قيامتي بپا شد
چون سند کہ مامن جهان بود — اي آه! چہ گويمت چها شد
هر خانہ بخاک شد برابر — هر صاحب دولتي گدا شد
هر تاجوري برهنہ برگشت — هر ماه سري برهنہ پا شد
تا ناموران بہ بند افتند — سر رشتہء صبر دل رها شد
مادر ز پسر، پسر ز مادر — سر از تن و تن از سر جدا شد
منعم پيء مشت آرد يک سير — سر گردان هر چو آسيا شد
گل رويان را ز خار صحرا — خون کف پاي خود حنا شد
هر پرده نشين کنج عصمت — بي برقعہ و معجر و ردا شد
زرها بہ نثار حفظ جان رفت — جانها بر آبرو فدا شد
رفت از همہ هرچہ درگره بود — زين گونہ فلک گره کشا شد
يک ظلم نہ شد کہ شد دو صد ظلم — يک کار نہ شد کہ کارها شد
بر اهل زمين عجب بلائي — يک مرتبہ نازل از سما شد
دل خون شد زين ستم گري چند — هر چند کہ جملہ از قضا شد
بي ستري طرفہ آه! صد آه! — بر سيدها و پارسا شد
از امت مصطفيٰ چہ ظلمي — امروز بر آل مصطفيٰ شد
امروز پس از هزار و صد سال — احوال عراق رونما شد
جستم چو "نظام" سال تاريخ — از هاتف غيبي ام ندا شد
کاي بندہ اهل بيت بشنو
......کہ سند کربلا شد"

اهو سڄو ملڪي ۽ سياسي پس منظر آهي الهيءَ منيءَ صديءَ جو، جنهن ۾ مير علي شير اکيون کوليون، پليو، پروان چڙهيو؛ تعليم حاصل ڪري، علم جي انتهائي اوج تي پهتو؛ شعر و سخن جو شغل ڪندو رهيو؛ ۽ تصنيف تاليف کي پنهنجو اوڇڻ ۽ اوڇاڻ بڻائي، زندگي بسر ڪندو رهيو. سواءِ انهن چند سالن جي، جيڪي هن ميان غلام شاه وٽ تاريخ نويسيءَ جي عهدي تي گذاريا ـ باقي سڄي زندگي آزاديءَ سان بسر ڪندو رهيو. الهيءَ بادشاه گرديءَ ۾ ڪنهن کي طاقت هئي، جو درباري ملازمت جو بار سر تي کڻي، سازشن ۽ منصوبن ۾ حصو وٺي ۽ خون خرابيءَ، قتل ۽ غارت گريءَ کي اکين ڏسندو رهي.

مير صاحب جي غير معمولي شخصيت ۽ بي پناه صلاحيت جو هن مان اندازو ٿئي ٿو ته الهيءَ سموري دور جي سيني بلائن، آفتن ۽ اندوهناڪين جي هوندي به سندس سڪون قلب ضايع ۽ اطمينان دل غارت نہ ٿيو. هن بزرگ دنيا جهان جي جهڳڙن، ملڪي تباهين ۽ هلاڪت خيزين کي ڏسندي به، سيني ڳالهين کي پس پشت وجهي، اکين کي بند ڪري،

ڪنن ۾ ڪبه ڏني، تصنيف ۽ تاليف جاري رکي؛ ۽ پنهنجي خالص علمي ۽ ادبي زندگيءَ کي برباد نه ڪيو، ۽ ۱۲ ورهن جي زندگيءَ کان وٺي جهان ڇڏڻ واري سال کان هڪ سال اڳ تائين، برابر دماغ ۽ قلم هلائيندو آيو، ۽ هزارن ورقن جو عظيم الشان ادبي ذخيرو سنڌ جي آئينده نسلن لاءِ ڏئي ويو.

سير و سفر: مير صاحب جي سموري زندگي سراسر علمي هئي. تنهنڪري پائنجي نو تـه هن پنهنجو وقت، دنيا جي پين مشغلن ۾ ڪونه وڃايو، ۽ گهڻو ڪري گهر ۾ رهي، تصنيف تاليف ڪندو رهيو- سواءِ هڪ معمولي وقفي جي، جنهن ۾ هن ڪي نامعلوم سببن ڪري سورت، چاڻ ننگر ۽ پڇ جو سفر درپيش آيو.

"تحفة الڪرام" (ج ۲، ص ۳۳) ۽ "مقالات الشعرا" مان معلوم ٿئي ٿو تـه ۱۱۶۰هه ۾ هو سورت ويو، جتي مير سعد الله سورتي، ۽ ان جي فرزند مير عبدالوالي "عزلت" سان سندس ملاقات ٿي؛ ۽ انهيءَ سفر ۾، چند پين اهل علم بزرگن سان بـه سندس صحبتون ۽ رهاڻيون ٿيون - جهڙوڪ "رضائي" شاعـر سورت کـان لاهري بندر تائين ساڻس پيڙيءَ ۾ گڏيو آيو ("مقالات الشعرا" ص ۱۰۹): محمد اڪرم اصل ٺٽي جو شاعر هو، ليڪن سندس زندگي دهلي، دکن، ۽ سورت ۾، مختلف سرڪاري منصبن تي گذري - مير صاحب جڏهن سورت کان وطن واپس ٿيو، ان وقت محمد اڪرم بـه ساڻس گڏيو آيو؛ واٽ تي پيڙو، ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون، طوفان جي گرداب ۾ ڦاٿو، ۽ اهڙي نااميديءَ جي حالت ٿي، جو مير صاحب ان کي "حادثهءِ عظيم" تصور ڪندي لکي ٿو:

- "ڪه خلاصي از آن تهلڪه محض بفضل مفضل حقيقي صورت بست".

انهيءَ مصيبت ۾ محمد اڪرم هيئيون شعر حسب حال چيو:

درميـان آب و آتـش همچو گـل   ڪشتيِ اميـد مـا دارد شنـا
گر نـه فضل حـق نمايـد رهبري   نيست مخلص از چنين جوش بـلا

("مقالات الشعرا" ۳۴)

"تحفة الطاهرين" جي مصنف شيخ محمد اعظم ٺٽويءَ جي ملاقات بـه ساڻس سورت ۾ ٿي. اهو بزرگ بـه انهيءَ زماني ۾ صورت منجهه مقيم هو.

چاڻ ننگر عرف اسلام آباد کي بـه مير صاحب انهيءَ سفر جي دوران ۾ ٿي ڏٺو؛ ۽ اتي ئي سندس ملاقات محمد عاقل "ابلد" جهوناڳڙهيءَ سان ٿي، جيڪو صاحب شاعر، ۽ ٺٽي جي ميان ابوالقاسم جو شاگرد هو. ("مقالات الشعرا" ۲۶)

اهڙيءَ طرح غالباً ساڳئي سفر ۾، جڏهن سيد صاحب پڇ ننگر ويو، تڏهن سندس ملاقات هڪ ايراني شاعر "هوشيار" صفاهانيءَ سان ٿي، جيڪو پوءِ ٺٽي بـه آيو، ۽ اتان وري هندوستان هليو ويو ("مقالات الشعرا" ۱۳۱). بندر سورت کان موٽندي، سيد صاحب سان گڏ "مفلس" شاعر بـه پيڙيءَ ۾ همسفر هو، جيڪو سنڌ ڏانهن قلندر لعل شهباز جي زيارت لاءِ ٿي آيو ("مقالات الشعرا" ۲۶۵).

گجرات سان، الهيءَ سفر ڪان پوءِ، مير صاحب جي ڪافي دلچسپي پيدا ٿي، ۽ ان ڪان پوءِ جيڪي بہ خاص واقعا الهيءَ طرف ٿيندا هئا، انهن تي مير صاحب تاريخي قطعا ۽ شعر تصنيف ڪندو هو.

نورالدين محمد معروف به مومن خان، ۱۱۷۰هہ گجرات تـي قابض ٿيو، تہ مير صاحب تاريخ چئي:

چو شد نـواب مومن خان بـگجرات   ز ڪفر ڪافـران گـرديد خالي *

۱۱۶۰هہ ۾ بندرسورت جي حاڪم لواب صفدر محمد خان جو پٽ محمد وقارخان فوت ٿيو. مير صاحب هيئين طرح سندس تاريخ ڪڍي:

"فلا خوف عليهم ولاهم يحزنون" †

مطالع جو شوق: مير صاحب جو دور، جيتري قدر سياسي ۽ ملڪي حالتن سبب اونداهو ۽ الدوهناڪ هو، اوتري قدر علمي ۽ ثقافتي لحاظ سان روشن ۽ خوشگوار هو. هڪ ئي وقت سوين مدرسا علم آموزيءَ لاءِ آباد هئا؛ هرهڪ گهراڻو ۽ هرهڪ فرد علم جو مرڪز ۽ منبع هو. هر علم دوست جي اوطاق ۽ بيٺڪ "اڪيڊميءَ" جو ڪم ڏيندي هئي. هرهڪ عالم، اديب ۽ شاعر وٽ، جدا جدا ڪتبخانا هوندا هئا. گهرن ۾، اوطاقن ۾، رستن تي، دڪانن ۾ ۽ بازارن جي چوراهن تي، علم پرورن جون ملاقاتيون، صحبتون، مجلسون ۽ مشاعرا، صبح شام ۽ رات ڏينهن ٿيندا رهندا هئا. هڪ ئي وقت مخدوم محمد هاشم (متوفي ۱۱۷۴هہ)، مخدوم محمد معين (متوفي ۱۱۶۱هہ)، مخدوم ضياءالدين، ميان نعمت الله، ميان محمد صادق، آخوند محمد شفيع، ۽ آخوند ابوالحسن جهڙا يـگانهء روزگار عالم، ۽ مير "محسن" (متوفي ۱۱۶۳هہ)، غلام علي "مداح"، بـالچند "آزاد"، شيوڪ رام "عطارد"، شيخ محمد محفوظ "سرخوش"، غلام علي "مومن"، محمد پناه "رجا"، مير ابوالبقا "بهرورعلي" ۽ مير ابوتراب "ڪامل" جهڙا نغزگو شاعر ٺٽي جـي شهر ۾ موجود هئا، جن مان هرهڪ پنهنجي دور جو "غزالي" ۽ "دواني"، "سعدي" ۽ "الوري" هو.

اهـي سڀ بـزرگ پـاڻ صاحب تصانيف ۽ صاحب دواويـن هئا؛ انهن مـان هرهڪ کي جدا جدا ڪتب خالو هوندو هـو، جنهن مان نہ فقط پاڻ فائدو وٺندا هئا، بلڪ دوست احباب بہ وقت بوقت استفادو ڪندا رهندا هئا؛ انهن مان هرهڪ بزرگ جي اوطاق "دارالمصنفين" ۽ "ندوة المصنفين" هولدي هئي؛ ۽ هرهڪ استاد ۽ عالم جو مدرسو، "دارالعلوم ديوبند" ۽ "لدوة العلوم" هو.

---

* لواب مومن خان جا عدد ۸۳۶ ٿيا، ان ۾ گجرات جا ۶۲۴ ملائبا تہ ۱۴۷۰ ٿيندا، ڪفر جا ۳۰۰ عدد وقع ڪبا تہ سال ۱۱۷۰هہ برآمد ٿيندو "مقالات الشعرا". ص ۵۴۱

† "مقالات الشعرا" ص ۲۸۷

مير علي شير کي اهڙا معاصر مليا: الهيءَ قسم جا همعصر شاعر مليا: ۽ اها علمي فضا ۽ ادبي ماحول نصيب ٿيو. هن علمي صحبتن ۽ ادبي مجلسن جو پورو پورو فائدو حاصل ڪيو. انهن مدرسن ۾ هن علم پرايو: ۽ انهن دارالعلومن ۾ هن عربي ۽ فارسي زبانن تي قدرت ڪامل حاصل ڪئي: ۽ انهن ڪتبخانن جي هرهڪ ڪتاب جي هن ورق گرداني ڪئي: ۽ ڪتابن جي هرهڪ جلد مان هن مطلب ۽ مواد اخذ ڪيو. ڪتبخانا نه فقط هن پين جا ڏٺا، بلڪ خود سندس پنهنجو ذاتي ڪتبخانو ايڏو عظيم الشان هو، ۽ ان ۾ ايترا نادر مخطوطا موجود هئا، جو اڄ به ان جي فهرست ۽ ان جا باقي بچيل ڪتاب پڙهي ۽ ڏسي حيرت وٺيو وڃي ٿي *.

مير صاحب جي مطالعي جي شوق، ۽ ٺٽي ۾ ڪتابن جي فراوانيءَ ۽ دستيابيءَ جو اندازو تڏهن ٿئي ٿو، جڏهن سندس پنهنجي تصنيفن ۾ اهڙن اهڙن ڪتابن جا حوالا پڙهجن ٿا، جن مان اڄ به ڪيترا ناياب ۽ نادرالوجود آهن.

تاريخ فرشته، طبقات اڪبري، منتخب التواريخ، ده سالہ عالمگيري، آئين اڪبري، روضة الصفا، حبيب السير، مراة احمدي، مراة سڪندري، خزانهء عامره، يد بيضا، تذڪرهء واله داغستاني، هفت اقليم امين رازي، ڪلمات الشعرا، مجالس المومنين، وغيره – تاريخون ۽ تذڪرا، تصنيف تاليف ڪندي، مير صاحب جي پيش نظر هئا.

ايراني خواه هندوستاني شاعرن مان ڪيترن جا ديوان مير صاحب وٽ موجود هئا. اهڙي طرح سنڌ جي تقريباً سڀني مصنفين جون تصنيفون به سندس پيش نظر هيون. تاريخ معصومي، طاهري، بيگلر نامه، ترخان نامه، تذڪرة المراد، آداب المريدين، حديقة الاوليا، ڪان سواءِ ڪيترا ديوان ۽ گهڻو ڪري سنڌين جون سڀئي مذهبي تصنيفون سندس مطالعي ۾ رهيون هيون. ”طومار سلاسل گزيده“ تيار ڪرڻ وقت، طريقت جي بزرگن جون گهڻو ڪري سڀئي ملفوظاتيون، ۽ سلسلهء طريقت جون اسناد ڏٺيون هوندئين. ملفوظات مخدوم جهانيان، منهاج العباد- شيخ سعدالدين، تحفة البرره-شيخ مجدالدين بغدادي، بحرالدقائق شافعي، ڪتاب استعداد الاخرة، به انهيءَ ڪتاب جي ماخذن مان آهن.

پنهنجي ايراني بزرگن جون به گهڻو ڪري، سڀئي تصنيفون پڙهيون هوندئين – جيئن ته امير غياث الدين منصور جا تصنيف ٿيل ڪيترا ڪتاب سندس نظر مان گذريا هئا. طبقات ابن سعد جهڙو نادر ۽ ناياب ڪتاب، جيڪو اڄ ڇپجي ڪان پوءِ به ايتري قدر نادرالوجود آهي، جو اسان جي ملڪ جا گهڻو ڪري سڀئي ڪتبخانا ان ڪان محروم آهن، اڄ ڪان ڏيڍ سو ورهه اڳ ٺٽي ۾ مير صاحب جي مطالع مان گذريو، جيئن پاڻ هڪ هنڌ (”مقالات الشعرا“ ۲۱۲) فرمائي

---

* ٺٽي جي ڪتبخانن جون فهرستون، ايليٽ جي قلمن ۾، برٽش ميوزم ۾ موجود آهن. مير صاحب جي ڪتبخاني جا ڪيترا ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ محفوظ آهن.

ٿو ته "٢٥ ربيع الاول ١١٦٩ هه جو، مخدوم ضياءالدين ٺٽويءَ کان، طبقات ابن سعد جو پهريون جلد پڙهڻ لاءِ مستعار ورتم".

مير صاحب جو علمي ورثو

تصانيف: مير علي شير جي زندگيءَ جو مقصد فقط تصنيف تاليف هو، جيئن امين مٿي ڄاڻائي آيا آهيون- هن ١٢ ورهن جي ڄمار ۾ قلم ۽ ڪاغذ کنيو، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين ان کي هٿ مان نه ڇڏيائين. صحيح پتو ڪونه ٿو پوي ته هن ڪيترا ڪتاب لکيا، ليڪن "مقالات الشعرا"، "فهرست ڪتبخانه لنڊن" (برٽش ميوزيم O. R. 2073) ۽ "تحفة الڪرام" (مملوڪ خان بهادر مولوي محمد شفيع، لاهور) مان جن ڪتابن جا نالا ملن ٿا، انهن جو تعداد ٣٣ آهي. ڪيترا ڪتاب اهڙا به هئا، جن جا مسودا نامڪمل رهجي ويا- جيئن پاڻ فرمائي ٿو:

"اڪثر مسودات بهرجا که ماندلد، ماندند." ("مقالات الشعرا" ٢١٣)

١١٧٣ هه ۾ "مقالات الشعرا" تصنيف ڪيائين. ان ۾ لکي ٿو ته

"الي الحال اگر بجمع شعر مي پرداخت تا سي (٣٠) هزار بيت کم و بيش رسيده مي بود".

گويا مٿين سال تائين، جيڪي هن شعر چيو، سو به گڏ ڪونه ڪيائين، ۽ جن جو تعداد ڪم و بيش ٽيهه هزار ٿئي ها. اهڙيءَ طرح ١١٧٣هه، کان وٺي ١٢٠٢ هه تائين، ٢٨ سال پوءِ به، اهو سلسلو جاري رکيائين: خبر نه آهي ته ان مان ڪيترو ضايع ٿيو ۽ ڪيترو بچيو. بهرحال جن ڪتابن جا نالا معلوم ٿيا آهن، يا ڪتاب دستياب ٿيل آهن، انهن جو ذڪر سال تصنيف جي ترتيب سان هن هيٺ ڪجي ٿو.

(١) "ديوان علي شير"- (١١٥٢هه): ٻارهن ورهن جي ڄمار ۾ هي ديوان مرتب ڪيائين، جنهن کي نامعلوم سببن ڪري درياه ۾ لوڙهي، ايندڙ ٻه سال، ٥٣-١١٥٣ هه، شعر چوڻ ڇڏي ڏنائين؛ هن ۾ نالو تخلص طور استعمال ڪندو رهيو.

(٢) "مثنوي شمع از قدرت حق"- (١١٦٥ هه): مثنويءَ جو نالو تاريخي آهي- سال تصنيف ١١٦٥ هه ان مان بر آمد ٿئي ٿو. انهيءَ مثنويءَ جو ڪوبه نسخو موجود نه آهي. پاڻئي ٿو ته مثنويءَ ۾ ڪو قصو بيان ڪيل آهي. "مقالات الشعرا" ۾ لمونتا چند شعر ڏنا ويا آهن، جن مان مٿيون قياس ٿئي ٿو:

-در تعريف بر دکان لشستن آن جوهري پسر-

پسر چون دکاندار شد در ديار چو خورشيد اندر حمل بست بار
کفش بر ترازو چو گشتي فرو قمر در ترازو مکان يافت گو

ـ قطعات لعل امالت فقرا را جوهري پسر در ستون مخفي ساخته ـ

ستون گشته کان بدخشان سپس — بر و رشک بر وي بسي کان سپس
چو در راستي بوده با استوار — شده زادگانِ خورش در کنار

(۳) "مثنوي قضا و قدر" ـ (۱۱۶۷ هـ): "گل از بهار قضا" مان اهو سال تصنيف بر آمد ٿئي ٿو. ڪوبہ نسخو موجود نہ آهي. "مقالات الشعرا" ۾ هيٺيان اقتباس ڏنل آهن:

ـ در صفت کشمير ـ

خور اندر سبزه زارش شپره وار — نيارست آنکه بيند روى انوار
گر آيد بالمثل مه در زمينش — کند گلچين غلط با ياسمينش
ببوي بوي شبويش زهر باد — گل خورشيد گيرد غنچگي ياد
گهي تقرير وصفِ زعفران زار — لب از خنده نيابد راه گفتار
ز بس سترقش بازادي علم شد — ثمر در نخلهايش وقف هم شد
طلاي آفتاب آنجا است پر غش — ز بش در بوتهٔ گل ديده آتش
تونگر گردد آن کو بار دارد — گلستانش گل دينار دارد

ـ در صفت خوبرويان چين ـ

ز روي گلرخانش چشم خورشيد — ز بس گستاخ بين افتاد جوشيد
ز گفتارِ ملاحت ريز خوبان — بگيرد عندليب آتش بدامان
ز نورِ جبهٔ شان حسن آداب — نمايد همچو در مينا ميء ناب
مه نو تا بہ ابرو يافت نسبت — همي بالد بخود از فرط بهجت
مگر دست قضا از صنع ايزد — لطافت جمله اندر ساعدش زد
ز روي بيت صدرِ شان توان يافت — معاني را کہ اندر دل همان يافت
نهد ار پشت بر ديوار چون مست — توان دريافت نقش او چه چيز است
گهي نظاره خوبيءِ هر ماه — تماشائي بر آرد الله الله

ـ صفت هند و نغمہ نوازان هند ـ

بپا کوبيء رقاصان مهوش — فتد نظاره را نعل اندر آتش
صلاي باده نوشي اندر و عام — بود خورشيد آنجا صورت جام
مدام اندر وي از صافيء مهتاب — مه نو هر شب افزايد ميء ناب
مگو اختر کہ رخشانند هر شام — خم گردون شراب انداخت در جام
بهار نشئه سر شار دارد — سرود آنجا عجب بازار دارد
هر آنکو بسته آهنگ حجاز ست — لجام توسنش از تار ساز ست
دف خورشيد اندر دست زهرش — به پيش مطربش کمتر ز مهرش
بهر محفل کہ نا و نوش دارد — هوس بر سير پا بر دوش دارد

— در وصف مصر و تعریف عمارتهایش —

وزد بادش اگر از جانبِ آب | حباب از یاسمین گیرد فزون تاب
هوایش گر بروی هجر آید | ز شاخِ خشک مرجان گل بر آید
بدوش مشرق اندر وقت تعمیر | فلک مي ریخت آهک از تباشیر
ازان خورشید بر کف رعشه دارد | که خواهد دستي از بامش بر آرد
که گچکاري از خورشید تابان | ستاند پنجه رازش دستگردان
بهر خشت عمارتهاش خورشید | براي اقتباسِ نور بوسید
کمانِ طاقش از قوسِ قزح ساخت | رواقش را چو بنّا منشرح ساخت
بود مهتاب آنجا آهکِ کرم | سفیده صبح از خاکش کشد شرم

— رسیدن از خشکي بدریا و صفت آن —

دگر راهِ شتابیدن چو طي شد | بجمله احتیاجِ کشتيء شد
بلي کشتي گدایان را ضرور است | که فاقه را بدو راهِ عبور است
مسافر را برطب و یابس است راه | ز خشکي باز دریا گشت دلخواه
غبارِ ماندگي بست ابر در دل | کنارِ بحر ماندم پاي در گل
چه بحر آن کز کمالِ پاکيِ رنگِ | نهنگ چرک را زد قافیه تنگ

(۴) "لو آئین خیالات" — (۱۱۶۹ هه): انهيءَ ٽالي مان سال تصنیف بر آمد ٿئي ٿو، اهو ڪتاب نثر ۾ آهي. ڪوبہ نسخو موجود نہ آهي، جنھنڪري معلوم نہ ٿي سگھيو تہ ڪتاب ڪھڙي موضوع تي هو.

(۵) "مثنوي قصہء کامروپ" — (۱۱۶۹ هه): هيءَ مثنوي بہ گم آهي، "مقالات الشعرا" ۾ لکيل آهي تہ تخمیناً ٽي هزار بیت منجھس آهن، ۽ ۱۱۶۹ هه ۾ تصنیف ڪيائین. "مقالات الشعرا" ۾ انهيءَ مثنويءَ جا هيٺيان اقتباس ڏنل آهن، جن مان نوعیت ۽ انداز معلوم ڪري سگھجي ٿو:

تا قدم از ارض رضاعت کشید | پایهء قدرش بعلیین رسید
قبضهء قدرش چو کمان گیر شد | ناوکِ دستش بفلک تیر شد
بخت بلندش نہ شمارد یکي | بلکہ کند سهو کہ جم بود وکي
بازوي قدرت چو فشردي بہ تیغ | زهرهء رستم بزدي ژیغ ژیغ

— در صفت چترمن مصور —

کز قلم مو چو کشد مشکل باغ | لالہ ز شنجرف پر آرد ایاغ
آب گهر در صدفش داشت جا | تا ورق سبزه نماید طلا
غنچهء تصویر وي از بوي فرح | رایحهء خلد برین راست شرح
بر لب تصویرش حرفِ نشاط | گل کند از گوشهء صحنِ بساط

گر بمثل در کشود شکل آب نقطهٔ سهو قلمش دان حباب

ـ صفت صیدگاه مینولشان ـ

آهکش از پرتو مه پیش تاب در کچش آمیخته رنگ سحاب
خشت بزانش بی حسن النظر بسته لمودلد خمیر گهر
مخمل سبزه به هجو می که آب راه لمی یافت ببالین خواب
بر لب هر جدولش از موج آب نقش لشاط ابدی داشت تاب
بلبلش از لغم سرائی فرح از پی سپارهٔ گل بسته شرح
فاختهٔ زاهد مشرب دران داشت بلب آیهٔ کوکو روان
حاجیٔ قمری ز پئی طوف سرو خواسته احرام ز بال تذرو
پیر عصا در کف زلبق بنام داشت بصحن چمن آنجا خرام
موی دماغش ز بس آشفته بود بینیٔ وا کرده سخن می نمود
از گل شب بوش گل آفتاب گریه همی خواست کند بوی آب
باد صبا داشت درو زرگری سکه همی زد بزر جعفری

ـ در شکستن جهازات بطوفان ـ

یوسف مه رفته ته قعر چاه یونس شب حوت گرفته پناه
فتنه بپا خواسته در رنگ باد جوش زده بحر که طوفان فتاد
آتشی افروخت منقل حباب سوخته هر خار و خسی را بر آب
ماهیٔ موج از اثر برق باد سینهٔ خود را بشرر بر لهاد
جامه به تن چاک زده لا خدا رفته ز سکان سکون جمله را
در کف ملاح ز بادی چنان پنبهٔ حلاج شده بادبان
دیدهٔ گرداب ز بس کور بود در طلب مردم پرشور بود
خورد شد آن جمله کشتی بر آب در نفسی همچو سفال حباب
مردم خشکی همه آبی شدند در چه آن بحر شتابی شدند

ـ درصفت جنگ ـ

صور صرافیل دمیده چو لائی مغز هژبران بچکیده ز نائی
بسکه بپا گشت دم گاو دم گاو زمین و فلک الداخت سم
در کف هر برگ تبیره زنان خون یلان بسته چو بیره زنان
بحر ستیز آنکه طوفان گرفت پنجهٔ خورشید ببحران گرفت
تیر فلک ریخت برلگ خدنگ کاهگشان پا زده در لیسر لنگ
از در شمشیر چو هر وار شد هر طرف از زخم بهم غار شد

مغز پراگنده شد از عطسه تیغ   در سر پیکار کنان بید ریغ
گشت بپا تاکه طرید ستیز   جان به بر رستم شد ریز ریز
هر طرفی خاست ترلکا ترلک   پنجه خورشید شده پر خدنگ
شور چقا چاق لهنگ خدنگ   ریخت همی مغز دماغ پلنگ
بسته بخون بود پلان را مگر   لاله صفت کرده سپر در سپر

— صفت مبارزت لانک چند جوهري —

تیغ بکف لانک چند جوهري   بود چو الماس پي جان جري
تابزدي از سر غصه طريد   لعل ز فيروز همي شد پديد
داشته تيغش عمل كهربا   بهر خسيسان بجان در بلا

— صفت رزم دهنتر طبيب —

دهنتر آنجا كه فشردي قدم   تيغش مي جسته زكف دم بدم
شربت مرگ از كف او موجزن   بوده پي نوش عدو در زمن

— صفت جنگ رس رانگ كلاونت —

كرده چو رس رنگ سوي رزم راه   جسته ز چنگش اجل آلجا پناه
گوش مخالف ز طريدش بخست   تيغ دو دستي بزدي همچو مست
كرده بقالون شجاعان نبرد   از سر مردان چو اجل ريخت گرد
گرز گران در كفش از پردلي   زمزمه خوان بود به لقش بلي

— صفت لبرد چترمن مصور —

چترمن آنكه شدي رزم جو   پاي عدو بود گو اندر فرو
در كف او مانده عدو نقش وار   بلكه چو تصوير بديوار يار
صفحه صحرا زكفش رنگ بست   بسكه سران سپه اندر شكست

— در فتح شاه وهزيمت دشمن —

شير علم ديده چو روباه شد   بود ز جان سير بلا خواه شد
پرچم اقبال شه از باد فتح   ترجمه مي بست باسناد فتح

(٦) "ديوان قال غم" – (١١٤١ هه): ديوان جو اهو تاريخي نالو آهي. منجهس غزل، قصيدا، مخمس، ترجيع بند، وغيره سڀئي اصناف سخن موجود هئا. ۽ هزار شعرن جو هي مجموعو به زماني جي دستبرد تباهه ڪري ڇڏيو.

(٧) "ساقي نامه" – (١١٤٣ هه): "ساقي نامه" جو انداز هي آهي:

بيا ساقيا زان مي ناب ده   بلب تشنگان يكدمي آب ده
كه در آتشم از خمار شراب   باتش ز آتش توان داد آب

شب و روز در فکر آنم کہ کي — شود جان اين مرده دل باز حي
گروهي کہ رفتند زين تيره خاک — ندانم چہ کردند باجان ِ پاک
وضو را باب ِ عنب مي کنم — نماز ِ سر ِ شام و شب مي کنم
همي بينم از دور محراب جام — کہ پيشش صراحي است اندر قيام
باين قائم الليل دارم شروع — کہ در سجده افتم ز بعد ِ رکوع
موذن چو گلبانگ حي در زند — صراحي در جام ِ مي در زند
در اخلاص مي چار قل بر زبان — چو مينا دهم روح گريہ کنان
مناجاتيان تا نيابند راه — بکوئي خرابات بردم پناه
مغني نواي کہ مستي دهد — رهي زن کہ ذوق الستي دهد
چو در کاسہء سر اندازيم آب — لبم تر نمائي ز موج ِ رباب

(۸) "واقعات حضرت شاه" - (۱۱۷۳ هـ): هن جو ذکر بہ "مقالات الشعرا" ۾ آيو آهي، جنهنکري پائنجي ٿو تہ ۱۱۷۳ هہ کان اڳ جي تصنيف آهي. هن مثنويءَ ۾ هڪ هزار شعر هئا. نسخو ڪوبہ موجود نہ آهي. نالي ۽ هيٺين اقتباسن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءَ مثنوي ڪربلا جي واقعات ۾ آهي، ۽ منجهس مختلف بحرن ۾ شعر چيا ويا آهن.

مگر هلال کہ يک کشتي است طوفاني — تنور فتنه ز بس جوش کرده عماني
دو نيم گشتہء دل روزگار روز ِ عزا — يکي بزير زمين شد دگر بروي سما
ز بس گريست مجالہ زين مصيبت ِ خون — فتاد ناخن در چشم ارزق ِ گردون
بر از ستاره نباشد بچشم اندهناک — ز ناوک غم گشته مشبک اين افلاک

*　　*　　*

مگر کہ مهر بروي سما نمود طلوع — درين معاملہ چشم مسيح شد نگران

*　　*　　*

دم آبي نبوده جز دم تيغ — مگر از آسمان باريد اين ميغ
لباس ِ چرخ زان گرديد نيلي — کزين جور ِ زمانہ خورد سيلي
برانداز ِ خور از آن رعشہ افتاد — کہ روزي کربلا مي باشدش ياد

(۹) "چهار منزله" - (۱۱۷۳ هـ): مصنف هن مثنويءَ جو ذکر بہ "مقالات الشعرا" ۾ ڪيو آهي، جنهنکري مثنوي ۱۱۷۳ هہ يا ان کان اڳ جي تصنيف پائنجي ٿي. هڪ هزار شعرن جي هيءَ مثنوي بہ گم ٿي وئي. هيٺين اقتباسن مان اندازو ٿي سگهي ٿو:

- در صفت حلقہ بيني -

بروي راست بينش حلقہ ديده — دکان ِ حيرتم بر خويش چيده
کدامي بي ادب پيچيده بر راست — کہ شکل حلقہء بينيش پيداست

تامل کرده تا من خوب دیدم — بروی راست بینی سرکشیدم
سرش گرد دهان یار الحق — طلوع آفتابست این ز مشرق

- در شکایت زمانه -

مرا از بی زری شد آنچه حاصل — ندیده عشر آن قارون ته گِل
مر او را کرده زر مردود ایزد — منم از بی زری در مردمان بد
بسی از دوستان در بی زری ام — همین رانند اندر زرگری ام
همه اخوان بحق اخ نویسند — شدم تا بینوا اخ اخ نمایند
کلیم الله بفرض آید اگر باز — از بن قارون سرشتان نیستش ساز
کسانی که چنین کالا کشیدند — مگر از خالهء خالا کشیدند

(١٠) "تزويج نامهء حسن وعشق" - (١١٧٤ھ): هي ڪتاب ب ١١٧٤ھ کان اڳ جي تصنيف آهي - نہ نسخو موجود آهي نہ اقتباس، جنهن مان ڪتاب جي مضامين جو اندازو ڪري سگهجي. البتہ پاڻ لکي ٿو تہ هن ۾ مقفيٰ ۽ مسجع نثر لکيو ويو آهي. عنوان مان معلوم ٿئي ٿو تہ حسن ۽ عشق جي ميلاپ ۽ معاملات تي ادبي طور طريقي ۾ خيال آرائي ڪئي وئي هوندي.

(١١) "اشعار متفرقہ درصنايع و تاريخ" - (١١٧٤ھ): هي هڪ جدا مجموعو، چاڻايل سال تائين مرتب ڪيو هئائين، جنهن ۾ تاريخي قطعا ۽ صنايع جا اشعار، هڪ هزار جي تعداد ۾ هئا. اهو نسخو بہ گم آهي.

(١٢) "بوستان بهار" - (١١٧٤ھ) معروف بہ "مڪلي نامہ": "بوستان بهار تازهء دل" مان سال تصنيف برآمد ٿئي ٿو. مڪليءَ جي منظرن ۽ مقبرن تي هن ۾ نظم ۽ مقفيٰ نثر ۾ شاعرانہ خيال آرائي ڪئي وئي آهي. هن جو مسودو سنڌي ادبي بورڊ ۾ مصنف جي خط ۾ محفوظ آهي. هي رسالو هن مضمون سان گڏ شايع ٿي رهيو آهي، تنهنڪري تفصيل آئنده صفحن ۾ ڏسڻ گهرجي.

(١٣) "مقالات الشعرا" - (١١٦٩ھ): مصنف لکي ٿو تہ ١١٦٩ھ ۾، جڏهن هو "مثنوي ڪامروپ" لکي رهيو هو، ان وقت کيس هن بيش بها تذڪري لکڻ جو خيال پيدا ٿيو. الهيءَ سال هن لکڻ شروع ڪيو، ۽ پنجن سالن جي ديده ريزيءَ ۽ محنت بعد ١١٧٤ھ ۾ جوڙي تيار ڪيائين. تالي مان اختتام جو سال نڪري ٿو، ۽ جيڪڏهن ان مان ٥ عدد گهٽ ڪبا تہ تصنيف جي شروعات جو سال ١١٦٩ھ معلوم ٿيندو. سنڌ جي فارسي گو شاعرن تي الهيءَ کان اڳ ڪوبہ تذڪرو ڪونہ هو. اهو ئي پهريون ڪتاب آهي، جنهن مان سنڌ جي فارسي ادب جي تاريخ معلوم ڪري سگهجي ٿي. مير صاحب سنڌين کان سواءِ، هن ۾ الهن شاعرن جو بہ ذڪر ڪيو آهي، جيڪي سنڌي النسل نہ هئا، بلڪ ٻاهران اچي سنڌ ۾ رهيا،

يا سفر ڪندي سنڌ مان اچي لا لکهائو ٿيا. هن تذڪري لکڻ ڪري، مير صاحب جو سنڌ تي اهو احسان عظيم آهي، جنهن جي بار ڪان سنڌي قيامت تائين آجا ٿا ٿي سگهن. مصنف جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل اسخو، سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي، ۽ هڪ لسخو برٽش ميوزم ۾ به (ADD2I, 589) آهي، جيڪو ١٢٣٦هه ۾ مير مراد علي خان لکرايو. انهن ٻنهي لسخن جا لقل مون وٽ آهن؛ انهن ڪان سواءِ ٻيو ڪو به نسخو موجود نه آهي.

(١٤) "تاريخ عباسيه"- (١١٧٥هه): ميان غلام شاه ١١٧٥ ۾ مير صاحب کي ڪلهوڙن جي تاريخ لکڻ لاءِ مقرر ڪيو. معلوم نه آهي ته مير صاحب ڪهڙن سببن ڪري ان کي مڪمل نه ڪيو، ليڪن ٽئي جي ڪتبخانن جي فهرست، جيڪا برٽش ميوزم ۾ (O.R.2073) آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب جو گهڻو حصو لکجي چڪو هو. فهرست لگار لکي ٿو ته

"تاريخ عباسيه" اعني در بيان ميان صاحبان ڪلهوره از ابتداي آمدن شان در سند، مع تحقيقات لسب اوشان، و تقرر زمينداري آن فرقه در سند، و بدست رسيدن بالها حڪومت سند، و احوال و واقعات آن ايام، سيد علي شير قانع مرحوم در لظم و نثر تاليف و تصنيف ڪرده، و مسوده ناتمام، از هردو در ڪتابخاله موجود ـ نسخه لظم قريب بيست هزار ابيات."

(١٥) "تاريخ عباسيه"-(١١٧٥هه) مٿين اقتباس مان معلوم ٿئي ٿو ته هن جو نامڪمل لسخو به مير صاحب جي ڪتبخاني ۾ موجود هو، ۽ ان ۾ ويهه هزار اشعار هئا. پالئجي ٿو ته دستور مطابق اها تاريخ "شاه نامه" جي طرز تي ساڳئي ئي بحر ۾ لکي وئي هوندي. افسوس آهي جو هنن ٻنهي ڪتابن جا لسخا تلف ٿي ويا؛ ورله الهيءَ دور جي تاريخ تي اهي ٻئي تاريخون مستند ماخذ جو ڪم ڏين ها. جنهن صورت ۾ مير صاحب الهيءَ دورجي تاريخ تي جداگاله ڪتاب لکي رهيو هو، تنهنڪري "تحفة الڪرام" ۾ ڪلهوڙن جو ذڪر لهايت سرسري محض هن ڪري ڪيو اٿس ته

"ذڪر شان در طبقه علحده ميگردد، و بنابر مزيد فائده و اداي حقوق لمڪ ذڪر از اصل مع بيان بزرگان اين سلسله مجملاً گذارش ميڪند".

(١٦) "تحفة الڪرام"- (١١٨١ هه) "مقالات الشعرا" ڪان پوءِ مير صاحب هي ٻيو ڪتاب معرڪي جو لکي، سنڌ ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ اهل علم مائهن تي، عظيم احسان ڪيو. ڪتاب ٽن جلدن ۾ هيٺين طرح ورهيل آهي:

جلد پهريون ـ انبيا، حڪما، بادشاه ۽ خلفاء اسلام جي حالات ۽ تاريخ ۾- چنانچه ٻئي جلد جي ابتدا ۾ بيان ڪندي لکي ٿو ته

"از تاليف مجلد اول تحفة الڪرام مشعر حالات خلاصه موجودات البيا و اوصيا، و حڪما، و خلفا و سلاطين فراغت يافته".

مطبوع نسخي ۾ جيڪو ٻيون جلد آهي، سو حقيقت ۾ "تحفة الڪرام" جو ٻيون جلد نه آهي، بلڪ تاريخ "مراة احمدي" جي ٻئي جلد جا ٨٦ صفحا "تحفة الڪرام" جي عنوان سان ڪنهن ڇپائي ڇڏيا آهن. "مراة احمدي" ١٣٠٧هه ۾ مطبع فتح الڪريم بمبئي ۾ ڇپيو، جنهن جي ساڳئي ڇاپي جي ٨٦ صفحن کي علحده ڪري غالباً ساڳيءَ پريس وارن، ان تي "تحفة الڪرام" جو نالو لکي، ٻين جلدن سان پيوست ڪري ڇڏيو آهي.

ٻئي جلد کي ستن اقليمن ۾ ورهائي، ۽ هر هڪ اقليم جو تاريخي احوال ڏيئي، ۽ ان جي هر هڪ شهر جي بيان ڪرڻ بعد، انهيءَ شهر جي مشاهيرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مير صاحب اگرچ لکيو آهي ته هن متقدمين ۽ متاخرين جون تصنيفون ڏسي، پڙهي ۽ پوءِ اهو جلد مرتب ڪيو آهي؛ ليڪن پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته امين رازيءَ جي "هفت اقليم" کي هن بنياد بنايو آهي، ۽ مضمون کان سواءِ ترتيب به ساڳي رکي اٿائين؛ اهڙيءَ طرح ٻئي نمبر ۾ "حبيب السير" ۽ "مجالس المومنين" تي هن مدار رکيو آهي؛ چنانچه پنهنجي بزرگن جي حالات جي سلسلي ۾، بنا حوالي جي سموري عبارت، لفظ بلفظ "مجالس المومنين" جي نقل ڪري ويو آهي - جيڪو طريقو تقريباً سڀني متوسطين خواه متاخرين جو هو.

مطبوع نسخي ۾ ٻيو جلد سنه ١٣٠٤هه ۾ غالباً بمبئي مان شايع ڪيو ويو آهي.

ٽيون جلد حقيقت ۾ "تحفة الڪرام" جو نهايت قيمتي آهي، ۽ سنڌ جي تاريخ تي گويا "انسائيڪلوپيڊيا" جي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ جلد جي ابتدا ۾، سنڌ جي تاريخ شروع کان ڪلهوڙن جي زماني تائين بيان ڪئي ويئي آهي؛ ۽ ان کان پوءِ سنڌ جي شهرن جو احوال، ۽ ان ۾ رهندڙ مشاهيرن جو تذڪرو آهي؛ آخر ۾ ٺٽي ۽ ان جي مشاهيرن جو مفصل ذڪر ڪيو ويو آهي. مير صاحب تاريخ جي سلسلي ۾ "چچ نامه"، "معصومي"، "طاهري"، بيگلر نامه"، ۽ "ترخان نامه" کي ماخذ بنايو آهي؛ البت مشاهيرن جو تذڪرو، ۽ سنڌ جي قديم شهرن جي تاريخ تي، هن جيڪا تحقيق ۽ تلاش ڪئي آهي، اها قابل داد ۽ اڻ وسرڻ جوڳي آهي. حقيقت ۾ محنت ۽ زحمت برداشت ڪرڻ ۾، مير صاحب ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن اڄ کان پونا ٻه سؤ ورهيه اڳ، مير صاحب اهو مواد گڏ نه ڪري وڃي ها ته هوالد مشاهيرن جي تذڪري، ۽ شهرن جي تاريخ جا سڀئي پهلو، اڄ اسان جي اکين کان پوشيده، بلڪ سڄي ثقافتي ۽ علمي تاريخ گم هجي ها.

مطبوع نسخي جو ٽيون جلد مطبع ناصريءَ دهليءَ ۾ ڇپيو آهي؛ ۽ تقريباً انهيءَ ئي سال جو ڇپيل آهي، جنهن سال ۾ ٻيو جلد شايع ٿيو.

مير صاحب ١١٨١هه ۾ "تحفة الڪرام" جو ٽيون جلد ختم ڪري، هيٺيون اختتامي قطعو لکيو:

شڪر خدا ڪه تذڪرهٔ "تحفة الڪرام" — اندر سه جلد يافته تزئين اختتام
هر جلد اوست روضهٔ اخبار دلڪشا — نظاره ڪيش هفت شود ديده شادڪام

«قانع» اگرچه نیست سزا وار ذکر خیر | لیکن بفیض اهل خبر یافت این مرام
باشد کنند اهل دلش یاد بعد مرگ | یعني ک یادگار لکو ماند مستهام
سال تمامیت چو نمود از خرد سوال | اینک چه «منتخب» ز دل آمد مرا پیام

– ١١٨١ھ

شکر خدا ک یافت تزئین التخاب | این «تحفة الکرام» بآئین التخاب
سال تمامیت چو نمودم ز دل سوال | هاتف زده ندا ک «نو آئین انتخاب»

١١٨١ھ

مصنف جو پنهنجو دستخطي نسخو، لاهور جي خان بهادر مولوي محمد شفیع صاحب وٽ آهي؛ ۽ برٽش میوزم ۾ جیکي ٻہ نسخا مصنف جي پنهنجي خط جا آهن، الهن جي فوٽوگراف ڪاپي مون وٽ آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مصنف ١١٨٨ھ تائین اضافا ڪندو رهیو آهي.

(١٧) «اعلان غم» – (١١٩٢ھ): هن ڪتاب جو نالو ایلیٽ واري فهرست ۾ ملي ٿو، ۽ لاهور واري تحفة الکرام جي سر ورق تي بہ میر صاحب جي تصنیفات ۾ هن جو نالو موجود آهي. فهرست نگار تفصیل هن طرح ڏنو آهي: ٣٥٦ صفحا، في صفحو ١٣ سٽون؛ ١١٧٣٢ شعر؛ تالیف ١١٩٢ھ، بخط مصنف. هن مثنويءَ ۾ لبین جي مصیبتن ۽ شهیدان ڪربلا جي تڪلیفن جو ذڪر ڪیو ویو آهي. هن وقت تائین ڪوبہ نسخو دستیاب ٿي ڪونہ سگهیو آهي.

(١٨) «زبدة المناقب» – (١١٩٢ھ): هن ۾ خلفاء راشدین، ۽ حضرات اثنا عشر جا مناقب آهن. ایلیٽ جي فهرست نگار هن طرح تفصیل ڏنو آهي: صفحا ٣٦٢، في صفحو ١٧ ۽ ٢٠ سٽون؛ ١٢٠٠ شعر؛ تصنیف ١١٩٢ھ – بخط مصنف. لاهور واري نسخي جي سر ورق تي بہ هن ڪتاب جو نالو موجود آهي.

(١٩) «مختار نامہ» – (١١٩٤ھ): مختیار ثقفيءَ جي حالات ۾ میر صاحب هيءَ مثنوي لکي. فهرست نگار هیئن طرح تفصیل ڏنو آهي: صفحا ٢٠٨، في صفحو سٽون ١٣-٣٦؛ جملہ اشعار ٧ هزار؛ سن تالیف ١١٩٤ھ. جنهن نسخ جو ذڪر ایلیٽ جي فهرست نگار ڪیو آهي، اهو ئي ساڳیو نسخو هن وقت سنڌي ادبي بورڊ جي ملڪیت آهي.

پهریون شعر هي آهي:

بنام جهانداور ڪردگار | ک بر قدرت اوست مختارکار

آخري شعر اختتام جي تاریخ جو آهي.

(٢٠) «اصاب البلغا» – (١١٩٨ھ): میر صاحب «قاموس» جي طرز تي، هي ڪتاب نهایت عجیب و غریب، ۽ انتهائي محنت ۽ تحقیق سان لکیو آهي. هیٺین چند عنوانن سان ڪتاب جي مواد جو اندازو ڪري سگهجي ٿو:

(۱) علم طب و متعلقات او؛ (۲) اسماء اعضا؛ (۳) اسباب غـذا؛ (۴) ذکر آب و زمين؛ (۵) اجناس غلہ؛ (۶) اقسام سبزي و بقول؛ (۷) موسم کـاشت؛ (۸) ذکرلحوم؛ (۹) ذکر شير و متعلقاتش؛ (۱۰) عطريات و عقاقير؛ (۱۱) طعام؛ (۱۲) اقسام فواکہ؛ (۱۳) آلات و ادوات طبخ؛ (۱۴) اقسام پـلاء؛ (۱۵) اصناف قليہ؛ (۱۶) بريـانـي و غيران؛ (۱۷) اقسام آش؛ (۱۸) اقسام کشک؛ (۱۹) اقسام آچـار؛ (۲۰) اقسام خاکينہ؛ (۲۱) اقسام حلويات و ماليدہ؛ (۲۲) الوان نـان؛ (۲۳) اوقات طعام خوردن؛ (۲۴) حيوانات پوستينہ؛ (۲۵) چـرم دوزي و آلات آن؛ (۲۶) لباس پشميني؛ (۲۷) لباس نفيس پشمينہ؛ (۲۸) آلات ندف؛ (۲۹) آلات جولاهي؛ (۳۰) الوان اقمشہ و اجناس آن؛ (۳۱) صباغي و الـوان آن؛ (۳۲) اقسام کسوات؛ (۳۳) پاپوشها؛ (۳۴) اقسام متفرق جامها؛ (۳۵) آلات درزي و کشيدہ کـاري؛ (۳۶) در عمارات؛ (۳۷) درودگـري؛ (۳۸) الوان عمارت زمستانـي و تابستان؛ (۳۹) لوازم خانہ؛ (۴۰) حيوان خانـہ داري؛ (۴۱) تجملات خانـہ از فـروش و مراکب؛ (۴۲) در بيان طيور؛ (۴۳) لوازم شهريت؛ (۴۴) لوازم ترتيب شهر؛ (۴۵) اهل حرفت؛ (۴۶) تجار و بيع و شراع؛ (۴۷) اسباب حکومت و متعلقات آن؛ (۴۸) مناصب والقاب عهدہ داران؛ (۴۹) تسجيل و دفاتر؛ (۵۰) ضوابط و قواعد در اسماء اصطلاحات؛ (۵۱) الفاظ متعارفہ؛ (۵۲) تـاهل و تناکح و توالد؛ (۵۳) آرائش عروس؛ (۵۴) دامادي و صحبت؛ (۵۵) لوازم مولود؛ (۵۶) ابتداي حمل؛ (۵۷) لوازم طفل؛ (۵۸) بـازيهائي اطفال؛ (۵۹) تعليم و تعلم اطفال؛ (۶۰) اصطلاحات علوم؛ (۶۱) شعر و شاعري؛ (۶۲) آداب دبيري؛ (۶۳) علم لغت؛ (۶۴) قواعد مساحت؛ (۶۵) ضوابط علم نجوم؛ (۶۶) اسماى منازل ماہ؛ (۶۷) تقسيم منـازل بر بـروج؛ (۶۸) سال عـربي؛ (۶۹) عدد ايام سال فارسي؛ (۷۰) مـاههاى بحساب شمس؛ (۷۱) ماههاى سندهي و نامهاى فارسي؛ (۷۲) لوازمات سواري؛ (۷۳) اسلحہ حرب؛ (۷۴) جـانوران شکاري؛ (۷۵) حيوانات؛ (۷۶) طيور خوردني و غير آن؛ (۷۷) تشرب و اقسام آن؛ (۷۸) اوقات تشرب؛ (۷۹) تغني و اوقات آن؛ (۸۰) نغمات اهل فرس؛ (۸۱) بيان سي لحن؛ (۸۲) نـام سـرايندہ و سازها؛ (۸۳) نغمات اهـل هند؛ (۸۴) سياحت و سير؛ (۸۵) صفت جبال؛ (۸۶) لوازم بحار و مراکب؛ (۸۷) جـانـوران آبي و اقسام ماهي؛ (۸۸) حشرات مـوزي و غيرهم؛ (۸۹) اشجار و نباتات؛ (۹۰) اوقات و جهات و اماکنہ.

ڪتاب ۱۸۵ صفحن جو آهي؛ باريڪ شڪستہ خط ۾ اٿس؛ آخر ۾ مصنف لکيو آهي: "کاتبہ و مولفہ روز خميس چهاردهم رجب ۱۱۹۸ هـ".

ڪتاب جي مٿين عنوانن مان مير صاحب جي همہ گير معلومات ۽ تحقيق ۽ تجسس جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ڪتاب ۾ مٿين عنوانن هيٺ نہ فقط عنوان سان متعلق معلومات فراهم ڪئي وئي آهي، بلڪ الهيءَ سلسلي جي سموري لغت بہ ڏني وئي آهي ۽ محاورا بہ ڏنا ويا آهن، جنهن ۾ خود سنڌيءَ جي ڪيترن متروڪ لفظن جو پتو پوي ٿو.

انهيءَ ڪتاب جو واحد نسخو حضرت مولانا محمد ابراهيم صاحب ڳڙهي ياسينيءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي*.

(۲۱) "مثنوي ختم السلوڪ"- (۱۱۹۹ هه): "ختم السلوڪ" سان سال تصنيف نڪري ٿو. هيءَ مثنوي تصوف جي سلسلي جي آهي. ۲۸٦ صفحا، هر صفحي ۾ ۱۰ شعر- مثنويءَ جو پهريون شعر آهي:

من ڪه باشم تا زنم دم از ثنا   چون بلا احصيٰ محمد زد لدا

آخري شعر، جنهن مان سال تصنيف به برآمد ٿئي ٿو، هي آهي:

هاتف اينجا ديه خوش ڪارم چو...   سال وي گفتا بود "ختم السلوڪ"
۱۱۹۹ هه

انهيءَ مثنويءَ جو واحد نسخو- جيڪو مير مرحوم جي پنهنجي خط ۾ آهي- هن وقت ادبي بورڊ جي ملڪيت آهي. مير صاحب مثنويءَ جي پهرين ٽن صفحن ۾، مثنويءَ جي مضامين جي فهرست ڏني آهي، جنهن کي اسان هن هيٺ نقل ڪريون ٿا، جيئن پڙهندڙ مثنويءَ جي اهميت ۽ افاديت جو اندازو ڪري سگهن:

(۱) مقدمه در بيان علم قيام.

(۲) مقاله در بيانِ معرفت حق سبحانهٗ: در آنکه صحت عقل و رويت آيه‌ء سبب معرفت است نه علت معرفت؛ اقوال شيخ در معني معرفت، معني معرفت؛ در خلاف نفس؛ معرفت نفس که علم بيان علم بحق است؛ اقوال شيخ؛ کيفيتها ارتباط نفس بمعرفت الاهي؛ معرفت روح؛ وصف روح اعظم؛ در بيان آنکه آدم مظهر روح کلي ست.

(۳) مقاله در بيانِ توحيد باري: اقوال شيخ؛ توحيد ايماني؛ توحيد علمي؛ توحيد حالي؛ اقوال شيخ؛ توحيد الاهي.

(۴) مقاله در بيانِ تصوف: وجه تسميه؛ تلقين؛ لقب صوفي؛ معني صوفي و متصوف؛ اقوال شيخ در وصف صوفي و متصوف.

(۵) مقاله در بيانِ فقر: فقر و غنا؛ جواب و سوال ابن عطار و جنيد؛ اقوال شيخ؛ تقسيم محققان فقر.

(٦) مقاله در بيانِ توبه: معني توبه و اقسام آن و خصوصيه؛ اختلاف اقوال شيخ در وصف و صحت آن؛ احوال و مقامات و ارکان توبه؛ چهار مقام توبه؛ پنج ارکان توبه؛ نتائج توبه و درجات آن.

(۷) مقاله در بيانِ توکل: مواضع اطلاق توکل؛ اقسام رزق؛ علو توکل و متوکلان.

(۸) مقاله در بيانِ صبر: انواع متعلق صبر؛ انواع صبر؛ اقوال شيخ.

---

* مٿين فهرست حضرت مولانا صاحب جن مرتب ڪري عزيزم آغا بهرالدين خان جي ذريعي مون ڏانهن موڪلي، جنهن لاءِ پنهنجي صاحبن جو سپاس گذار آهيان.

(۹) مقاله در بیانِ شکر: مواضع شکر؛ اختلاف شیخ؛ معني شکر؛ انواع شکر؛ تبیین و قسم نعمت؛ و دو قسم شاکران.
(۱۰) مقاله در بیانِ رضا: حقیقت رضا و قسمین آن؛ اقسام راضیان.
(۱۱) مقاله در بیانِ حال و مقام: فرق بین الحال و المقام؛ اختلاف در دوام حال.
(۱۲) مقاله در خوفِ و رجا: بیان قسمین خوف و وصف هریک؛ وصف رجا و ارتباط آن بخوف.
(۱۳) مقاله در بیانِ جمع و تفرقہ - تفضیل جمع بر تفرقہ.
(۱۴) مقاله در سکر و المحو: تبین مقامات واحدین؛ اختلاف در فضل سکر و محو.
(۱۵) مقاله في الغنا و البقا: تبین اقوال دران.
(۱٦) مقاله در بیانِ غیب و شهود.
(۱۷) مقاله در بیانِ تجلي.
(۱۸) مقاله در بیانِ محبت: اقوال شیخ.
(۱۹) مقاله در بیانِ سماع و ما یتعلق به: اباحت سماع شعر؛ اباحت اصوات؛ فواید چند مخصوص؛ اقوال شیخ؛ مراتب اهل سماع؛ في الوجد و الوجود؛ اختلاف شیخ؛ در رقص و پاکوبي؛ خرق خرقہ؛ آداب سماع.
(۲۰) مقاله در لبس خرقہ.
(۲۱) مقاله در بیان اختلاف احوال مردمان و عد اقسام آن تبین مشتبهان.
(۲۲) مقاله در بیان اهل ولایت.
(۲۳) خاتمہ متضمن تاریخ اختتام.

ڪتاب ۾ هڪ مقدمو، ايڪيهہ مقالا، ۽ هڪ خاتمو آهي.

(۲۲) "طومار سلاسل گزیده" - (۱۲۰۲ هہ): هن ڪتاب ۾، سنڌ جي مشاهير تصوف جي طريقت جا سلسلا بيان ڪيا ويا آهن. تاليف جو سال مٿين ٽالي مان برآمد ٿئي ٿو. سنڌ جي تصوف جي تاريخ لاءِ هي ڪتاب ازحد ڪارآمد آهي. هن مان ٿي معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جي بزرگن ۽ صوفي سڳورن جي طريقت ۽ بيعت جو ڪهڙو سلسلو هو. مير صاحب هي ڪتاب وفات کان هڪ سال اڳ لکيو - جيئن هيٺ اچي ٿو. ڪتاب جو واحد نسخو مصنف جي خط ۾ مهر مان، سنڌي ادبي بورڊ وٽ موجود آهي.

(۲۳) "شجرہء اطهراهلبيت" - (۱۲۰۲ هہ): ٽالي مان تاليف جو سال لڪري ٿو. مير مرحوم مٿين ڪتاب والگر، هي ڪتاب لکي سنڌ جي تاريخ تي وڏو احسان ڪيو؛ ليڪن افسوس آهي، جو ان جو نسخو تلف ٿي ويو، ۽ اج تائين دستياب ٿي نہ سگهيو. "معيار سالڪان طريقت" جي ديباچي ۾ مير صاحب لکي ٿو:

«در سال دوير و دوازده صد هجري كه آفتاب عمر بسرلب بام، و سبق حيات قريب باختتام، شصت و سه سال از عمر در رفت، و امراض چند طبعيت را تفت، اول شجرهء اهل بيت سند وغيره بقدر دريافت اوشته؛ ثانياً طوماري در ذكر اسماء سلاسل گزيده طريقت بنگاشت: تاريخ اول 'شجرهء اطهر اهلبيت'، و تاريخ ثالي، 'طومار سلاسل گزيده' دست داده.» *

(۲۴) «معيار سالكان طريقت» - (۱۲۰۲هه): مصنف «تحفة الكرام» ۾ سنڌ جي سرسري تاريخ بعد، سنڌ جي بزرگن، مشاهيرن، صوفياء كرام جو مجمل ذكر كيو آهي. مصنف ان ۾ اصحاب تذكره جي سال تولد، سال وفات يا سندن زمالي جو تعين نه كيو آهي، جنهن جو كنكو، معلوم ٿئي ٿو ته مصنف كي به هو، ۽ اها كمي ۽ كوتاهي پاڻ به محسوس ٿي كيائين، جنهنكري وفات كان سال اڳ، هن مٿيون تذكرو مرتب كيو، جنهن ۾ سنڌ جي پنج سؤ بزرگن جو احوال بقيد سال يا بقيد زماله لكي، «تحفة الكرام» جي كوتاهيءَ جو ازالو كيائين. مصنف ديباچي ۾ لكي ٿو:

«بالجمله عقده خاطر آن ماند، كه مشائخ زمان بقيد زمان و مكان و انتساب سلاسل و اصحاب ببيان آرد، اين رساله موجز حاوي آن مقصد شده، و تاريخش در اسم 'معيار سالكان طريقت' مبراهن ...... آنكه صريح وي بتحرير سال وفات معلوم لشد بهم عصران الحاقش كرده، و اگر در حقيقت مابين زيادتي و كمي ده بيست سال بوده باشد ...... مقصد آنكه گويند فلالي در زماله فلان ...... بوده، يا بفلاني صحبت كرده ....»

جن جو نه سال معلوم ٿيو ۽ زمالو، انهن كي مصنف آخر ۾ آندو آهي. كتاب جو اختتام هيٺين قطعي تي ٿئي ٿو:

در مرز دل چو تخم ولاي كشته شد — خوش رشته ز ريشه... رشته شد
آن رشته بسته گل بسر گل ازان نهال — كز دست آبيار كرامات گشته شد
بوده ولائي اهل ولايت مراد من — جز ذكرشان هر آنچه بلب بود شسته شد
بخشد عروج عرش صفا سير اين سوار — زان ره كه ذكر هر ولي اينجا فرشته شد
بالفعل آنچه گشت ز قوت ظهور آن — روز ازل بطينت طبعم سرشته شد
در آتش مجاهدهء جمع اين كتاب — بسيار روزگار روانم بيرشته شد
تاريخ اين رساله برائي عيار طبع — «معيار سالكان طريقت» اوشته شد

۱۲۰۲هه

---

* ديباچه «معيار سالكان» - برٽش ميوزم.

خوش قسمتيءَ سبب، هن قيمتي ڪتاب جو هڪ خوشخط نسخو، برٽش ميوزم (ADD. 21,589) ۾ موجود آهي - جيڪو ١٢٤٦هه ۾ مرحوم مير مراد علي خان پنهنجي لاءِ لکرايو هو. انهيءَ تان 'مئڪرو فلم' نقل راقم الحروف تيار ڪرائي پاڻ وٽ محفوظ ڪيو آهي.

مير صاحب مرحوم جي علمي انهماڪ ۽ ذوق جو بي اختيار داد ڏيڻو پوي ٿو، جڏهن ڏسجي ٿو ته ٦٣ ورهين جي ڄمار ۾ جيتوڻيڪ مختلف بيمارين ڪري، سندس صحت بيڪار ۽ بدن ضعيف ٿي چڪو هو، ان وقت به قلم هٿ مان نه ڇڏيائين، ۽ وفات کان هڪ ورهيه اڳ به، هڪ ئي سال ۾، مٿيان ٽي نهايت ئي قيمتي ۽ ڪارآمد ڪتاب لکيائين.

(٢٥) "روضة الانبيا": هن ڪتاب جي تصنيف جو سال معلوم نه ٿي سگهيو. ٽٽي جي فهرست نگار، اهو ڪتاب به مير صاحب جي تصنيفات ۾ ڏيکاريو آهي. مير "مائل" جيڪا فهرست "تحفة الڪرام" جي سر ورق تي لکي آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب نظم ۾ هو. ڪتاب جو ڪوبه نسخو موجود نه آهي.

(٢٦) "زينت الاخلاق": هن ڪتاب جو نالو به مير "مائل" لکيو آهي. ڪتاب منظوم، ۽ نصائح ۾ آهي.

(٢٧) "غوثيه": هن جو نالو به مير "مائل" لکيو آهي. سلوڪ ۽ معرفت تي منظوم ڪتاب آهي.

(٢٨) "قصاب نامه": هي به نظم ۾ آهي؛ مير "مائل" ان جو نالو لکيو آهي.

(٢٩) "ميزان الافڪار": منظوم؛ سلوڪ ۽ معرفت ۾؛ مير "مائل" هن جو نالو فهرست ۾ ڏنو آهي.

(٣٠) "تذهيب طباع": سلوڪ ۾ ڪتاب آهي؛ مير "مائل" جي فهرست ۾ ان جو نالو آيل آهي.

(٣١) "سرفراز نامه": پند و نصائح ۾ آهي. نالي جي مناسبت سبب خيال ٿئي ٿو ته شايد هي ڪتاب مير صاحب، ميان سرفراز ڪلهوڙي جي نالي معنون ڪيو آهي، ۽ غالباً نظم ۾ آهي.

(٣٢) "حديقة البلغا": مير "مائل" هن ڪتاب جي موضوع متعلق ڪجهه ڪونه لکيو آهي؛ نالي مان اندازو ٿئي ٿو ته هي ڪتاب علمي آهي.

(٣٣) "مثنوي ڪان جواهر": مير "مائل" هن جو به تفصيل ڪونه ڏنو آهي.

(٣٤) "ميزان فارسي": ظاهر ٿئي ٿو ته صرف نحو جي سلسلي جي تصنيف آهي.

(٣٥) "رسالہ معما مع شرح": نظم و نثر.

(٣٦) "لب تاريخ ڪلهوڙه": مير "مائل" جي فهرست مان معلوم ٿئي ٿو تہ هي ڪتاب بہ نثر ۾، ڪلهوڙن جي تاريخ تي آهي: گويا هي نيون ڪتاب آهي، جنهن جو موضوع تي آهي، جنهن جو ٻئي نسخو تلف ٿي ويو.

(٣٧) "بياض محڪ الشعرا": مير صاحب، قديم دستور مطابق هن ڪتاب ۾ متقدمين ڪان وٺي پنهنجي زماني تائين جي فارسي گو شاعرن جي هر طرح غزلن جو انتخاب ڪيو آهي. هن ڪتاب جي ترتيب جو خيال، ڪيس "محسن" ٺٽوي جي انتخاب کي ڏسي آيو، خبر نہ آهي تہ ڪتاب جي ڪيتري ضخامت هئي. ادبي بورڊ ۾ ان جا نامڪمل نسخا مير صاحب جي هٿ اکرين موجود آهن، جيڪي هن طرز تي آهن – ڪن ۾ غزلن جو انتخاب آهي، ۽ ڪن ۾ فقط اشعارن جو. اهي بياض "محڪ" جا مختلف جزا آهن يا "محڪ الشعرا" نالي ڪو ٻيو مڪمل ڪتاب هو، ان جي خبر ڪانہ ٿي پئجي سگهي.

(٣٨) "ديوان اشعار": مير صاحب جو ڪوبہ مڪمل ديوان ڪونہ ٿو ملي. مير "مائل" جنهن ديوان جو حوالو پنهنجي فهرست ۾ ڏنو آهي، اهو غالباً ضايع ٿي ويو.

(٣٩) "قصائد و منقبت": جنهن بياض ۾ "مڪلي نامو" آهي، انهيءَ بياض جي شروع ۽ آخر ۾، مير صاحب پنهنجا قصيدا، منقبت وغيره لکيا آهن، جن جو تعداد ٢٦ کن ٿيندو. ان ۾ وڏا وڏا قصيدا ۽ طويل منقبت آهن. هڪ قصيدو "لاميہ" ٢٦٥ شعرن جو آهي؛ چند رباعيون بہ آهن، ۽ هڪ نامڪمل مثنوي بہ منجهس موجود آهي.

(٤٠-٤١) مير "مائل" جي فهرست ۾، ٻن ٻين ڪتابن جا نالا بہ آهن، جيڪي سمجهہ ۾ نٿا اچن.

(٤٢) "انشاي قانع": سنڌي ادبي بورڊ ۾، مير صاحب جي انشا جو هڪ نامڪمل مجموعو، سندس پنهنجي خط ۾ موجود آهي. مجموعي جا جملي ٣٢ صفحا آهن. صفحي جي سائيز آهي. انهيءَ ڪتاب ۾، خوب عبارت آرائي ڪيل آهي، ۽ جا بجا موزون شعر بہ ڪتب آندل آهن. چند شعر نمونتاً هن هيٺ ڏجن ٿا:

بسيار صبح شد کہ نسيمي نمي وزد — اي گل مگر تو پاي صبا را شکستہ اي

* * *

گر بر تن من زبان شود هر مو — يک شکر تو از هزار نتوانم کرد

* * *

نشد کہ از سر ما هجر دست بر دارد — بهر ديار کہ رفتيم آسمان پيدا است

* * *

زتيغ شوق تو هر عضو بسمل افتاد است — مرا سفر برفيقان کاهل افتاد است

زمانہ دشمن و من بيزبان وقت زبون — اگر نہ رحم کني کار مشکل افتاد است

ز دیده دوري و از دل نمي روي بيرون　خدا بکس ننماید وصال هجر آمیز

*　*　*

قلم شکسته تر است از زبان نمیدانم　که شرح غم بکدامي زبان کنم تقریر
زبان کس نتواند جهات شکرش را　اگر بهر نفسي صد چو من کنه تقدیر

*　*　*

شکوه نقصان داشته فصل ازمیان الداختم　نرخ ارزان بود کالا در دکان الداختم

*　*　*

جنون بصف شکني عقل در صف‌آرائي　دل کرانه طلب درمیان تماشائي

*　*　*

سوادش نور بخش دیدهٔ حور　بیاضش از فروغ صدق پر نور

*　*　*

عباراتش چو آبِ زلد کالي　درو پیدا جواهر از معالي

*　*　*

ما شرمسار مانده ز تقصیرهائي خویش　لطف تو خود نمي نگرد خوب و زشت ما

*　*　*

گر عظیم است از فرودستان گناه　از بزرگان عفو کردن اعظم است

*　*　*

خواستم تا شرح شوقِ صحبتت سازم بیان　ناشکیبا شد دلم رفت از کفم تاب و توان

*　*　*

ضرورت است و گرنه خدائي میداند　که ترک صحبت ایشان نه اختیار من است

طریقت جو سلسلو: میر صاحب جو خالدان مائل به تشیعت هو، جنالچه الهيءَ سببه کري نورالله شوستريءَ سندس ایراني بزرگن کي پنهنجي کتاب «مجالس المومنین» ۾ جاء ڏني. میر صاحب جي «مختار نامه»، «اعلان غم»، «زبدة المناقب»، ۽ منقبتن خواه سلامن جي کثرت تعداد مان پڻ اهوئي الدازو ٿئي ٿو ته سندس پنهنجي طبیعت به تشیعت ڏانهن مائل هئي - ۽ پاڻ کي جاء بجاء خادم اهلبیت لکندو رهي ٿو: لیکن ساڳئي وقت، سندس وسیع المشربيءَ جي هيءَ حالت هئي، جو کیترن جاین تي، هن قسم جا اشعار تصنیف کري، پاڻ کي ٻن پارن سان به سرخرو کیو اٿائین:

چو رافضي نکنم سرد دل به بغض کسي
ز چهار یار درین دهر گرم محفل ما ست

*　*　*

نبود عجب بما نشد ار صاف رافضي
که دل ز گرد کینهٔ اصحاب شسته ایم

۽ فقط ايترو، بلڪ سندس والد خواهه سندس پنهنجي بيعت، طريقہ نقشبنديءَ ۾ ٿيل هئي؛ چنانچه "طومار سلاسل گزيده" ۾ پنهنجو ۽ پنهنجي والد جو سلسلو هن طرح ڏنو اٿائين:

'مير علي شير مريد شيخ عبدالاحد جو، اهو مريد پنهنجي والد حاجي غلام معصوم جو، اهو مريد شيخ محمد اسماعيل جو، اهو مريد حضرت قيوم زمان محمد صبغة الله جو، ۽ اهو مريد خواجه محمد معصوم بن مجدد الف ثانيءَ جو.

'سندس والد مير عزت الله، مخدوم آدم (عرف مخدوم آدو) جي ڏهٽي ميان محمد* جو مريد هو، جيڪو ٺٽي جي مشهور بزرگ مخدوم ابو القاسم (المتوفي ١١٣٨ هه) نقشبنديءَ جو مريد هو؛ اهو مريد شيخ سيف الدين (برادر محمد معصوم) جو، ۽ اهو مريد پنهنجي پيءُ خواجه محمد معصوم ولد مجدد الف ثانيءَ جو.

اهڙيءَ طرح مير صاحب جي ناناڪي آڪهه مان، سيد رحمت الله عرف سيد ملو به مخدوم ابو القاسم نقشبنديءَ جو مريد هو؛ اهڙيءَ طرح مير صاحب جا به پيا عزيز، سيد محمد ناصر ۽ سيد عبدالله (ولدان سيد نعمت الله شڪر الاهي) به مخدوم ابو القاسم نقشبنديءَ کان بيعت ڪيل هئا. اهڙيءَ طرح طريقت جي سلسلي جو تعلق، انهيءَ خاندان جو، نقشبندين سان هو.

مير صاحب جي والد، مير عزت الله: ١١٦١ هه ۾ انتقال ڪيو. مير صاحب جي عمر ان وقت ايڪيهن ورهن جي هئي. پاڻ هيٺين تاريخ انهيءَ حادثي تي تصنيف ڪيائين:

خرد گفت تاريخ سال وفات   "که پيوست با رحمت ايزدي" - ١١٦١هه

بعد ۾ ڪيس معلوم ٿيو ته منشي چترڀوج، قاضي محمد امين جي تاريخ وفات، "برحمت ايزدي پيوست" (١١٦٠هه) مان ڪڍي آهي؛ ۽ ڪيس خيال ٿيو ته معاصر مٿس سرقي جو الزام نه ڌرين، تنهنڪري سندس قول مطابق 'ملهم غيبيءَ' کيس هي نعم البدل عطا فرمايو:

"لله العزة و للرسل و للمومنين" - ١١٦١هه

اولاد: مير صاحب کي ١١٦٠هه تائين؛ نرينو اولاد ڪونه هو. ١١٦٠هه ۾ پاڻ سورت ويو، جتي سندس ملاقات علامه سعدالله سورتيءَ سان ٿي. اهو بزرگ جيد عالم ۽ معقولات ۾ بي نظير هو؛ کيس ٻه پٽ هئا - مير عبدالعلي ۽ مير عبدالولي - انهن ٻنهي نالن ۾ هيءَ رمز رکيل هئي، جو جيڪڏهن ٻنهي نالن جا آخري لفظ گڏ ڪبا ته "علي ولي الله" جو فقرو ٺهندو. مير صاحب کي اها ترڪيب نهايت پسند آئي، ۽ ارادو ڪيائين ته جيڪڏهن مٿس به الله فضل ڪيو، ۽ کيس اولاد ٿيو ته ٻالا انهيءَ ترڪيب سان رکندو. انهيءَ واقعي جو ذڪر پاڻ به "تحفة الڪرام" (ج ٢، ص ٣٣) ۾ ڪيو اٿائين، ۽ "تحفة الطاهرين" جو مصنف شيخ محمد اعظم ٺٽوي جيڪو پڻ ان وقت سورت ۾ مقيم هو، ان سان به اهو خيال ظاهر ڪيائين، جنهن صاحب انهيءَ واقعي کي هيٺينءَ طرح نظم ڪيو:

---

* پير محمد زمان لنواريءَ وارو به ساڳئي ميان محمد جو مريد ۽ مير عزت الله جو پير ڀائي هو.

علي شير "قانع" حسيني که او — بود زبدهٔ آل خير البشر
يکي روز مي گفت با من به راز — که ايزد ببخشد مرا دو پسر
يکي را بخوانم غلام علي — غلام ولي الله نام دگر
که از اسم شان سال ميلاد شان — به پيش سخن گر شود جلوه گر
'علي ولي الله' از هر دو اسم — بر آمد بوضع خوش و خوبتر
بخاموش ماندم ازين گفتگو — که اين از کرامات باشد مگر
بدل گفتم آخر اگر عمر هست — شوم تجربه را يکي منتظر
بسه سال آن هردو پور گزين — که "قانع" ازان داد سابق خبر
ولادت موافق باعداد نام — خدايش عطا کرد با زيب وفر
تو اي "اعظما" زين شگفتي مدار — که اين گفته ز الهام دارد اثر *

الغرض الهيءَ ارادي ۽ عزم کان پوءِ، کيس سڀ کان پهريون پٽ ١١٦١ هه ۾ تولد ٿيو، جنهن جو نالو غلام علي † رکيائين. ٽالي سان تولد جو سال بر آمد ٿئي ٿو. ١١٦٣ هه ۾ کيس ٻيو فرزند ڄائو، جنهن تي 'غلام ولي الله' نالو رکيائين، جنهن مان به ڄم جو سال نڪري ٿو. مير صاحب جي آس پوري ٿي; اميد بر آئي: نه فقط تولد جا سال نالن مان نڪتا، بلڪ حسب خواهش ٽالي جي آخري جزن ملائڻ سان "علي ولي الله" جو فقرو به ٺهي ويو.

مير صاحب کي ٽيون پٽ ١١٧١ هه ۾ ٿيو، جنهن جو نالو 'مير امير علي' رکيائين. ميان غلام محمد ٺٽويءَ تاريخ ڪڍي "درچمن جاه شگفته گلي"- ١١٧١ هه; ۽ ميان محمد پناه "رجا" هيءَ تاريخي سجع تيار ڪئي: "امير علي بن علي شير حسيني"- ١١٧١ هه.

مير صاحب جي خاندان جي هاڻوڪي جانشين مير حسين علي شاه- بن مير صابر علي "صابر" بن مير حسين علي "ضيا" بن مير صابر علي "مائل" بن مير غلام علي "مائل"- وٽان جيڪو مون کي شجرو مليو، ان ۾ چوٿين پٽ جو نالو "سيد ڪاظم" لکيو ويو آهي، جنهن جي تصديق ٻئي ڪنهن ذريعي سان ڪا نه ٿي. ازان سواءِ ٽئين پٽ جو نالو "غلام حسين" لکيل آهي، جنهن کي اسان مير امير علي جو عرف سمجهون ٿا.

<u>شاگرد:</u> مير صاحب پنهنجي شاگردن جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي. "مقالات الشعرا" ۾ فقط ٻن شاگردن جو نالو ڏنيو اٿائين- هڪ پرسرام "مشتري"، جنهن لاءِ لکي ٿو ته "پرسرام مشتري پانيو، ولد دوارڪاداس ابن سجان سنگ (اهي ٻئي صاحب مير ڪمال الدين احمد خان وٽ مير منشي هئا) مير محمود صابر جو هنديءَ ۾ شاگرد هو; فارسيءَ ۾ "مشتري" ۽ هنديءَ ۾ "بيربل" تخلص ڪندو هو، ۽ فارسيءَ ۾ مير قانع کان اصلاح وٺندو هو ("مقالات الشعرا"،

* بياض حسام الدين; "تحفة الڪرام" لسخه لاهور (سرورق بخط مير "مائل")
† مير غلام علي "مائل" تي اسان جو مضمون "مهراڻ" (بهار ١٩٥٥) ۾ ڏسڻ گهرجي.

ص ۲۹۰). اهو ذکر "مقالات" ۾ آهي، ۽ مير صاحب لکيو آهي ته "درين وقت نابرده مشق سخن مي کند" - جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته "مقالات" جي تاليف (۱۱٦۹ تا ۱۱۷۴هه) وقت، "مشتريءَ" سندس شاگردي ڪئي. مير صاحب جو ٻيو شاگرد هو شيخ حسن بخش "اظهر"، جيڪو اصل هندو هو، ۽ پوءِ پنهنجي والد جهوڙيمل سميت مسلمان ٿيو، ۽ سندس والد عبدالسلام نالو رکرايو. فارسي شعر جي اصلاح، اهو نوجوان به مير صاحب کان وٺندو هو ("مقالات الشعراء" ۵۳).

مير "مائل" "مجمع البلغا" نالي جيڪو سنڌ جي فارسي گو شاعرن جو تذڪرو لکيو هو، ان ۾ مير صاحب جي شاگردن جو مفصل احوال هن لکيو هوندو؛ ليڪن افسوس جو اهو تذڪرو تلف ٿي ويل ٿو ڀانئجي، جنهنڪري مير صاحب جي شاعرانه فيض جو اهو باب به، تذڪري مان ڪڍ ڪم ٿي ويو.

وفات: مير صاحب پنهنجي عمر جا پويان چند سال، مختلف بيمارين ۽ جسماني نقاهت ۾ گذاريا، جنهن جو اشارو "معيار سالڪان طريقت" جي ديباچي ۾ ڪيو اٿائين. ۱۲۰۲هه ۾ سندس عمر ٽيهٺ ورهه هئي؛ بيماريءَ ۽ ڪمزوري هوندي به هو پنهنجي علمي مشغلي، شعر و سخن ۽ تصنيف تاليف ۾ مصروف رهيو، ۽ انهيءَ هڪ سال ۾ هن ٽي ڪتاب تيار ڪيا، جن جو ذڪر اسان مٿي ڪري آيا آهيون. ايندڙ سال يعني ۱۲۰۳هه ۾، سندس انتقال ۶۳ ورهن جي عمر ۾ ٿيو. افسوس آهي جو اهڙي عظيم المرتبت اديب، مورخ ۽ شاعر جي انتقال جي تاريخ ۽ مهينو ڪنهن محفوظ ڪونه ڪيو؛ ۽ نه سندس مزار تي ئي ڪنهن ڪتبو هنيو - تاڪ شڪرالاهي سادات جي قبرستان ۾، سنڌ جي انهيءَ محسن اعظم جي آخري آرامگاهه تي، اڄ ڪو عقيدت ڪيش پهچي، عقيدت جي گلن ۽ محبت جي سلامن جي ورکا ڪري سگهي.

آخوند غلام محمد نئويءَ "عليه الرضوان" مان انتقال جو سال برآمد ڪيو؛ ۽ مير مرحوم جي فرزند رشيد مير غلام علي مائل "ابشره بالجنة النعيم ابدا" وفات جي سال لاءِ تجويز ڪيو.

اهو زمانو، ٽالپرن جي ٻهرينءَ چوياريءَ جي فرمانروائيءَ جو هو، جنهن جو ٻڳدار مير فتح علي خان هو، ۽ ٻيا ٽي ڀائر، مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان سندس شريڪ ڪار هئا؛ ۽ ڪين حڪومت هلائيندي ڇهه ورهيه ٿيا هئا.

شڪر الاهي خاندان: انهيءَ خاندان جي بزرگن، جهڙيءَ طرح ايران ۾ علم جو چراغ روشن رکيو، اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ پهچڻ کان پوءِ به انهيءَ ڏيئي کي اجهامڻ ڪونه ڏنو؛ ۽ خاندان جو هر فرد ۽ گهراڻي جو هر چشم و چراغ، تيل وجهندو ۽ وٽ سوريندو رهيو: ڪم و بيش سادا ٽي سؤ ورهيه، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ، انهيءَ خاندان جي روحاني ۽ علمي ضوفشانين مان منور ٿيندي رهي؛ جيڪو فرد پيدا ٿيو، سو پنهنجي زماني جو فرد فريد ثابت ٿيو: ڪن روحاني تعليم ڦهلائي؛ ڪن دنيوي علومن جي اشاعت ڪئي؛ ۽ ڪن شعر

۽ ادب ۽ تصنيف تاليف ۾ پنهنجو وڏيرو ٻڌايو. "تحفة الڪرام" ۾، مير صاحب پنهنجي خاندان جو جيڪو اجمالي ذڪر ڪيو آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترن بزرگن، نه فقط طريقت ۽ سلوڪ جا سجادا آراسته ڪيا، بلڪ خود مير صاحب کان اڳ ڪيترا اهڙا بزرگ به ٿيا، جن شعر و سخن، ادب خواه مذهبي علومن ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيو.

سيد شاه ولي بن سيد ابوالقاسم بن سيد علي اڪبر بن سيد عبدالواسع بن سيد محمد حسين بن سيد شڪرالله ثاني، جيد عالم ۽ بي مثل انشا پرداز هو، مخدوم رحمت الله جو شاگرد ۽ "تحفة المجالس" جو مصنف هو. انهيءَ بزرگ جو فرزند، مير سراج الدين ابوالقاسم، صاحب طرز شاعر ۽ تاريخ گوئيءَ ۾ خاص مقام جو مالڪ هو. اهڙيءَ طرح سيد نظام الدين ثاني، بن سيد نورمحمد ثاني بن سيد نظام الدين بن سيد نورمحمد بن سيد شڪرالله ثاني، انهيءَ درجي جو صاحب ڪمال بزرگ هو، جنهن کي هتان گهرائي عالمگير بادشاه ان وقت جي چوٽيءَ علمائن جو جيڪو ايڊيٽوريل بورڊ، "فتاواي عالمگيري" مرتب ڪرڻ لاءِ ٺاهيو هو، ان ۾ ڪيس شريڪ ڪيو، جنهن لاءِ هر لحاظ سان سيد صاحب پاڻ کي اهل ثابت ڪيو.

مير علي شير جي خود پنهنجي گهر ڪيئي اديب، مصنف ۽ شيرين بيان شاعر پيدا ڪيا: سندس پاءُ مير ضياء الدين "ضيا"، مير ٺاري خان جي دربار جو 'ملڪ الشعرا' هو، ڪيترن ديوانن جو صاحب ۽ "مثنوي هير رانجهه" جو مصنف هو. مير مرحوم جو ڀائٽيو مير عظيم الدين "عظيم"، مير فتح علي خان جي درباري شاعرن جو سردار ۽ پنهنجي دور جو عظيم الشان شاعر هو، ديوان، "مثنوي هير رانجهه" ۽ "فتح نامه" سندس يادگار آهن. مير صاحب جو پنهنجو پٽ مير غلام علي "مائل"، مير ڪرم علي خان جي دربار جو شاعر ۽ وڏي فضل و ڪمال ۽ اوج اقبال جو صاحب هو. مير "مائل" کان پوءِ به سندس ٽي پيڙهيون شعر و سخن جو شغل جاري رکنديون آيون، يعني مير "مائل" جو پٽ مير صابر علي "سائل"، ان جو پٽ مير حسين علي شاهه "ضيا" ۽ ان جو پٽ مير صابر علي "صابر" پنهنجي پنهنجي دور ۽ زماني جا ناليرا شاعر هئا — پوئين بزرگ کي تقريباً چاليهه ورهه ڪن لاڏاڻي ڪئي ٿيا، ۽ انهيءَ بزرگ تي نه فقط شاعريءَ جو سلسلو ختم ٿيو، بلڪ خاندان جي ٽن صدين وارين علمي ۽ ادبي روايتن ۽ ورثي جا به دروازا بند ٿي ويا.

— تلڪ الايام ندا ولها بين الناس.

مکلي نامہ

تصنيف

سير علي شير "قانع" تتوي - المتوفي ١٢٠٣هہ

بتصحيح

سيد حسام الدين راشدي

غزل

بر روی زمین عکسِ وی افتاده چمن شد
از گرمیء غیرت عرقي کرده سمن شد
میخواسته دلگیريء من جای پناهش
غمهاي جهان جمع شده خاکِ وطن شد
افسوس که اندر چمنِ دهر پس از سال
بر قامتِ گل جامه بریدند کفن شد
یک جلوه ز بیرنگيء او جلوه گرفته
لیلي بعرب گشته و در هند دمن شد
دامي ز پيء صیدِ دلِ خلق تنیدند
بر ابروئي چین گشته و در زلف شکن شد
اسرارِ ازل جوش زده از برِ دلها
اندر دهنِ شاعرِ خوش لهجه سخن شد
"قانع"! درِ کثرت چو زده وحدتِ ذاتش
در بصره حسَن شد، به یمن ویسِ قرن شد

تعارف

مير علي شير قانع، "مڪلي نامہ" جنهن جو ٻيو نالو آهي "بوستان بهار"- ۽ هيٺين شعر مان ان جي اختتام جي تاريخ نڪري ٿي:

سال وي گفت بلبلِ الهام،
"بوستانِ بهار تازهٔ دل"

-١١٧٤هہ ۾، "مقالات الشعرا" کان ٿورو اڳ ختم ڪيو. "مقالات الشعرا" ساڳئي سال جي پوين مهينن ۾ لکي پورو ڪيائين، جنهن ۾ ٻه ٻيون دفعو هن پنهنجي تصنيفات ۾ "مڪلي نامہ" جو ذڪر ڪيو.

اڄ کان ١٥-٢٠ ورهيہ اڳ، جڏهن "مقالات الشعرا" منهنجي نظر مان گذريو، ۽ مون ان ۾ "مڪلي نامہ" جو نالو ڏٺو، تڏهن کان ئي ان جي ڏسڻ ۽ پڙهڻ جي آرزو دل ۾ رهندي آئي. اهي سمورا سال تلاش ۽ جستجو ۾ رهيس، تا آنڪ گذريل سال جڏهن سنڌي ادبي بورڊ مير صاحب مرحوم جي ذاتي ڪتب خاني جي منتشر اوراقن جو انبار خريد ڪيو، ان وقت مون کي بہ منهنجو گوهر مقصود، سالن پڄاڻا، هٿ آيو.

اهو رسالو، قصيدن جي هڪ بياض ۾ مير صاحب پاڻ نقل ڪيو هو. بياض جو شروع ۽ آخر ناقص آهي، تنهنڪري پتو پئجي نہ سگهيو تہ مصنف انهيءَ بياض جو نالو ڇا رکيو هو؛ ليڪن معلوم ٿئي ٿو تہ مير صاحب پهرئين مسودي تان "مڪلي نامہ" انهيءَ بياض ۾ صاف ڪري لکي ڇڏيو، ۽ انهيءَ کان پوءِ ان جو ٻيو ڪو بہ نقل ٿي نہ سگهيو، جنهنڪري اڄ اهوئي واحد نسخو دنيا ۾ محفوظ رهجي ويو.

قصيدن وارو اهو بياض نهايت ئي خستہ حالت ۾ ورق ورق ٿيل هو. ڪاغذ انهيءَ حد تائين سڙي چڪو هو، جو هٿ لڳڻ سان ڀُري ٿي پيو. نهايت احتياط ۽ محنت سان بياض کي مڪمل ڪري، ان جو جلد ڪرايو ويو؛ جنهن بعد پڙهڻ ۽ پروڙڻ جي قابل ٿيو. بياض اگرچ نامڪمل آهي، ۽ هنڌان هنڌان ان جا ورق گم ٿيل آهن، تاهم اها انتهائي خوش بختي

آهي، جو "مڪلي نامہ" سڄو سارو - چوڪ وچ ۾ هو، تنهنڪري - محفوظ رهجي ويو - سواءِ سنڌس ۾ (۱۳۴ ۽ ۱۵٦) ورقن جي، جن جو اڌ ضايع ٿيل هو، جنهن ۾ تقريباً ٻارهن شعر ۽ چند نثر جون سٽون هيون*.

مير علي شير، "مڪلي نامہ" هونئن تہ فقط پنهنجي زور بيان ڏيکارڻ ۽ شاعرانہ ڪمال جي مظهر لاءِ لکيو، ليڪن اڄ اسان لاءِ هن ڪري قيمتي وٿ آهي، جو ان مان هڪ تہ مير صاحب جو ادبيانہ ڪمال پرکي سگهجي ٿو، ۽ ٻيو تہ انهي جي معاشري، تهذيب ۽ تمدن متعلق هڪ تصوير رچي سگهون ٿا. مير صاحب ان ۾ مڪليءَ جي چند مزارن ۽ مقابرن جو ادبيانہ ۽ شاعرانہ رنگ ۾ بيان ڪيو آهي، ليڪن ضمناً ڪي ان بيان ۾ اهڙيون شيون بہ اچي ويون آهن، جن جي حيثيت تاريخي ٿيو وڃي ٿي: مثلاً، ان مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ مڪليءَ جي ڪهڙين ڪهڙين مزارن ۽ درگاهن تي ماڻهن جي زياده آمدرفت هئي؛ ڪهڙن بزرگن جي مزارن تي عرس ۽ ميلا لڳندا هئا، انهن لاءِ ڪهڙا مهينا ۽ تاريخون مقرر هيون؛ مرد خواہ عورتون ڪهي جڙي، انهي ڪپڙي راس ٿي، ڪيئن ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون اچي انهن مزارن تي ميلا ۽ مجلسون ڪندا هئا؛ چالہ‌وڪين راتين، ڏڪڻ جي هير، ۽ برسات وارن زمانن ۾ انهي جا ماڻهو ڪهڙيءَ طرح محفلون اچي ڪندا هئا؛ راڳ رنگ جون مجلسون، ساز سرود جي وڄت ۽ ميلن ملاکڙن جو هنگامو ڪهڙيءَ ريت رس رچائيندو هو؛ انهي ۽ مڪليءَ جي وچ ۾ جيڪا هيٺاهين زمين آهي، ان ۾ پاڻي ايندو هو، مرد ۽ عورتون ٻيڙين ۾ چڙهي سير و تفريح ڪندا هئا؛ گهرو جوانن ۽ حسين عورتن جا ميلا هوندا هئا؛ عورتون نهايت حسين جميل، پٽ پنبهر پري، رنگ روغن لائي، ڪهي جڙي، بزرگن جي مقبرن تي ٻاسون ڪٽي ايندڙيون هيون، ۽ نظرباز نوجوانن لاءِ جنسي ڪاري قيام ٿي پولدي هئي؛ سڄي مڪلي رنگ برنگي پوشاڪن، ۽ حسين جميل صورتن سبب، چڻ باغ بستان بڻجي پولدي هئي؛ جاڏي ڪٿي نظر ڪر، تہ چڻ بهار پنهنجي ٿوہ جواليءَ ۾ هرهنڌ منزل انداز ۽ خيمہ زن هئي.

مير صاحب لکي ٿو تہ

- "نظرها را هجوم تماشاي مه رويان از هوش ميخرد، و پيرهن شکيبا بر تن مي درد. جوانان عشرت دوست - همه مغز، خالي از پوست - تمام روز در باغات مئي بجام گل خورند، و آتش در آشيان بلبل زلند."

حسين جميل عورتن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو:

بتانِ گلبدن در رنگ لالہ　　بڪف دارند از صهبا پيالہ
بگيسو دام صيدِ خلق تابند　　چو صيادان بهر سوئي شتابند
بهر سوئي خرامان دلبري چند　　جهاني را ڪشند و نا شڪيبند

* مذڪور ياض جا صفحا، "مڪلي نامہ" جي متن ۾، وڏين ڏنگين ليڪن [ ] اندر ڏنا ويا آهن.

زيارتگاه "شاه پريان" جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

-"روز خميس هر هفته هجوم زيارت زنان، پري طلعتان، آنجا محشر طاقت نظارگيان ميشود."

انهيءَ سلسلي جا چند شعر الداڙي لاءِ ڏجن ٿا:

پري رويان بلاي دين و ايمان   در آنجا هر طرف محشر خرامان

*   *   *

نگاهِ شان امي دارد يک انداز   گهي شوخي گهي عشوه گهي ناز
بچشمانِ سيه غارتگرِ هوش   کمان زه کرده از ابروي تا گوش
زمژگان چنگلِ شاهين کشاده   بصيدِ مرغِ دل هر حورزاده

*   *   *

نگارين دست حورانِ خرد شور   پي دل بردنِ عاشق قوي زور
چه گويم در صفاتِ ساعدِ شان   که باشد در صفايش عقل حيران

*   *   *

بلور و يشم را اين تاب نبود   عديلِ رنگ او سيماب نبود
کمر چون موي شان هنگام رفتن   بود از ناز اندازِ نشستن

*   *   *

شتابان سوي مکلي خيل خوبان   چو انجم بر فلک در شب نمايان

*   *   *

يکي را زعفراني چيره بر سر   بسنتي فيته ديگر را ست افسر
تو گوي رنگ گل کرده ست طغيان   و يا شد زعفران زاري نمايان

*   *   *

بهر گوشه نشسته حلقه حلقه   بتانِ ماه رو و رشک زهره

*   *   *

ازين غارت گرانِ شهر دلها   کرا تابِ صبوري و شکيبا

*   *   *

نه دُر در گوش اين خوبان قرين است   طلوعِ ماه و مهر از مشرقين است

*   *   *

رخِ شان کعبهٔ اربابِ اسرار   غزالانِ حرم چشمانِ طرار

*   *   *

کمان دارند ز ابرو و ز مژه تير   دلي يک عالمي شان را ست نخچير
کشيده قامتان چون سرو آزاد   خرامِ شان کند صد گلشن آباد
برخ برق و بگيسو ابر سيراب   عرق رخسار شان را عالمِ آب

*   *   *

کشیده ابروان بر روي چون حور   بود بسم اللهي از سورهٔ نور
عذار شان ندارد خطر ريحان   بود تفسير بيضاوي و قرآن
باين خوبي چو جمعي جمع کردند   جهان شيرين کنند از يک شکرخند

پيڙين ۾ چڙهي، جڏهن حسين عورتون تفريح ڪنديون هيون، تڏهن جو اظارو چٽيندي مير صاحب چوي ٿو:

بکشتيها نشسته فوج خوبان   چو اختر در تہ گردون نمايان

* * *

نه تنها اندرين جا مير ديده است   گريبان دل عاشق دريده است

مير صاحب اها فقط شاعري ڪان ڪئي آهي، بلڪ اها حقيقت هئي، ته ٺٽي جا خوش باش ۽ زنده دل باشندا، ميلن ملاکڙن، مجلسن محفلن، سکائن ۽ عرسن ۾ انهيءَ حد تائين رهائيون ڪندا هئا، جو مڪلي جڻ بهشت جو ٽڪرو معلوم ٿيندي هئي، جتي غم ۽ فڪر، ڏک ۽ سور، مصيبت ۽ زحمت جو ڏس پتو به ڪونه پوندو هو. اهوئي سبب آهي، جو تاريخ طاهريءَ جي مصنف لکيو آهي ته

- "هرگز ساکنان ومتوطنان آن، غمگين و حزين کسي ليافته، بر کم وبيش قناعت داشته، بعيش و طرب کام و کامراني ميدارند، تا حال (١٠٣٠ هه) خوشدلي و خرمي که درين خلق است، جاي ديگر نيست و نخواهد بود".

مڪلي هن وقت گهڻو ڪجهه تباه ۽ تاراج ٿي وئي آهي، ڪيترا مقبرا مٽجي ويا آهن، ڪيتريون مزارون منهدم ٿي ويون آهن، ڪيتريون خانقاهون ۽ عمارتون ڊهي ڍير ٿي پيون آهن، تلاون، پٽين ۽ مير سپاٽي جي جاين جو ته نالو نشان به ڪونه آهي. "مڪلي نامه" مان اسان کي وڏو فائدو اهو ٿو پهچي، جو ان مان ڪيترن اهڙين عمارتن، تلائن، ۽ پٽين جي نشاندهي ٿئي ٿي، جن جو پيءَ صورت ۾ پتو پوڻ نا ممڪن آهي. اج اسان الهن نشانن ۽ پتن جي ذريعي جيڪڏهن گهرون، ته اهي برباد ٿيل شيون ڪوٺي لهي سگهون ٿا. ميرزا خسرو چرڪس جي رانڪ، جنهن جو پتو ڪونه ٿي پيو ته ڪهڙيءَ جاءِ تي هئي، "مڪلي نامه" جي ذريعي ئي دريافت ڪئي وئي.

اهڙيءَ طرح "مڪلي نامو" نه فقط سنڌ ۾ پيدا ڪيل فارسي ادب جو هڪ نادر شاهڪار آهي، بلڪ مڪليءَ جي تاريخ خواه ٺٽي جي تمدن ۽ معاشري متعلق به هڪ مستند دستاويز جي حيثيت رکي ٿو.

مير صاحب "مڪلي نامه" ۾ نه رڳو پنهنجو شاعرانه ڪمال ڪونه ڏيکاريو آهي، بلڪ فارسي زبان ۽ نثر تي جيڪا کيس قدرت هئي، ان جو به هن ۾ مظاهرو ڪيو آهي. مقفيٰ ۽ مرجز هجڻ سبب، نثر ۾ نظم جو مزو اچي ٿو: فارسي ادب جو ذخيرو، جيڪو هن وقت

تائين سنڌ ۾ دستياب ٿيو آهي، ان ۾ فقط هڪ هيءَ ئي رسالو الهيءَ قسم جي ترلم خيز ۽ لغماتي نثر جو واحد نمونو آهي. منجهس تشبيهن، استعارن ۽ تلميحن جو آزادانه استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن مان نه فقط مير صاحب جي تخيل جي بلنديءَ جو پتو پوي ٿو، بلڪ سندس زبان دانيءَ ۽ هڪ ڌاريءَ زبان تي سندس قبضي ۽ قدرت جو به اندازو ٿي وڃي ٿو. "مقالات الشعرا" ۽ "تحفة الڪرام" جي آسان ۽ ساديءَ عبارت کي سامهون رکي، جڏهن سندس هن ادبي تخليق جي زبان، انداز بيان ۽ مرصع ڪاريءَ کي ڏسجي ٿو ته بي اختيار سندس علمي بلنديءَ ۽ فني گهرائيءَ اڳيان سر لوائڻو پوي ٿو.

١١٧٤ هه ۾ هي رسالو تصنيف ٿيو، پورن پنسون ورهن بعد، ١٣٧٤ هه ۾ مان پنهنجي ڪريم الطبع ۽ شفيق دوست سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوريءَ کان ان جو صاف نقل ڪرايو: ۽ انهيءَ حسن اتفاق تي هن صاحب هڪ طويل تاريخي قطعو چيو، جنهن جا آخري چند شعر هي آهن:

يه مخطوطه ملا دو سو برس بعد هوئي جس سے دو بالا شان مڪلي
اب اس ڪو نقل ڪرنے ڪي سعادت ملي هے مجهه ڪو مين قربان مڪلي
ضرورت هےڪه مين بهي پيش ڪردون ڪوئي تحفه جو هو شايان مڪلي
لکهو اس نقل ڪي تاريخ "راشد"
"يه هے آثار ڪوهستان مڪلي" — ١٣٧٤ هه

نقل تيار ٿي وڃڻ بعد، نسخي جي تصحيح ڪرڻ ۽ ان تي وضاحتي حاشين لکڻ جو مرحلو پوري هڪ سال جي دير بعد طي ٿي سگهيو، ۽ الهيءَ وچ ۾ حضرت راشد برهانپوري، دوست محترم آغا بدرالدين ۽ مولانا اعجاز الحق قدوسيءَ هر قدم تي منهنجي مدد فرمائي، جنهن لاءِ آءٌ سندن بيحد احسانمنه ۽ سپاس گذار آهيان. حقيقت ۾ آءٌ اجا بہ شايد دير ڪريان ها، ليڪن آغا بدرالدين خان جي امداد ۽ همت افزائيءَ مون کي تيسين سک سمهڻ نه ڏنو، جيسين هي سڄو ڪم پورو ڪري نه ورتم.

جن بزرگن ۽ جن مقابرن ۽ مزارن جو "مڪلي نامه" ۾ ذڪر آيو آهي، الهن تي مان وضاحتي نوٽ لکيا آهن، جيڪي "مڪلي نامه" جي آخر ۾ نمبرن * سان لروار ڪري شايع ڪيا وڃن ٿا. ميرزا عيسيٰ ترخان ثاني جي سوانح وڏيءَ محنت بعد پهريون دفعو مون تيار ڪئي آهي، جيڪا پڻ نوٽن واري سلسلي ۾ ڏاپي وئي آهي. ازان سواءِ مير علي شير "قانع" جو تذڪرو به تفصيل سان تيار ڪيو اٿم، جيڪو "مڪلي نامه" جي شروع ۾ شايع ٿي رهيو آهي. اهڙيءَ طرح مير صاحب جي مهر جو فوٽو بہ شامل ڪيو وڃي ٿو، جيڪو "طومار سلاسل" تان ورتو ويو آهي.

---

* وضاحتي اوٽن لاءِ متن ۾ نڌ پن ڏگين ليڪن ( ) اندر انگ ڏنا ويا آهن.

ضروري ڄاڻي ۽ مقبرن جا فوٽا به شامل ڪيا ويا آهن، تاڪ پڙهندڙ تذڪري
مان ڪن انهن تاريخي عمارتن جون تصويرون به ڏسن. مڪليءَ جو هڪ نقشو پڻ شامل ڪيو
ويو آهي، جنهن مان انهن مقبرن ۽ آثارن جي جاءِ وقوع معلوم ڪري سگهجي ٿي. اهو
نقشو ۽ انهن فوٽن مان ڪيترا فوٽا، محڪمءِ آثار قديمه مان حاصل ڪيا ويا آهن، جنهن لاءِ
آءٌ محڪمي جي ڊائريڪٽر مونشور ڪوريل (Mons, R. Curiel) ۽ آفيس سپريڊنٽ مسٽر
محمد ادريس جو ٿورائتو آهيان- انهن ٻنهي صاحبن نه فقط اهي فوٽا ڏنا، بلڪ مون سان ڪڏ جي
انهيءَ سلسلي ۾ ٻه-ٽي دفعا مڪليءَ تي به هليا.

پروفن پڙهڻ ۽ ڇپائڻ جي ذميواري ۽ بار بوجهه، سڄو منهنجي دوست عزيز مسٽر
محمد ابراهيم جويي پنهنجي سر تي سٺو، جنهن جو پڻ آءٌ ممنون ۽ مشڪور آهيان.

ڪراچي،
٦ جولاءِ، ١٩٥٦ع

-حسام الدين راشدي

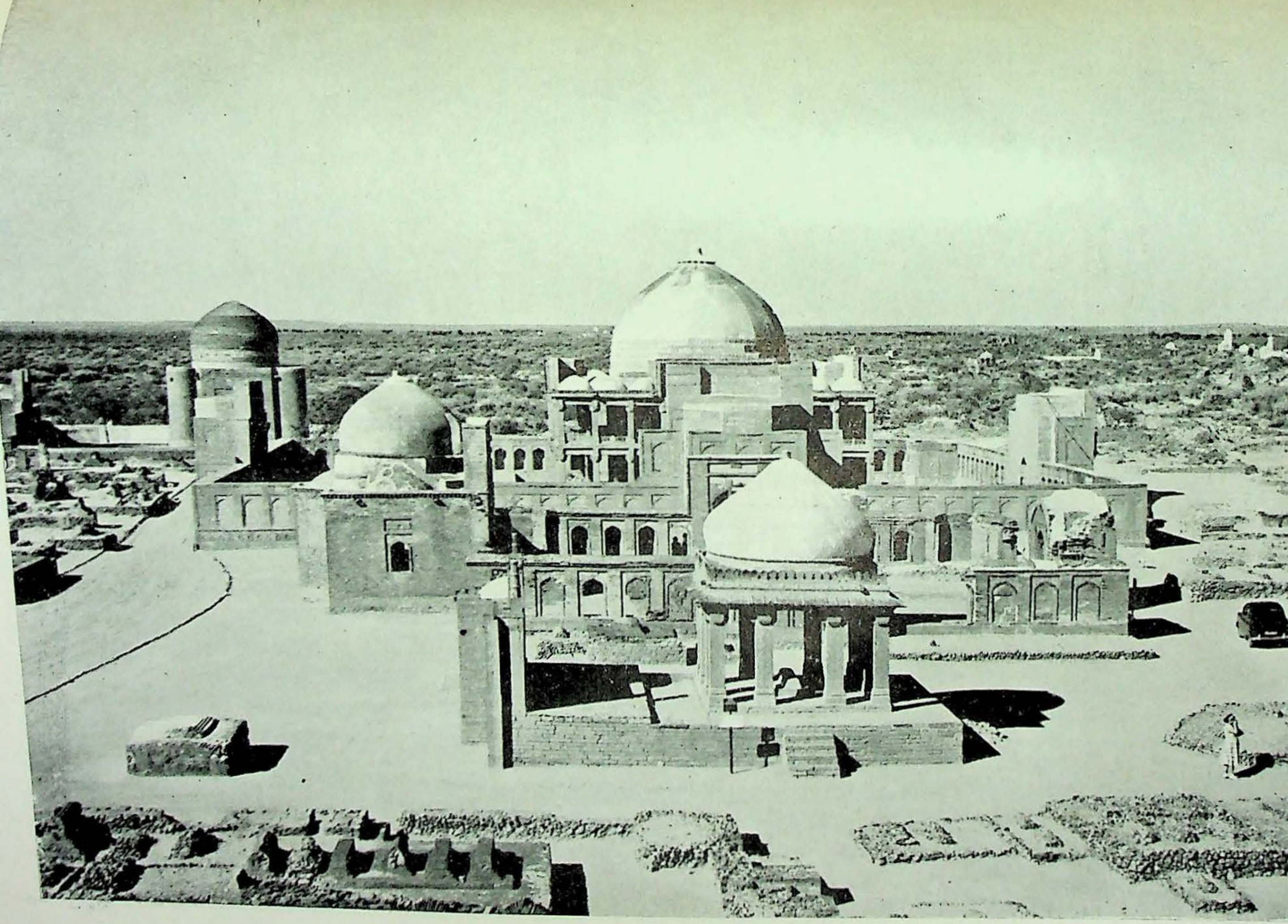

مڪليءَ جو عام منظر (عيسيٰ ترخان جي مقبري کان)

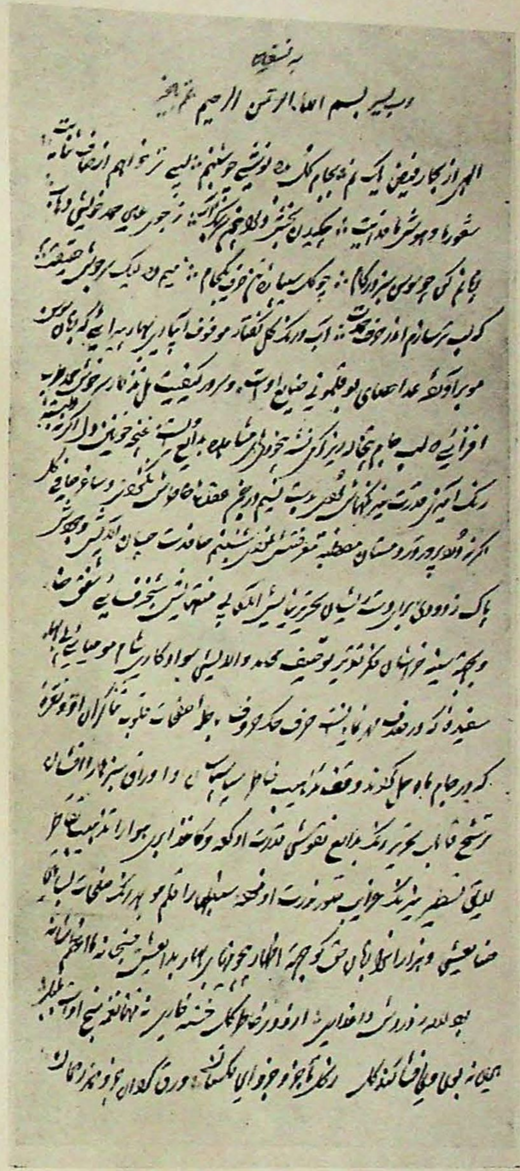

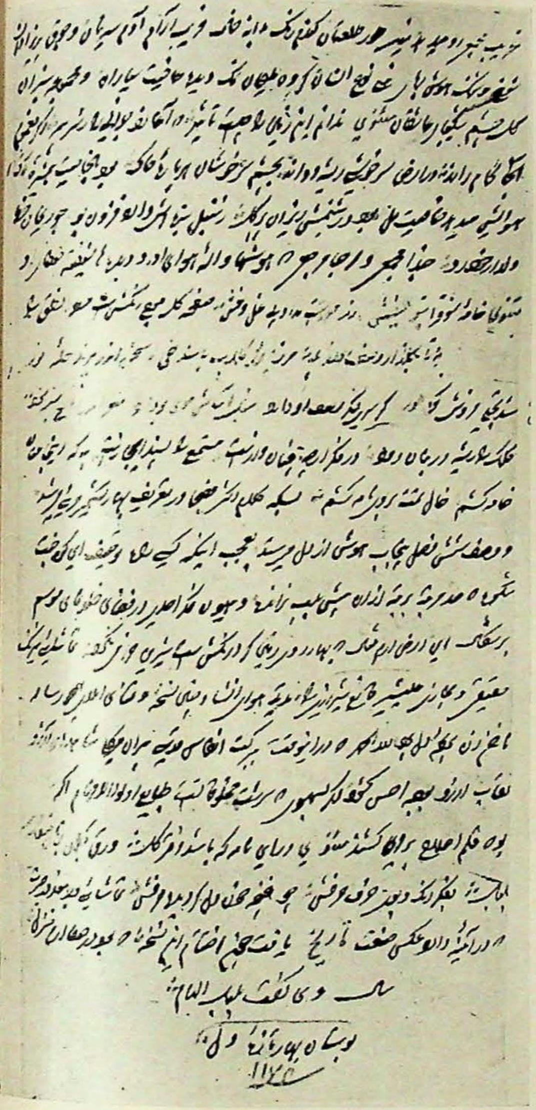

"سڪلي نامہ" جو پهريون ۽ پويون صفحو
بخط مير علي شير "قانع"

مکلي نامه

[۱۲۳] وبه نستعين

رَب يسر — بسم الله الرحمن الرحيم — وَتَمِّم بالخَير

الاهي از بهارِ فيض يک نم — بجامِ گل بده نوشي چو شبنم
لبي تر خواهم از صافِ ثنايت — شعورِ ما و هوشِ ما فدايت
چکيدن بخش دل را چون سرشک آب — ز جوی عين حمدِ خويش وهّاب
زبانم کن چو سوسن سبز در کام — چو گل سيپارهٔ تن صرف يک جام
مَيم ده ليک سرجوشِ حقيقت — که لب تر سازم اندر حرفِ حمدت

آب و رنگ گل گفتار موقوف آبيارئ بهار پيرايي که زبانِ سوسن مو برآوردهٔ عَدّ احصای بوقلمولي صنايع اوست، و سرورِ کيفيت مل تذکار سرخوش حمه طرب افزائي که لبِ جام تبخاله ريز گرمي نشهٔ بيخوديهاي مشاهدهٔ بدايع ويست. غنچهٔ خونين دل اگر نه وابستهٔ رنگ آميزئ قدرتِ نيرنگيهايش بودي، بدستِ نسيم در چمن عقدهٔ خاطرش نه کشودي، و ساغر صافئ گل اگر نه وَرد پرورد دردِ مستان مصطبهٔ معرفتش نمودي، شبنم صاف دست چسان آلايش وجودش پاک زدودي. براي دست ريشان تحرير ثنايش آلاي بي منتهايش شنجرف ساي شفق‌خا، و بجهت سينه خراشان فکر تقرير توصيف محامد و الايش سوادکاري شام موميای بي بها. سفيده اي که در صدف مهر نمايان است صرف حک حروف باطلهٔ صفحات قلوب ثناگران او، و نقره اي که در جامِ ماه حل کرده‌اند وقف تذهيب خاطر سپاسيان او. اوراق سبزها را افشان ترشح قابل تحرير، رنگ بدايع نقوش قدرت او کرده، و کاغذ ابري هوا را تذهيب تقاطر لايق تسطير، نيرنگ غرايب صُوَر ندرت او نموده. سنبلها را قلم مو بهر رنگ صفحات بساطين صنايعش، و هزاران را زبان حق گو جهت اظهار بيچونيهاي بهار بدايعش، فَسُبْحَانَه مَا أعْظَمَ شانُه.

بود لاله ز دردش داغداري — ازو در خاطرِ گل خستهٔ خاري
نه تنها نغمه سنجِ اوست بلبل — همين نه بوي وي افشا کند گل
ز کُل تا جزوِ جزوي اين گلستان — ورق گردانِ جزوِ حمدِ رحمان

[۱۲۴] نسیم سرمست شمیم بهار، همرنگيء او صباوار هوای اظهار، لیرلکي وي بر شکل قطره اي از بحار قدرت بیمثالش، و بهار نفحه اي از بوستان مکرمت بي زوالش. سبزها بر زمین انگشت شهادت آسودگان خاک، و گلها لخت جگر شهیدان عشق هلاک. ابرها بهوا داریش اشک ریزان، و برقها در نار شوقش چون ماهي بر تابه طپان. آبها روان راه جستجویش، بادها سرگرم جوش بویش. خاکها ظرف بهار بدایع صنایع او، و آتشها آتشین نعل مشاهدهء صنایع بدایع او. انهار ازو آبي بجو دارند، و ازهار ازو بوئي بدماغ میکارند. اشجار را برگ ساز فکرت او، و طیور را سر پرواز فضای محمدت او.

تعالی الله زهي نقاش تردست
که گل را زآب وآتش یک گره بست
خط ریحان بنسخ وي فرستاد
که از یاقوت لاله کلک خوش داد
زد آتش در پرند زمهریري
بدست جامه پوشان حریري
شفق را عیديء عشرت بکف داد
براتِ خورشمي بر لیل معتاد
بشوید مشقيء سوسن ز شبنم
غبار از روی او گردیده زان کم
بجان عشق پیچان تاب داده
بسنبل رنگ مشک تاب داده
دهد ابروي گل را وسمه زر
شقایق را بدست از خون محضر
بنرگس داده آن جام لبالب
که در مستیش دارد دائما تب
هزاران داستان آموز شوقش
ریاحین مست آب جوی ذوقش
ضمیران را ضمیر از رنگ او پر
بخیري داده رنگ و رونق خور
سمن را مشرب صافي ز جویش
بنسرین آب و رنگ گفتگویش
ندانم جان صندل را چه درد است
که رنگش گاه سرخ و گاه زرد است
ندانم از کدامي نخل موزون
بود آشفته دایم بید مجنون
چنار از شوق او آتش ته جان
بود شمشاد زان تلواسه لرزان
صنوبر قد کشید اما بحیرت
بود هر سرو ها قایم بفکرت
بشوق کیست این دریا خروشان
بلب کف سلسله درها و جوشان
شرر در سنگها از آتش چیست
بجان مهر رعشه در تب کیست
[۱۲۵] ز سنگ آید برون آغشته خون
ندانم لعل را باشد چه مضمون
ضمیر کان پر از اندیشه اوست
که باشد خون محضش مغز در پوست
زبان را در بیان قدرت او
چو زنبق رسته از ته کام صد مو

و بعد گل افشانيء بهار محمدت و ثنا جوش رنگ ازهار، صلوات و دعا نثار روضهء سامعه افروز ساکنان ملای اعلی، امجد مجتبا، سند اصفیا، سید انبیاء، احمد محمد مصطفی است، که بشیرينيء لذت نامش قلم را از بنان جوی شیر روان، و بشکر فروشي عده العامش سخن را بزبان منطق طوطي ترجمان.

چو طفلِ غنچه تا دیده دبستان   بـبـر سیپارهٔ اسـرارِ رحـمـان
ندیـده گـر بنانش از قلم درد   بیـک انـگشت دستِ مه قلم کرد
نبودش گرچه بـا خـط آشنا دست   خطِ نسخي بـر ادیانِ سلف بست

سیّدًا مُشْتَهِدًا مُسْتَجِدًا مَوْلاي المُتَولي عَلَيه و علی آله الصلواة من اللّه مَخصُوصِ قُرْبَتِ أنْتَ مِنِّي بِمَنزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسي سَيِّد الاولياء عَلِي مرتضی است، که هوای کویش محرمان بیت‌الله را بهاله، و فدای جویش هواداران خلد را نشاله.

ز خاکِ مرقدش یـک بوي در گل   ز جعدِ عنبرش موي است سنبل
چمن صبّاغِ رنـگِ روي آتش   بـهـار آشفتهٔ جـوشِ خیالش
چو غنچه چونکه آهنگِ سفر کرد   گلِ زخمِ محبت را بسر کـرد
بلـي عـشـاق را چـون یـار خـوانـد   گلِ نـذرِ طلب سویش دواند

از تقاضای وقت آنکه ابر مطیر کلکم به آب طراوت افزاي سستمعان ترشحي فرساید، و از آبیاريِ طبع مطرا کشتيِ بیان در عمان صفات ایام برشگال سیري نماید، باشد که ارواح پـاک پیران سکلي سددم کنند، و زسام هوشم از خودپرستي برکنند.

درین ایام که نشهٔ مل عشرت رسا، و کیفیت صهبائي مسرت دوبالا؛ مجمعي برحیق موالات صاحب دور، و گروهي به صافي صفوت مسرور؛ سیر اختران چشمک لطف ساقي، و گردش گردون دوران ساغر مهر مشتاقي؛ حبذا دستي که بجام معرفت آشنا است، و مرحبا سري که مدام را درو جلا؛ آئینهٔ خاطران با عکس خویش هم در مواسات، و دریادلان با هر خس و خاشاک گرم موالات؛ ضمیر اصحاب قلوب درجامع شادابي، و مرکوز خواطر مرغوب غالیه آرای چهرهٔ سیرابي، طوطيِ ناطقه قفس شکن هموم، بلبل سامعه آشیان سوز غموم؛ قوت نامیه در اقلیم نباتات خیمه طراوت افراشته، و قدرت شامه در مینو سواد ریاحین دانـهٔ فرحت کاشته سبزهائي سیر «لیر سیر» هوش ربا، و ریاحین همرنگه معطر ساز مشام دلها.

هوا عنبر فروش و خاکِ مشکین   زمین لـبـریـز نفحاتِ ریـاحـین
عجب نـه بـود اگر چشمِ تماشا   چو مردم ناقهٔ چین را دهد جا

[۱۲۶] مشربِ صافيِ وقت را لازم، که یک ساغرِ طراوت کامِ روزگار را مطرا ساخته؛ و مذهبِ وافيِ عهد را قربان روم، که در طبایع به اعتدال علمِ طرب افراشته. یک جانب فراش سحاب دیبای آبي ابر بر اوج هوا گسترده، و یک طرف سقای باران بآب پاشیها کـرد

کلفت از زمین پاک سترده. ترشح عرق روی شاهد صفا است و قطراتِ گلاب گل رعنای هوا. برقها دشنهٔ گداز جگر آلام، و رعدها آوای ساز عشرت ایام. آسمان را از شفق طیلسانِ معصفری در بر، و زمین را از سبزه چادرِ سیرابی بر سر. اطفال ریاحین را کُلَهِ گوشهٔ طراوت کج شده، و شوخانِ نباتات را نقش در چارسوی زمین نشسته. نه دانم آب را زیر سبزها محل است یا خواب لازم مخمل، نه شناسم ذکر قدسیان است یا نغمهٔ بیخودیهائی کویل. کوکلا در ترانهٔ نشاط، و پپیها سرگرم ذکر انبساط. فاخته در جامهٔ قلندرانه یاهوخوان، و قمری را سبقِ تکرار دوست روان. هوا را کیفیت مدام، و صبا را می فرح بجام. غنچه چرا تنگ دل نه باشد، که حسرتِ فتوحِ خاطر حزنیان سینه‌اش میخراشد. و گل برای چه جامه چاک نه سازد، که رشکِ رنگ چهرهٔ می اندود یاران رنگِ رویش می بازد. سوسن اگر نه ثناگرِ این وقت است چه رودهٔ زبان نه باشد، و نرگس اگر نه منفعل نشهٔ سرشار این دور است چرا دیده از زمین نه پاشد. هان عشرت دوستان! موسم نشاط است، و فصلِ مثنای نشه و انبساط.

بده ساقی آن آبِ عشرت سرشت — که در مرزِ دل تخمِ کلفت نه کشت
بده ساقی آن صافیِ پُر فرح — که دلها ازو میشود منشرح
بیا ساقی آن سیمِ بگداخته — بده ساقی آن آتشِ ساخته
بیا ساقی آن مومیائیِ روح — بده ساقی آن سینها را فتوح
بده ساقی آن قوتِ انشراح — بده ساقی آن مایهٔ صد فلاح
بده ساقی آن منشای انبساط — بده ساقی آن شمع بزمِ نشاط
بده ساقی آن روحِ جسمِ طرب — بده ساقی آن داروی جمله تب
بده ساقی آن نوش کامِ فرح — بده ساقی آن جوش جامِ فرح
بده ساقی آن کیمیا سازِ دل — بده ساقی آن محرمِ رازِ دل
بده ساقی آن نسخهٔ انتعاش — صلاحِ معاد و حیاتِ معاش
بیا ساقی آن آب حیوان پاک — که خضر است در جستجویش هلاک
بیا ساقی آن سلسبیلِ روان — بیا ساقی آن کوثرِ خلد جان
بیا ساقی آن ترجمانِ مسیح — بخصلت ملیح و بصورت صبیح
بیا ساقی آن نفحهٔ باغِ جان — [۱۲۷] بیا ساقی آن عیشها را ضمان
بیا ساقی آن مشعلِ بزمِ دل — بیا ساقی آن قوتِ حزمِ دل
بیا ساقی آن رازِ پیرِ مغان — بیا ساقی آن آبِ آتش زبان
بیا ساقی آن ارمغانِ سرور — بیا ساقی آن آبِ جانِ سرور
بیا ساقی آن سروِ گلزارِ جان — بیا ساقی آن مرهمِ خستگان
بیا ساقی آن داروی دردِ دل — بیا ساقی آن تختهٔ نردِ دل
بیا ساقی آن آبِ آئینه تاب — بیا ساقی آن مقصدِ شیخ و شاب

بیا ساقی آن تاب ِ چشم ِ سرور — بیا ساقی آن نور ِ بزم ِ حضور
که در موسم ِ عشرت ِ برشکال — بجز باده چیزی نباشد حلال
سری را که نبود دلش می پرست — بخاک مذلت بود پای بست
دلی را که نبود هوای مدام — حلال ِ جهان جمله بادش حرام
مغنی بزن پردهٔ ساز ِ دل — بر افگن نقاب از رُخ ِ راز ِ دل
می است نقش ِ امیدها را جلا — ز تست آرزوهای عالم روا
مغنی بیا یک نوائی بزن — پئی سیر ِ "مکلی" صلائی بزن
چه "مکلی" بهشت ِ زمین و زمن — زمینش هم رشک کان ِ یمن
چه "مکلی" ارم نسخهٔ وصف ِ او — صباحت رهین و ملاحت گرو
کی آنجا توان شد بپای خرد — که هر هوش را میگزد دست ِ رد
بر این کوه رفتن بزور ِ می است — بیا ساقی امروز دور ِ می است

حالا حالتی بهم رسیده، که دل بی اختیار بسوی تعریف کوه مکلی سری کشیده.

عجب کوه نور آبادی که شکوهش طور را به رشک در آتش تجلی سرلو سوزد، و طرفه مزارگاه دلشادی که دامن نظارهٔ زایران از روی حضور به "صفا" و "مروه" میدوزد. نامش "مکلی" (۱) و می بجامش از "مکته لی" است.

اگر بنای تواضع کسی درو نگریست — بگفت "'مکته لی' گشت زایر ِ مکلی"

هر قدم مطافی از اهل عرفان، و هر گام مزاری از اصحاب ایقان. اولیاء الله را مجمعی مثل آن جا کم نشان دهند، و فقرا را مضجعی مانند این کوه لمی شمرند. هر شبش بقدر قدر هم مقدار، و هر روزش بروز عید همسنگ در اعتبار. صبحش در صفا آئینهٔ اسرار الاهی، و شامش بعطا منشای انوار نامتناهی. خاک این کوه سرمهٔ دیدهٔ اولوالابصار، و زمین این جبل مزرعهٔ تخم اسرار.

بهشتی در زمین پُر نور جایست — زیارتگاه ِ مردان ِ خدا یست
نه رخشان است اختر اندر آن جا — بود چشم ِ ملک (۱۲۸) بهر ِ نظر وا
خور از شوق ِ زیارت در تب افتاد — که اندر لرزه جسمش تا شب افتاد
نه بینی بر فلک آنجا مه ِ نو — که هر چشم ملائک راست ابرو
از آن نوری که زین کُه رفت بالا — بود شمع ِ حضور ِ ملای اعلا
بنام ایزد چه کوهی پُر فتوح است — خرامان در طوافش فوج روح است
بهر گنبد صدای "ربِ ارنی" — بهر دیوار نقش ِ "لا تذرنی"
ستونی آهک ِ هر مضجع ِ او — "اجیبو داعی الله"، مجمع ِ او

پیء آسودگانش "طاب مثواه" — انیس همدمانش "لی مع الله"
سیاهیء شب اسرا ست شامش — سفیدیء سحر لبریز بامش
پیء شب زنده دارانش فلک را — کلف دان قهوه در فنجان مینا
برای دفع کلفتهای زوّار — شفق معجون یاقوتي پدیدار
پیء فرح مجاورهای هر پیر — بدست صبح جامي از طباشیر
شبش را اختران حبّ نباتند — که مر کام خلائق را براتند
برای صایمان خلوت دوست — ثریا خوشهء افشانده از پوست
بجام مهر آن نوري که پیدا است — پیء افطار زوّاران او ماست
قمر مشعل فروزي هر مطافي — فلک خدمت گذاري سینه صافي
سحر سیران این کوه معلی — چو خور دارند آتش در ته پا
بهر درگه که فرض آمد عبادت — ز خود رفتن بود تقدیم خدمت
نباشد زائر او کمتر از حاج — مگر نبود پیء احرام محتاج
گر آن جا در "صفا" سعي است لازم — درین جا سعي از بهر صفا هم
به سالي آن بود فرض خلایق — بهفته چند بار اینجا ست لایق
هر آن نوري که آن جا در سطوع است — ز اصل الاصل اینجا هم فروع است
نباشد غیر نوري ایزدي نور — نظر در رفتن (است) از خویش معذور
بصد روزن همان یک نور تابد — دل محرم ازین اسرار یابد
اگر مر کعبه جویان را است دل صاف — ز خود بر غیر رفتنها چه انصاف
یکان سنگ و شررها از حد افزون — بچون و چند سایر ذات بیچون
برهمن مر بتّي را ساخت اول — وزان سر خالقیّت جست منهل
بود خالق شود مخلوق ابله — درین ره سخت پا لغزیست بالله
براهیم آن بنا را ساخت برپا — برای طاعت خلق الله ماوا
از آن تا این نباشد فرق در سنگ — مگر هر یک رود واهي بیک رنگ
الاهي راه راه خویش بنما — طلسم وحدت از کثرت تو بکشا
[۱۲۹] بکن دل را بدرد خویش مسرور — بده خون مرا نیرنگ منصور
بنای شوق من دم ذوق قدسي — بها و هوی خویشم ساز انسي
الاهي ذره ام را ذوق مهري — که باشد روشنیء صد سپهري
کرم کن صافیء مینای توحید — بلغزان پای من زین جادهٔ کید
نشانه های ما را بخش آن ذوق — که بنماید دري از کعبهء شوق
صوّر جویان اگر در خویش بینند — بتخت "لی مع الله" بر نشینند
در ایجا هر کهي بي کهربا نیست — دلي نبود که اندر وي خدا نیست
خدا در ما و ما اندر خدائیم — حباب آسا جدا از ما و مائیم

مکانی جز مکین والله باالله بود نورِ الاهي مشعلِ راه
در آن نوري که زاهد دید در خواب بمستان کشف اندر عالمِ آب
حضوري کز رخِ محراب تابد شرابي درمیانِ آب یابد
مناجاتي خدا را جست و نایافت خراباتي ببر مطلوبِ خود یافت
بیا ساقي بده آن جام سرشار که از خود وا رهاند فکر و افکار
بمستي بخشم از خویشم رهائي بفیضِ اهل مکلي یا الاهي

حکایت

خدا جوئي بکعبه کرد آهنگ شرار آسا برون زد خیمه از سنگ
بپای شوق پوئیدي شب و روز نشانِ دوست جوئیدي شب و روز
طلب را آتشي افروخته داشت دلي در نار شوقي سوخته داشت
نسیم آسا زدي مستانه راهي برنگ بوی گل تیز از نگاهي
رسید اینجا و اندر جوشِ خود تفت شنیدم از دلش زنگ دوئي رفت
زده یک نعرهٔ مستانه در دم که "هذا مسکنّي" پیشِ عالم
چنان احوال وارستانِ عشق ست چنین اقوال سر مستانِ عشق است
بلي نوري که هم امروز پیدا ست درین جا بهر حق دان کز خدا خاست
حضورِ شاهدِ عرفان است این کوه بنای پایهء ایمان است این کوه
دعا را فتحیابي این چنین نیست عدیلِ این زمین خلدِ برین نیست

هر چند شمارهء منازل اولیاء الله این کوه از حد افزون باري تبرکاً بمدح برخی استفاده میکند

از جمله مزار متبرکه طواف که و مهه روضهء پر نور و ضیا آئینه اسرار لما شاهدِ مشاهدِ [۱۳۰] لي مع الله، مراد بخش هر بیمراد، **سید محمد حسین** (۲) المشهور بقطب چارم پیر مراد است که سواد حوالي مرقد پاکش نسخهء ارم ببر دارد، و بیاض صفحهء ارض اطهرش گلشن راز انوار الاهي مد نظر. خندهء حور آهنگ مضجعش، و تجلي طور سفیدهء مرقدش. غزال حرم خاکروب آستان، و روح الامین آنجا پاسبان.

زبانِ سبزهء خود روي ارضش شهادت نامه از بر کرده بیغش
همین تابد بر آن مضجع چنان نور که دروي شعشهء مهر است مستور
دعا را استجابت خاکدانش همیشه روح قدسي میهمانش
هر آن سائل که بر درگاش تابد دهن ناکرده وا مقصود یابد

و دیگر: درگاه مظهر جلال و جمال، گزین ثمرهء شجرهء طیبهء آل، صاحب المناقب المتعال، **سید محمد جمال** است، که گنبدش صندوقچهء لقد نزول رحمت باري، و مرقد امجدش کعبهء مقصود اهل زاري.

ز آنجا آهک و گچ راست تخمیر سراپا یافته از نور تعمیر
درین درگه که فرض آمد عبادت ملک بر انس میجویند سبقت
بود روحش ز روح القدس بیشک بود نورش بنور ایزدي یک
برای زائرانش رحمت حق رسد هر دم ازین سطح معلق

و دیگر: طرف دست چپ این گنبد رفیع و درگاه منیع، آستان کروبي پاسبان **شیخ عیسي لانگوتي** (۴) است، که چبوتره مشرف باغات ساموئیش (۵) در ارتفاع فلک سا ست، و نظاره‌گیان را برای فرحت عوض جنت الماوی مد نظرش همه زمین سبز، و تالابهای آب و لغزه.

صفای وقت سیاران آن جای ز سیر خلد افزون عشرت افزاي
مسرت را اگر شارع وسیعي ست تماشاگاهش این صدر منیعي ست
بود آن چوتره اندر تجلا بگاه سیر پهلو کوب سینا
چنان بارد صفا زان جای عالي که روشن تر ز صبح است آن حوالي
تو گوئي رنگ گل را آب داند و زان هرخشت او را تاب داند
بهرسو در زمینش سبزه رسته ریاحین در ریاحین دسته دسته
درختان زیراین کوه خرد شور ز نخل وادیء ایمن فزون نور

در هر ماه چهار دهر [۱۳۱] و بیشتر این جا مجمع عالیشان صورت انتقاد مي یابد که نظرها را هجوم تماشای مه رویان از هوش میخرد، و پیرهن شکیبا بر تن مي درد. جوانان عشرت دوست همه مغز خالي از پوست. تمام روز در باغات مَي بجام گل خورند و آتش در آشیان بلبل زنند.

بتان گلبدن در رنگ لاله بکف دارند از صهبا پیاله
بگیسو دام صید خلق تابند چو صیادان بهر سوی شتابند
بهرسوي خرامان دلبري چند جهاني را کشند و ناشکیبند
گروهي گلبني را کرده ماو بجام گل همي نوشند صهبا
گروهي دیده نرگسهای بیمار خلد در خاطر شان چشم خمار
یکي در رنگ گل با خنده‌ء ناز یکي در بیخودیها مستي آغاز
یکي غلطد بروی سبزه چون مست یکي در دامن دلدار زد دست
یکي خواهان دور جام باقي یکي را دست در آغوش ساقي
یکي را در ترنم نغمه اي چند همي سوزد بر آتش همچو اسپند
برهمن را در آن جا نیست بُت یاد که هوشش رفت این جا جمله برباد
صنم از خاطر سبزان هندو هجوم رنگ گل کردند یکسو
اگر مدهوش را ز آهن حصار است در این جا گردهای میکسار است
بیا ساقي علاج کهنه در دم بکش گلگونه اي بر روی زردم

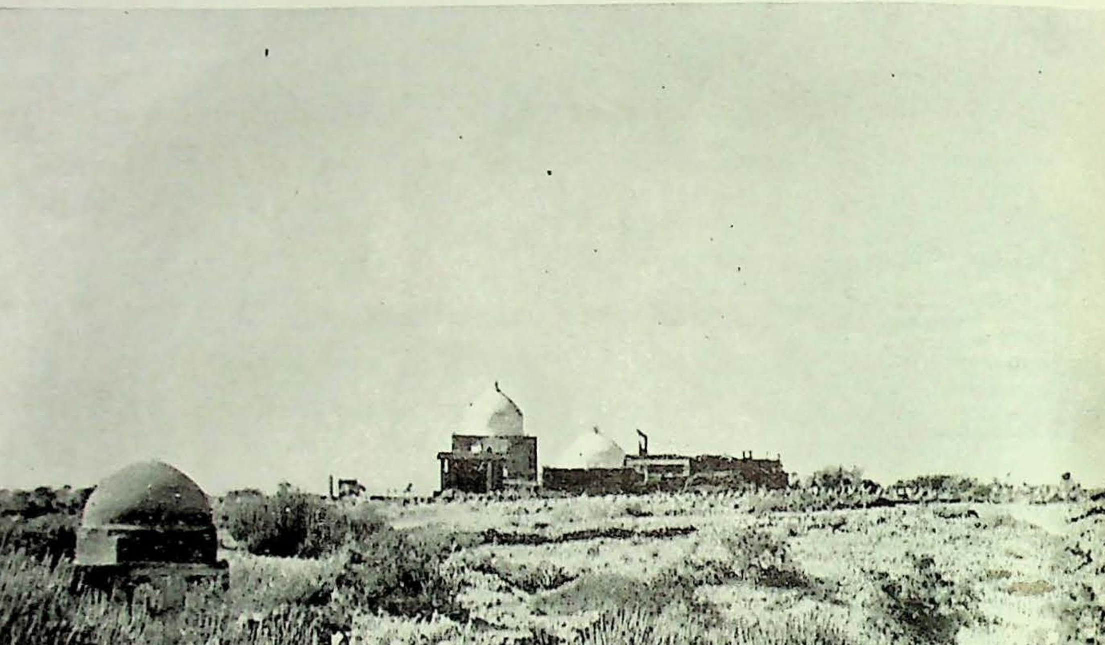

شاهه مراد شيرازيءَ جو قبرستان

جامع مسجد، مکلي

الحاصل! چون محبوبۂ مهر متوجہ کاشانۂ سپهر شود، و وقت عصر کہ عصر روح قلوب است در رسد، خیل خیل خوبان در اینجا بساط عشرت گسترند، و زنگ الم از آئینۂ خواطر پاک نمایند. ماشاء الله! این وقت را توصیف یاراي خامہ نیست، آلْعَظَمَتُ لِلہ! این حال را تعریف قابل تسطیر نامہ، کہ صحبت حالي است کہ معاملہ قالي.

اي نظر بازان گلگي واین باغ عشرت چیدني است طور اسرار است تجلی گاه حق را دیدني است

و دیگر: گنبد [illegible] ارشاد، سربسر نور سداد، صاحب کرامات خدا داد، و واسطہ فتوح ابواب کشاد **شیخ حماد جماد** (٦) است کہ زینش بفیض بر فلک ممتاز، و روضۂ انورش خلوت اهل راز. داروی دردمندان خاک او، و مقصد اهل مقصد ارض پاک او.

چنان از فیضِ ارض اوست آباد کہ در دم هر غمین را میکند شاد
فضاي پاک او را نور ایزد [١٣٢] همیشہ بارد از چرخِ زبرجد
دماغ آباد از بوی زمینش مگر بستند اندر مشکِ چین اش
بنا کامانست هر کام از درِ او مشرف بر ارم هر منظرِ او
فضای آسمان در صفحہ اش تنگ هوای خلد این جا باشدت ننگ

"مسجد ملکي" (٧) کہ فیض اش در تمام کوهساري آلجا است، و بیننده را بلا اهمال مظهر انوار هُدا ست.

یک طرفش **قاضي عبدالله** (٨) وارستۂ ماسوا، گنجینہ دارِ نقد علوم غیبي، واسطۂ ادراک فیوضات لاریبي است، کہ آخر روز خمیس هر هفتہ، معلمان بخوردِ اطفالِ مکتب بزیارت آرند، و استدعای کشفِ علم کنند. بوالعجب حشري از قیامتِ قامتان، بر گرد مزار متبرکہ اش نمایان، و طرفہ نشري از قامتِ قیامتان، در عین سعي بطوف درگاه آن صفا کیش عیان. مگر آسودگانِ خاک از داغِ سوختگان حسرت دیدارِ شان پنبہ درگوش دارند کہ نمي شنوند. یا در حلاوتِ مردن بغمزۂ مہ رویان خود را فراموش کردند کہ نمي بینند. هر ماه بشادي آزادي از کسوف بند مکتب ببالیدگيء بدر منیر، و هر گل از شوق تحصیل رنگ هنر بقرات سیپاره بغلي از بلبل سبق گیرہ.

بهر سوی بتانِ الف قامت بر آغازند حشري با قیامت
عجب گرمي نہ گردد بعث آن دم کہ صورِ هوي سیارانست بهم
بماند تا دمي آنجا سلامت معلم در مناجات و عبادت
بجیمِ زلف پُر پیچ و شکن شان نهفتہ خالِ تخمِ سنبلستان
سوادِ سرمہ پیمان بند گشتن خطِ ریحان سند بهرِ شکستن
چو بیند صاد دیده عین عاشق رود تا قاف از خون غین عاشق
بدیدند همدگر آن خیل جنت چو طا انگشت بر دیده ز حیرت
ز نونِ ابروي شان چشم بد دور کہ دارد نقطہ خالِ دیدۂ حور

مهران

پریزادان بلای دین و ایمان — خرام شان بهار صد گلستان
بنام حق عجائب صحبت آنجا ست — نظر تا وا کني ... حشر پیدا ست
دهان هر یکي ز اشعار حالي — شکر جویش مي ذوق هلالي
پیء تشبیب ذوق نکته سنجان — کلام شان فصاحت سحبان
غزل خوانيء خیل حور زادي — پئي عاشق مسرت مستزادي
پیء تقطیع غم شد بس که مشتاق — نصاب بیخودي درست عشاق
چو بکشانید اب در بیت بازي — شود قربان روح فخر رازي
چسان "قانع" جواب شان تواند — مگر ترجیع بند تا لم خواند

و جالب دوبین، رالک **جام نظام الدین**، (۹) که چبوتره مشرف زمین مابین "تتر" اش، وصه بندان زیچ مسرت را ارتفاع مرغوب، و بام بي گنبدش آسمان سیران والا همت را التعاشي مطلوب.

بر او گر کس رود بهر تماشا — بود مهرش چو مرغ رشته برپا
به نقش سنگهایش دیده فرهاد — عجب نبود رود شیرینش از یاد
خرد را در چه حیرت فگنده — که چون استاد زینسان سنگ کنده
صفاي سنگهایش دیده یک یک — میان یشم و مرمر باشدم شک
بود از ارتفاعش چرخ اخضر — به چشم منصفان صد سنگ کمتر
کف بنّای او را ماه و خورشید — بگفت احسنت و چندین بار بوسید
اگرچه بر زمین این آسمان نیست — ولي از روي رفعت کم از آن نیست

در پائین، تالابي خوش آب، رشک جلوهء سیماب است. کشتيء هوش آن جا تباهي شود، و مردمک دیدهء مردم آبي گردد.

درختان دور آن تالاب خوش آب — زمرّد را بهار از کتان سیماب

و دیگر: حضرت رفیع سنیه، مظهر انوار قدسیه، مهبط اسرار روحیه، مشعر آثار رحمت الاهیه، **پیر شیخ جیو** است، که فیض زیارتش مشرکان را از لوث شرک پاک سازد، موحدان را فرس در مضمار هویت احدیت تازد.

صفاي صحن او با دشت خضرا — نمي سنجد بیک پلّه تمنا
فضایش نور را ز آنسان کند فاش — که نبود مهر را نوري چو خفّاش
کسي گر ساید آنجا جبه‌گاهي — بریزد نورش از رخ تا بماهي
چراغش را بشب از ماه روغن — "چراغ مکلي" است نامش باین فن
اگر سایل بر این در رخ بساید — مرادش پیش از نیّت برآید

شب دوشنبه هر هفته آن جا خلایق گرد آینه، و تمام شب فیض زیارت بامرادش یابنه. علي الخصوص شب دوشنبه اول از ماه، غریب مجمعي صورت گیرد. درویشان مست

ذکر دوست صحبت سماع آغازند، و صوفیان همه مغز خالي از پوست بیخود بوجد تازند. دایرهٔ ماه اگر بر آتش شفق بنهند، بنوای دف نوازنده های او نرسد، و دفِ خورشید اگر بدست زهره کوبند، هم آوازهای "یا هوی" موحدانش نشود.

بنامِ دوست از خود رفته چند — بر آتش گرم وجدان همچو اسپند*
[۱۳۴]... ... ... — ... این زمین بالفرض باشد
زمینش را نباشد فرش کاشي — بود نور خدا ز این رنگ پاشي
صفاي وقت را نازم بر این خاک — که حیران است اندر وصفش ادراک
بود هر زایر اینجا ز استفاده — پیِ راهِ هدایت راست جاده
نه گردد هیچگه سائل از این در — مگر با شاهدِ مقصود هم بر

در شب برات مجمعي غریب تمام آن جا منعقد شود، که محاسب خرد از کمیت روحش الکن، و ضابطهٔ عقل در انداز فتوحش بي سخن. فلک را خوردهٔ انجم نثار مقدم زائرانش، و ملک را انفاس قدسي مروحهٔ تفریح مجاورانش. 'جوزا' حمایل بکف درخته خوالي، و 'پروین' بخضوعِ دل در اشک افشاني. در پیالهٔ بلورین ماه قهوه شیر و نبات جهت تریِ دماغ شب بیداران، و در ابریق زرین خورشید آبحیات برای وضوی سحر خیزان.

در آن شب کو بقدر است از قدر بیش — بخدمت مي نهد گردونه سرِ خویش
بخدمت بس که اندود است تکمیل — فروزد هر طرف ز انجم قنادیل
بفرش چاندني فراش مهتاب — صلا داده پیِ هر شیخ و هر شاب
برات کامهای خلق آن شب — ازین درگاه والا میدهد رب

و دیگر: مقبرهٔ منورهٔ قاضي الحاجات رفیع الدرجات، برآرندهٔ مرادات **پیر آسات** (۱۱) است، که شمع مشهدش را روح الامین پروانه، و زمین حواليِ روضه‌اش را دل ارباب ایقان دانه.

نه آنجا حاجتِ زاري بسائل — که بي نیت بود حلال مشکل
تو گوئي اندر آن درگاه انور — بود جاروب کش مهر منور
معطر ارضش از ارواح قدسي — ملک با آدم انجا هست اِنسي
حریمش کعبهٔ زوار باشد — کزآنجا[۱۳۵]نورحق هرگزنه باشد
کند هنگام مدحش شخص خامه — دمادم با حرم تبدیل جامه

عقب این درگاه آسمان سائي، چشمه ایست از سلسبیل فرح افزای تر، که در عین مابین کوه بدان پاکیزگي و صفای دریا چه، مثل آن جا هیچ جا نیست. و سایهٔ آزاد درخت درآه ظل رحمت لایزال.

---

* هن شعر کان پوء پارهن شعر ضایع ٿي ویل آهن.

خمیده قامتي در رنگ پیران | مگر خضر یست بر حیوان نمایان
پیء تعظیم این درگاه ساطع | قدش خم یافته اندر تواضع
ز بس بار طراوت فرق او خست | برای مصلحت گردیده خود پست
ز بس خم یافته اندر عبادت | شده خود صورت محراب طاعت

شبي بست و هشتم ماه شعبان، آنجا مجمعي برگزیده مقرر، و تماشای غریب معین. جوانان عشرت توامان، هر سو خیل خیل شتابان، گرم شغل آتشبازي. و امردان مسرت یاران، هر جانب جوق جوق خرامان، هوای لعب طرازي. چرخي بر قبر آن افروختگي نیست، که چرخي دست لعبت بازان این سر است. و هوای شهاب را آن تاب نیست، که هوای افروخته یاران این تماشا را پیداست. مهتابي ماه را در آن شب نوري نباشد، و پُلجري ثریا را در آن مقام روشني نبود. روشني که از دوپهري آنجا خیزد، شمس را در سما میان وسط النهار نه باشد. و فروغي که لیلوفري آن را انگیزد، در چرخ نیلوفري رنگ هرگز نبود.

بود مهتاب آن شب چرخي دست | که گردون بهر سیر اندر هوا بست
هوای اختر دنباله دار است | دو پهري مهر مابین نهار است
ثریا پُلجريء دست گردون | که تابد بر کف جونان موزون
غلط گفتم پئي موسئ نگاهان | بود نور تجلي جلوه افشان

از عجائب اتفاقات، زمین مابین لردبالهای هر دو اولیاء الله تالابي است، در ایام برسات مملو از آب حیات. و هر گاه آب این تالاب با آب تالاب «شیخ جیو» بطغیاني آمیزد، گوی تسنیم از کوثر خیزد، یا کوثر از تسنیم مي ریزد.

از این تالاب سازم حرف چون تر | دهانم پُر شود از آب کوثر
طراوت میکند گل از بنانم | سخن چون در صفات او برانم
بیان را مشرب صافي دهد رو | شوم چون در صفای او سخن گو
فروزان بر کنار اشجار موزون | نشان قدرت وهاب بیچون
سر افرازان چندي رنگ مینا | [۱۳۶] فروغ شانست پهلو کوب سینا
قلم فواره شد ز آب زمرد | میداد اینک دهد تاب زمرد
بآب دیگرم باید زدن حرف | که دل بگداخت اندر آب چون برف
بیا ساقي بده یک جام لبریز | که فرصت را فرس شد برق مهمیز

بر این تالاب پُلیست معبر ایام برشگال، که جوق جوق جوانان سیار، و امردان آئینه رخسار، چون به سیر مکلي شتابند و یا برگردند، اغلب از این پل گذرند. بوالعجب مجمعي رو دهد، و غریب اجتماعي مشاهده گردد.

پل مستان بکابل مي شنیدم | پلي بر زان بر این تالاب دیدم
خرد معذور با لغزي براین پل | که آبش رنگ گل و این بال بلبل

حقا و به عزت الله! که هیچ مکانی در جهان به ازین نشان نباشد، هوش از دیدنش می پاشد، و خرد سر حیرت میخراشد. از غرایب کیفیات بر آن تالاب، رانک **خسرو خان** (۱۲) است، وچپ و راست مغرب رویاش، بالای کوه مشرف بر آب، نشیمنهای متعدده عشرت افزا ست، که زبان در صفات هر یکی بعجز آشنا ست.

رسد این جا اگر ارواح قدسی   شود با زمرهٔ سیار انسی
بنام ایزد چه نیکو جائیگاه است   فضایش جمله پاکیزه نگاه است
در این جا فرض باشد باده خوردن   ز دل زنگ تکدرها ستردن
بیا ساقی یگان جامی عطا کن   مرا از من برای حق رها کن
جهان پُر شد ز اهل شطح وطامات   خرابم ساز از روی کرامات
طپیدنهای دل بال پری کن   مرا از چشم من یکسر بری کن
نخواهم کنج عزلت همچو زُهاد   بده جامی ز خویشم ساز برباد
ازین هستی که نبود غیر تهمت   مرا فارغ نماز امداد همت
مغنی یک نوای بیخودی کن   اگر ناله نمیدانی حُدی کن
بسر شوق حجازم کرد تاثیر   باهنگی که دانی ساز تدبیر
نهی برلب اگر یک لحظه نی   رسد در گوش من آواز یا حی
سخن در بیخودیها محو کردم   بسهو و سُکر خود را سهو کردم

و دیگر: جای است چار دیواری، ودرو چند قبر باعتقاد عالم اناث آن را جای **«شاه پریان»** نامند، که روز خمیس هر هفته هجوم زیارت زنان، پری طلعتان، آنجا محشر طاقت نظارگیان میشود.

رود گر هوش آن جا صورت طیر   بریزد بال قدرت را گهی سیر
پری رُویان بلای دین و ایمان   [۱۳۷]درآن‌جا هرطرف محشر خرامان
فروهشته برو جعد معنبر   بود پیچیده بر گل سنبل تر
نگاه شان نمی دارد یک انداز   گهی شوخی گهی عشوه گهی ناز
بچشمان سیه غارتگر هوش   کمان زه کرده از ابروئی تا گوش
ز مژگان چنگل شاهین کشاده   بصید مرغ دل هر حورزاده
ز خال کنج لب تا حرف رانم   بریزد مشک از نائی بنانم
لب شهدی (است) شان را باتکلم   حیات خضر در موج تبسم
دهن دارند لیک از هیچ تعبیر   دهن پر میشود در وصفش از شیر
رخ شان را مسی بالای دندان   تنک ابر از ته پروین نمایان
نباشد رنگ پان دور دهن را   چکد آب عقیق این جا یمن را
نکو خالی بر این چاه زنخدان   گزیده خضر جا بر کُنج حیوان

ز رشک غبغب لاله عذاران   بگوئي مهر گشته تنگ ميدان
نگارين دست حوران خرد شور   پيء دل بردن عاشق قوي زور
چه گويم در صفات ساعد شان   كه باشد در صفايش عقل حيران
بلور و يشم را اين تاب نبود   عديل رنگ او سيماب نبود
كمر چون موي شان هنگام رفتن   بود از ناز انداز نشستن
بياض سينها را نيست پستان   حباب خواسته از آب حيوان
گهي توصيف دلچسپي چه ناف   سخن پرواز كرد از قاف تا قاف
لب اندر وصف دارد خوف احراق   كه نخل واديء ايمن بود ساق
پيء موسي نگاهان نهاني   رسد ز اين پس صداي لن تراني
قلم اين جا رسيده رفته از دست   كه مرغ هوش را هم بال بشكست
بايين پيرايهء حسن آن مليحان   قوي دست اند اندر غارت جان
نباشد رفتن شان جز بر دل   فداى خاك پاى شان سر دل
يكي در گوشه آهنگ آشنائي ست   بياد دوست سرگرم نوائي ست
يكي را خنده سرشار بر لب   يكي را ذوق ديده يار مطلب
يكي را از حيا بر رو نقابي   نهفته در سحابي آفتابي
رود آنجا كسي كو را هوائي يست   شهيد عشق را خوش كربلائي يست

«قانع» كيست كه در تعريف اين مقام لب كشايد، بدآنسان كه اهل دل گويند شايد. ما شاء الله! اگر كليم برين كوه شتافتي، نقش طور در دلش جا نيافتي. سبحان الله! اگر موسي بر اين جبل گذشتي، از صحبت خضر دل پاك شستي. ندانم زمينش ارض بطحا است يا واديء ايمن، نشناسم خاكش صفحهء سيمائي يا كان يمن. اگرچه همه ابام مهبط نور است، و منشاى كيفيت و سرور. علي الخصوص صفائي كه در موسم باران در آن نزهتگاه عيان گردد، ياران را ياد كشمير از خاطر محو نمايد، هركه ديده و گل نظاره [۱۳۸] از و چيده، استماع سخنم را شايد.

شود گر تيرگي اندر هوا جمع   فروزد سبزهء تر در رهش شمع
برنگ آميزيء ابر مطراش   شفق شنگرف ساى و برق نقاش
بوقت بارش باران در اطراف   هوا را جامه بر تن از سري ساف
نهفته دلبران سبزهء تر   رخ اندراو ونى شير و شكر(؟)
چه گويم وصف چرخ سندروسي   بسر پوشيده پيري شال طوسي

زاهدان را هوس خلد برين از دل زدايد، و عابدان را فيض زيارتهاش بكعبهء مقصد رساند. هرسو سبزه زار رشك جنت الماوي، و هر جانب چشمه سار بمرتبه اي از رود بار اعلي. موج خيزيء طراوت سرزمينش گلشن خيال را خيابان، و طرب ريزيء نزهت آب و خاكش

حوصلهٔ عیش را گل بدامان. هوایش لبریز نشهٔ سرور، و صفایش موج خیز کیفیت سور. هر سنگش به شست و شوی آب باران، آئینهٔ رخسار پري رویان، و هر جایش بهشت نظاره خیل خیل حور طینتان. لطافت را بحریست در طغیان که کشيءِ دل حوصله تکان به ساحل نجات رساند، و نزاکت را شهریست آبادان که خاطر پریشان کربت اندوه را بالکل وا رهاند. دست قدرت مگر این جا از آستین برآمد، که کارش نسبت بجمع اما کنه سر آمد. اگر مغموم در آن جا شتابد، جز بادهٔ امل در جام نشاط نه یابد. و اگر مسموم در آن زمین قدم نهد، از سر جالکاه جسمش پاک رهد. بالخاصیت سیرش عشرت افزا، و بالطبع دیدنش نوردیدها. خسي که در این زمین روید، خار حسرت در دل گلهای بساتین خلد. و مگسي که بر این کوه پرد، جامهٔ شهدي از رشک برتن زنبور عسّل درد. هوایش روح محزونان، و فزایش فتوح غمگینان. بس که اهل الله را درو مسکن است، فیض خاکش همرنگِ جنات عدن است. بهشتي اگر بر زمین است، همین است، که خاکش بهتر از چین. طبلهٔ عطار اسرار ایزدی است، و آئینه انوار شاهد سرمدي. دیدهٔ بینا باید و دل مصفا، تا فیضي که در طینتش مضمر است دریابد. خاطري فراهم مطلوب، و دماغ سرخوش مرغوب، تا نشاطي که دراین گل زمین مخمر است بشناسد. هان نظارگیان فرصت برق مهمیز نگاه است و دیر جلو ریز میدان افسوس و آه.

[۱۳۹] زمین کانِ زمرد کوه یاقوت — نظر را آبیار و روح را قوت
دماغِ عیش را زو بوی آمال — چراغِ فرح را نوري ز اجلال
طراوت را بود از بس درو تاب — شرر از سنگ ریزد صورتِ آب
زمینش بسکه مي باشد هم نغز — خورد هوش اندر اینجا سخت ها لغز
زبان در وصفِ این کوهِ زبرجد — برنگِ پسته در سبزي ببالد
وزد بادش اگر بر جانبِ آب — حباب از یاسمین گیرد فزون تاب
هوایش گر بروی بحر آید — ز شاخِ خشک مرجان گل برآید
چرد گر آهوی چین سبزهٔ او — برنگِ نافه خیزد از دمش بو
ختن زاریست هر گامش بخصلت — کمین خاکش بود 'تبت' بطینت
خراجِ نزهتش شهرِ سبا بود — از آن رویش سلیمان مبتلا بود
هر آن مرغي کزین کُه کرد پرواز — اگر کنجشک باشد مي شود باز
مسرت را بهاري گر نشان است — زمینِ قابل او این مکان است
زهي نیرنگيِ نقاشِ قدرت — که پیدا کرد زینسان نقشِ ندرت
بهر سُو چهچهٔ مرغانِ خوش رنگ — کنند تاثیرها اندر دلِ سنگ
اگر آید بفرضاً روحِ فرهاد — درین کُه مي رود شیرینش از یاد
هجومِ سبزهٔ خودرَو بد انسان — که کرده خواب بر مخمل پریشان

گل رعنا اگر نازد بگلزار
خلد درخاطرش از رنگ او خار
بجای گل درینجا سبزه سیر است
اگر آن سرخ محض این سبز شیر است
ریاحین در ریاحین رسته هرسو
ز خاک خلد باشد طینت او
صفا در ارض پاکش آنچنان بیش
که نظاره ببازد طاقت خویش
دواند ریشه در ارضش نظاره
بطفل دیده خاکش گاهواره

صفائی که آئینه حیران اوست از در و دیوارش پیدا، و بهائی که خور سرگردان ویست از نقش نگارش هویدا. في المثل اگر «مانی» را صورت مطبوعي عماراتش بخواب تازد دل از ارژنگ خویش در بازد. و بالفرض اگر شخصي مخیله در رواق و منظرهاش عبور فرماید، صد پیرهن از خویش برآید.

سراپا غرق در نور تجلي
ته هر سنگ او طور تجلي
چه گویم وصف این پاکیزه کوه
که بالا خرمي انبوه انبوه
همه ارضش نشان خلد مشهور
دمیده سبزه اش از خندهٔ حور
گلستان ملاحت راست طوفان
ثناخوان صفای او هزاران
شفق بالیده رنگ حسن هر سنگ
فضاي خلد بر هر درگهش تنگ

دل هوای آن دارد که در وصف رانک سرزا عیسي (۱۳) لبکي تر نماید، بو که این آرزو به بمراد دل براید.

طرف نشیمني که ادراک حیرت زدهء بوقلمولي صفت بنشایان اوست، و اندیشه محو برجسته کاریء معماران ویست، بیننده را خرد بیرون در وداع مي کند، [۱۰۰] و نشیننده را فرحت یار غار مي باشد. چون کسي آن جا بفراغت چار زانو زند، هرسو صحرا صحرا سبزهء نو، و هر طرف جنگل جنگل ریاحین خوش بو معاینه کند. نسیم فرحتي که آن جا وزد، لوح لبي بر کوه جودي لبرده باشد. و مي آسایشي که در آن قصر عالي نوش گردد، موسي بر جبل طور سینا نخورده باشد. تا نظر کار کند، هر روز هر طرف عالمي آبادان، و تا دیده وا گردد همه سو جهاني نمایان. از چشمهای لاتعد و تحصي عالم آب سرئي، و از جلوه فروزئ حوضها بیرون از عد احصي کالهای سیماب مشاهده.

هر طرف چاه و چشمه و تالاب
قلب را فرح دیده ها را آب
وه چه مردم فریب کان حسن
نمک زیب روی خوان حسن
سبزها رسته درمیانهء آب
برگهاي زمرد و سیماب

علي الخصوص چشمه «ناران سر»، و تالاب خوش آب «بهرا سر» است. آب هر یکي در عذوبت رشک ذایقه نبات، و در گوارائي شریک چاشنيء آب حیات.

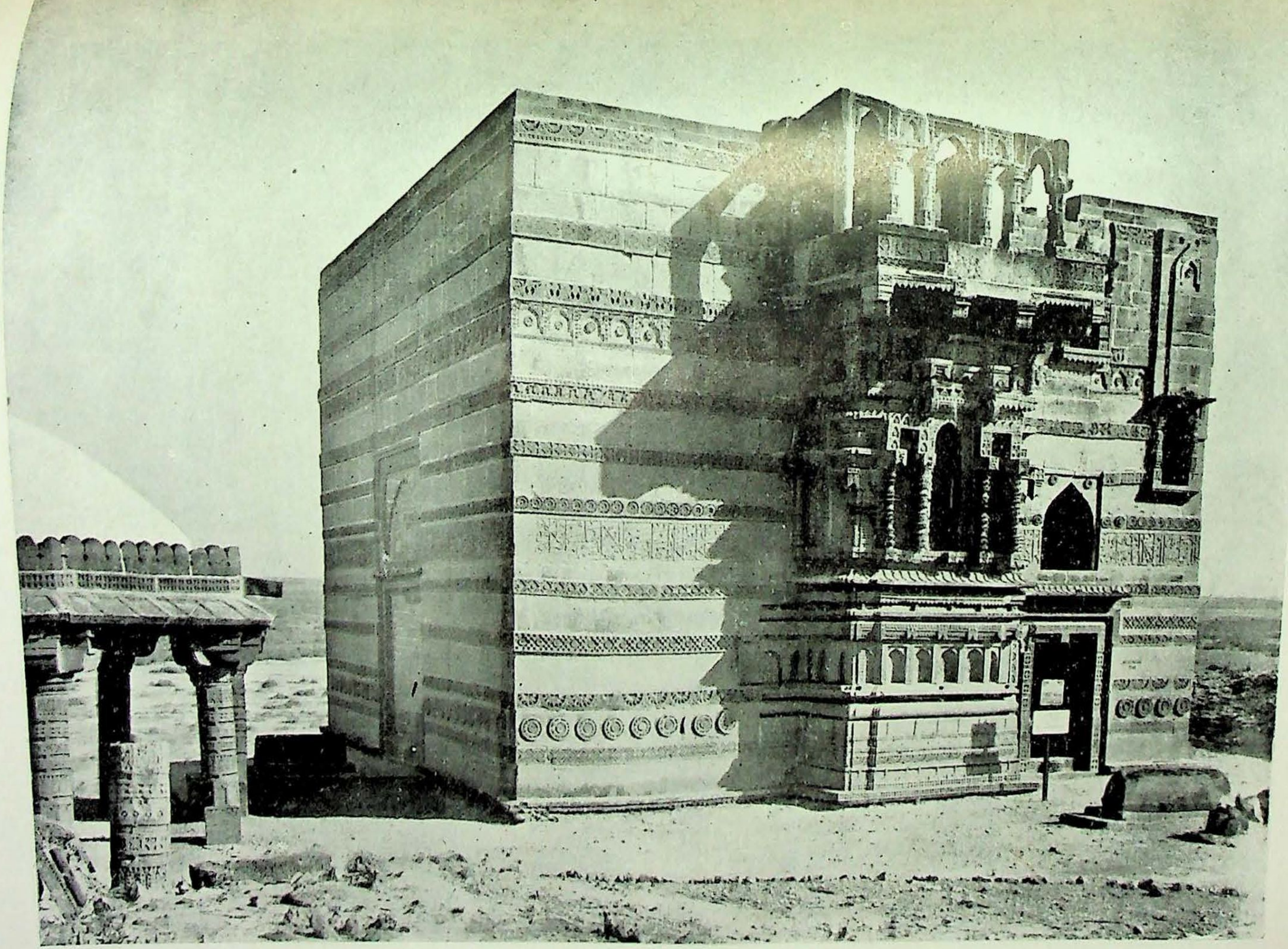

ڄام نظام الدين جو مقبرو

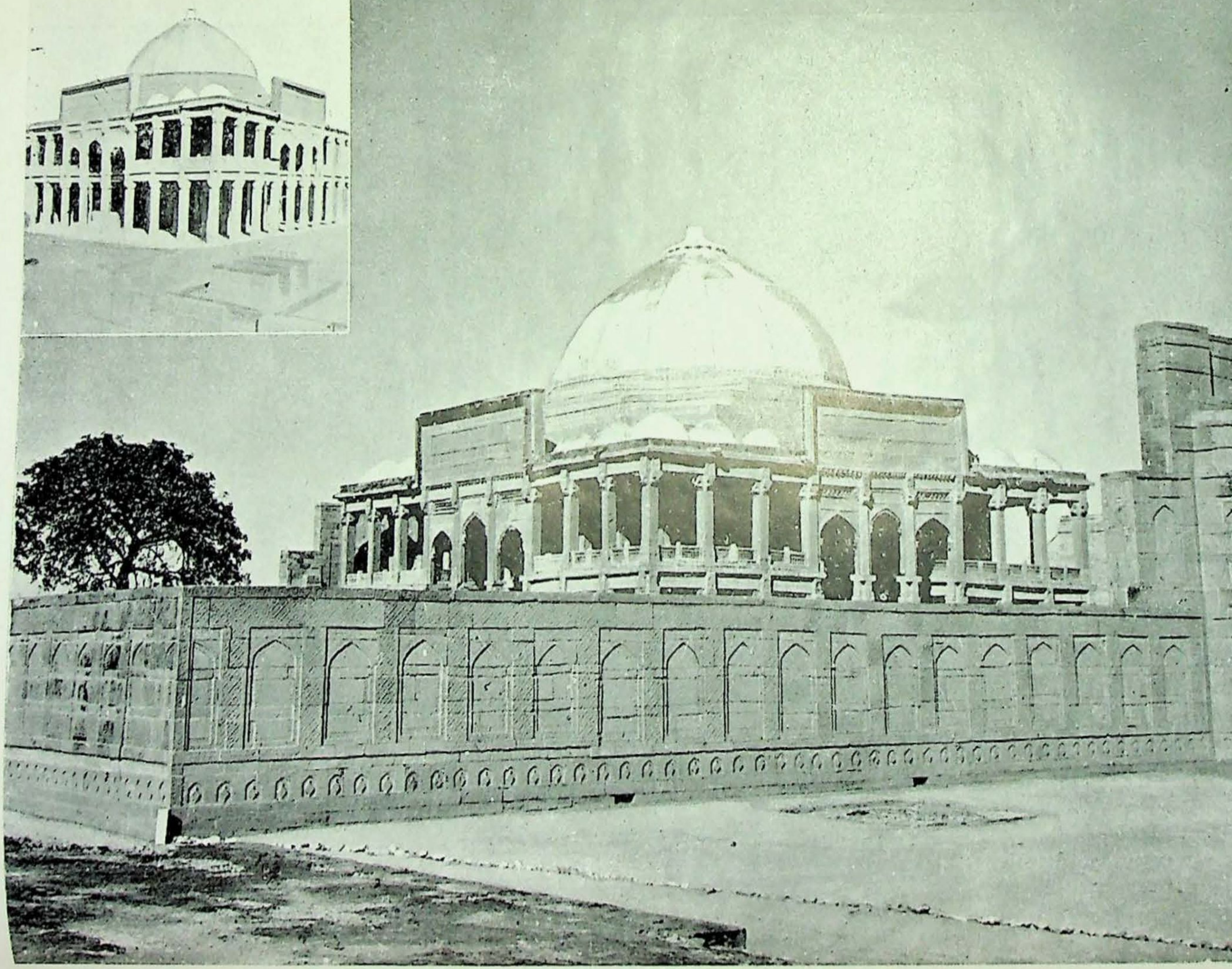

مرزا عيسيٰ ترخان (ثاني) جو مقبرو

قلم شکر فروشد وقتِ تحریر   زبان طوطي بود هنگامِ تقریر

از جلوه فروزي در و دیوار شستهء باران، کانِ سیماب بال باختهء بیخودي، و از عشرت افزاي دل و دیده فضای خلد آب یافته میرابي جاویدي. دو رسته دکاکین محاذي لرد بانش، شهر مصررا چون نبات در آب رشک گداخته، و آمد و شد خیل خیل خوبان زمین خلخ و نوشاد را چون کان نمک شور زارِ انفعال ساخته. سنگهای این قصر چنان بالائي همچیده اند، که گویا همگي در قالبي ریخته اند، و یا همچنین یک لخت انگیخته اند.

نظرها محوِ ندرت کاریء او   تماشا حرف فرحت باریء او
در و بامش صفا را آنچنان یار   که مي بالد فرح آنجا چو گلزار
تماشائي درین قصرِ ملون   ز دل زائل نماید نقشهٔ گلشن
بخوبي هر ستونش ساق خوبي   صفا در صفهء او خاک روبي
لطافت جمله بارِ فرح کردند   پس آن گه این عمارت طرح کردند
ندانم از چه صورت نشه بار است   اگر نه اوستادش مي گسار است
زمینِ میکده را این شرف نیست   که این جا غم به هر احدي طرف نیست
خمیرِ آهکش مي بد مگر بس   که مستانه شود آن جا همه کس
بهر سنگش هزاران نقش پیدا   نشانِ قدرتِ ایزد تعالیٰ
صفا بار این چنین جا هیچ جا نیست   خوش مست مر سینه صافان را درو زیست
شود روزي که ابر اندر هوا سیر   شفق زاري بود گچش بلا دیر
صفا روی صفا گویا که چیده اند   در آن این منظرِ عالی کشیدند
نظر پا لغزِ سختی راست لایق   وگرنه زور مي دارد خلایق
بیا ساقي بیا اي جانِ عشرت   بیا ساقي دمست [۱۴۱] ریحان عشرت
دلم را سیر این رالک است منظور   سرم در گشتِ این گلزار معذور
بیا ساقي بیا این نورِ دیده   توئي محبوبِ دل منظورهٔ دیده
بهر سوی روان خیلِ پریزاد   بیا ساقي خدارا وقتِ امداد
بیا ساقي بیا اي مایهء سوز   سرِ سیر آشنا تا چند مخمور
بیا ساقي بیا اي فرحتِ دل   خمار انداخت پای صبر در گلِ
بیا ساقي بیا اي عمرِ مشتاق   شده از دوریء او طاقتم طاق
بیا ساقي بیا اي خضرِ خوش پي   حیاتِ ما ست از تو ساغرِ مي
بهار آمد هوا را اعتدالي است   غذای روح شربِ باده حالي است
ترشح مي دهد باد از مي و جام   بشربتِ مي سحاب آورد پیغام
بیا اي قوتِ دل نورِ دیده   سرورِ سینهای غم کشیده
نشستن با خرد این گهه روا نیست   بجز از خویش رفتن مدعا نیست

بدستِ تست تیمارِ غریبان   شفقت کن شفقت امِ یزدان
بیا ساقي بیا ای شاديء دل   بدستِ رحمتت آباديء دل
شتابان سوی "مکلي" خیل خوبان   چو انجم بر فلک در شب نمایان
یکي "قانونِ" عشرت ساز کرده   بفن" دلبري اعجاز کرده
یکي "بلبّان" بلبّب سرمستِ نغمه   یکي خورده خدنگ از دستِ نغمه
یکي در "نای" عشرت می دمد دم   یکي برهای مستي می خورد خم
یکي در "بین" گوید رازِ دلدار   یکي در "نَي" نوازد قصهء یار
یکي را بر "کمانچه" دستِ عشرت   خدنگي خورده اي ازشست عشرت
یکي در "پردهٔ سارنگ" شد محو   ز خود بیخود شده خوش رفته درصحو
یکي را در "ملار" آهنگِ مستي   فراموشش شده این بود و هستي
یکي از پردهٔ پندار وا رُست   همي غلطد بروی سبزه چون مست
یکي را لغزشِ پا مدعائي است   بمستي غلطِ غلطان در هوائي است
یکي را شور دیداري زخود برد   یکي را دیدنِ اغیار افسرد
یکي را چشم بهرِ سیرِ بینا   یکي را دست اندر دوشِ مینا
یکي را جام برکف همچو لاله   یکي را روی شاهد در پیاله
بسازِ هر یکي مدهوش دلدار   خریدِ جنس دیدِ یک خریدار
یکي را دیدهٔ آهو بلد شد   یکي را چشمکِ ساقي جمد شد
برهمن درصنم شد آنقدر محو   که داند قشقه رنگِ سجدهٔ سهو
ز کافر ماجرائي هندوان را   صلیب آویخته زلفِ چلیپا
"انا الحق" جوشِ سرمستانِ صهبا   لدای "رب ارني" شورِ مینا
مسلمانان بت پرور درین فصل   چو ابراهیم آذر دیده در اصل
شد از زهاد یکسر طاقت و تاب   خرابي در بنا شان عالم آب
اگر تقوی هم از سنگ خارا است   [۱۴۲] شکست شیشه توبه مهیا است
بلب جامانِ دستِ مهرِ ساقي   مهیا از پيء شان عمر باقي
نشستِ خانها قیدِ فرنگ است   ندانم سیرِ این کهٔ را چه رنگ است
بیا ساقي که وقتِ باده نوشي است   بیاران دور دورِ گرمجوشي است
بیا اي عمرِ من و اي راحتِ من   بیا اي دستِ مهرت داروی تن
مغني نغمهء دلبر و نَي گو   نواي عشرت افزائي سرِ نو
بزن تاري بطنبورِ مسرت   که چنگِ تست آبِ جوي عشرت
باهنگي که دل را سور افزاست   بنیرنگي که دیده را تمناست
درین گنبد یکان شوري برافگن   کلاهِ نغمهء منصور بشکن
بخود درمانده ام یک ره دوائي   پيء از خویش رفتنها نوائي

از آن آبي که وامق مست او گشت — از آن تابي که عذرا را ز خود خست
از آن خمي که مجنون یافت دردش — و زان صهبا که لیلي پاک خوردش
از آن آبي که شیرین را شکر داد — و زان باده که از خود باخت فرهاد
لبم را بخش ذوق کامیابي — سرم را مستيء ازخود خرابي
بیا ساقي بیا اي طور اسرار — بیا ساقي بیا اي نور انوار
از آن نوري که موسی والهء اوست — تجلي مي کند این کاسه در پوست
مغني نغمهء جوش اناالحق — کند تا پردهٔ پندار را شق

پائین این رانک در دامن کوه معبد هندوان است، و اغلب از آن مردم در آن جا جوان جهان نمایان.

یکي را "زعفراني چهره" بر سر — "بسنتي پهیته" دیگر راست افسر
توئی کو رنگ گل کرده است طغیان — و یا شد زعفران زاري نمایان
"بهکت" با زند این جا مجمع حور — لب شان وقت جوش است نای منصور
بهر گوشه نشسته حلقه حلقه — بتان ماه رو و رشک زهره
بود خورشید و مه وقف یک آهنک — بدست شان نباشد "تال و مردنگ"
بلب گویند "رام" و رام سازند — دو گیسو بشکنند و دام سازند
از ین غارتگران شهر دلها — کرا تاب صبوري و شکیبا
مگر آن قشقه بر جبه عیان است — سمائی روی شان را کهکشان است
ز دُر در گوش این خوبان قرین است — طلوع ماه و مهر از مشرقین است
حمایل کرد اندر دوش زنار — چو افسونگر که ماند بر کتف مار
قطار بسملان بستند از فن — نمي دارند از مرجان "سمرن"
براي مجد نفيء عشق و رزان — بود "مالا" بدست آن ملیحان
رخ شان کعبهء ارباب اسرار — غزالان حرم چشمان طرار
کمان دارند ز ابرو و ز مژه تیر — دلي یک عالمي شان راست نخچیر
کشیده قامتان چون سرو آزاد — خرام شان کند صد گلشن آباد
برخ برق و بگیسو ابر میراب — عرق رخسار شان را علم آب
کشیده ابروان بر روئي چون حور — بود بسم اللهي از "سورهٔ نور"
عذار شان [۱۴۳] ندارد خط ریحان — بود "تفسیر بیضاوي" و قران
باین خوبي چو جمعي جمع کردند — جهان شیرین کنند از یک شکرخند
بروز مجمع شان اهل تقوي — براي بت پرستي داده فتوي
عجب حالی و طرفه اتفاقي است — رهائيء دل اینجا امر شاقي است
بیا ساقي بده ذوق الستي — خرابم مي کند این بت پرستي
مغنّي یک نواي حیرت افزا — مگر ما را خرد از هستی ما

ازین معبده تا دامن بلده، از همه جهات در ایام برسات تمام زمین مملو از آب و باران شود، و کرا طاقت که بي کشتي از آن جا رود. درین وقت، سیر سیرِ دریا ست و آمد و شد کشتیهای غریب تماشای مرئي گردد، و عجب کیفیتي محسوس شود، نظرها صد فرسنگ در مساحت ارض و طولش کوتاه افتد. و هوشها هزار مرحله در توصیفِ رنگ و روحش درماند، گوئي عالم آبست یا آب عالم.

جهان محسوس گردد کانِ سیماب   زمین ملبوس اندر چادرِ آب
فروغش رعشه برزد بر کفِ خور   صفایش خجلت افزاید هیءِ دُر
نظر را شست و شوی ماهتابي است   میانِ دیده مردم مرد آبي است
فلک نیلي لباسِ رشک آن آب   ز تابش تاب بازید است سیماب
حبابش را اگر بیند کس از دور   تصور مي نماید غمزهٔ حور
بلب کف همچو مستان گرم جوشي   چو مجنون یک جهان وقفِ خروشي
بپا از موج زنجیري کشیده   کسی دیوانهٔ زینسان ندیده
درو گر مرغِ دیده پر کشاید   رود عمري مگر تا باز آید
بطرمه گر درو گردد شناور   نیاید پر اندر چشمهٔ خور
کلنگِ قاف بر سیرش چو تازد   تماشای جهان فرموش سازد
بگاهِ سیر این دریا همه حال   نگه در نیم ره ریزد پر و بال
هجومِ کشتي اندر آب آن قدر   که پروین را فروع اندر پرِ بدر
بکشتیها نشسته فوجِ خوبان   چو اختر در تهِ گردون نمایان
مکو کشتي هلالِ چرخ اخضر   درین آب از لطافت ریخت لنگر
مکو کشتي در این آبِ نکو دید   بود ساغر هر سو چشم امید
دلِ عشاق کاویدند یک یک   بتان کشتي ازو کردند بیشک
چنین کشتي درو مجموعهٔ گل   سرِ شان بادبان از بالِ بلبل
گلستان در گلستان سیرِ زورق   بتان مدهوش از آبِ مُروّق
نه تنها اندر این جا سیر دیده است   گریبانِ دلِ عاشق دریده است
چو ابروی بتان هر زورقِ آو   روان برطاق قلبِ مردِ حق جو
ز بس هرسوی گل روی شرابي است   درین بحر آشیانِ بلبل آبي است
ز برگِ گل لزاکت تخته بسته   در آن کشتی که گلروئي نشسته
ز بس هرسو بود کشتي پري خیز   [۱۴۴] تپیدن های دل شد گرم مهمیز
رهائي نیست زین سیرِ خرد تاز   بیا ساقي بده جامِ متیم باز

بیخودیها بجای فرس راند، که عقل بیرون در ماند، وقت آنست که رفع خمار سرگرداني بهآب تالاب "کهیرسر" کند، و چون مستان کاسهء دیده بگدیهء آب و تاب آن تالاب ملبب سازد، و بمشاهده شیرین حرکات اسواج آن انموذج رود باز تار قانون طرب نوازد.

زهی! تالاب خوش آب که ماه استفادهء سفیدي از آن چشمه کند، و خهی! دریای سیماب که خورشید را رعشه نمونهء تسلسل رواني او بود. آبش را شیریني از لبات افزون، و گوارائیش را طعمهء نوشدارو نمون. هر طرفش مجمع مرد و زن، و هر سو کله گوشهء عشرت در بشکن بشکن. ساقیان سیمین عذار، بر لب آن چشمهسار، کوثر بکاسه دهند، و مغنیان لاله رخسار بر کنار این تالاب، گوش طنبور مسرت برمالند. پاکوبیء اطفال، و دستک زنیء جوانان شیرین مقال، هر جانب شور در بحر اخضر سپهر مي افکند، رقاصیء مه طلعتان، و خنیاگریء پریرویان، زهره رابر فلک رامشگري مي آموزد. جوانان امرد و امردان بیخود در آن جا خیل خیل روان، و نازنینان همصورت غلمان، جوق جوق خرامان. پري رویان را خوش مجمعي، و مهي قدان را نیکو مرجعي. اگر پای هوش در این سرزمین بگل در رود، معذور؛ که روانیء آب پیمانه پیمای بادهء بیخودي است: و اگر سر هوس در این مرز خلل پیدا کند، از تکلف دور؛ که پیچ و تاب امواج کمند گردن نظاره گیست. ندانم آبش عاشقي است، بپیچتاب شکن تحریک باد گرفتار، و یا مستي است بسلاسل امواج استوار. حبابش با ماه همکاسه، و موجش بکهکشان در یک اندازه. کشتیء هوش در سیر این آب طوفاني شود، و زورق نظاره بتماشاي این چنین تالاب حیران طغیاني گردد. ارض مابین رالک مذکور و این تالاب همه مخمل باف، و زمین آن سوی مصلای تا دامن کوه جمله اطلسي رنگ بي گذاف. نساج قدرت بر این منوال دارای آبي رنگ نیافته، و نقاش صنعت صورتي بدین شادابي بر صفحه تکوین نکشوده. دهقان امل را هیچ ارضي به ازین مرئي نه شده، و معمار امید را زمیني بدین طراوت مشاهده نه رفته. تا نظر کار کند، سبزه در سبزه، و تا دیده بار بندد، جنس طراوت توده برتوده. و سوداگران شهر ختن و خطا خریدار عطربت این زمین، و تجاران معمورهء سبز و سبا، مشتریء متاع سرسبزیء چنین ارض. چه عجب اگر مردمک چشم بنظارهء این گل زمین سبز شود. و چه بعید [۱۰۵] اگر طفل نگاه بشادابیء هوایش ریشه بر سما دواند، زاغ این جا برنگ طوطي جامه بدل کند، و کبوتر این مکان با طیور خلد در یک آشیان نشیند. شیرینیء آبش نه بدان حد است که در

وصفش لب از هم وا شود، و رطوبت هوایش نه بدان مشابه که پای پویه کلک در وادیء توصیف راه رود. ماء معین ترجمهء این آبست، و کوثر تفصیل این تالاب. گوا رائیش از آب حیات بیش، و صفای صورتش از سلسبیل صد قدم پیش. اعلال مزمن را از خوردنش صحت، و اسقام مُتَنَشّن را لوشیدنش عطریت. اشجار حوالیء مضمون عالیست از دل سحابی آبش سری کشیده، و سبزه هر دو کنارش "گلشن راز" را شرحي بطوالت حمیده. قطعه قطعه ریاحین، و قصیده قصیده روانیء آب در زمین. مر مخمس اوقات را بتسدیس جهات مطرا ساز، و مستزاد طراوتِ بیت قلوب تماشائیان را بغزل لشاط انباز. فلک اگر نه شرمندهء حضرت زمین او ست، چرا درین ایام نیلي پوش شود، و خورشید اگر نه گردِ رنگ حسرت او ست، چسان درین فصل از پردهِ سحاب رخ در نه کشد. خار این زمین سوزن رفوی جامه صد چاکِ گل، و خس این جا آتش ز نهء بال شوخیء بلبل. هر سنگریزه اش بنظرِ تراشهء الماس نماید، و هنگامِ شام بعکس شفق گولش لعل باشد. همه خاکش از مشک اذفر خوشبو تر، و تمام غبارش هم سرشت عبیر و عنبر. بي غایلهء ریب هر قدم ارژنگ ماني است، و هر وَجیب وَجیب لسبت بسیرابي قابل ثنا خواني. هجوم تماشائیان در آب مضعف نمایان، و قدوم گشت کنان درمیان سبزه ها یکسر عیان. لظرها والهء این شادابي، و مردم دیده شیفتهء چنین سیرابي. اگر خار بندیء مژگان سد* راه مردمک نه شدي، از مساحت چنین ارض چون محروم ماندي. و کشتیء دل را اگر لنگرِ تن مانعِ حرکت نگشتي، در این آب طوفاني شدي. دریا دلیست آن که تماشای این تالاب شود، و صافي ضمیریست آن که کاسه اي ازین آب در کشد. مشرب صافي این چشمه صوفیان را بوجد آرد، و مذهب وافي چنین رود صفا کیشان را حالتِ نیک بخشد.

بوصفِ "کهیر سر" تا لب کنم تر   دهن پُر می شود از شیر و شکر
قلم از نیشکر باید بدستم   بذوقِ آبِ این تالاب مستم
بآبِ خضر باید شستنم دست   [۱۴۶]شوم تا در صفاتش پاک سرمست
ز چشمِ آهوم چیني دوات است   بجای آبم آبي از نبات است
میدادم مشک ابري کاغذ اعلیٰ   مگر در وصفِ او لب را کنم وا
بنام ایزد چه آبِ خوشگوار است   ز رشکش دردلِ هرچشمه خاراست
ز رشکش عکسِ آب و تابِ سیماب   صفایش را نمودي رنگ مهتاب
گلاب آبي که اندر جوئي دارد   ازین چشمه بطینت بوئی دارد
پيء مخمور لوشش می بخصلت   پي رنجور آبش نوش طینت
زمینش از بلور و آب سیماب   ز سبزه هر کرانه فرش سنجاب

نظر مجبورِ سیرابي درين آب   نگہ مقهورِ شادابي بهر باب
صلای باده نوشي صوتِ هر موج   عروجِ نشہ ز آبش موج در موج
بشوقش آبِ رکنآباد یک اشک   سیه جامہ بہرِ نیلي است از رشک
خورد گر في المثل زو ابر آبي   بود بارانِ او اکثر گلابي
بشوید هر کہ تن زین چشمہ باري   نہ گردد در دلش هرگز غباری
بنوشد هر کہ جامي ز آبِ این عین   کرم را دستِ پاکِ او بود غین
تعالی الله زهي تالابِ خوش تاب   بخصلت آبِ او چون بادهء ناب
حیاتِ روح و سیرابيء دیده   بخمها بادهء کوثر کشیده
صفایش از درِ خوش آب افزون   گدازِ نارِ رشک او ست صیحون
اگر ماهيء مه در وي نهد پا   شکنجِ موجِ دامِ او مهیا
بجامِ مهر گر زو نیست آبي   چرا اندر سرشتش هست تابي
حبابِ او نمي باشد تنک ظرف   نهد بر ماه اندر کاستن حرف
بزلفِ مهوشان موجش یک انداز   صداي او بود آهنگِ یک ساز
کرا طاقت کہ غیر از نشہء مي   بر این عینِ خرد لغز آورد پي
بیا ساقي کرم کن زان ميء ناب   کہ باشد طالبش هر شیخ و هر شاب
بیا ساقي از آن آبِ مروّق   کہ زورش آسمان دارد معلّق
بده جامي ز خویشم بیخبر کن   شوم شاید برین چشمہ گذر کن
خرابم ساز از سر جوشِ باده   کہ راهِ بیخودي را اوست جاده
از آن آبي کہ خضرش جست و نایافت   بده که جستجویش میدام کافت
بیا اي چشمِ مشتاقِ مرا نور   بیا اي خاطرِ غمناک را سور
بیا اي صبحِ امیدِ مرا تاب   بیا اي کامِ آمالِ مرا آب
بگردان جام در بزم دلارام   الا اي از تو جانِ خستہ آرام
خمارم سخت خاطر خستہ دارد   دلم احرامِ کویت بستہ دارد
[۱۴۷] بر آور خشتي از خمِ چکیده   برون کش آب از آتش کشیده
شرابِ ست آن کہ زو دیده برد نور   شراب ست آن کہ زو مغموم مسرور
شراب ست آن کہ باشد قوتِ دل   شراب ست آن کہ باشد فرحتِ دل
کجائي اي مغنّي نالہ ات کو   بدستِ مه دفِ چون هالہ ات کو
بزن تاري بطنبورِ موالات   الا اي از تو نغمہ را کرامات
هر آن ذوقي کہ موسیٰ برد از طور   ترا آماده در هر تارِ طنبور
بیا مطرب بآهنگي کہ دالي   بده آواز از آن یارِ جاني
مروت نیست یاران مست مسرور   مرا دل نغمہ خواه و چشم مخمور
شراب و نغمہ را یک عرض و طول است   بیکسان هر دو را در دل حلول است

اکنون تمنای دل بوصف "جلوه‌گاه اساسین" منحصر، و خاطر بتعریف "ارض پاک مصلیٰ" و سرقد امجد میرمحمد یوسف رضوي (۱۴) ناظر

چون مردم از سیر تالاب "کهیرسر" این سو گرایند، و بغسل یا وضو از آن آب از لوث غیر پاک برآیند، جبین نیاز بر آستانهٔ عالیه سیدي شباب اهل الجنه سایند، و بزیارت آن درگه مظهر انوار الاهیه آیند، و فیضهای ظاهري و باطني بربایند.

چه گویم وصف آن پاکیزه درگاه | که مي بارد درو انوار الله
چرا خاکش نه باشد سرمهٔ عین | که باشد جلوه‌گاه (۱۵) پاک حسنین
بود خضر نبي سقای این در | بود روح الامین را جاي این در
ملایک را ازولي گر بر ارض است | در اوّل سجدهٔ این خاک فرض است
ز روی مرتبه زوّار این در | نیالایند کام الا بکوثر
درختالي که مي رویند ازین خاک | شرف دارند از رفعت بر افلاک
هر آن سبزه که بر این ارض روید | بدم صد کلمهٔ توحید گوید
غباري کش هوا آشفته دارد | بلب اسمای حسنه مي شمارد
شراري گر ز سنگ این زمین جست | بود صد آتش طورش بهر دست

بعد ازان؛ گلگشت "ارض پاک مصلیٰ" منقبت نظارگیان است که در روح و صفا خاصیت جنان است.

هوا اطلس فروش و مخملي ارض | نظرها راست سیرابي علي الفرض
دلي را گر بتوصیفش زبان است | قلم مدّ نگاه قدسیان است

هر طرف تخته تخته سبزها خودرو، وهر جانب دسته دسته ریاحین خوش بو، تماشائیان را غرق آب طراوت مي نماید، و سیر دوستان سیراب اشعه ملاحت مي سازد. عقیب دیوارش محاذیء محراب چاهیست عمیق، و از قعر آن آزاد درختي رسته، و راست بسرش مینا رنگ چتری مدوّر بسته.

درختان را نه باشد همچو قد راست | [۱۴۸] مگرخضری‌دراین چشمه‌بپاخاست
نه دارد خلد زین گونه درختي | برِ او را زمرد گونه رختي
کشیده قامتي چو سرو کشمیر | نظر از دیدنش کم مي شود سیر
ز بالای بتان موزون تر است او | ز مشک و عنبر و عودش فزون بو
بقامت آن سرافراز فلک سا | که باشد در شرف بر چرخ اعلیٰ
زمیندار تراوت برگ برگش | هوا خود اوست شبنم چون تگرگش

سپس، روضهٔ مطهرهٔ منورهٔ عزیز مصر مشاهدات نبوی، **سید محمد یوسف رضوي** است، که ارض مرقد پاکش نمک خوان کنعان ملاحت، و فضای صحن رشک افلاکش قافله آباد مصر نزاهت.

ز شد سائل چو زین در هیچ گه رد — رود گر بنده آن جا شاه گردد
هر آن کو رنج ز اخوان زمان است — برایش این مکان جای امان است
پیء پیران یعقوبی هوایان — مراد دل شود زین درگه آسان
قمر با اختران اندر تواضع — بر این درگاه هر شب هست خاضع

و در صحن مینو بهنش یکان حوضی است، از چاه کنعان عمیق تر، و از لیل بخوش طعمی اکثر.

خورد زان حوض گر کنجشک آبی — ز بالش می چکد هر سو گلابی
اگر زاغی خورد زو رشحه جامی — چو طوطی می شود شیرین کلامی
بنام ایزد چه شیرین آب دارد — که درد اوست هم طعم طبرزد
مریضان را علاج این آب صافي — بی هر درد نوشن او ست شافي

بر لب این حوض یکان آزاد درختی قد کشیده، و سرش بثریا رسیده، و ریشه اش تا تحت الثری دویده.

چو از آوان همیشه در تراوت — بآب و برگ خود کرده قناعت
پیء آسایش زوار یکسان — دوانده سایه در رنگ کریمان

و هرگاه از کوه فرو شولد، پائین کوه به تالاب "سهسر لنگ"، که با چشمهء مهر یک رنگ است، دوچار گردند.

زبان وصّاف آب "سهسر لنگ" است — نظر بینای تاب "سهسر لنگ" است
چه گویم وصف آن تالاب صافي — نکه آموزد آن جا نور باقي

سیرابیء طبع این گاه در طغیان آمده، سگر سرم هوای گلگشت "زمین سیکرا" دارد، و نزهت خاطر بحدي رسیده، باید که وصف حضرت شیخ عالي به آب و رنگ خاص بر نگارد.

«میکرا» نام زمیني است مطرا، و اسم ارضي است فرح افزا، که سبزه اش با سبزهء عذار مه رویان همرنگ، و بر فضایش فضای گلشن خضراي سما صد پیرهن تنگ؛ غباري که از آن زمین خیزد، رنگ طاوسي نماید، و شراري که سنگهایش انگیزد، بگوله سندروسي باشد. خضرت آسمان رشحهای از تراوش رنگ او، و کان زمرد عکس آئینه هر سنگ او [۱۴۹]، حاصل شهر سبا زکواة شادابي این مکان، و بهار جنت الماوي برات سیرابیء چنین خطهء والا شان. هوایش عطسه شادابیء مشک، و فضایش دلخواه تر از فضای فلک. آب و سبزهء آن صحن مینو بهن، چنان در هم آمیخته شده است، که گوئي در کان سیماب برگهاي زمرد ریخته شده است. هنگام تحریر توصیفش کاغذ پر طوطي شاید، و لیقه مداد سنبل و ریحان باید.

قلم از نی نرگس سزاوار، و مُرکب از مشک اذفر لایق کار. جامهء نشاط این جا رنگین شود، و گلِ انبساط درین مکان سبز گردد. بلبلِ این زمین از گل بی نیاز، و قمریء این ارض را سرو نظر باز.

جنونِ این زمین با عیش جفت است — که در هرصورت این جا عیش مفت است
نه تنها هوش را پالغز این جا ست — که مر شخصِ جنون را سلسله ها ست

اسمی که مسما ازو جلوه دهد همین است، زیرا که سبزه اش آمیخته مای معین است. ارضِ ختن گرد بوی او، و خاک تبت بطینت بهره یاب ازو. خارش ببویائی رشکِ گل، و خاشاکش آتش زنهء آشیانهء بلبل. نه دانم گذرگاهِ پریست که عقل آن جا رَم می کند، یا مقدمِ خضر نبی که نظر هم درو سبز می گردد.

"میکرا" چیست قطعه ای ز بهشت — ارضِ پاکش همه عبیر سرشت
پاک تر از قلوبِ اهل الله — صاف تر از سرشتِ اهلِ صفا
خندهٔ حور جلوهٔ آبش — اشکِ عشاق خاکِ سیرابش
از زمینش که رنگ می ریزد — بالِ حسنِ فرنگ می ریزد
گر زمینش که هست پرفرحت — دیده را قوت و روح را قوت
گر غمین اندر آن مکان گزرد — عیش چون سایه پیش پاش رود
روحِ "مانی" اگر رسد آن جا — صورتِ سبزه سر کشد بالا
سبزه سازی چنین کجا باشد — عقلِ حیرانِ او بجا باشد
در زمرد سرشته خاکِ او — لعل هر سنگ پاره پاکِ او
گر سراغِ صفا کسی پرسد — اندرین سبزه زار گو برسد
اندرین مرغزارِ خلد نشاط — خیلِ ارواح گستریده بساط
نشه ها را عروجِ خویش این جا ست — فرح ها را هبوطِ این ماوی ست
کیشتِ امید را بهار است این — دستِ آمال را نگار است این

سیر تجرید آن جا است، و مکان تفرید آن صحرا. مجانین را روی لیلای امید آن جا مشاهده شود، و مجاذیب را جذبهء دوست در این ارض دست دهده اهل هوش را صورتِ سکر در آن زمین رخ نماید.

«میکرا» نامش بی وجه نیست، که مایش در سرخوشی همکاسهء «مَی» است. پیران را سیرش جوان سازد، و جوانان را فَرسِ عیش نیکو تازد. سیرابیء دیده آن جا حاصل، و قلوب اصفیا را خاکش خوش منزل.

تعالی الله عجایب جائیگاهی — بهشتی بر زمین وقفِ نگاهی
ز ارضِ مصر خاکش پُر فراغت — ز خاکِ چین زمین را بیش راحت

درو کاریده تخمء الس آن قدر　　که روح القدس مي جويد برو صدر
زمينِ آسمان زا اين زمين است　　مکانِ عيش افزا اين زمين است
چنان بالد فراغت سير او را　　که مرغِ عيش دارد رشته برپا
درختانش بگردون سر کشيده　　ﺑﻪ آزادي ازين دنيا رميده
فروزان برگ برگش از تجلي　　مکانِ حيرتِ ارواح قدسي
بسايه ظلِ رحماني کشيده　　برفعت سدره را دامن دريده
رسد موسيٰ اگر بالفرض آن جا　　تجلي را کند صرفِ تماشا
ني اين جا فرض اهلِ ديد باشد　　که جايش جای خوش لغزيد باشد
بيا ساقي بده جامِ رحيقي　　حبيبي مشفقي نيکو صديقي
سرورِ سينه نورِ ديدهء دل　　انيسي همدمي حلالِ مشکل
رفيقي گرم جوشی مهرباني　　عزيزي آشنائي رازداني
کريمي صاف قلبي نيک خوئي　　بهارِ لاله رنگِ مشک بوئي
نکاري غمگسازی يار غاري　　همای باز عشرتها شکاري
تجلي زارِ طورِ چشمِ بينا　　بده ساقي بگردان جامِ مينا
ميم ده مي که بس آشفته رايم　　بزنجيرِ خرد پُر خسته پايم
خرابي مي کند در سينه ام دل　　توي ساقي مرا حلالِ مشکل
بستاني ز هستي پاک رسته　　بمحزونان بالِ دل شکسته
بخون اشکانِ سرگرمِ محبت　　بدل خستان ترک وتاز محنت
بغم کيشانِ اقليمِ محبت　　بدل ريشانِ تسليمِ محبت
بپای آبله پردازِ کربت　　باشکِ چهرهء غم تاز کربت
بمحشر طينتانِ سينهء صد ريش　　بملکِ بيخوديها رفته از خويش
باشک آباد رخسارِ يتيمان　　بداغِ کهنهء خاطر حزينان
بجوشِ عشق بر مجنون سرشتان　　بروي تابهء فرقت برشتان
برنگِ روی عشاقِ بلا کيش　　بمحنتهای هجرِ فتنه انديش
بمژگان خاريء اشکِ محبت　　برنج و زاري اربابِ محنت
بقلبِ عاشقان صد چاک در پوست　　بمرهم کاری نظّارهٔ دوست
ﺑﻪ آهِ چاکِ جيبِ صد بيابان　　بهوی برق ريزِ صد گلستان
بسينه صافيء پيرِ خرابات　　ﺑﻪ آهنگِ خوشِ اهلِ مقامات
بصافي مشربهای خمِ مي　　بدرد افزائيء قالِ لبِ ني
بوالادستيء مينای رنگين　　بفرحت باريء صهبای مشکين
بجوشِ عشرتِ دورِ پياله　　که از کوثر بود نوشش حواله
بحقِ سرخوشانِ عالمِ آب　　ز خود رفتم مرا درياب درياب

بلای ما، منیء مای ما شد — ندانم این ستم بر ما چرا شد
بده جامي از آن مائي که مارا — ازین قید آورد بیرون سراپا
مغنّي بر شکن گوش ترانه — بگوشم ده نوای عاشقانه
تن من تن تنت را آرزومند — هوا و حرفت الدوه تا چند

مغرب روید — این مکان، درگاه والاجاه عاشق ربّاني، مظهر الطاف سبحاني، شاهباز آشیان وحدت، شمع شبستان قربت، مشرق انوار جلالي و جمالي، **پیر شیخ عالي** (١٦) است، که فقیران درش بشاهان هرکلاه، و سنگهای آستانش در نور رشک مهر و ماه، جن و انس را مرقد امجدش قبله، و وحش و طیر را ارض اقدسش کعبه.

فلک خدمت گذار آستانش — ملک با صدق نیّت پاسبانش
شرف دارد زمینش بر سماوات — هجوم نور افزون تر ز جنّات
جبین سای درش خورشید انور — چو یثرب خاک پاک او مطهر
میان صحنش از انبوه انوار — نه باشد ماه و خور را رواق کار
تعالي الله زهي پاکیزه درگاه — که نور اوست وقف چهرهٔ ماه
نه حاجتمند را آن جاست زاري — که بي نیّت کشد کارش ز باري
زبان در وصف مدح اوست کوتاه — بکوهي چون توان آویختن کاه

نوش زایران، و برای خرج مجاوران آن جا چاهي است، از زمزم متبرک تر، و از چشمهٔ عیون اهل صفا انور. بس که آبش همچاشنيء شکر است، در عرف نامش "کهنر سر"* است. در انداز [١٠١] عمقش مسّاح اندیشه حیران، و برلب فرحت بارش ضابط خرد لگران. یوسف دلوکش آن چاه خوش آب است، و خضر سقای آن چشمهٔ خوش تاب. آب حیات برشکش در ظلمات نهان شده، و زمزم بغیرت شیرینیش شوري بهم رسانیده.

نکو چشمهٔ مهر طلعت بود — که از دیدنش دل بحیرت بود
همي تابدش آب سیماب وش — چو آب درش نیست در ظرف غش
گوارا تر از نوش آب حیات — تو گوئي که بگداخت این جا نبات
شکر را خود این ذایقه یاد نیست — بر آب این صفت جز خدا داد نیست
نـي را که سازند ز آن آب تر — نوایش دهد چاشنيء شکر
درختان آزاد بر دور او — چو سروند بر پا ستاده نکو
سر افراخته بر سما هر یکي — چو طوطي بود در صفا هر یکي
پر طوطي از برگ شان منفعل — بود ریشه شان محکم مرز دل

---

* سنڌيءَ ۾ "کنڌ سر" یعني کنڌ جو تلاءُ

خنک تر هوا در ته هر شجر　　نسیم بهشت است نازل بسر
صفائي که آن جا نمايد مدام　　بود دست در دوش بيت الحرام

مشرق رويه این زمین، ارم تزئین، در شعاب جبل غارهای متعدده جای عبادت اهل الله، و کنج عزلت تارکان ماسوی الله است.

کشد گرکس در آن جا اربعيني　　بود در معرفت صاحب يقيني
کهن پيران از دنيا بريده　　چو مردم يافتندش پاک ديده
برنگ اشک اندر چشم مستور　　در آن جا صاف قلبي چند مسرور
بقلب کوه چون دل اهل وحدت　　همي دارند با دلدار خلوت
خدا را طالبي خونين دلي چند　　ميان سنگها چون لعل خرسند

وهمچنین جای پرستش هنود، بر سر چشمهء خوش نمود، محل مجاهدات جوگیان، و منزل رياضت سناسيان است.

بخاکستر نشسته همچو انگشت　　شرار شوق دلدارند در کشت
بعرياني سر شان بسته آهنگ　　بر شان جامهء خاکستری رنگ
ز بس در آتش شوقي برشتند　　شرار آسا بخاکستر نشستند
صنم در سنگها بنموده ماوي　　بر اين آزادگان ترک دنيا
بسي از خسته خاطرهای آن قوم　　ميان غارها دل بستهء "هوم"

در دامان این کوه بهمان ذات شهر و اماکن مسطور، یگان جبل پاره ایست در ارتفاع به آسمان توامان. و بالایش مرقد ارشد واقف اسرار لا ریب، **پیر غیب** است، که هر سال مجمعي غريب آن جا حسن العقاد يابد، و احدي از شيخ و شاب و پير و برنا در شهر نباشد که در آن مجمع نشتابد. از جملهء خوارق، آن مجمع خلايق، وقوع بارش است، در روز فيض اندوز مجمع.

خراسان روز مجمع پير و برنا　　بديده بسته نيرنگ تمنا
بود ابر از هواداران اين در　　که روز مجمعش بارد در اکثر
در آن روزي که فرحت را زمان است　　جهان را ابر بر سر سائبان است
سحاب آن روز سقائي کند بيش　　طراوت نذر بيرون آرد از خويش
زمين سبز و جبل سبز و هوا سبز　　چگونه مي نسازد ديده را سبز

[۱۰۲] دل مي خواهد که بسير طغرلباد شتابد، و از آن گل زمين سينو آئين فرحتي يابد، هان تماشائيان جوشي و مستمعان گوشي.

نه تنها ديده خواهان تماشا است　　که دل بر سير او گرم تمنا است
هيون هوش اگر امداد سازد　　تواند دل دمي بر سير تازد

[illegible] این سیرم شود می — دلیلِ کاروانِ دل بس است نی
[illegible] آبی کرم کن — بیا مطرب علاجِ کهنهٔ غم کن
[illegible] بگردان جامِ می را — بیا مطرب بنغمه آر نی را
[illegible] بینگن شورِ قلقل — بیا مطرب نوائی ده چو بلبل
[illegible] بهم ده آتش و آب — بیا مطرب بزن تاری بمضراب

[illegible] باد(۱۷)»، عشرت بنیاد، که خاکش بسیرابی بر کشمیر تفوق دارد، و هوایش [illegible] مضیر سبقت می آرد. صبحش را «سورهٔ والشمس» تفسیر، و شبش را «آیات نور» [illegible] آن جا استکسابِ نور کند، و مهر آلایش تکدر از آن زمین دور نماید. [illegible] را صبح امید آن جا هست، و سحر شب بیداران را مهر از آن سو پیدا. سبزه زارش را [illegible] جویان، و مرغزارش را غزالانِ حرم پویان: اگر صفا را معدنی باشد، آن کوه [illegible] است، و اگر نزهت را منبعی نشان دهند، آن مکان فرحت نشان است. صعوه‌ای را که آن جا آشیانی بود، باز سپهر بجولانش نه رسد. و بومی را که بر، بر و بومش گهی گذر افتد، هما شاگرد سعادتش باشد. اگر هدهدِ سلیمان آن جا رسدی، تعریفِ سبا بر لب نه راندی، و اگر باز سفید آسمان آن جا آشیان گزیدی، دیگر هوائی پرواز نبودی. زعفران زار کشمیر خندهٔ شادابی سبزه خودرویش، و سنبل زار خطا و ختن بندهٔ سیرابی ریحان مشکبویش. در مرتعِ افلاک جدی و حمل را آن ذوق نیست که صرف آهوان صحرائی پر فتوحِ این زمین بود، و ثور و اسد گردون را در سبزه زار آسمان آن شوق نیست که وقف چرندگان پیدای (؟) سراپا روح این ارض باشد. در تعریف سواد ارضش بیاض مهر پر از خطوط شعاعی است، و در توصیف بیاض فضایش سواد ماه صرف روشنائی. طغرای کتاب ملاحت کائنات است، یا دیباچهٔ نسخهٔ نزاهت سماوات. مرغانش را «منطق الطیر» از بر، و سبزه زارش «گلشن راز» را مفسر. رباعیاتِ «سحابی» بشادابی منتهائیِ سلیسش نه رسند، و قطعاتِ «الوری» هم بمضمون فرح باری قطعه از ارضش نه باشند. قصیدهٔ بهاریه نگاه نظاره‌گیان را تشبیب از آن جا ست، و غزل نشاطِ طبع یاران را مستزاد فرح این جا پیدا: آبش شاعریست صافی طبع که بتازه مضمونی تموج انبساط زلالی بدو رسد، هوایش مصفی است عالی دماغ، که بر نسخهٔ ارم بحواشی خط ریحان شرحِ بسیط نگارد.

سخن در وصفِ شادابیِ این ارض — کند در آبِ حیوان غسل بالفرض
لبی را گر هوای وصفِ او شد — زلالِ خضرش اول در گلو شد
براهِ وصفش ار گامی براند — ز شادابی قلم ریشه دواند
سیاهی باید از چشمِ غزاله — مگر در وصفِ او بندم رساله
شود بیخود گهی توصیفِ او حرف — که شادابیش را راحی ست در ظرف
بیا ساقی از آن راحِ مفرح — که سازد ضیقِ طبعان را مفتح
بخوان مطرب غزلهای نشاطی — که سازد مستمع را انبساطی

مهران

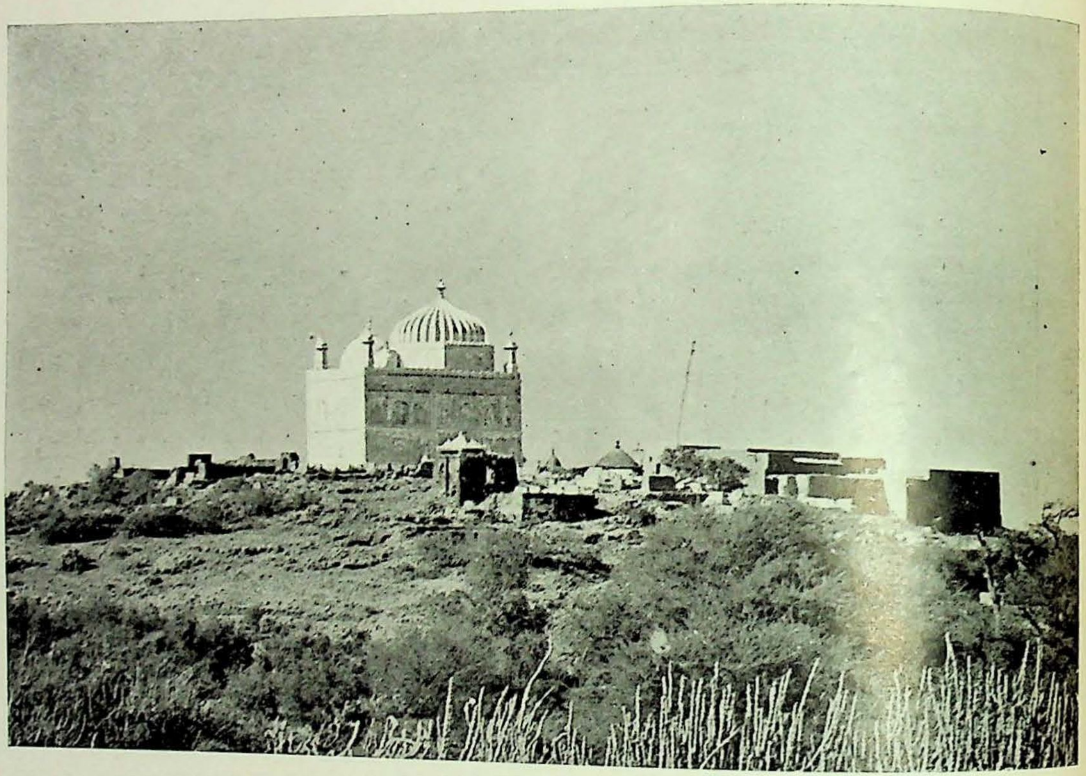

سيد علي شيرازيءَ جو مقبرو

(۱)

وقت_ ناؤ نوش آمد دوستداران را صلا
موسم_ عشرت رسیده مي گساران را صلا

ابر چون دست_ کریمان وقت_ ریزش گشته است
سبزها شاداب طبع_ فرح جویان را صلا

گل برند_ رنگ پاره کرد بر تن از نشاط
جوش در طبع_ بهار آمد هزاران را صلا

مشک ازفر مي دهد ازکام ریحانهای کوه
منقبض طبعان_ قید_ خان و مانان را صلا

آبها همرنگ_ باده سبزها اندر بهار
[۱۵۳] همچو "قانع" بر تعیش باده خواران را صلا

(۲)

وقت است ساقي ازکرم بخشي دل_ ناشاد را
لب تشنگي ازحد شده جامي دوسه معتاد را

خواهم زدل زنگ_ الم بزدائي اي کان_ کرم
دست ترا مانند_ یم آبي بجو امداد را

ابر و هوا را مرحبا عیش و فرح را حبذا
ریحان و سبزه را صلا عشق اللّهي خوش باد را

هنگام_ سیر_ دل گزین جاي فراغت به ازین
نه بود یقین خلد_ برین مر مر دم_ آزاد را

نظارها شیدا بود دل را سر_ سودا بود
"قانع" تمناها بود مر سیر_ "طغرل باد" را

هر چند اکنون از مدتها آبادي ظاهر ندارد، فامّا در ایام باران هجوم خلق آن جا اقصي الغایت صورت مي بندد، و الحق غریب روحي و عجیب فتوحي دارد. عمارات مُندرس قدیمه‌اش نور بار، و شکسته ریخته دیوارهای قلعه‌اش منبع_ انوار. در عرف "کلان کوت"اش گویند، و بي غایله ریب آن چنان که محسوس است در اعتلایش بر سائیر کوت‌ها حرفي نیست. تالابهائي چندي الدروش بطراوت_ آب و سبزهٔ خود فریب، تو گوئي خشت بزالش پنجرهٔ خورشید را بجای کالبد بکار بردند، و سنگ‌تراشان‌اش تیشهٔ هلال را برای مشق نقش کني آزمودند. گچ اش مصفا تر از طباشیر، و سفیده‌اش از ماهتاب بیش تنویر.

نه تنها دیده را آن جا سرور است
که دلها را درو طرفه حضور است

خرد نظاره را مزدور باشد
جنون در بیخودي معذور باشد

تجلي زار_ طور_ چشم_ بینا
کند کسب_ فرح زو چرخ_ مینا

طراوت ریزيء ارضش بدآن حد
که شخص_شوق آن جا مي کشد قد

مسرت بر مسرت فرش کردند
سپس طرحش برنگ_ عرش کردند

همیشه ساکن_ این ارض_ خاکي
زند صد طعنه بر جنّت بپاکي

گهي توصیف_ این ارض_ خرد لغز
زبان در کام گردد پسته سان مغز

دلي را کش بود در سر غم_ او
بعمر_ خضر سنجد یک دم_ او

نه دارد هوش اینجا تاب_ تقریر
که باشد سبزه‌اش دامان_ دلگیر

سبحان اللّه آن را که در خرابي چنین حال، حین_ آبادي چه مثال داشته باشد. هرگاه کسي درو پا مي نهد، هوش را اول بیرون_در جا مي دهد. هر سنگش را آب_عقیق بجای شراره چکان، و هر خشتش را شیر خشت بخاصیت در جیب و دامان. بي باده این جا کیفیت

مهران

سرور دست دهد، و جز نوا سر و برگ عشرت این جا میسر گردد. سبزان کان خوبي، و ملیحان ریحان محبوبي. علي الرسم تفنن شبها بیرون قلعه در موضع "معین (؟)" فرمایند، و روزها بقانون گلگشت اندرون قلعه در سبزه زارها بساط عشرت گسترند. و هر گاه کسي بر برج و باره اش عروج کند، چرخ اخضر کهین پایه نردبانش بود. و خورشید خاور کنجشک پست ترین آشیانش باشد. ماشاء الله چه جائي با صفا است، تا نظر راه رود جز آب و سبزه مري نه، و بدون گل افشاني روح و سرور تماشائي را معاینه نیست. جبل او را در شعاب غریب راهها ست، و عجیب ماوائیها. از درختان زمرد بار و عیون فرحت کارش چه شرح رود، که مژه بشادابي نظارهء سبزه های خودرو سبزه کنار حیوان بود. و انسان العین بمشاهده عیون کوثر نمونش هم مرتبه رضوان. علي الخصوص تالاب "اکهور" پائین کوه طرف شمال آن قلعه والا شکوه است، که تعمیر کنارهائي معینش را آب ِکوهر و رنگ ِگل بجای آهک و سارو است، و صفائي ماء معینش را چشمهء مهر و ماه عرق گداز رشک چرخ هندو.

چه گویم وصف ِ آن تالاب ِ شیرین   که شیر ِ جوی فرهادش بود طین
نهفته چشمهء در وي بطرحي   رموز ِ حکمت العین را ست شرحي
[۱۰۴] مثال ِ چشمت این تالاب ِ خوش تاب   میانش مردمک با دیده پُر آب
میان ِ چشمه چشمه حیرت افزا ست   مگر دل را میان ِ قلب ماوي ست
سري را که بوصفش آشنا یست   سخن بي شبه قانون ِ شفا یست
قلم غوطه خورد در عین ِ کافور   همي بارد ز موجش نور بر نور
زبان در شرح خوش رنگيء این آب   به آب ِ گوهر ِ خوش آب سیراب
نظر خرّم تراش ِ باغ ِ رضوان   حبابش راست اندر کاسه حیوان
وزد بادي کزین تالاب هر سُو   نسیم ِ کوثرش آبي ست در جُو
بنام ایزد عجب تالاب باشد   گداز ِ تاب ِ او سیماب باشد
نشسته خوب رویان بر کناره   سپهر ِ حسن را رخشان ستاره
یکي چون ماه اندر کسوت ِ نور   بجام ِ بادهٔ نابي است مسرور
یکي بر سر عبیري رنگ ِ چیره   ملاحت را سرشت ِ او ذخیره
"کشنبي پهیته" سبزان ِ خرد تاز   نشسته بر سر ِ تالاب در ناز
بعکس ِ خویش آن خورشید سازان   ز روی مهر طاق و جفت بازان
بسوی دلبران ِ "گنجفه باز"   ورق گردان مهر و ماه از ناز
بطرفي مجمعي "چوپر" خوش آهنگ   ربایند از کف ِ خورشید و مه رنگ
بنرد ِ مهر جمعی فارغ البال   زده بر تختهء دلها دو مه خال
گروهي صرف "شطرنج ِ" مجازي   ز دست ِ یار خود خوردند بازي
دو دامي جامه در بر دلبري چند   خرامان بهر ِ صد ِ عاشقانند

ز "ململ" مر یکی را نیمه تنگی   بفن دلبریها شوخ و شنگی
گروهی سیر بینان لاابالی   بدلچسپی برنگ شعر حالی
خریدار متاع دید حسن اند   طپان در نار شوقی همچو اسپند
یکی را دست در دوش صراحی   بحال خویش سرمست فلاحی
یکی در نشهء سرشار و مدهوش   یکی با دلبری دست اندر آغوش
یکی در جام عکس دوست دیده   یکی در بیخودی جامه دریده
یکی را نغمه بر لب صورت نی   دمد از بند بندش صوت ساحی
درین غم خانه عشرت را چنین جا   یقین نه بود سراغ چشم بینا
بیا ساقی بده آن جام سرشار   که هوش از سر همی تازد بیک بار
بیا ساقی بده آن بادهء صاف   که رضوانش بود در خلد وصاف
میم ده می که مخموری ز حد شد   نفس در کام "حَبْلٌ مِّن مَّسَد" شد
بیا ای چشم مخمور مرا آب   خدا را یک دمی دریاب دریاب
نیم زاهد که در خشکی بمیرم   می از روز ازل آمد خمیرم
غلام ساقی کوثر منم من   ز نار حُبّ او اخگر منم من
باشکست ذوقیان دید دلدار   به آه شوقیان جلوهء یار
بهوی رفتن از خویشان مستی   بهوش خاطر افگاران هستی
بذوق وصل مهجوران بیخود   بشوق چشم مخموران بیخود
بداغ کهنه دردان غم دوست   بسوز سینه ریشان هم دوست
بلب خشکیء مخموران هجرت   بدل رنجیء مغمومان کربت
ببیتابیء دلهای رمیده   بخوش رنگیء خمهای چکیده
بشکر خندیء میخوارهء چند   بخوش حرفیء لعل یار چون قند
هیون عمر باشد برق مهمیز   خدا را یک دو جامی بر لبم ریز
مغنی گوش بربط را بده تاب   که نغمه خوش بود در عالم آب
به آهنگی که زو منصور شد مست   بنام دوست در انفاس کو هست
درآن پرده که موسی گفت "ارنی"   لبت را در حقیقت صاف معنی
درین جا نطقها را نیست تابی   بیا ساقی بده جام شرابی

چون از گلگشت بهار "طغرلباد"، چمن فرحت دست داد، پای دل بوصف مجمع "ملا داود درس" مایل، پای هوش درین راه نه لغزاد، و خار کوتاهی در داسن آرزو مخلاد.

بیا ای دل اگر داری سر سیر   که گردد ره بود صد سیر کشمیر
نکه را پویه در مرز بهشت است   [۱۰۰] که خاک او ملاحت را سرشت است

بده ساقی یگان جامی میء ناب　　که هرسوئیست سریء عالم آب
مغنّی راه لیشاهور عشق است　　نوائی زن که در سر شور عشق است

در موسم باران، که ایام سیر یاران، و آوان غم زدائی خاطر حزلیان است. بالای زمین طغرلیاد بمسافت دو سه گروه بر درگاه وارسته ماهوئی، یگانه ملک تفرید، پاکباز کشور تجرید، ملا داود درس مجمعی رنگین لگین دست، مجمعهای هوش فریب، حسن انعقاد مسی باید. و چون در آن زمین دلنشین دو سه روز اقامت، و سر سایه ندارد، هر گروهی در خیمه وچادری بزم عشرت و صحبت مسرت گرم مسی دارند. طرفه حالی آن جا مرئی و غریب رنگی مشاهده. اگر فراش سحاب خیمهء ابری رنگ خویش بطنابهای تسلسل و إستاده های هوا آن جا برپا دارد، برنگ چرکین چادری از سرخوشان آن مجمع نه رسد، و اگر خیمه دوز فلک از اطلس خود بطناب کهکشان مسلسل تقاطر خرگاهی افرا شد، یک چین سرسری عیاشان آن مسرت گاه تواماں نه گردد. شامیانهء شام گرد رنگ قلندریء سیاراتش، و سائبان سحاب غبار بر هوا بسته "تنکوتی" گدایانش، سقرلاط لاجوردی رنگ سپهر را آن جا اعتباری نه بود، و مشجر زرباف مهر را در آن زمین وقاری نه باشد. جلوهء ماهتاب گرد افشاندهء "چالدلیها"، و رعشهء آفتاب خلش خار رشک سوزنیها. قالیچه پیچی زر تار شعشان خورشید پا انداز صدر نشینانش و آدمچهء سیم باف انوار ماه صرف گذرگاه صنف نعال گزینانش. لمد سبز رنگ ابر دستمال هواداران هر خرگاه، و جاجم سرخ شفق، فرش مستراح شب پاسداران هر بارگاه. مشعلچی ماه را در آن شب ها، از کلف تیل در پتیل، سگر بکار روشنائی هائی آن محافل خدمتی را شایان شود، شمّاعی مهر را کافور سفیدهء شمعه درزنبیل. بوکه از و کار دست بسته نمایان گردد.

تعالی الله عجائب دستگاهی　　شکوهی رشک چشم مهر و ماهی
نظر را دیدنش سودای شاهی　　درین جا مردمک را کج کلاهی
بهر سُو خیمهای عرش فرسا　　تو گوئی در هوا ابر مطرا

صبّاغ گردون حیران رنگ آمیزیء فروش الوانش، و نقاش بهار واله هوای بوقلمونی تکاف زمین عشرت گزینانش. درهر خیمه خیل خیل نازنینان، او رنگ آرای کشور خوبی، و در جملهء خرگاه ها، جوق جوق یوسف طلعتان عزیز مصر محبوبی. کثرت خلق و هجوم خیمها بدون غایت رسد، که مثال اردوئی عظیم در آئینه دیده ها منطبع شود. از هر جهت ترتیبی دکاکین، و دو رسته اسواق حسن تزئین، نظرها لغزش مفتی می خورند، و دلها متاع خرمی بطوع می خرند. صرافانش بغرور غنا مالک دینار را در مرتبه بخاطر نه سجند، و بشمارهء تودهائی پیسه و روپیه واقف بسفید و سیاه عالمند. تنبولی ببرگ و ساز

سرخ روی در مجرائی سبزان آمده جان سپاري، و چونه تب دل ها.............[۱۰٦] *
است. بتقاضای رطوبت هوا، و سر خوشیء طبع ِ احبا، مضمون دل مینا برلگ عشرت (؟)
کند. و مراد خاطر بر جام بلورین ِآب رنگین جلوه تحسین یابد. سبوها را دل پر خالی،
و یاران را مدعایش هـُوبهو حالی. °

بنوشا نوش جوشد رازِ عشرت | مغنّي بر نـوازد سـازِ عشرت
دلِ زهـاد را دو نیمه سازد | یدِ زور آورِ اعجازِ عشرت
دهد جامي و مرغي هوش گیرد | قوی چنگال باشد بـازِ عشرت
مغنّي آشنای راه و رسمش | سرم شوریدهٔ اندازِ عشرت
فراموشی دهد "قـانع" ز آلام | روم قربان ادای نـازِ عشرت

ساقیانِ سیمین عذار، بر کف پیاله، و مغنّي ناهید کردار، در دست دني چون هاله.
محبوبانِ ماه رُو، بر لب جامِ مي، مطربان باربدخو سر نرمِ صدای لي. سوزن مضراب
رفو ساز جامهء صد چاکِ دل، و زخمهء رباب زنده کنِ مرغِ نیم بسمل. سرود هندي
عراقیان را جامه بر تن درد، و ترانهء خسروي حجازیان را بیندگي خرد. کلاونتان خوش آهنگ،
دست بر سردنگ، و قوّالانِ سرگرم نغمه بار صف بسته رنگ. سینهای موسیقار
مطربان زیر و بم که کوک کنند، آتش بنای منصور دمند. دست برهم زني مقامات آشنایان
را آهنگ خوشي، و دف زني اصول خوانان را از جلاجل گوم ترکوشي. کمانچه پیکِ تیر رسا
سرگرم صید دلها، و رود سروالي نالهء آب بر آتشِ جگر پرکاله پرکاله. عطر افشاني
جادهای رنگین صدای عود، مشام افروز سامعهء داؤد. چار تاره در شش جهت غلغله انداز،
وتالولچه قانونِ طرب را ساز.

ساقي همه را بـادهء صافي بخشد | در کامِ امل لـذتِ وافي بخشد
امروز درین بزم کفِ نغمه تراش | از جمله غم و درد معافي بخشد

تر اوائیهای مستان بادهء عشرت، در هوا طغیانِ طراوت، فرح افزاي موج ترلر در
مغزِ روزگار طوفانِ مسرت.

صـداي هـوش فـرسای ربـابـي | کند در مـغـز تقوی‌ل پر خرابي
کند آهنگِ بربط بـر کـرانـه | بـمغـزِ زاهـدان بس شـاخسانه
ز موسیقار خـیـزد نغمهء دوست | بود طنبور را سوز اندرِ پوست
تـدروِ نغمه تـا سازد پـري وا | زد آتش آشیانِ بـلـبـلان را
بپاکـوبـیء رقّاصـانِ مـهـوش | فتد مر هوش را نعل اندر آتش

---

* هتي اصل مسودي جون چار ستون ضایع تي وبل آهن.

درین جا گوشِ نغمه آشنایان   ز داغِ سینه مي باشد گل افشان
چه گویم وصفِ آن زیبا نشیمن   بهارِ بیخودي ها را ست گلشن

در این روزها که نو روزِ خرمي عبارت از آن باشد، تکلفات شاہان در کشیدن خوان الوان بکار است. و رنگینیهائي اماہان در ماکولات و مشروبات سزاوار. سفره چیء لذت را آن چه در حوصله گنجد، بکشیدنش خود را دریغ نه دارد. و سیلابچیء حلاوت را هر چه در کام امل گوارا آید، بصلای آن امساک نورزد. استخوانِ بي مغز قلم [۱۰۷] ساقِ عرش فرسوده راهِ طلب بوسهٔ لبِ بامش، چشم ملک حیران سواد کاري شامش. شمع ماه در آن روضه پُر ضیا بي نور، و نورِ مهر بصفائیء ارضش در تیرگي مجبور.

برنگ آمیزیش نقاشِ صنعت   کشوده بر رخِ خود دستِ حیرت
فراهم کرد رنگِ جبهء گل   صدف در دستش از منقارِ بلبل
ز تارِ شعشه مهرش مو قلم بست   مگر کرده بر این درگاه تردست
بهر اشجار دیوارش شرر بار   ز هر شاخش نهالِ خلد گلزار
طلای مهر را نه بود چنین تاب   سفیدش آتش اندر جانِ سیماب
گُلش در رنگِ سیرابیء دیده   که باشد بُوي او در دل دویده
چنان نقاشِ او را بود تر دست   که آب و آتش اندر برگِ گل بست
چو فکرِ نخل پیرائیش سر داد   بجای کلک طوطي بال و پرداد
کشیدي تا شبیهي شمع خوش تاب   برنگش ریخت پروانه سرشک آب
نمودي حرفِ سوسن نیل مردم   که در سوداش گردد عقلها گم
گرفته آبِ نیلوفر تهِ مشت   بسودي لاجوردش تا بالگشت
شدي یاري دهِ او طبعِ سیراب   همي مالید چون زنگار در آب
چو ابرِ مشق آن جا کف کشوده   طلای مهر یکسر حل نموده
بحل کاري چوکردي دستش آهنگ   زرِ گل سود جائي رنگ پرسنگ
ز شنجرفِ شفق پُر شد پیاله   کشیدي تا بکان تصویرِ لاله
طراوت را چو نخلِ بارور بست   بُدش ز آبِ زمرد موج در دست
کشیدي گر بفرضاً صورتِ زاغ   بسُودي لاله یکسر نیلهٔ داغ
بآبِ لعل کلکِ او شده تر   نوشتي تا گلي را آن مصوّر
ز دیوار و درِ این منبعِ نور   همي تابد همیشه جلوهٔ طور
بود در وصفش اینها جملگي کم   که باشد جلوه گاهِ شاه عالم

اگر زاغ شب بر این کوه آشیان بندد، از طراوت باری های هوایش رنگ طوطی یابد. و اگر مینای صبح درین جبل دمی پرواز کند، بنور باری صفایش کسوت نوری

برگیرد. طاؤسانش را محضر زرین کاری انوار ایزدی بر بال و پر بسته، و کبکانش را بهار خوش رفتاری در هرگام وابسته.

یکان مسجدی همقدر «مسجد اقصیٰ»، بر آن درگاه عرش سا است، که یک رکوع درو بهزار سجود ملایک برابر، و هر اقامتش بنشست قدسیان بهره‌ور.

درو گر بسته کس نیّت بطاعت ملک رابهر او فرض است اطاعت
بود ز انوار نور ایزدی باغ بچشم ساکنانش کحل ما زاغ
بنای او بود با کعبه همسنگ بود رنگش برنگ عرش یک رنگ

شمسهٔ ایوانش گوئی زرین خورشید را بر طاق نسیان مالده، و شعشعهٔ انوار صحنش طائران قدس را بال افشانده. ابروی محرابش هلال عید را برشک ناخن در جگر زده، و کمان طاقهاش قوس قزح را پی بر اخگر زده. ساق عرش بکمین پایهٔ منبرش نرسد، و پای خطیب بر آن در ارتفاع از دوش فرقدین بگذرد. موذنش را بلال بندهٔ اخلاص، و مکبرش را تسبیح ملائک وظیفهٔ اختصاص. وظیفه خوالانش مرزوق وظایف سما، و اعتکاف دارانش مشغول ذکر حاملان ملای اعلیٰ. هر درش باب بیت الحرام، و هر دیوارش را راح انوار بجام.

صفا باردش دائم از سنگ فرش رسد نور موج حصیرش بعرش
فلک رفعتش را رهین و غلام رسد بر سرش از ملایک سلام
ز سقفش که با عرش هم بر شده رخ جمله سیّاره انور شده
بنام خدا نور را کان او حضور ملک وقف مهمان او

عقیب هر چار دیوار این مسجد سراپا انوار، نشیمنهای عالی، مشرف بر روضات حوالی، و باغات از دستبرد خزان خالی، و تالابهای مملو آب زلالی که نسیم فردوس آن جا شیفتهٔ هوای دم صبح است، و بهار جنت عطسهٔ آرزوی دریافت روی سواد شام. شبهای ماهتاب تماشای قدرت ایزدی مفت تماشائیان، و بهار حکمت سرمدی نقد سایران.

هوا کرشمهٔ نور است در شب مهتاب صفا تجلیء طور است در شب مهتاب
بهشت نقد دل زایران این درگاه که پُر زخندهٔ حور است درشب مهتاب
خنک هوا بنسیم بهشت دوشا دوش فریب چشم شعوراست درشب مهتاب
صفای صحن لطافت بهار هر مامن شعاع بزم حضوراست درشب مهتاب
زبان "قانع" مداح آستانهٔ شاه عرق‌فشان[۱۰۸]قصوراست‌درشب‌مهتاب

در آن نشیمنهای رفیعه هر که شبهای ماهتاب نشیند، تا نظر کار کند هر طرف پائین کوه، تالابهای آب خوش رنگ بیند. گوئی موجها را از پرتو مهتاب لباس طاؤس نقرئی در بر است، و حبابها را شعشعات کلاه زرد بر سر. نه دالم جلوه های زرین است، یا افشان پروین. رنگ ماهتاب بر سر شوخان حباب دستاربست سفید سیمین کناره، و بر دیوانگان موج پیرهن کتانی پاره پاره.

بهرسوئی روان آبی چو سیماب بساحل سبزها چه فرش سنجاب
نظر پیمانه پیمای رحیق است ز عکس لاله‌اش رنگ عقیق است

صبح و شام تماشائیان، بر آن اماکن علیینِ آسمان توامان، فضای خلد را بخاطر نه سنجند، تا بهوائي سیرِ کشمیر چسان گرایند. هر طرف سبز های سیر و نیم سیر رنگ، رشکِ کارنامهٔ "مالي" و "ارژنگ" هر جانب ریحانهای خوش بو، خون ساز نافهٔ آهو. از اشجار تجلي زار "أَصْلُهَا ثَابِتٌ و فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ" چه شرح دهم که زبان بتوصیفِ شادابي برگ برگ هر یک ریشه دار، و بنان در تعریفِ سیرابي شاخها آموذجِ کریمه "تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَار". طوبیٰ سایه پروردِ هر شجر، و سدره بفیض طراوتهاش بارور.

درختانِ آزاد هر سو کنار ز انفاسِ قدسي همه بار دار
کشیده قدآن همچو نخلِ بهشت ز کوثر روان آب شان را بکشت
نهالِ مراد اند در زیب و فرح که دهقانِ قدرت نکو داد طرح
سهی سرو از قامتِ شان خجل رود ریشهٔ شان ببستانِ دل

هر آن مرغي که بر این اشجار آشیان سازد، همّا را بتلقینِ سعادت نوازد. و هر آن جانوري که در سایهٔ شان چرد، آهوانِ حرم را ببندگي خرد. باز سفیدمهر اگر نه طلبکارِ سایهاش بودي، چرا سرِ خود را بر برگش سودي. و نوري یک رنگ ماه اگر نه هوائي دانه چینیش داشتي، چرا هر شب بجان کاشتي. طوطي سبز ابر بطراوتِ آب داري شیرین پرها رنگ سبز یافته، و مینای سرخ شفق بر رنگ های گلهایش بال یافته. بي غایلهٔ ریب، ارضي باین طراوت محسوسِ خرد نیست، و بي شائبه شک، زمیني بدین شادابي مري شخص مخیله نه. موسیٰ نگاهان را واديِ ایمن آن جا است، و عیسیٰ نفسان را وعده گاهِ خضرآن ماوا. نقاش بهارِ زري که در بوتهٔ گل بعیار آورده، همه اش بتذهیب هر برگ برگ شجر بکار آوردهٔ. زمین از عکسِ سیرابيِ سایهای هر درخت رشک سپهرِ برین، و برگها را هجوم برگ ریز درختان افشان پروین. لیلم سویدای دل اینجا رنگ گیرد، و آبنوش مردمک بر این ارض لون پذیرد. مرجان سرخيِ عیونِ عشاق بر این آبها بالد، و زمرد سیرابيِ طبع درین مکان سبزي یابد. الماس نگاه را تاب این جا، و عقیق شفق را آب این جا. لعلِ گل از این زمین رنگ یاب، و کهربای رنگ روی طالبانِ دوست را بر این ارض آب. تخم نشاط را این جا نمود، و غنچهٔ انقباض، قلوب را برامن خاک پاک کشود. نسترنِ ماه را رنگ از ین جا ست و شبوي الجر را رائحه درین زمین پیدا.

بنام ایزد عجائب مامنست این طراوت را همیشه معدن است این
سخن گلزار در انداز رنگش بیاضِ سبزیِ جنّت بچنگش
زبان گلبرگِ صفحه ارضِ بستان بوصفش نطق همرنگِ هزاران

هر چند بر این درگاهِ ثریا جاه، همه روز هجوم خلق الله از حدِ احصیٰ فزون، فامّا بخصوص شبِ جمعه هر هفته بتخصیص جمعهٔ اول ماه، تماشاي نیرنگيِ وهاب بیچون است. و هر سال یازدهم و دوازدهم ماه ربیع الاول غریب [۱۰۹] مجمعي رو مي دهد، نیز حور طلعتان گندم رنگ بدانهٔ خال فریب آرام آدم سریان (؟)، و جوق پري زادان شوخ و شنگ هوش ربای بني نوع انسان. گروه ملیحان نمک دیده عانیت سیاران، و مجموعهٔ سبزانِ گل چشم شکیبای عاشقان.

ندانم این زمین را چیست تاثیر | که آغازد جوانی را ز سر پیر
اگر مغموم آن جا گام راند | در ارض سرخوشی ریشه دواند
بچشم سرخوشان هر پارهٔ خاک | بود بالخاصیت همشیرهٔ تاک
هوایش می دهد خاصیت مل | بود در شبنمش ریزان پر گل
ز سنبل سبزه اش دارد فزون بو | چو ریحان خط دلدار خود رو

حبذا مجمعی، و مرحبا مرجعی، که هوشها والهٔ هوای او، و دیده ها شیفتهٔ صفای او.

خامهٔ شوق را بتوصیفش | زر مهرست میداد بی غل و غش
صفحهٔ گل موج رنگش است مسطر | نطق را ....
تا بگلزار وصف او زد پی | مرزبان را گلاب باشد خی
سخن اندر برند حلهٔ نور | شد تجلی فروش کوه طور
گر سر فکر وصف او دارد | سنبل آساش سوی بو دارد
مغز اندر دماغ سبز شود | کلک را ریشه در بنان رود
در فکر ارچه همچنان واز است | مستمع را پسنه ایجاز است
به که این جا عنان خامه کشم | خال تمت بروی نامه کشم

بس که کلام اکثر فصحا در تعریف بهار کشمیر سری میشد، و وصف شش فصل پنجاب هوش از دل می ستد. تعجب این که کسی راه توصیف این کوه جنت شکوه که صه مرتبه برتبه از آن بیش، بلب نه رانده، و هیون فکر احدی در فضای خلد نمائی موسم برشگال این ارض ارم مثال، که بهار روی زمین گرو رنگش است، شیرین خرامی نه کرده. تماشای لیرنگ حقیقی و مجازی، **علی شیر "قانع" شیرازی** را، مدتی هوای انشای چنین لسخو تمنای همچو رساله ناخن زن پردهٔ دل بود، لله الحمد که درین وقت ببرکت انفاس قدسی "پیران مکلی" شاهد این آرزو نقاب از رو بوجهٔ احسن کشود. اگر بسهوی که سرشت مخلوقات است، طبایع اولوالافهام آگه شوند، بو که قلم اصلاح بر وی کشند.

درین نامه که باشد دفتر گل | ورق گلبن زبان منقار بلبل
بفکر رنگ و بوی حرف حرفش | چو غنچه خون دل گردیده صرفش
تماشا ای بود معذور حیرت | که در آئینه دارد عکس صنعت

تاریخ

یافت چون اختتام این نسخه | که بود در صفا ارم منزل
سال وی گفت بلبل الهام
بوستان بهار تازهٔ دل

۱۱۷۴ هـ

نوٹ: حواشي ايندڙ پرچي ۾ شايع ڪيا ويندا.

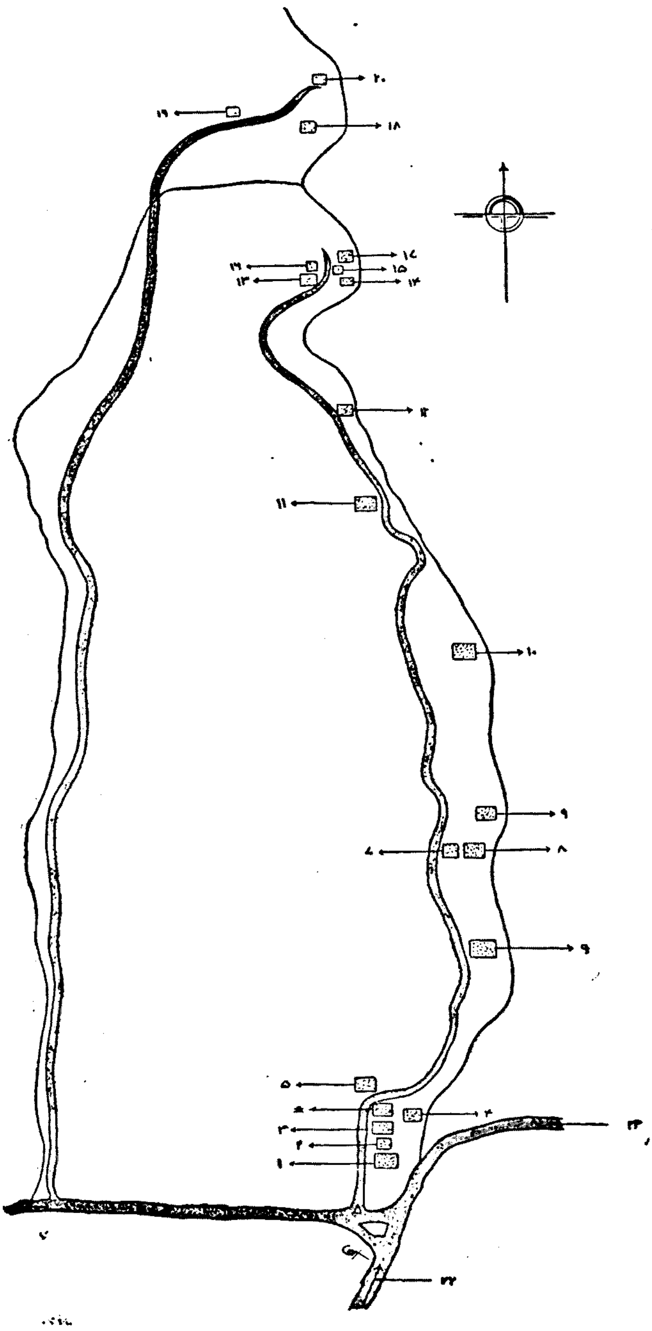

١ . جاني بيگ جو مقبرو

٢ . طغرل بيگ جو مقبرو

٣ . باقي بيگ جو مقبرو

٤ . جان بابا جو مقبرو

٥ . شرفا خان جو مقبرو

٦ . سلطان ابراهيم ۽ امير سلطان محمد جا مقبرا

٧ . شاهه عبدالله صاحب جي مزار

٨ . محمد باقيءَ جو مقبرو

٩ . عيسيٰ خان اول جو مقبرو

١٠. شيخ جيئي جو مقبرو

١١. ڪاؤس سلطانيءَ جو مقبرو

١٢. مير سليمان جو مقبرو

١٣. جام مبارڪ خان جو مقبرو

١٤. جام سڪندر شاهه جو مقبرو

١٥. تاج الدين ملڪ جو مقبرو

١٦. فتح خان جي همشيره جو مقبرو

١٧. جام نظام الدين جو مقبرو

١٨. سيد علي شيرازيءَ جو مقبرو

١٩. شاهه مراد جو مقبرو

٢٠. شيخ عيسيٰ لنگوٽيءَ جو مقبرو

* عيسيٰ خان ثاني جو مقبرو

٢١. جنگشاهي ڪان ايندڙ پڪو رستو

٢٢. ڪراچي ڪان ايندڙ رستو

٢٣. ٺٽي ڪان ايندڙ رستو

مهراڻ جا موتي

- علم وارو ماڻهو جڏهين پاڻ کي "پڙهيل" سمجهندو آهي، تڏهين ائين ڀانئيندو آهي ته اڻ پڙهيل "جانورن" وانگر آهن؛ انهيءَ ڪري تڪبر مٿس غالب پئجي ويندو آهي - تڪبر جي غالب پوڻ جي نشاني هيءَ آهي، جو متڪبر علم وارو عوام مان خدمت، ادب، مان ۽ وڏائيءَ ملڻ جي اميد رکندو آهي؛ پوءِ جيڪڏهين عوام سندس اها آس پوري نه ڪندو آهي، ته پنهنجي دل ۾ عجب ڪائيندو آهي. اهڙو خود پرست شخص رڳو ڪنهن جي گهر دعوت کائڻ ويندو آهي، ته به سمجهندو آهي ته ان تي ٿورو ٿو ڪري! - امام غزالي

- سائنس جي طرز عمل تي جڏهين اسين نظر وجهون ٿا، تڏهين معلوم ٿئي ٿو ته هن پنهنجي اصولن کي مڃائڻ لاءِ ڪڏهين به حڪومتي طاقت کان ڪم نه ورتو آهي؛ هن ڪڏهين به اها ڪوشش نه ڪئي آهي، ته ڪنهن به شخص کي سندس عقيدن سبب سندس تمدني حق کان محروم رکي؛ هن پنهنجي خيالات کي مڃائڻ يا پنهنجن اصولن جي اشاعت ڪرڻ لاءِ ڪڏهين به ڪنهن شخص کي روحاني يا جسماني عذاب ۾ مبتلا نه ڪيو آهي. - ڊاڪٽر ڊريپر

- جيڪڏهين مون کي بهشت ۾ ڪتابن پڙهڻ جي منع هجي، ته مان جيڪر اهو قبول نه ڪريان؛ پر مون کي اهڙو دوزخ آڇيو وڃي، جنهن ۾ ڪتابن ملڻ ۽ پڙهڻ جي مڪمل آزادي هجي، ته جيڪر مان اهو خوشيءَ سان قبول ڪريان - ڇاڪاڻ ته ڪتابن ۾ اها طاقت آهي جو دوزخ کي به بهشت بنائي سگهن ٿا. - تلڪ

- جو شخص صاف دل آهي، سو پنهنجي ٻانهن جي طاقت ۽ محنت سبب پنهنجو هٿ ٻين اڳيان نٿو ٽنگي، ۽ سستيءَ کان پري رهي ٿو؛ هو امير هجي، عالم هجي، هاري هجي، خواه ڪاروباري هجي - مطلب ته هو ڪنهن به حيثيت ۾ سوسائٽيءَ جو فرد هجي - هر حالت ۾ صرف پاڻ تي ڀروسو ٿو رکي - ٻين ڪنهن تي به آڌار نٿو رکي. اهوئي طريقو آهي، جنهن سان زندگي گذارڻ سان، اهڙي نيڪ شخص جي نيڪنامي چوڌاري ڳائڻ ۾ ايندي آهي. - گوتم ٻڌ

- ڪيترائي شخص آهن، جي مسجدون، مدرسا ۽ خانقاهون اڏائين ٿا، ۽ سمجهن ٿا ته هي ثواب جو ڪم آهي - حالانڪ جنهن آمدنيءَ مان اهي اڏائين ٿا، سا بلڪل ناجائز طريقن سان گڏ ڪيل هوندي آهي؛ پر جي جائز هجي ڪئي، ته به هنن جو اصل مقصد مشهوري ۽ ناموري آهي؛ سندن ئي شهر ۾ ڪيترا محتاج هوندا آهن، جن جي مدد ڪرڻ مسجد بنائڻ کان وڌيڪ ثواب واري آهي، پر انهيءَ جي مقابلي ۾ اڏاوتن کي فقط هن ڪري ترجيح ڏين ٿا، جو

انهن اڏاوتن جي شهرت تمام گھٽو هلي ٿي، ۽ مسڪينن جي مدد جي شهرت يا ته عام ٿئي ٿي ڪانه ٿي، پر جي عام ٿئي ٿي، ته تمام ٿورو وقت هلي ٿي. — غزالي

— جڏهن مذهب ڪنهن هڪڙيءَ جماعت يا مخصوص قوم جو اجتماعي دين بنجي وڃي، ۽ انهيءَ ۾ پاڻ کي بدلڻ ۽ ٻين کي بدلائڻ جو جنون يا انقلابي جذبو ٺڏو ٿي وڃي؛ ان وقت مذهب جي هٿ ۾ اقتدار جي واڳ ڏيڻ در اصل قوم جي رجعت پسند طبقي کي حڪومت سونپڻ آهي ۽ رجعت پسند طبقي جي حڪومت — ۽ وري جڏهن هوءَ مذهب جو ٺالو ونندڙ هجي — خدا شال هن جي شر کان هر قوم کي امن ۾ رکي! — شاهه ولي الله

— زندگيءَ جو اچوڙ اهو آهي ته ماڻهو هڪ عقيدو رکي، ۽ ان کي عملي دنيا ۾ مادي شڪل ڏيڻ لاءِ لڳو لڳ جهاد ڪندو رهي، انسان پنهنجي پاڻ سان جهاد ڪري، پنهنجي خاندان وارن سان جهاد ڪري؛ پنهنجي معاشري سان جهاد ڪري؛ رسمن ۽ رواج جي خلاف جهاد ڪري؛ قوم جيڪڏهن سندس عقيدي جي راهه ۾ رنڊڪ ٿئي، ته ان سان جهاد ڪري؛ ۽ جيڪڏهين هو ڏسي ته سڄي دنيا سندس عقيدي موجب غلط ڪار آهي، ته هو ان جي خلاف به جهاد ڪري! — مولانا عبيدالله سنڌي

— غصي ۾ ڳالهايل هڪ لفظ به سڀ کان تکي تلوار آهي؛ لالچ سڀ کان خوفناڪ زهر آهي؛ حرص و هوس سڀ کان تيز باهه آهي؛ جهالت سڀ کان وڏيڪ اونده آهي؛ سڀ کان خوفناڪ چور آهن خراب خيال؛ سڀ کان دردناڪ بيماري آهي دل جي ٻليتي؛ سڀ کان تيز بخار آهي نفرت؛ سڀ کان وڏيڪ نقصان سهندڙ اهو شخص آهي، جو ٻين کي فائدي پهچائڻ بنا پاڻ کي فائدو رسائي ٿو: سڀ کان سٺو حڪيم آهي پروڙ؛ سڀ کان وڏيڪ فائدي ۾ اهو رهي ٿو، جو ٻين کي ڏئي ٿو؛ ۽ سڀ کان قيمتي خزانو آهي نيڪي. — گوتم ٻڌ

— دنيا ۾ جيڪي به گناهه ٿين ٿا، ڏوهه ٿين ٿا، خرابيون ٿين ٿيون — انهن سڀني لاءِ جوابدار سرمايه دار طبقو آهي، جيڪو نفعي ڪمائڻ لاءِ پنهنجي ناڻي جي زور سان اهڙين ڳالهين کي هٿائي ٿو: سرمايه دار طبقو ۽ سامراجي سرڪاريون، ڌارين ملڪن جي سرڪارين کي پيسا قرض ڏين ٿيون، جئن اهي سندن ٺاهيل هٿيار خريد ڪري سگهن، ۽ اهڙيءَ ريت سرمايه دار جنگ کي ويجهو آڻين ٿا، ۽ جنگ ڪري شين جا اگهه وڌائي ڳرا نفعا ڪمائين ٿا: ناڻي جي زور سان مزورن کان جنگي هٿيار ٺهرائي، انهن سان ئي کين ختم ڪيو وڃي ٿو. — رسڪن

— شاعرن جي سڀ کان سٺين تخليقن ۾ هڪ بلند سماجي پيغام هوندو آهي؛ مستقل عظمت وارا گيت اهي آهن، جي اهڙن جذبات جا مظهر هوندا آهن: شاعر جو تجربو جيترو وسيع ۽ گهرو هوندو، سندس گيتن جي اهميت اوترو ئي زياده هوندي.

ماضيءَ جي عظيم شاعرن جي تخليقن ۾ اسين جذبن جي دولت، حقيقت ۾ گهري نظر، ماڻهن جي زندگيءَ جي اهم واقعن جي تصوير ۽ وقت جي تيز سوجهه ٻوجهه ڏسون ٿا.

اڄ مون کي ان ڳالهه ۾ وڌيڪ يقيني سچائي ٿي ڀاسي ٿي ته ”ڪنهن سماجي پيغام کان سواءِ، سماجي مسئلن کي ڇيڙڻ بنا، ڪنهن به نظم جي تخليق ممڪن ناهي...“ اڄ پنهنجي ديس جي عوام سان ڳالهه ڪلهي ۾ لڳائي هلڻ جي اهم ضرورت محسوس ڪري رهيو آهيان. — مرزا ترسون زاده

— انسان جي وڏي ۾ وڏي ملڪيت آهي زندگي، جا کيس فقط هڪ دفعو ماڻهن لاءِ عطا ٿيل آهي، هن کي اها اهڙي گذارڻ گهرجي، جئن ڪنهن به خودغرضيءَ کان سواءِ پنهنجو دک محسوس ڪري، بزدلانه ۽ خسيس ماضيءَ کان نه ڪنبي، ۽ مرڻ مهل فخر سان چئي سگهي ته:

”منهنجي سڄي زندگي ۽ طاقت ’انسان ذات جي آزاديءَ جي جدوجهد‘ جهڙي عظيم ۽ اعليٰ ڪارج لاءِ ئي وقف ٿيل هئي!“ — لينن

— آزاد قوم هميشه قوميت جي فڪر کان آجي رهندي آهي، جئن تندرست انسان ڪڏهين به پنهنجي جسم جي ڳنڍيءَ ۾ نه هوندو آهي؛ پر جيڪڏهين هڪ دفعو ڪانئس اها وٺ کسجي ويئي، ته کيس تيستين ڪجهه به نه اڄهندو، جيستين ان کي وري هٿ نه ڪيو اٿس؛ ۽ جيستين سندس (آزاد قوميت) جي طلب پوري نه ٿي آهي، تيستين هوءَ ڪنهن به واعظ، مصلح، يا مفڪر کي ٻڌڻ واري ئي ناهي؛ هوءَ سواءِ اتحاد ۽ آزاد قوميت جي نصب العين لاءِ لڙڻ جي ٻئي ڪنهن به اهم ڪاروبار ڏانهن توجه نه ڪندي! — برنارڊشا

— جو شخص ڪنهن نيڪ انسان جي گلا ٿو ڪري، يا هن کي منهن مقابل گهٽ وڌ ڳالهائي ٿو، يا گاريون ٿو ڏئي، سو شخص اهڙيءَ ماڻهوءَ وانگر آهي، جو منهن مٿي ڪري آسمان ڏانهن ٿڪون اڇلي ٿو: اهي ٿڪون ڪري آسمان ته ناپاڪ نٿو ٿئي، الٽو ٿڪون سندس منهن تي پئجي، کيس ئي پليت ڪن ٿيون. — گوتم ٻڌ

— انساني فطرت ڪجهه اهڙي قسم جي ٺهيل ٿي معلوم ٿئي، جو هوءَ هڪڙيءَ حد تائين ته ظلم ۽ زياديءَ کي برداشت ڪري سگهي ٿي، مگر جڏهين ظلم ۽ زيادتي حد کان اڪري ٿو وڃي، تڏهين وري بزدل کان بزدل ۾ به شير جهڙيون صفتون پيدا ٿي وڃن ٿيون: لومڙي به ٻگهڙ بڻجي وڃي ٿي، ۽ ليٿ ظلم کان نجات حاصل ڪرڻ جو رستو ڳولي ٿي وٺي. — جمال الدين افغاني

— عام طرح ڏٺو ويو آهي ته ٻئيءَ پٽ کان ۽ پٽ پيءُ کان، جئن پوءِ تئن ڌار رهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، چاڪاڻ ته هو آهستي آهستي هڪ ٻئي کي ننڍا ۽ وڏا، زيردست ۽ بالادست، حاڪم ۽ محڪوم سمجهڻ لڳن ٿا؛ پر سمجهدار پيءُ اهو آهي، جو پنهنجي پٽ کي پنهنجو ”ساٿي“ بنائڻ جي ڪوشش ڪري. ”پٽ“ کي ”دوست“ ۽ ”ساٿي“ بنائڻ سان پيءُ خواه پٽ پنهنجي زندگيءَ مان هڪ نئين قسم جو لطف حاصل ڪري سگهن ٿا. پٽ کي سٺو بنائڻ جو سڀ کان سٺو رستو اهو آهي، ته هن کي ”دوست“ بنائجي ۽ پاڻ کي سندس دوستيءَ جو لائق. — سردار گوربخش سنگهه

ادبي خط

ا

شيخ "راز"

— محترم عزيز، سلامت! لئين سال جو "مهراڻ"، ڪراچيءَ ۾ اوهان هٿئون هڪ عنايت ڪيو. مون هن رسالي ۾، مسٽر جمال ابڙي ۽ اوهان جو، مختصر افسالي جي فن جي متعلق، خطن جي صورت ۾، هڪ معلوماتي بحث پڙهيو. ڏاڍي مسرت حاصل ٿي. اهو هڪ اهڙو موضوع آهي، جنهن جي هن وقت اسان جي سرزمين کي گهڻي ضرورت آهي؛ ۽ اهڙا خط نه رسالي جي زينت وڌائي، پڙهندڙ جي شعور کي وڌيڪ اڀاري، سمجهڻ ۽ سوچڻ جو موقعو ڏين ٿا. منهنجي خيال موجب، افسالي جي فن لطيف جي رفتار، جيڪڏهن انهيءَ لموني جاري رکي وئي، جيڪا گذريل چند سالن کان عمل ۾ آئي آهي، ته يقيناً مختصر افسانو، اسان جي جذبات ۽ احساسات جي صحيح عڪاسي ۽ ترجماني ڪرڻ لاءِ، هڪ ڪار آمد ذريعو ثابت ٿيندو، جنهن جي اهميت کي اسان جي ملڪ جو ڪوبه طبقو نظر انداز ڪري نه سگهندو.

برادر عزيز، مون کي ته مختصر افسالي جي فني قدرن ۽ تقاضائن تي لکڻو آهي، جو هن کان اڳ اوهان جو موضوع بحث بڻيو آهي؛ پر انهن پڌائڻ بيجا نه ٿيندو ته هن فن جي فني لوازمات تي سوچڻ، ۽ منجهس لئين طرز کي ڪارفرما ڪرڻ، اسان وٽ ڪڏهن شروع ٿيو، ۽ ڪيئن شروع ٿيو. تقريباً ١٣-١٤ سال اڳ اوچتو، ڪراچيءَ ۾ چند احبابن جي انجمن تيار ٿي ويئي-انهن ڪٿي چنجي ته ڏينهڪ ٿهي وئي. "اياز" ۽ مان ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ بي. اي پڙهندا هئاسون. "اياز" جو نالو انهيءَ ڪري ٿو ڪٺان، جو انهيءَ وڪر مان 'هو ۽ مان' ٻچيا آهيون، ۽ ٽيون 'سوڀو گيانچندائي' آهي، جيڪو اهو ميدان ڇڏي ويو آهي. هن ڪم ۾ گوبند "مالهي" پيش پيش هوندو هو. ادا، مون پنهنجي زندگيءَ ۾ جهڙس ادب جو مريض ڪونه ڏٺو آهي. هن جي خلوص ۽ ايمانداريءَ کي آفرين چوڻ کان سواءِ رهي نٿي سگهيس. انهيءَ انجمن - يعني "پروگريسو رائٽرس ايسوسيئشن" - جون هر آچر تي شام جو ٥ بجي، باقاعدي ميٽنگون ٿيڻ لڳيون. اسان جا دوست رام پنجواڻي، گوبند "مالهي"، سوڀو، "اياز"، نارائڻ "شيام"، سگڻ آهوجا، ارجن "شاد"، سنتو دريالي وغيره

انهيءَ ڪم ڪي لکي ويا؛ ۽ مون انهيءَ وقت ’آزاد نظم‘ ۾ طبع آزمائي ڪرڻ شروع ڪئي. نارائڻ ”شيام“ ’سانيٽ‘ لکڻ شروع ڪيا. اسان جا دوست ۽ استاد - ملڪاڻي، مدارلڪاڻي، پنجواڻي ۽ منشارامائي - به انهيءَ مجلس ۾ شامل ٿيندا رهيا. انهيءَ مجلس جو طريقڪار به پنهنجي سنگت والڪر هو.

جناب عالي، انهيءَ لموني سنڌي ادب جو نئون موڙ شروع ٿيو، ۽ اسان جي فني شعور نئون رخ اختيار ڪيو. ’ريگستاني ڦول‘، ’پره ڦٽي‘، ’لهرون“، ’سفيد وحشي“، ’اڳتي قدم‘ وغيره انهيءَ تحريڪ جون ڪڙيون آهن. ملڪ جي تقسيم جي اعلان کان اڳ ئي انهيءَ خورد سال تحريڪ جو بي وقت موت ٿي ويو. وڃڻ وارا ويا هليا. ’آءٌ جهلينديس ڪيترو آيل آديسين‘ جي مصداق اسان به خاموشي اختيار ڪئي. ”اياز“ پنهنجي وڪالت جي پيشي کي استوار ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويو، ۽ آءٌ به پنهنجي لاپاڻدار سرڪاري عهدي ۾ مگن ٿي ويس. ليڪن ’دير آيد درست آيد‘ جي مصداق ”اياز“ وري لکڻ شروع ڪيو: گهڻو لکيائين، ڪجهه نوان تجربا پيش ڪيائين، ۽ ڪامياب ٿيو؛ ۽ منهنجي ڪلام جو مجموعو ”سارنگ“ ڇپجي شايع ٿيو؛ ۽ ساڳئي وقت سنڌ جي نوجوانن ۾ ٻڻ چوڌاري هڪ نئون تحرڪ پيدا ٿيو.

ادا، اهو ضروري سمجهيم ته سنڌي نثين ادب - جنهن جو مختصر افسانو هڪ خاص حصو آهي - جي دور جي تاريخ جو تجزيو ڪري، پوءِ آءٌ پنهنجي موضوع تي اچان. تمام گهڻو اختصار کان ڪم ورتو اٿم، اميد ته طبيعت تي بار نه ٿيندو.

هونءَ به اسان جو ملڪ آکاڻين جي پيدا ڪرڻ لاءِ زرخيز ملڪ ثابت ٿيو آهي. فضا خوشگوار، ماحول سازگار، هر ڳوٺ، هر قصبي، هر شهر ۽ هر ڪچهريءَ ۾ عموماً رات جي وقت، آکاڻين ۽ ڳجهارتن جو شغل، ٿڪل ۽ پريشان دماغن لاءِ تفريح ۽ تسڪين جو باعث بڻي رهيو آهي. آکاڻين جو رواج نه فقط صوبي سنڌ ۾ رهيو آهي، پر هند و پاڪ جي برصغير جي هر ڪنهن صوبي ۾، لوڪ ڪهاڻين جو دور ڇڻ انساني زندگيءَ جي تقاضائن جو خاطرخواه نتيجو بڻي رهيو آهي. ساڳئي لموني يورپ ۾ اهڙين لوڪ آکاڻين جو عام گهڻو ذخيرو موجود آهي، ۽ انهن ڳالهين ۾ هڪ ٻئي جو تتبع ڪندا رهيا آهيون. اسان جي ملڪ جي لوڪ ڪهاڻين جي لمبي ڪهاڻي آهي؛ باقي آکاڻيءَ جو رواج لکيتن ۾ پهرين جنگ عظيم وقت عمل ۾ آيو، جنهن کي ڦهلائڻ لاءِ اسان جي هم قوم سنڌي هندن خاص تحرڪ ورتو، جن جا مثال ’سنڌي ساهت سوسائٽي‘ ۽ ’پنجابي ڪمپنيءَ‘ جي رسالن مان، ۽ ’پارتواسي‘ اخبار مان ملي سگهندا. ان کان پوءِ ’سنڌ ساهتيه‘، ’رتن‘ ۽ ’سنڌو‘ وغيره انهيءَ ڏس ۾ ڪافي ڪم ڪري چڪا آهن. ۱۹۱۵ ڌاري مسٽر جيٺمل ۽ مسٽر لالچند ننڍڙيون آکاڻيون لکي، سنڌ ۾ هڪ نئين تحريڪ جي شروعات ڪئي. تنهن کان پوءِ اردو ۽ هندي ڪهاڻين جا ترجما شايع ٿيندا رهيا، ۽ هن ميدان ۾ سنڌي ادب ۾ گهڻو مواد ترجمن جو آهي، ۽ گهڻو ڪري

۾ پيمچند جي شروع دور، سدرشن، ٽئگور ۽ رٽبير وغيره جي ڪهاڻين جا ترجما آهن، جي گهڻو ڪري محض ڪهاڻيون آهن، يا وري مختصر افساني جي ابتدائي مرحلي جون چيزون آهن.

محترم عزيز، سنڌ ۾ مختصر افساني جي زندگي گذريل ۱۳-۱۴ سال کن آهي: انهن چوڻ بهتر ٿيندو ته ٻي جنگ عظيم کان پوءِ يڪدم انهيءَ فن جي اسان جي ملڪ ۾ شروعات ٿي، جيڪا حالتن ھنانذر لازمي ٿي پئي هئي. منهنجي خيال موجب اسان وٽ مختصر افساني جو فن، روسي ادب ۽ اردو ادب کان متاثر ٿيو آهي. اردو افسانو، فني لحاظ سان مغرب جي ادب جو تتبع ڪري چڪو آهي. الهيءَ نموني اسان جي مختصر افسالي ۾ اهي سڀ فني لوازمات اچي وڃن ٿا، جن افسانوي ادب کي مقبول بنائي بام عروج تي پهچايو آهي. مختصر افسالي ۾ ڪجھ بنيادي اصول، ڪجھ ضمني تحريڪون، ڪجھ فني پابنديون آهن، ۽ افسانوي ادب کي پنهنجو انوکو معيار به آهي. الهن سڀني کي نظر ۾ رکي افسانو تخليق ڪيو وڃي ٿو.

اوهان وٽ مختصر افساني جو بنياد ٻن اصولن تي قائم ڪري پيش ڪيو ويو آهي. اهي اصول "ڪردار ۽ ماحول" بنايا ويا آهن. انهيءَ خيال سان آءٌ گهڻ متفق آهيان. منهنجو مطلب آهي ته اهي ٻئي اصول مختصر افسالي ۾ بنيادي حيثيت لٿا رکن. اهي پنهنجي جاءِ تي ضرور ڪائي حيثيت رکن ٿا: ليڪن بنيادي نه، پر ضمني.

ڪردار نگاريءَ جو جائزو وٺندي، سنڌي ادب ۾ "شيدو ڌاڙيل" وغيره چڱا مثال آهن - پر صحيح نمولي جيڪڏهن انهن کي جاچبو ته اها ڪردار نگاري، ڪنهن ٻئي نظريي جو سهارو وٺي اڳتي وڌي ٿي: ڪردارنگاري ڪنهن خاص نظريهءِ حيات کي واضح ڪرڻ لاءِ هڪ ذريعو آهي: اهي هلندڙ گهمندڙ ڪردار، پڙهندڙ جي دماغ تي پنهنجي اهميت جو اثر ضرور وجهن ٿا، ۽ پڙهندڙ جي ذهن کي ڪافي حد تائين پاڻ ڏانهن متوجه ڪن ٿا. نه فقط ايترو، پر هو پنهنجي خاص مرڪزي محور جي چوگرد ڦرن ٿا، جنهنڪري ڪين لمايان حيثيت حاصل ٿئي ٿي.

ماحول جو ذڪر به، مختصر افسالي جي فني لحاظ کان، ضمني طور پيش ڪيو وڃي ٿو. ماحول جو تفصيل گهڻ ۾ بيان ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ جو مختصر افسالي ۾ الهيءَ جي گنجائش به نٿي رهي. وري آءٌ ساڳيو مٿيون خيال دهرايان ٿو ته جنهن به نظريي کي سامهون رکي، افساني جي تخليق ڪئي وڃي ٿي، اهوئي افساني جو بنياد تسليم ڪيو وڃي ٿو، ۽ انهيءَ جي سهاري فضا ۽ ماحول کي بنايو وڃي ٿو. مختصر افساني جي اختصار کي خيال ۾ رکي، الهن ڳالهين کي چڱيءَ طرح سوچي سمجهي ڪم وٺڻو آهي. ماحول به ڪردارنگاريءَ وانگر پنهنجي مرڪزي محور جي چوگرد ڦرندو نظر ايندو، ۽ بنيادي مقصد جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندو رهندو.

مختصر افساني ۾ پلاٽ ۽ هڪ لازمي جزو آهي، جنهن جي حيثيت بہ ضمني آهي؛ ليڪن پڻ سيني ضمني جزن کان وڌيڪ افساني ۾ اهم حصو ادا ڪري ٿو، ۽ سندس اهميت کي ڪڏهن بہ نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. الهيءَ لمولي مٿيان ٽيئي عناصر گڏجي، مختصر افساني جي مقصد ۽ نقطہ نظر کي واضح ڪرڻ جا ضروري اسباب ۽ ذريعا پنجن ٿا. آڪانيءَ جي ترتيب پلاٽ جي ذريعي ٿئي ٿي. زندگيءَ جو ڪو معمولي حادثو يا ڪا وقتي ڪيفيت هڪ پلاٽ جي صورت پيدا ڪري ٿي؛ ۽ اهو معمولي حادثو، افساني ۾ هڪ غير معمولي حيثيت رکي ٿو، ڇاڪاڻ جو اهو ئي تاثر، افسانہ نويس کي تخليقي عمل لاءِ آماده ڪري ٿو. پلاٽ ۾ وحدت ۽ تسلسل هڪ ضروري خصوصيت آهي. مواد مختصر، اسباب مختصر، لفظ مختصر- تنهنڪري سلسلي ۽ وحدت جي ضرورت محسوس ڪئي وڃي ٿي، ۽ الهيءَ پابنديءَ جي انحرافي ڪرڻ سان افساني کي سخت ضرب لڳي ٿي.

مون مٿي مرڪزي محور جو بار بار ذڪر ڪيو آهي. عزيزو، اها ڪهڙي شي آهي- الهيءَ جو مختصر ذڪر ڪريان ٿو. اهو مرڪز، خيال جي وحدت جي سهاري وجود ۾ اچي ٿو، ۽ الهيءَ ڪري تاثر ۾ وحدت پيدا ٿئي ٿي، ۽ الهن جو تسلسل نقطہ نظر کي شروع کان وٺي آخر تائين نمايان ڪندو رهي ٿو. مون مٿي حادثي جو ذڪر ڪيو آهي: اهڙو واقعو يا اهڙي وقتي ڪيفيت، جيڪا فنڪار جي دماغي رڳن کي ڇيڙي، هڪڙي اهڙي جنبش پيدا ڪري، جو سندس احساس جاڳي پوي، سندس فني شعور بيدار ٿي پوي، ڪجهہ سوچي ۽ الهيءَ واقعي کي پنهنجي تخليق جو نقطہ نظر سمجهي، ان کي بنياد تصور ڪري، ان جي لاءِ مسالو ۽ مواد گڏ ڪري ان کي تيار ڪري، پر اهو سمورو وقت سندس نظر پنهنجي مرڪزي خيال ۾ هجي - پوءِ اهو سياسي، معاشي، معاشرتي، جنسياتي وغيره ڪجهہ بہ هجي، ۽ انهيءَ لمولي پڙهندڙ کي پنهنجي نظريي کان واقف ڪري، سندس دماغ ۾ اهو نظريو سمائي ڇڏي - تہ الهيءَ کي ڪامياب افسانو چئي سگهجي ٿو.

افساني کي ڪامياب بنائڻ لاءِ، بيان ڪرڻ جو نمونو ۽ لفظن جي ساخت بہ اهم ۽ ضروري عنصر آهن، جن کي "اسلوب بيان" چئجي ٿو. هن جزي کي مختصر افساني ۾ ممتاز حيثيت حاصل آهي، جنهن کي ڪنهن بہ قيمت تي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي - سواءِ الهيءَ جي افسانو فقط دماغي دم پختو ٿي، دماغ ۾ ٿي رهجيو وڃي. هن مان ظاهر آهي تہ افساني جو سارو دارو مدار طرز بيان تي آهي. نظريءِ حيات ڪجهہ بہ هجي، مقصد ڪجهہ بہ هجي، نقطہ نظر ڪيترو بہ اهم ۽ خاص هجي، پلاٽ ڪيترو بہ دلفريب يا دلگداز هجي، اداڪاري ڪيتري بہ دلپسند يا هولناڪ هجي، فضا ۽ ماحول ڪيترو بہ خوشگوار، فرحت بخش يا پر هيبت هجي- پر جيڪڏهن انداز بيان جي ڪمي آهي، تہ افساني جي فن کي سلهہ جو مرض ٿيو پوي. ائين چئو ٿو ٿئي، ڇاڪاڻ جو مختصر افسانو پاڻ سان گهٽ مواد، مختصر پيماني تي پيش ٿيل اداڪار ۽ هڪ محدود ماحول آڻي ٿو: ڪٿي بہ وسعت ۽ ڊيگهہ جي گنجائش نٿي رهي، پر الهن سيني محدود ۽ مختصر ذريعن جي باوجود، اسلوب بيان جي تشڪيل افساني ۾ هڪ وسعت پيدا ڪري سگهي ٿي.

محترم عزيز، مغربي ۽ مشرقي اديبن مٿين صورتن کي مختصر افسانن جا اصول ڪري تسليم ڪيو آهي. ڪن ڪجهه رد و بدل ڪئي آهي، ليڪن اهيءَ جو روح مٿين اصولن جي اندر، ڪنهن نه ڪنهن اصولي سمائجي وڃي ٿو. مٿين اصولن جي امتيازي حيثيت متعين ڪرڻ لاءِ به منجهن ڪجهه اختلاف آهن. مون زير بحث مسئلو مختصر نمولي پيش ڪيو آهي، جنهن خط جو خط رهي ۽ مضمون جو مضمون. ها، هڪڙي ڳالهه وسري ويئي ته مٿين اختلافات جو ردِ عمل اهو ٿيو آهي، جو افسانه نگارن کي آزادي ملي ويئي آهي، ۽ هرڪنهن پنهنجي طبيعت موافق پنهنجي نئين راهه ڳولي، پنهنجي افسانن لاءِ اصول متعين ڪيا آهن. اها ترتيب اسان وٽ گهڻو ڪري اردو افسانن جي تقليد آهي، ۽ اها روايت ڪيتري قدر مستحسن رهندي - اهيءَ لاءِ اوهان وڌيڪ سوچي سگهو ٿا.

مٿين مسئلي تي اڃا وڌيڪ روشني وجهڻ لاءِ ڪافي گنجائش آهي. هن خط جي پڙهڻ ۽ ختم ڪرڻ وقت، ڪيترائي سوال دماغ ۾ اڀري سگهن ٿا، ۽ عام راءِ حاصل ڪرڻ لاءِ هڪڙو سوالنامو ٺهي سگهي ٿو.

هن ڪان پوءِ وقت مليو ته انشاءالله "مهراڻ" جي افسانن تي هڪ تنقيدي مقالو لکي، پنهنجي مٿين مضمون جي ڪميءَ کي پورو ڪندس.

٣

شيخ حفيظ

- پاٺو، "مهراڻ" جو پنجون پرچو مليو - پڙهيم.

"جاڳ پنائي گهوٽ، سنڌڙي ٿي توکي سڏي" - جهولڪاريندي پوري نماهي گهاري اٿم. وساري ڪٿو وسري. گيت پڙهيم - 'ديپڪ' دل ۾ آڳ لڳائي. نظم پڙهندي 'موهن جي دڙي' حال مان ڪيڏي بيحال ڪري ڇڏيو. مضمونن ۾ 'رس پاڻ' مان جيڪو رس مليو، تنهن چت ۾ اڄ به ڇڙون پئي ڏنيون آهن؛ ۽ افسانن ۾ 'پشو پاشا' پڙهي، سڄا سارا ٽي مهينا ويچار ڪندو رهيو آهيان.

ادا، "مهراڻ" جي پنجين پرچي جي خصوصيت آهي "جمال" ابڙي جو خط - پيئل ساليڪي پائيءَ ۾ هن بار اهو ٺوڙ اڇلائي، جو ليون چلڪائي ڇڏيون آهن. لکي ٿو: "مون 'پشو پاشا'، 'بلو دادا' ۽ شيدو ڏاڙيل' ڪان متاثر ٿي لکيو آهي". هي لفظ آهن 'شاه جي ٿر' جي خالق جا! منهنجي خيال ۾، "مهراڻ" ۾ هن وقت تائين جيڪي به افسانا ڇپيا آهن، تن ۾ 'شاه جو ٿر' سڀ ڪان سٺو آهي - ائين ڪٿي چوان ته گذريل پنجن سالن ۾، سنڌ

الهر سنڌي زبان ۾ جيڪي به افسانا لکيا ويا آهن، تن ۾ هيءُ بهترين آهي. ٻر تنهن هوندي به ”جمال“ ابڙو ’بلو دادا‘ ۽ ’شيدو ڌاڙيل‘ کان متاثر ٿو ٿئي، سو ڇو؟ اهو هڪ سوال آهي، جنهن جو جواب جيتوڻيڪ آءٌ پاڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس، پر تنهن هوندي به، توهان کي خواه پاڻ جمال کي عرض ڪندس ته اهيءَ سوال جو جواب اوهان به سوچيو ۽ ڏيو.

سڀ کان پهرين ته اسان کي اهو جاچڻ جڳائي، ته آخر ’شاه جي ڦر‘ ۽ ’شيدو ڌاڙيل‘ ۾ فرق ڪهڙو آهي؛ ڇو ته جيڪڏهن اسان انهيءَ فرق کي سمجهي سگهون، ته پوءِ اهو به سمجهي سگهنداسين ته اها ڪهڙي ڳالهه آهي، جيڪا ’شاه جي ڦر‘ جي خالق کي ’پشو پاشا‘ لکڻ تي مجبور ڪري ٿي. منهنجي خيال ۾ ائين ڪرڻ لاءِ، بهتر اهو ٿيندو ته انهيءَ ڏس ۾، جمال جي پنهنجي اعتراف کي اڳ و رکي، اسان ’بلو دادا‘ کان ’پشو پاشا‘ تائين، سنڌي افساني جي ارتقا جاچي وڃون.

پهرين پهرين ”اياز“ قادريءَ ’بلو دادا‘ پيش ڪيو: مون کي ياد آهي ته ”اياز“ قادريءَ ’سنڌي ادبي سنگت‘ ۾ افسانو پڙهڻ ويل، اهو اعتراف ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو ته اهو افسانو، اردوءَ جي مشهور ڪهاڻي ڪار ”منٽو“ مرحوم جي افساني ’ممو دادا‘ کان متاثر ٿي لکيو ويو آهي. سچ پچ ته جيتوڻيڪ ”اياز“ قادريءَ جو افسانو منٽو جي مٿي بيان ڪيل افساني کان بلڪل مختلف هو. پر تنهن هوندي به ان ۾ ’منٽوئيت‘ پئي جهلڪون ڏئي. ’بلو دادا‘ ڪٿي به ته ڪو گهڻو ڪم ڪين ٿو ڪري: بس چالاڪيان مڪراليءَ جي ڪٺن جي ڪنڌ ۾ چانهه جو ڪوپ ويٺو چاڙهي. تصور ۾ ائين ٿو اچي، ڄڻ هڪ تياڳي ويٺو عمر خيام جي ڪا رباعي جهونگاري، يا ويٺو چوي:

اسان تي الزام، آلدا جڳ جيڻ جا،
جن جي روز جواب ۾، جرڪيا منهنجا جام-
الا ڪڏهن عام، رسندا منهنجي روح کي؟

ڪهر ڪون، ڳهات ڪون؛ لڏ ڪالهه، مڏي ڪالهه؛ تن تنها يار ويٺو وجهه واجهائي ته ڪنهن ۾ هن ڪل جڳ جو مالڪ مٿي رکي. يار ڪيو اٿس، سو به هڪڙو ماستر. ڳالهين ڳالهين ۾ ماستر سان پنهنجي روح جا راز سليندو اچي. ڄڻ چوندو هجي: ”پلا را سائين! هي منهنجا احساس انهن آئيندي جي ابن تائين پهچائي ڇڏج، جن کي تون پاڙهين ٿو“. مڃجي ٿو ته بلو دادا ماستر سان سنگت ڪو چائي پجهي ڪين رکي هوندي، پر هت ته بلو دادا جو ڪردار اهڙو ڇنڊيل آهي، ڄڻ جسم اٿس ئي ڪين- رڳو هڪ روح آهي، جنهن جي هر ادا مان انسانيت جي ليڪ ۽ پاڪ جذبن جي جهلڪ پئي جهلڪي. اهڙيءَ صورت ۾ ماستر سان سنگت مان به جيڪڏهن ڪو اهڙو انومان ڪيو ته غلط ڪين ٿيندو.

هر حالت ۾، اڪيلو ”ٻلو دادا“ ڪري ڪجهه به ڪين ٿو سگهي؛ ۽ ڪاري، ڪاڙ جهڙي ٻلڊلاگ ۾ رهندڙ، زهريلي نانگ جهڙي سيٺ هن کي مڪران موڪلرائي ڇڏيو، ۽ ”اياز“ قادري پنهنجي يار لاءِ ويڪاڻو ٿي ويهي رهيو.

ان بعد ”رباني“ جو ’شيدو ڏاڙيل‘ نڪتو. ”رباني“ کي شايد ”ٻلو دادا“ جو سڪوت ڪين وڻيو. شايد هن چاهيو ته جيڪر ”ٻلو دادا“ کي ”شيدو ڏاڙيل“ ٺاٺي، ڪانئس اهڙو ڪم وٺي، جو چوڌاري ”شيدو ڏاڙيل“ پيدا ٿي وڃن، ۽ هي مالداڻ منجهي پوي. الهيءَ افسانې جي ڇپجندي ڇپجندي، انهيءَ کي ور ور ڪري دوستن جي دائري ۾ بحث لاءِ پيش ڪيو ويو، ۽ عجيب عجيب قسم جا رايا ظاهر ڪيا ويا. اهي بحث اڃا اڄ ۾ هئا ته ’شيدو ڏاڙيل‘ ڇپجي آيو. سنڌي ماحول، سنڌي ڪردار، ذري گهٽ سڄي ڪهاڻي-رڙ مچي وئي، سڀني چيو ”واهه“! پر جيڪڏهن الهيءَ ’واهه‘ کي ڇڏي، لڪندڙ ويهي رهن ته سندن دلين مان وهندڙ نارا ته سڪي ٻٽ ٿي پون. دوستن جي ذاتي دائري ۾ ’شيدو ڏاڙيل‘ تي جيڪا ٽيڪا ٽپڻي ٿي، سا الهيءَ کان بلڪل مختلف هئي، جيڪا رسول بخش پليجي اوهان کي لکي موڪلي هئي. ”رباني“ کي ”ٻلو دادا“ سان اها شڪايت هئي ته هڪ ته اهو ڪردار رڳو ڪراچيءَ جي ڪئبن تي ويهي ٺهي سگهيو، ۽ ٻيو ته نهايت ساڪت هو. ”رباني“ انهن ٻنهي ڳالهين کي خيال ۾ رکي، ’شيدو ڏاڙيل‘ لکيو. پر سندس ائين ڪرڻ سان، جيڪي خاميون ’شيدو ڏاڙيل‘ جي ڪردار ۾ پيدا ٿي پيون، تن کي جڏهن ”رباني“ جي ڌيان تي آندو ويو ته هو پاڻ به ڪهڙائجي، ڇرڪ جي ڇوهه ۾ ٻيءَ التها تي پهچي ويو، ۽ ’پري هن پنيور ۾ هنڙا هاڃا ٿين‘ لکي ڪڍيائين. هت مختصر طور ايترو ٻڌائڻ ڪافي ٿو سمجهان ته ’شيدو ڏاڙيل‘ ۾ ”شيدوءَ“ جو ڪردار نهايت ڀڄڙيءَ طرح ڪري پيو آهي، ۽ ان ۾ ”ڏڱائي خان“ جو ٿالوي ڪردار، ”شيدوءَ“ جي ڪردار تي به چڙهت ڪري ويو آهي- بلڪ ائين پيو احساس ٿئي، ڄڻ ”شيدو“ ڪو ڪردار ئي ڪين ٿو رکي، ۽ وقت جي ڇولين تي ڇلڪندڙ ڪک پن کان وڌ ڪا حيثيت ئي ڪانه اٿس. ماستر جي مار کائي، هو خاموش ٿو رهي- الهيءَ ڪري جو ٻي ڪا واهه ئي ڪانه اٿس. سيني کي دٻائي، ”ڏڱائي خان“ آڏو هو ائين ٿو جهڪي وڃي، ڄڻ اصل کان ان جو پگهاردار نوڪر آهي، ۽ ان جي ٻٽ نه هجيس ته پاڻ ۾ ڪو ٽپڙ ئي ڪين اٿس. وقت ۽ حالتون ڪانئس سڀئي ڪڌا ڪم ڪرائيندا ٿا رهن، پر هن جو احساس، هن جو ضمير ۽ انسانيت ائين لنڊ ۾ پيل آهن، جو جهٽ پلڪ به پنهنجي ڪئي تي ڪو پڇتاءُ ڪين ٿو ڪري. شغل سندس هو ’زبيءَ‘ جهڙيون سرتيون ڏارڻ. اسڪول جي موڇڙن، ماءُ پيءَ جي وڇوڙي ۽ اهڙين ٻين حالتن سان سنڌ ۾ لکين ماڻهو منهن مقابل ٿين ٿا؛ پر سڀ ته ”شيدو ڏاڙيل“ ڪين ٿا ٿي پون. گهڻا تڻا ته ”ڪريم“ ٿيو پون. ”شيدو“، ”ڪريم“ ڇو ڪين ٿيو، سو ته افسانې ۾ ڏيکاريل ئي ڪين آهي. ڀلا جيڪڏهن سڄي ڪٿي (جيتوڻيڪ سڄڻ لاءِ ڪو بنيادي سبب افسانې ۾ ڏڻل ڪين آهي) ته

هي سڄو ساڳيائڻ منڍڻ لاءِ، «ڏ ڳالوخان» ئي جوابدار آهي، تہ ہوءِ الهيءَ جو تدارڪ؟ ’بلو دادا‘ جو سڪوت، سماج سان ذاتي ’سوشل باءِ ڪاٽ‘، ہين ڪي اُئين ڪرڻ لاءِ ہيو هرڪائي؛ ۽ سچ پچ تہ اهو ’سوشل باءِ ڪاٽ‘ هڪ اهڙو تدارڪ آهي، جيڪو دير ڪندو الڌير ڪين ڪندو. ’بلو دادا‘ ۾ ڪم آندل انهيءَ اشاري ڪي تبليغ ڪين ٿو چئي سگهجي، ۽ نہ ئي ڪنهن «اياز» تي اهڙو الزام مڙهڻ جي جرات ڪئي آهي.

خير سو ڳالهہ پئي ڪيم تہ «رباليءَ» چرڪ جي چوهہ ۾ وجي ’بري هن پنہور ۾ هنڌا هاچا ٿين‘ لکيو. «بلو دادا» ڪي «شيدو» نہ بڻائي سگهيو تہ ڪيس «عيسو» بنائڻ جي ڪوشش ڪيائين. ڪوشش ڪامياب هئي. «عيسو» هڪ مظلوم ڪردار جي لاجواب تصوير آهي، ۽ لطف اهو جو متحرڪ بہ آهي؛ پر افسوس جو هن جا احساس بہ بند پهڻ مثل خاموش آهن. پڙ هندڙ ڪي خود «عيسي» تي ئي ڪاوڙ اچيو وڃي؛ ۽ سچ تہ انهيءَ ڪاوڙ جو نئي لتيجو هو، جو «جمال» ۽ ’پشو پاشا‘ لکڻ تي سنبريو. جيتوڻيڪ ڪيس انهيءَ ڳالهہ جو احساس ڪونهي، ۽ لکي ٿو تہ «’پشو پاشا‘ ’شيدو ڏاڙيل‘ کان متاثر ٿي لکيو اٿم». ’پشو پاشا‘ بابت، «جمال» پاڻ جيڪي لکيو آهي، سو بلڪل مناسب آهي. لکي ٿو «ميجان ٿو، منجهس اها پختگي ڪانہ آهي. ممڪن آهي ڪجهہ مصنوعي بہ لڳندو هجي......» سچ پچ ’پشو پاشا‘ مصنوعي پيو لڳي.

خير هر حالت ۾ «ربالي» خواهہ «جمال» جي اها تمنا پوري ڪانہ ٿي سگهي، تہ ڪنهن ہہ اهڙن ڪردارن سان هڪ اهڙو ’آئڊيل‘ ڪيڏي پيش ڪن، جيڪو سنڌي ماڻهو پنهنجو ڪري سگهن، ۽ ان جي نقش قدم تي هلڻ ڪندا، اڳتي وڌندا هلن. «پشو پاشا» هن دور ۾ تہ سنڌ ۾ پيدا ڪين ٿو ٿي سگهي، ۽ جي ٿي پوي تہ اچا زمانو اهڙو سازگار ڪين آهي، جو اهو ڊرامو ڪيڏي سگهي.

سمجهان ٿو تہ الهيءَ سڄي وچور سان، اها ڳالهہ ثابت ٿي وئي هوندي، تہ اسان سنڌين جو سياءَ اهڙو آهي، جو سانتيڪي ڪردار کان اسان متحرڪ ڪردار ڪي وڌيڪ پسند ٿا ڪريون. «ربالي» الهيءَ ڪري ’بلو دادا‘ جي مقابلي ۾ ’شيدو ڏاڙيل‘ ٿو لکي، ۽ «جمال» انهيءَ ڪري ئي ’شيدو ڏاڙيل‘ ۽ ’بري هن پنہور ۾ هنڌا هاچا ٿين‘ ڪي ڏسي ’پشو پاشا‘ ٿو لکي ــ اهو آهي عام لاڙو اسان سنڌي ليکڪن جو.

هاڻي سوال ٿو اٿي تہ اسان سنڌي الهيءَ ڊنگ ۾ چو ٿا ويچاريون؟ پاڻ، مون الهيءَ تي گهڻو ويچاريو آهي. چئي نٿو سگهان تہ ڪيتري قدر صحيح فيصلي تي پهتو آهيان، پر تنهن هوندي بہ جنهن فيصلي تي پهتو آهيان، سو دوستن آڏو رکڻ ضروري ٿو سمجهان.

منهنجي خيال موجب، الهيءَ لاءِ سنڌي سماج جي ذهني ارتقا گهڻي ڀاڱي جوابدار آهي. آخر بہ اسين ليکڪ بہ تہ انسان آهيون. اُئين ڪيئن ٿي سگهندو تہ پنهنجي ماحول کان متاثر نہ ٿيون؟ ڪڇيءَ کان اسڙ ڪنن ۾ وڏو تہ «جڏهن رڃ ۾ رلبو آهي تہ ’خضر‘ اچي

ڏنگ لائيندو آهي“ — جيئن جيئن وڏا ٿيندا وياسين ته عجيب عجيب شخصيتن جا عجيب عجيب قصا ٻڌندا رهياسين. هاڻي حالت اها آهي، جو ڪهڙو ٻيو سڃاڻون، ڏينگو ٻيو ڏيري ٽيون، اڪر تڪر ٻيو لنڍي — ٻر ويٺا آهيون الهيءَ آس تي ته اڄوڪو ’اون لڪن ٻيرن‘ مان ڪو هڪڙو پاسو ته وراڻي، ۽ سالن جا سور پلڪن ۾ لاهي. نه اهڙو ڪو ’ٻير‘ اٿندو، ۽ نه اسان جو ڪو ڀلو ٿيندو — سو توهان به ڄاڻو ٿا ۽ آءٌ به سمجهان ٿو. جن پاڻ کوني تن ڪالهه به ٻڌي، اڄ به ٻڌن پيا ۽ سڀاڻ ٻڌ پيندا — سا ڪا لڪل حقيقت ڪانه آهي. ٻر تنهن هوندي به ”رباني“ جي رڳ تي ڦوڪي، ته ٻيو ڪو ٻير فقير نه ڏسي، جهليو ”شيدو ڌاڙيل“ کي، آئيو ٻڌ ۾ ٻيو ٻيهاري. ”جمال“ اهڙو جو ڏسي ٿو ته اڪو ٻيلي، هن يار ٻه ٻو ٿو ڪين ٻاريون؛ سو ”ٻشو پاشا“ ڪٿيو ڪهڙي. طلب ته هي نوان ’ٻير‘، اوان ’خضر‘ پيا ڳوڙجن، جيڪي ڪرامتن جا ڏٺي ته ڪين آهن، البت هڪ نه ٻي ذات اهڙي ڪئيو اچن، جيڪا هزار ڪاڻي ڪرامتن جو مٽ ٿيو پوي، ۽ اهڙيءَ طرح ليڪن جون سڪون پوريون ٿيو پون، ۽ ٻڌ هندڙن لاءِ آفيم جي خمارن جهڙي موج مهيا ٿيو پوي.

ٻر پاڻو، اها حقيقت پنهنجي جاءِ تي ٿي رهي ته جهڙي طرح قبرن ۾ ستل ٻير، قيامت تائين پاسو نه وراڻي سگهندا، تهڙي طرح ”شيدو ڌاڙيل“ ۽ ”ٻشو پاشا“ به ڪجهه ڪين ڪري سگهندا. اسان جو سنڌي سماج اهڙي دور مان گذري رهيو آهي، جتي اهي ڪردار ڪڏهن به پنهنجو ڪردار (Role) ادا نه ڪري سگهندا، جيڪو ”جمال“ ۽ ”رباني“ چاهين ٿا. ”ٻلو دادا“ ته رڳو ڪراچيءَ جهڙي شهري ماحول ۾ ئي اسري سگهي ٿو.

هاڻي سوال اهو ٿو اٿي ته ڪڏهن ٻلا سنڌ ۾ ڪهڙو ڪردار اٿي، پاڻ موڪائي سگهيو. پاڻو، منهنجو خيال آهي ته سنڌ ۾، جيڪڏهن ڪو ڪردار اٿي سگهي ٿو ته اهو آهي ”مريم“ جو — جيتامڙي لنڍڙي، مڪوڙيءَ سمان لازڪڙي، نه اٿس ڇل نه ڦند ۽ مستن جيان .نعرو ٻني هڻي: ”ماما!“ ڪير شاه جو ڦر آهي، يا ڪڏا جو — هن کي الهيءَ جي پرواه ئي ڪانه آهي. ٻلا جهليس ته ڪوا مڙلدي؟ اصل نه، سائين! اصل نه مڙندي. ازلئون اصول ڪٿي آئي آهي، ۽ نعرو ٻني هڻندي وتي: ”انسان سڀ هڪ جهڙا آهن“. ۽ ”شاه جو ڦر“ جڏهن هن جي انهيءَ نعري ڪان ڪهڙانجي ٿو اٿي، جڏهن ذات پات جي پيڊ ۾ انسان انسان جي وچ ۾ ڪڙيون ڪيل ديواريون، هن کي ڪرلديون ٿيون نظر اچن، جڏهن هو ڏسي ٿو ته جنهن پيد جي سبب سوين ماڻهو عقل هٿان وڃائي، هزارين رهيا ڪيس ڏن ڪري پيا ڏين، سو پيد هن ڇوڪريءَ جي هڪ لفظ سان ريٽجڻ شروع ٿيو آهي ته هو پاڳل ٿو ٿي وڃي ۽ پوءِ...... پوءِ به ”ماما سائين ٻشو...“ ڪين مڃيائين پاڻوا ڪين مڃيائين. ”مريم“ هار نه مڃيندي، ۽ جڏهن ”مريم“ ”شاه جي ڦر“ جي لت کائي، ڪولاڻيون هڻندي وڃي قبر ۾ پولدي ته سوين هزارين ’مريمون‘ سنڌ ۾ پيدا ٿي پولديون؛ شاه جي ڦر کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ساڳيو: ”ماما، ماما“

جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو - ذات پات جا ڀيد ڀڄي پوندا، انسان انسان ۾ ڪو فرق ڪين رهندو، ۽ هي مانڊاڻ مٽجي پوندو.

ٻارن جي افسانن تي گهڻو ڪجهه لکي ويٺو آهيان. هڪ اڌ ڇڙيندا اصل ڪين؛ جو ته جن کي سنگيت سان سڪ هوندي آهي، سي ڳائڻي جي منهن ڏي نهارن ٿي ڪين - اکيون پوري آواز جي تار تي پيا تونڊا، ساز جي آواز تي لنو لنو منجهه لڳاءُ پيو لڳندن. هاڻي ڀاڱ تي ٻه ساڳين ويچارن سان ٽيڪا ڪيان ته چڱو.

'امان، مان اسڪول ڪين ويندس' "مهراڻ" ۾ ڇپجي چڪو آهي. "ڪاڻ" منهنجي خيال ۾ مرهم جو لنڊو پاءُ آهي. 'لنڊو' ڇير، جو اهو رتبو "ڪاڻ" کي نصيب ڪين آهي، جيڪو "مرير" پڻ ماڻي. ۽ وري 'مبارڪون' ۾ مون اهڙو ته ڏکو ڪاڙو، جو ڳالهه ئي نه ڪجي. رسول بخش پليجي جيڪي ڪي انهيءَ بابت "مهراڻ" ۾ ڇپرايو آهي، سو انهيءَ کان بلڪل مختلف آهي، جيڪي هن مون کي روبرو چيو. "مهراڻ" ۾ ته رکيو ٿي سٺن ۾ ائين چئي ڳالهه اکلائي ٿس ته افساني جي پڄاڻي درست ڪانه آهي؛ پر روبرو مليو ته مٺس مڙي پيو. چي: "تون ٿيندو ڪير آهين، جو اسان جي افسانن جي ائين پيڙي پوڙ ٿين؟" وايون بتال ٿي ويم. پڇيل ته سچ اچ پلن جهڙي ڪئي هئم، پر انهيءَ جو تدارڪ ڇا پئي ڪري سگهيس؟ لک معافي پنيم، اصل رٿهارڪو ٿي ويس؛ پر جي پليجو مڙي! جٽ ڪيائين جلين جهڙي. نيٺ سائين، جڏهن سرپستي ڳالهه ڪري ٻڌائيمانس ته ڪيئن هڪ دوست اهو حادثو مون کي ٻڌايو، ۽ ڪيئن انهيءَ حادثي کان متاثر ٿي، آءٌ انهيءَ پڄاڻيءَ ڏانهن ڪهلجي ويس، تڏهن مس مس انهيءَ واعدي ڪرڻ تي معافي ڏنائين ته جڏهن پهرين 'مبارڪون' ڇپبو ته پڄاڻي سڄي مٽي رکبي، ۽ اها ڪوڙي سوپ جيڪا "ڪاڻ" ۽ "جاڙل" جي پالڊ سان زوريءَ انڪائي وئي آهي، تنهن کي ڪوري، ائين ڏيکاربو ته هي پڻ معصوم ماحول هٿان مجبور ٿي، ڪٿو به ڪاٿن ٿا ۽ ڪک ٻ نٿي پرچن.

'مبارڪن' پڄاڻا، منهنجي افسانن ۾ 'عيد جي رات'، 'مکڙي مرجهائجي وئي' ۽ 'زمالا' ذڪر لائق آهن. 'عيد جي رات' لئين سنڌ اخبار جي عيد نمبر ۾ ڇپجي چڪو آهي. 'مکڙي مرجهائجي وئي' هن اشاعت لاءِ پيو موڪليان. رهيو 'زمالا' - سو ته اڃا مون پنهنجو ڀاڱ ٻه پڙهي پورو نه ڪيو آهي. ٽنهي افسانن ۾ نئين واه وهي هلڻو آهيان. آئيندي لاءِ اميد اٿم ته منهنجا ڪردار ڪڏهن به خاص شخصيتون ڪين ٻڌبا، ۽ معمولي ڏکن سکن ۾ پين سڻون ٿي رهندا. البت ڏک سهندي، سندن ساه پيو سڻون ڏيندو، روح پيو رهلا هڻندن، انسانيت پئي اڇلون هڻندن - ۽ پوءِ جڏهن اهي ڪردار افسانن سان نڪري، حقيقي بڻجي پوندا ته انهن ڏکن جي ٻه پڄاڻي اچي ويندي — سچ ته مانڊاڻ ٿي مٽجي پوندو.

پلا پائو، هاڻي موڪلايان. پوئين پهر جي هير گهلڻ شروع ٿي آهي. چنڊ ڪونهي، چانڊاڻ ڪونهي - هن اداس موسم ۾ مون کي هن هير کي غنيمت سمجهڻو ٿو پوي. هاڻي

هيءَ ماڪون سيمانن جيئن جي سر ۾ پنهنجو راڳ ڇيڙيندي ۽ مون کي اهڙن محسوس ٿيندو ڄڻ ڪو لولي پيو ڏئي ۽ آءٌ سمهي رهندس. مان سمهي اٿندو آهيان ته صبح ٿي چڪو هوندو آهي. پر پاڻ وا دل ۾ هڪ آس اٿم: الاجي اهو صبح ڪڏهن ٿيندو، جنهن لاءِ واجهائيندي ورهيه ٿيا آهن، ۽ جنهن جي طلب ۾ تن من پيو تڙپي!

ٿيو، آءٌ حال ته سمهان ٿو. شايد صبح اهو صبح هجي ۽ مون کي سٽل ڏسي، چوريءَ چوريءَ اچي چوڌاري ڇنجي بيهي - ماٺا پيو ڪري، لڪي لياڪا پيو پائي؛ سمهان ته شايد چند ڇڏي پڌرو ٿئي.

— اوهان جو ......

٣

مس شمس صديقي

— پياريءَ ايڊيٽر، "مهراڻ" جي اهڙن سال جو پهريون پرچو منهنجي اڳيان رکيو آهي. منهنجون اکيون ڪونڙي بيراج جي تصوير ۾ کتل آهن. سدا وهندڙ واهه جي ڪناري، زبون حال هاريءَ جي تصوير — "ڪنڌيءَ سڪائين ڪاله، پاهر پيلا پوڙيين!" — ڪير چائي ته سنڌ جي تاريخ جا ڪيترا باب هن هڪ مصرع ۾ سمايل آهن! "مٽي ماٺي مولا جا، الاج آڀايون اسين، ۽ ڪنيون ڪانئين پيا: اڳتي ائين ڪونه ٿيندو!" — جناب ايڊيٽر، توهان سان گڏ منهنجي به دعا آهي ته شال اهڙو وقت جلد اچي!

"مشرف به اسلام ٿيڻ سان شخصن جا نالا ته بدلجندا پئي پڌبا ۽ ڏسبا هئا، پر ملڪن ۽ قومن جي نالن جو مٽجڻ به لازمي آهي — تنهن ڳالهه جي خبر سو هاڻي پئي اٿون!" — خدا جو شڪر، توهان کي خبر ته پئي. هينئر به هوش آيو، ته جلد آيو؛ پر خدا ڪري جو اها هوشمندي جٽاءُ ڪري ... وقتي جوش نه ثابت ٿئي. هام گهوڙا مچائي ويهي رهڻ ته اسان سنڌين جي عادت آهي. جذبات جي رو ۾ اچي، "اسلامي جمهوريت" جي پڄ چئن ڇڪين ڦاڙڻ سان، ڪو سنڌ کي سنڌي ڪالهه ملي وئي، ۽ نه وري سنڌ جي تمدن جي حفاظت، "نعرءِ مستانه" سان ٿي سگهي ٿي. انهيءَ لاءِ رياض جي ضرورت آهي — منظم تحريڪ جي ضرورت آهي، جنهن کي هلائڻ لاءِ خلوص کپي، لڪن کپي؛ پنهنجي مقصد کي پائڻ جي تمنا هجي؛ زنده دل، بيدار دماغ ۽ بصيرت افروز نگاه جي ضرورت آهي. مرده دلين ۽ سٽل دماغ صرف نعرا ئي هڻي سگهن ٿا. خالي ٺانو هولئن به گهڻو کڙڪندا آهن. صرف سوچيندي رهڻ سان سوراج ڪونه ملندو آهي — ڪوهه پياسن وٽ هلي اچن ها، ته وهندڙ واهه جي ڪنڌيءَ، هاري پياسا نه مرن ها. اهو ئي سوچيندو رهڻ ته "غيرن جي هٿ ۾ وطن وارن جو ڇا ٿيندو!" — وطن کي غيرن جي ڇنبي مان ڪونه ڇڏائيندو. آزاديءَ جو سوچيندي رهڻ سان ڪوٽ جا ڪنگرا ڪرن ها، ته مارئي جيڪر واويلا نه ڪري ها. وقت

جي تقاضا آهي تہ اسين پنهنجن احساسن کي عملي جامو پهرايون - پنهنجيءَ تهذيب، پنهنجي تمدن کي عزيز رکون، پنهنجي ٻوليءَ جيءَ جيءَ جان سان حفاظت ڪري، سنڌ جي آبرو رکون ... پنهنجي عزت ٻين کي ڪرڻ سيکاريون. پر، اسان جي گهر کي باهہ گهر جي چراغ سان لڳي - ٻين کي کهڙو ڏوهہ ڏجي! ڪنهن قوم جي آئين ۾ جاءِ زنده زبانن کي ملندي آهي، جيڪي ارتقا جون منزلون تيزيءَ سان طي ڪري سگهن - نہ الهن ٻولين کي، جن جون پاڙون پنهنجن ئي جي هٿان ڪوڪليون ٿي رهيون هجن! جتي اسان جي قوم جا "ناخدا"، اسان جا صاحب سلامت حضور ... ۽ اسان جا آسوده حال تعليم يافتہ صاحب بهادر پنهنجن ٻارن سان اڙدوءَ ۾ ڳالهائڻ کي فخر سمجهن، جتي ڌاريءَ ٻوليءَ کي پنهنجي ٻوليءَ تي ترجيح ڏني وڃي - جت پنهنجي ٻوليءَ جي مٺاج ۽ ان جي موسيقيت کي - جنهن جا پرڏيهي بہ قائل آهن - وساري، غيرزبان جي نامانوس لهجي کي پنهنجو ڪرڻ ۾ وڏ ماڻهپائي محسوس ڪئي وڃي - ات سنڌ جي تمدن، سنڌي ٻوليءَ جي حفاظت جي اميد ڪرڻ ٻيرن کان ٻير گهرڻ نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي؟ تمدن هميشه اميرن جي پاڇي ۾ پلبو آهي - اها تاريخي حقيقت آهي - زبان بہ هميشه امير طبقي جي سرپرستيءَ ۾ لهندي سڌرندي آهي. زبان جي خوبصورتي، ان جي سولهن ۽ سوايا خواص جي توجهہ جي مرهون منت ٿيندي آهي. اهو سڀ ڄاڻندي بہ سنڌ جا رسالا ۽ اخبارون امير طبقي جي انهيءَ اُرهہ زوراٺيءَ تي خاموش آهن! قوم جي نئين نسل کي پنهنجي ٻوليءَ کان بيگانو رکيو وڃي، ۽ سنڌ جا اديب ۽ شاعر ڏسندا رهن! پنهنجو سرمايو اهڙي صبر سان لٽجندو شايد ئي ڪنهن قوم ڏٺو هوندو. ادا، آئين ۾ جاءِ زنده قومن کي ملندي آهي!

"مهراڻ" جي نظم جو حصو تحقيق حسن انتخاب جو هڪ نمونو آهي - خصوصاً "اياز" جو نظم: "جاڳ پٺائي کهوٽ! سنڌڙي ني توکي سڏي!" - شاعر جي شاعريءَ جي نئين موڙ طرف اشارو آهي. خدا جو شڪر، سنڌ جي هن زبان دان، صاحب طرز شاعر کي زلفن جي پيچ و خم سان نڪرڻ جي فرصت تہ ملي. زندگي صرف "شاهد" جي نازڪ لبن کي گلاب جي گلن سان تشبيهہ ڏيڻ جوئي نالو نہ آهي: زندگيءَ جو تعبير هيءَ احساس بہ آهي تہ

"ڏيهي پرڏيهي ٿيا، پرڏيهي ڏيهي،
آيا گهر ۾ اوپرا، نڪري ويا ليهي،
پراوا پيهي، والاري ويا سنڌڙي!"

ڪنهن قوم جو ادب ان قوم جي تهذيب و تمدن، اخلاق و ڪردار جو آئينہ دار ٿيندو آهي. شاعر جي شاعري سندس دور جي تاريخ ٿيندي آهي. جنهن شاعر جو ڪلام روح عصر کان عاري آهي، ان شاعر جي شاعري صرف "بنيادي سچ" جي سهاري زنده تہ شايد رهي سگهي - اهي بنيادي عالمگير جذبات جي سهاري، جيڪي هر قوم ۽ هر دور ۾، ازل کان وٺي اڄ تائين ۽ اڄ کان وٺي ابد تائين ساڳيا رهيا آهن ۽ رهندا، مثلاً عشق و استغراق،

مي ۽ مينا، داستانِ زلف و زلخدان ـ پر اها شاعري قوم جي تمدني تاريخ جي صفحات کي زينت اٿي بخشي سگهي. شاعر زاده جاويد پنهنجي قوم جي تمدني تاريخ ۾ نئي رهندو آهي.

"موج" جو "پروکا پيرون" شاعراڻي تاثير جو چڱو نمونو آهي. "تنوير" عباسيءَ ۾ 'مستقبل جي شاعر' ٿيڻ جون صلاحيتون موجود آهن. گووردڌن جو 'پيتر جي آس' سنڌي ۽ هنديءَ جي امتزاج جو سهڻو نمونو آهي.

توهان کي خبر آهي ته روزمره جي گفتگو کان الڳ هڪ ادبي زبان به ٿيندي آهي؛ زبان جا معمار اديب ئي ٿيندا آهن؛ زباني گفتگو ۽ لکيت ۾ ظاهر آهي ته فرق ٿيندو آهي. مسٽر جمال ابڙي جو افسانو "پشو پاشا" پلاٽ جي لحاظ کان ترقي پسند سهي، پر زبان جي لحاظ کان ڪٿي ڪٿي مون کي ٿورو ڪمزور لڳو ـ لفظي تناسب منجهس ڪجهه گهٽ، پرتيءَ جا ڪيترا لفظ منجهس استعمال ٿيل ڏٺم، جن ڪن جاين تي جملن جي ترتيب کي ٽوڙي، اصل مفهوم کي وڏي ضرر پهچايو آهي ـ مثلاً: "پشوءَ جي ذري ذري مان زندگيءَ جا آثار پيا ٽمڪندا هئا"ـ 'آثار' ۽ 'ٽمڪڻ'... الفاظ تجربا ٿيندا آهن، هڪ مخصوص مفهوم رکندا آهن، انهن جي هڪ مخصوص نشست هوندي آهي؛ لفظن جو استعاراً استعمال روا آهي، پر انهيءَ ۾ به ڪوشش اها ڪئي ويندي آهي ته لفظ پنهنجو حقيقي مفهوم جيئن نه وڃائي ويهن، نه ته اوپرا لڳندا... آثار ظاهر ٿيندا آهن، عيان هوندا آهن، ڀسڪندا آهن، جهلڪندا آهن ـ هيءَ جملو ائين به ٿي سگهي پيو ته 'پشوءَ جي هر حرڪت مان زندگيءَ جا آثار ڀڪندا هئا يا جهلڪندا هئا!' ساڳيءَ پڙا ۾ "اڇلون ڏيندو ۽ چلڪندو هو"ـ پيالن جو چلڪڻ، اکين کي پيمانن سان تشبيه ڏيڻ انهن جو چلڪڻ، ته پڙهيو هوسين؛ ماڻهوءَ جو اڇلون ڏيڻ ۽ چلڪڻ!... پشوءَ جي ڳالهه هڪ ماڻهوءَ جي ڳالهه آهي يا درياهه جي؟

گووردڌن محبوباڻيءَ جي گجراتي گيت جي آڌار تي لکيل ڪهاڻيءَ ۾ گيت جهڙوئي ميناج ۽ خوبصورتي آهي؛ من موهيندڙ طرز تحرير ۾ هڪ سندر ڪهاڻي آهي؛ جنهن جي اختصار ۾ به حسن آهي. "لوئي" جو پلاٽ سٺو آهي. "ناڪام محبت" نهايت ئي ناڪام افسانو آهي.

افسانن جا ترجما هر لحاظ کان سٺا آهن ـ خاص طور "طوفان" جهڙي مڪمل افساني جو ترجمو سهڻي اموني ڪيو ويو آهي. ڪڇي ۽ ٿري ٻوليءَ جو ناٽڪ "واڀيڙو" مون کي ڏاڍو وڻيو. جناب ڏيپلائيءَ جي ڪوشش قابل ستائش آهي. اهڙيءَ طرح توهان آئينده به سنڌ جي ڳوٺن ۽ ٻهراڙين جي ٻولين ۾ سنڌيءَ جي جدا جدا محاورن جا عڪس پيش ڪندا رهندا، ته اسان جي ادب ۾ هيءَ هڪ دلچسپ اضافو ٿيندو.

مقالات ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ جو "ادب يا ساهت ڇا آهي"ـ مختصر هوندي به ڪارآمد آهي. سنڌي زبان ۾ تنقيد جو وجود نه هئڻ جي برابر آهي. جيڪڏهن پروفيسر موصوف کان توهان کي ادب ۽ تنقيد تي سير حاصل مقالا آئيندي به ملندا رهن، ته پوءِ شايد سنڌي ادب

هن اعتراض جو جواب ڏني سگهي ٿو ته "سنڌيءَ ۾ تنقيد جو وجود محض فرضي آهي - اقليدس جي خيالي نقطي برابر." توهان جا پيا مقالا لکار صاحب ۽ جيڪڏهن هن ڳالهه جو خيال رکن ته تحقيق بغير تنقيد جي بعض دفعا لايعني ٿي پوندي آهي، ته انهايت بهتر ٿئي. محض تحقيق ڪائي معنيٰ ڪانه ٿي رکي - جهڙيءَ طرح محض بنياد جنهن تي ڪائي عمارت نه تعمير ڪئي وڃي، ڪا اهميت نٿو رکي. تحقيق ۽ تنقيد جو پاڻ ۾ سر ساهه جو لاڳاپو آهي. محقق ته هر ڪو بڻجي سگهي ٿو - جو ته انهيءَ ۾ صرف رياض ۽ ڪاوش جي ضرورت آهي - پر نقاد ٿيڻ هر ڪنهن لاءِ آسان نه آهي. خالق ٿيڻ هوليئن ئي مشڪل آهي. ساڳئي وقت سنڌي ادب کي نقادن جي گهڻي ضرورت آهي - توهان جي مقالا نگارن ۾، گهٽ ۾ گهٽ، پروفيسر صاحب ته انهيءَ طرف توجهه ڏيئي سگهن ٿا. الف ليلي جي پراڻن قصن کي آخر ڪيستائين پنهنجي توجهه جو مرڪز بڻائيندا رهندا؟ — اوهان جي پيڻ ......

۴

"بشير" مورياڻي

- پاڻو، خوش هجو شال! حيدرآباد مان گرامي صاحب "شاعر" ڪڍيو آهي - ڏٺم. ان ۾ جناب عزيزالله "مجروح" جو هڪ "پابند" نظم شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ هن "آزاد نظم" کي گهڻي قدر ننديو آهي، ۽ ان جي اهميت کان ئي انڪار ڪيو اٿس - بلڪ آزاد نظم لکندڙن کي "غير ادبي ڪاريون" به ڏنيون اٿس؛ ۽ اهي ڪاريون وري پنهنجي امام خليل بن احمد جي قائم ڪيل "پابند شاعريءَ" ۾ ڏليون اٿس. قدامت پسند هر نئين شي جي اول اول مخالفت ڪندا آهن، ۽ پوءِ ان کي قبول به ڪندا آهن، ۽ اختيار به.

سنڌي آزاد نظم جي عمر مشڪل سان ڏهه سال ڪن ٿيندي. ۱۹۴۶ع ۾ شيخ "راز" آزاد نظم لکڻ جي شروعات ڪئي. هن کان پوءِ، شايد سنڌ ۾ ڪنهن ڪوشش ڪئي ئي ڪانه. ٿورن وقفن کان پوءِ، البت شيخ "اياز" ڪجهه نه ڪجهه ان نموني جو شعر لکندو رهيو. "مهراڻ" جي نئين دور آزاد نظم کي وري جياريو.*

"آزاد نظم" جي جيڪي ماڻهو مخالفت ڪري رهيا آهن، انهن يا ته انگريزي شاعريءَ جو مطالعو نه ڪيو آهي، جو خبر پوين ته ڪيتريون نه سٺيون شيون، ان صنف ۾ لکيون

---

* "مهراڻ" جي پهرئين پرچي ۾ ڪي چيزون غلطيءَ کان 'آزاد نظم' جي عنوان هيٺ شايع ٿي ويون هيون - "مهراڻ" جي نئين دور شروع ٿيڻ وقت ادارو ان ڳالهه ڏانهن توجهه نه ڏيئي سگهيو؛ ان ڪري هاڻ انهيءَ غلطيءَ جو هن ذريعي اعتراف ڪري ٿو، ته جيئن "آزاد نظم" جي عنوان متعلق هن خط جي روشنيءَ ۾ ڪا غلط فهمي باقي نه رهي - اداره.

ونيون آهن. اردو ٻوليءَ ۾ پڻ اڪثر شاعرن شاندار ڪاميابيءَ سان "آزاد نظم" لکيو آهي، ٻيو سبب اهو به ٿي سگهي ٿو ته هو پاڻ اهڙيءَ ڪوشش ۾ ڪامياب ٿيڻ ممڪن نٿا سمجهن؛ ۽ تنهنڪري ئي مخالفت ڪري، انهيءَ نئين شعري صنف کي ختم ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهيا آهن. منهنجو خيال آهي ته "آزاد نظم" ۾ جيڪڏهن توانائي آهي، زنده رهڻ جي صلاحيت آهي ته ان کي ڪوئي به ختم نه ڪري سگهندو. ان جي ابتڙ، جيڪڏهن نون شاعرن ڏٺو ته ان جي وسيلي، هو پنهنجي خيالن جو اظهار چڱيءَ طرح نٿا ڪري سگهن ته سنڌي آزاد نظم شايد ختم ٿي وڃي. ان هوندي به "آزاد نظم" جي اهميت ڪا ختم ٿيڻ جي آهي؟

سنڌيءَ ۾ ڪيتريون ڪامياب ڪوششون ان ڏس ۾ ٿيل آهن: سڀ کان بهترين، ڪامياب آزاد نظم شيخ "راز" جو "غريبي ۽ اسري" آهي. هن ٻيا به ڪيترا ڪامياب آزاد نظم لکيا آهن، جيڪي هن جي شعر جي ڪتاب "سارنگ" ۾ ڇپيا آهن، ۽ "مهراڻ"، "نئين زندگي" وغيره رسالن ۾ پڻ شايع ٿيل آهن. تنهن کان سواءِ "اياز"، "شمشيرالحيدري"، "بردو" سنڌي ۽ ٻين دوستن پڻ نهايت چڱيون چيزون پڻ لکيون آهن. مون پاڻ "آزاد نظم" طرف ڌيان پڻ ڏنو آهي.

"آزاد نظم" جي معنيٰ اها ناهي ته وزن، بحر ۽ شعر جي اصولن کان "آزاد" - بلڪ فارسي بحرن جي مقرر ٿيل رڪنن کي گهٽائڻ وڌائڻ سان، آزاد نظم جڙي ٿو. آزاد نظم جي اهميت هڪ مثال ڏيئي ظاهر ڪندس: اڪثر طور ڏٺو ويو آهي ته "پابند نظم" ۾ وڌاءُ هوندو آهي - يعني ڪن هنڌ ڪي غير ضروري ڳالهيون به اچي وينديون آهن، جن جو موضوع سان ڪو واسطو ئي نه هوندو آهي. ائين ڇو؟ - ڇاڪاڻ ته خيال ايترو مختصر هوندو آهي، جيڪو جيڪر ڇهن رڪنن ۾ اچڻ بدران ٻن رڪنن ۾ اچي ته سٺو ٿئي. پر ڇاڪاڻ ته بحر جي ۽ وزن جي پابندي آهي ڇهن رڪنن ۾ شعر چوڻ جي، تنهنڪري انهيءَ جذبي يا خيال کي ڇڪي تاڻي، لفظن کي وڌائي ۽ دهرائي، انهيءَ پابنديءَ جي پورائي ڪئي ويندي آهي. ان جي ابتڙ وري ڪنهن شعر ۾، خيال ۽ جذبي جو ڦهلاءُ مقرر رڪنن کان وڌي ويندو آهي، ۽ شاعر مختصر طور ۽ ڪَٽ سَٽ ڪرڻ بعد، انهيءَ خيال يا جذبي کي مقرر رڪنن تي بيهاري، نظم تيار ڪندو آهي؛ انهيءَ ڪري شعر ڦڪو، پُسو ۽ اثر کان خالي ٿي پوندو آهي.

"آزاد نظم" ۾ خيال ۽ جذبي جي ڦهلاءَ، ۽ رڪنن گهٽائڻ وڌائڻ جي سهولت هجڻ سبب، تاثر وڌيڪ هوندو آهي. آزاد نظم ۾ جيڪڏهن قافين جو ٿورو خيال رکيو وڃي (آءٌ رکندو آهيان) ته ان جو اثر ۽ اهميت اڃا به وڌي سگهي ٿي، — اوهان جو......

سنڌي نثر مان مثالي فقرا

- ”ٻياري ميري، گلاب جي گل کي حيا ۽ لڄ جي نشاني ڪري ڄاڻ. گلاب جي رنگ ڪان وڌيڪ ان جو حجاب سهڻو ٿو لڳي، ڇڻ ته شرم ڪان ڪنهن حيا واريءَ ڇوڪريءَ جو منهن ڳاڙهو ٿيو وڃي. انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته انهي جي دل اجان صاف ۽ سندس خيال اجان پاڪ آهي. سدوري آهي اها ڇوڪري، جا ڪنهن نا مناسب خيال دل ۾ اچڻ ڪري لڄي ٿئي ۽ جنهن جو شرم ڪان منهن ڳاڙهو ٿي وڃي؛ ڇا لاءِ جو انهي ڪري هوءَ پاڻ سنڀاليندي ۽ خوف خطري ۾ نه پوندي. جي گل حيا ڪان جلد ڳاڙها ٿا ٿين، تن جي ڳاڙهاڻ گهڻي تائين جٽاءُ ڪندي؛ ۽ جن کي ڪوڙيءَ ۽ خسيس بيحيائيءَ جهڙي خيال ني لڄ جي ڳاڙهاڻ گلن تي لٿي اچي، سي سڪهوٽي ڦڪا ٿيندا، ۽ وقت ڪان اڳي وڃي قبر ۾ پوندا. سوسن ۽ گلاب جي گلن کي ڪٿي سمجهه ته ٻه ڀيڻيون آهن، جي ٻئي هڪڙي جي لاءِ آهن. خوبصورت ته اصلي آهن، پر گڏ رهڻ ڪري پاڻ زياده پياريون ٿيون لڳن. انهيءَ طرح، منهنجي پياري ڌيءَ، دل جي پاڪائي ۽ لڄ ٻه نيڪيءَ جون جاڙيون ڀيڻرون آهن، ۽ هڪڙي ڪان جدا ٿيڻ جون نه آهن.“ (شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي انگريزيءَ مان ترجمو ٿيل ڪتاب ”گلن جي نوڪري“ صفحو ١٠ تان ورتل؛ - چونڊيندڙ: مينڌري. ع. سعادتي)

- ”عام شاعريءَ جي برعڪس علمي ۽ عقلي شاعريءَ جي صورت انهي سال خورده، عيار ۽ نازڪ مزاج عورت جي مثل آهي، جنهن صابڻ جي صفائي، مساڳ جي لالائي، وگن جي سينگار ۽ گهڻ جي جنسار سان پنهنجي حسن کي ٻهڪايو آهي، ۽ آواز جي لطافت سان پاڻ وٺايو آهي. مگر حقيقت ۾ اها سوٻيا رڳو انهن جڙتو ٽيڪن تي بيٺل آهي، ۽ سندس رنگ ۽ لالائي رڳو پائوڊر جي مهٽ سهٽ ۽ مسي مساڳ جي آهي، ۽ نه جوانيءَ ۽ جوڀن جي. اهڙيءَ طرح علمي ۽ عقلي شاعريءَ جو چٽڪو ۽ چسڪو رڳو وقتي آهي. سندس دلچسپ نزاڪت، ۽ دلڪش رنگت، زبان جي لهس لپيٽ لوڏ ڏوڏ ۽ آٿل پٿل بعد جهڪي ۽ جهڙي ٿي وڃي ٿي. مگر ان جي برعڪس عام شاعري فطري ۽ پايدار آهي. جيئن ڳاءِ تيئن مٺي؛ جيئن مهٽ تيئن سرهي. - (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب ”ٻيلاين جي ٻول“ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: منگهارام ”اوجها“).

–"ٻڌلڊ اکيون پورينداٰ پاڻ ته ڪا ڏولڳر جي ڏائڻ يا رڻ جي ٻالپ هنيون ٿي ڏارين. آئيني ۾ اکيون کولي نه ڏسندا ته سندن منهن تي مانارو آهي يا چيڏن جيڏا چُڪهه. وري سڀ ڪان ڪلائيندڙ ڳالهه اها آهي، جو هرڪو اڃي ڇوڙيءَ وارو پاڻ کي سهڻن جو سردار پيو سمجهندو، ۽ پائيندو ته آءٌ ڪا املهه چيز ۽ ڏسيڻن جو ڏيو آهيان. جنهن کي نه خال نه خط، نه روپ نه رنگ، نه قد نه قامت، بلڪ اڻ لهڙ ٿي ڪاٺ وانگيان ٻت جي اڏاوت ٿي ڦري پيئي هولديس، رڳو اچاڻ جي آڌار تي ڪريل ڪير وانگيان ڦيڏرو پيو لڳندو، ۽ سندس جاري جيڏي ڪاڏي، جنهن تي هولد ڏه ڏيا وانڪا رکي ٻاري سگهجن، سو به ڪاري تي ڪاهي ايندو جيئن ڊگهو پڳهوءَ تي. اها خبر ٿي ڪانه پولديس ته سڀ اڇا ڪارن جا محتاج آهن. تارن جي جوت جو مدار رات جي ڪاراڻ تي آهي. حسن جي درٻار ڪارن ڪان سواءِ اهڙي پسي ۽ ڦکي پيئي لڳندي، جهڙو ڳنجي جو منهن وارن بنا يا ڏاڇي جي ڏاڙهه."
– (ورتل "ادبي آئينو" تان: موڪليندڙ: ماستر الهه بچايو "بچل" مهراڻوي، لنگر پارڪر.)

– "ڪنهن به قوم جي اخلاق، تهذيب ۽ ترقيءَ جو پتو سندس علم ۽ ادب مان پوي ٿو: ڇاڪاڻ ته قوم جا بيدار مغز عالم ۽ اڳوان، فيلسوف ۽ شاعر، پنهنجا خيال ۽ تجربا قلمبند ڪري ان ٿي قوم جي رهنمائي ڪن ٿا." – (شري ميلهارام منگترام واسواڻي جي ڪتاب "گلستان" جي ديباچي تان ورتل؛ چولهه پيندڙ: موتيرام سونيجي)

– "هرڪنهن قوم جي سڀيتا جو سماءُ، ان جي علم ادب مان پوي ٿو. ان جي ترقيءَ جو مدار به ان جي ادبي فهم، احساس ۽ شناس تي آهي. جا قوم پنهنجي ساهتڪ ذخيري کي سالڻ ۽ وڌائڻ جو آدر نه ٿي ڪري، سا جهٽ زبون ۽ اجڙ ٿيو وڃي." – (پروفيسر چيتنرام ليکراج ماڙيوالا ۽ پروفيسر ڪلياڻ بولچند آڏواڻي جي لکيل ڪتاب "سامي" جي ديباچه تان ورتل؛ چولهه پيندڙ: موتيرام سوليجي.)

جي. ايم. سيد

سنڌي ادب - جو ء چا لاء

مير پور بٺوري ادبي ڪانفرنس (٢٨-٢٩ جنوري ٥٦)
۾ پڙهيل افتتاحي تقرير

پيارا ڀائروا جڏهين به آءٌ سنڌ ۾ ڪي سنڌين زبان ۽ ادب جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪندو ڏسان ٿو، تہ نهايت خوش ٿو ٿيان.

هر ملڪ جي رهاڪن وٽ هڪ ٻئي سان تعلقات قائم ڪرڻ، خيالن جي ڏي وٺ، جذبن جي اظهار، گذريل واقعن جي بيان ڪرڻ وغيره واسطي هڪ عام ٻولي هوندي آهي.

اها ٻولي پنهنجي ابتدائي زماني ۾ خام ۽ اڻ پوري ٿيندي آهي، ليڪن وقت گذرڻ ۽ ملڪي رهاڪن جي ترقي ڪرڻ سان انهيءَ زبان ۾ لفظن، ڪهاڻين، شعرن ۽ پهاڪن وغيره جو هڪ وڏو ذخيرو ڪٺو ٿئي ٿو، جنهن جي ڪل مجموعي کي ان ٻوليءَ جو ادب يا ساهت سڏيو وڃي ٿو.

ساڳئي وطن ۾ رهي، هڪ زبان ڳالهائڻ، ۽ هڪ ٻئي سان تعلقات قائم ڪرڻ وسيلي ماڻهن ۾ هڪ قسم جي همجنسيت جو مادو پيدا ٿئي ٿو، جنهنڪري منجهن هڪ قسم جو خاص ڪلچر يا تهذيب ۽ قومي ڪردار پيدا ٿين ٿا - جن جي بنيادن تي هو قوم بنجيو پون.

هر قوم جي ڪلچر يا سڀيتا جو ذخيرو سندن ادب ذريعي محفوظ ٿئي ٿو - ڪوبہ ماڻهن جو مجموعو زبان ۽ ڪلچر کان سواءِ قوم سڏائڻ جو لائق اٿو ٿئي. ساڳيءَ طرح ڪابہ زبان ۽ ڪلچر قوم جي وجود کان علحده رهي اٿا سگهن.

دنيا جو هر ڪم ضرور ڪنهن نہ ڪنهن مقصد ۽ مراد سان ٿيندو آهي. ادب بہ انهيءَ عام قانون کان جدا ٿي اٿو سگهي. جيڪڏهين اوهان سنڌي ادب کي زور وٺائڻ چاهيو ٿا، تہ ان لاءِ اوهان کي ڪي مقصد ۽ مرادون مقرر ڪرڻيون پونديون.

هن ڳالهہ کان انڪار ٿي اٿو سگهي تہ ڪابہ قوم سياسي، اقتصادي ۽ ذهني آزاديءَ کان سواءِ ترقي ڪري نٿي سگهي. ساڳي ڳالهہ ادب سان بہ لاڳو آهي. ادب جي ترقي ۽ تنزل قومن جي قسمتن سان وابستہ رهي ٿو.

دنيا "وڙهي جيئڻ" جو ميدان آهي، جنهن ۾ صرف مضبوط ۽ صالح ماڻهو يا قومون سلامت ۽ زنده رهن ٿيون، ۽ ڪمزور ۽ غير صالح فنا ٿيو وڃن. جي قوم جو وجود سلامت آهي، ته ادب به سلامت رهي سگهندو؛ پر جي قوم خطري ۾ آهي، ته پوءِ ڪٿي سو ادبي ڪانفرنسون ڪوٺائجن، مشاعرا ڪجن، ڪتاب لکجن، پر ادب بچي ڪين سگهندو. حاڪم جي قوم جي هڪ اوڪ محڪوم جي سمورين ڪوششن تي پاڻي ڦيرڻ لاءِ ڪافي ٿئي ٿي.

پاڪستان هن وقت ننڍين ۽ وڏين قوميتن لاءِ پاڻ ۾ "وڙهي جيئڻ" جو ميدان ڪارزار بنيل آهي. ڪي ماڻهو ان ۾ سنڌي قوم جي وجود کي ختم ڪرڻ جي درپي آهن. سنڌ جي برسر اقتدار طبقي جي خود مطلبي ۽ ڪمزوريءَ ڪري، هو سنڌ جي صوبائي حيثيت کي ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا آهن؛ سنڌن پيو وار سنڌ جي ڪلچر، زبان ۽ ادب تي ٿيڻ وارو آهي.

آئينده سنڌي زبان ۽ ادب کي موت ۽ حياتيءَ جا مقابلا ڪرڻا پوندا. ريڊيو، سينيما، اخبارن ۽ حڪومت جي سرپرستيءَ ڪي سنڌن برخلاف ڪتب آندو ويندو. هن وقت ته صرف سنڌي زبان کي قومي ۽ سرڪاري زبان جي درجي تان لاٿو ويو آهي، ليڪن اڳتي هلي شايد ان جي ذريعي ابتدائي تعليم ڏيڻ کان به سنڌين کي محروم ڪيو وڃي. ڪراچيءَ ۾ اختيار ڪيل ورتاءَ جو مثال اسان جي اکين اڳيان آهي.

اهڙين حالتن هيٺ سنڌي زبان ۽ ادب کي بچائڻ ڪو معمولي ڪم ڪونه آهي. اوهان جا سياسي "عيوضي" سنڌ کي ڌارين جي ماتحت ٿيڻ کان بچائڻ ۾ ڪامياب نه ٿيا. هاڻ ادبين جي آزمائش جو وقت آيو آهي - جيڪڏهين اوهان ان ڳالهه ۾ ڪامياب ٿيڻ گهرو ٿا، ته اوهان کي ڪن خاص بنيادي اصولن جي آڌار تي سنڌي ادب کي تعمير ڪرڻو پوندو.

منهنجي سمجهه ۾ هيٺيان ٽي نقطا انهيءَ مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري نظر اچن ٿا:

(١) سنڌين جي جداگانه قوميت جي بنياد تي سنڌي ادب جي تعمير ڪرڻ؛

(٢) سنڌي ادب کي سنڌ جي ڪلچر ۽ زبان جو محافظ ڪري سمجهڻ؛ ۽

(٣) سنڌي ادب کي جذباتي ۽ مذهبي بنيادن جي عيوض عقل ۽ علم جي بنياد تي اڏڻ.

(١) سنڌين جي جداگانه قوميت جي بنياد تي سنڌي ادب جي تعمير ڪرڻ:

سڀ کان اول ادبين کي هن مسئلي بابت پنهنجن ذهنن کي صاف ڪرڻو پوندو ته آيا سنڌ جا رهاڪو وطن، زبان، ڪلچر، قومي ڪردار ۽ اقتصادي مفاد جي بنيادن تي جدا قوم آهن يا نه؟

جي سنڌي جدا قوم نه آهن، ته پوءِ سنڌن جداگانه زبان ۽ ادب هئڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟

ان حالت ۾ ساري پاڪستان ملڪ جي زبان ۽ ادب کي گڏي هڪ ڪرڻ جون ڪوششون ٿينديون؛ ۽ سنڌين جي جدا زبان ۽ ادب کي قائم رکڻ "قوم" ۾ انتشار ۽ ڪمزوريءَ جو باعث شمار ڪيو ويندو.

۾ جي اسين سنڌين کي سنڌين قديم روايات، تاريخي ۽ فطري حقيقتن جي لحاظ کان وطن، زبان، ڪلچر، قومي ڪردار ۽ اقتصادي مفاد جي بنيادن تي جدا قوم تسليم ڪنداسون، ته پوءِ سنڌن اهو بنيادي حق ٿيندو ته پنهنجي ڪلچر، زبان ۽ ادب جي حفاظت ڪن - ۽ اها ڳالهه به پڌري پئي آهي ته انهن جي صحيح معنيٰ ۾ حفاظت تيستائين ٿي ڪين سگهندي، جيستائين انهيءَ قوم جي ماڻهن کي سياسي ۽ اقتصادي آزادي نصيب نه هوندي. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته "وڪائل گهوڙن جا سُلهه ڪونه چڪائبا آهن". ان وانگر، جا قوم پاڻ غلام هوندي، سا پنهنجي ڪلچر، زبان ۽ ادب کي ڪهڙيءَ طرح محفوظ رکي سگهندي!

ون يونٽ ڪرڻ سان صوبي سنڌ جي جداگانه حيثيت ختم ڪري، ان کي اهڙي نمولي رکيو ويو آهي، جنهن ۾ هتي جا رهاڪو پرواري وڏي صوبي جا تابع ٿي چڪا آهن، جنهن صوبي جي رهاڪن جا مفاد اسان جي مفادن کان علحده آهن. موجوده حالت ۾ اسان ڪيڏي به ڪوشش ڪنداسون، ته سنڌي ڪلچر، زبان ۽ ادب کي بچائڻ مشڪل ڪم آهي. ان جي بچائڻ جو راز سنڌ کي وري جدا صوبي جي حيثيت ۾ آڻڻ منجهه سمايل آهي. هن وقت جنهن صورت ۾ سنڌ ديس جي ڪا جدا هستي ڪانه آهي، ان ڪري سنڌ جو ادب ڪهڙن بنيادن تي قائم ۽ سلامت رکي سگهبو، سو منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي.

پاڻ‌رو، جيڪڏهين سنڌ جي ادب ۽ زبان کي بچائڻو آهي، ته سنڌي ادب جي مقصدن ۾ هڪ ڳالهه داخل ڪرڻ لازمي آهي؛ ۽ اها هيءَ ته عوام ۾ قومي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪري منجهن آزاديءَ جو جذبو پيدا ڪرڻ ادب جو لازمي مقصد آهي.

اسان جو مٿيون طبقو مردار ۽ نڪمو ٿي چڪو آهي. ڪن صاحبن ته حالتن جي بدلجڻ ڪري گهرن ۾ بہ سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي. ڪن وري ٻين صوبن مان شاديون ڪرڻ يا سڱ ڏيڻ کي پسند ڪيو آهي، جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪرڻو آهي ته آهستي آهستي ٿي انهن ماڻهن جي گهرن مان به سنڌي زبان غائب ٿي ويندي. تنهنڪري جيڪڏهن ملڪ ۾ قومي بيداري پيدا ڪرڻي آهي، ته پوءِ اسان جا شعر، مضمون، افسانا ۽ ڪتاب سمورا حب الوطنيءَ ۽ قومي غيرت جي جذبي سان ضرور پرپور هئڻ گهرجن.

هاڻ اسان جو توجهه سنڌي ادب کي عشقيه مضمونن جي عيوض، ان جي بلاغت ۽ فصاحت، قومي محبت، آزاديءَ جي جذبي ۽ قوم مٿان پرواهه وار قربانيءَ جي ڳالهين ڏانهن هئڻ گهرجي. زنده قومن جي ادب ۾ روح ۽ زندگي ٿئي؛ مرده ۽ پست پيل قومن جو ادب مرثيه خواني، دنيا جي فاني هجڻ، آخرت جي قصن ۽ محض درد، فراق ۽ معشوق جي ساراهه سان پريل ٿئي ٿو.

تازو آئرلنڊ ۽ بنگال مان ٿي آيو آهيان. اتي سياسي بيداري پيدا ٿيڻ ڪري، ادب جي نثر ۽ نظم جو گهڻو حصو قومي محبت، آزاديءَ جي جذبي، عوام جي پلي، هاريءَ ۽ مزدور طبقي جي همت افزائيءَ لاءِ صرف ڪيو وڃي ٿو. اتي معشوق جي نازن نخرن، بلبل

۽ ڪل، چنڊ ۽ تارن جي ساراه وغيره جهڙا موضوع پنهنجا اثر گهٽي قدر وڃائي ويٺا آهن - انين پئي معلوم ٿيو، ڇڻ هڪ جوان قوم لئون پيغام ساڻ ڪري صفحه هستي تي ظاهر ٿي رهي آهي. اسان کي الهيءَ مان سبق وٺڻ گهرجي. هنن جا مسئلا گهٽي قدر اسان جي مسئلن جهڙا آهن. هنن چونڊن ۾ ڪاميابي حاصل ڪري، لئين حڪومت طاقت ۾ آندي، ته الهيءَ کي ڊسمس ڪري گورنري راڄ قائم ڪيو ويو ۽ ملڪي ڪارڪنن کي جيل ۾ اماڻيو ويو. جڏهين اتي جا عيوضي پاڻ ۾ لڙي مرڪزي حڪام جي تابع ٿيا، ته ڪين وري طاقت ۾ آندو ويو. بنگال سان پولي، اقتصادي مفاد، لوڪرين وغيره ۾ ماڻي جي ماءُ وارو برتاءُ ورتو ويو آهي. ۾ هاڻ هو سجاڳ ٿيا آهن. گهڻو وقت هو پنهنجي قومي بيعزتي برداشت ڪري نه سگهندا. هاڻ اوهان جو وارو آهي. اسان سان ڪافي بي انصافيون ٿي چڪيون آهن. سنڌ جي وجود کي ختم ڪيو ويو آهي. اسان جي ڪارڪنن کي جيلن ۾ پوسائيو ويو آهي. سنڌي زبان کي سرڪاري زبان تسليم نه ڪيو ويو آهي. سنڌ جي لون براجن جي زمينن تي پاهرين جي ڪالونين بنائڻ جا سانباها آهن. سنڌ جي تعمير جي جملي نين تجويزن کي بند ڪيو ويو آهي. لوڪرين، واپار ۽ ڪارخانن ۾ سنڌين سان ماڻي جي ماءُ وارو برتاءُ اختيار ڪيو ويو آهي. اوهان جا سياسي عيوضي قومي غيرت وڃائي، طوق غلامي پائڻ لاءِ رضامند ٿي چڪا آهن. هاڻ ادبين تي ڇڏيل آهي، ته قوم کي خواب غفلت مان بيدار ڪري، منجهن آزاديءَ جو امر جذبو پيدا ڪن.

تازو "مهراڻ" رسالي ۾ ميان عبدالڪريم گدائيءَ جا چند بيت نظر مان گذريا، جي پڙهي لهايت خوشي ٿي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هتي به شاعرن ان طرف توجهه ڏيڻ شروع ڪيو آهي. پر حقيقي خوشي تڏهن ٿيندي، جڏهين سنڌيءَ جو هر شعر ۽ هر مضمون ۽ افسانو انهيءَ جذبي سان لکيل ڏسان.

هن وقت سنڌي ڪلچر ۽ زبان واقعي خطري جي گهيري هيٺ آيل آهن. الهن جي بچائڻ جو راز ان ڳالهه ۾ لڪل آهي ته اسان پنهنجي ادب کي قومي خودشناسيءَ، آزاديءَ جي جذبي، فردن جي قوم لاءِ قربانيءَ، ڪلچر ۽ زبان جي حفاظت جي ذخيري سان پري ڇڏيون.

اسان جي سنڌي زبان ۽ ڪلچر ڇهن هزارن ورهن جي روايات جا حامل آهن. سنڌي زبان انڊو آرين زبانن جي نسل ۾ خاص حيثيت رکي ٿي. اها سنسڪرت جي وڏي ڀيڻ آهي. اڄ ڪي ڪم فهم ماڻهو اردو جهڙي بي وطن ۽ بي قوم زبان جي چار ۾ ڦاسي، پنهنجي زبان جي اهميت کي وساري رهيا آهن. انهيءَ مرض ڪان انهن کي بچائڻو پوندو - پنهنجي ماڻهن کي "سون تي به سيڻ نه مٽڻ" جو سبق سيکارڻو آهي؛ هتي ته پٽل تي سيڻ مٽڻ جا سعيا ٿي رهيا آهن!

اسان کي پنهنجي ۽ پرائي جي تميز ڏارڻي آهي، ۽ ٻين جي محلن، زربفتن، سترچي طعامن کان پنهنجي جهوپڙين، ڪتن ۽ لوين، ڏٿ ۽ پيرن کي وڌيڪ سمجهڻ جي تعليم ڏيڻي آهي.

اها ڳالهه ڪنهن کان مخفي نه آهي ته ڪي ماڻهو سنڌي زبان کي ختم ڪري، ان جي جاءِ تي اردو زبان کي رائج ڪرڻ گهرن ٿا. اهي هينئر سنڌي زبان ۽ ڪلچر تي مسخريون ڪري رهيا آهن. ڪي ته منجهائنئن ايتري قدر جوش ۾ اچي وڃن ٿا ۽ ظاهر ظهور چيو ڏين ته "خود پاڪستان به انهيءَ مقصد خاطر ٺاهيو ويو هو: جي اهو مقصد حاصل نه ٿيو، پوءِ پاڪستان ڪهڙي ڪم جو ٿيندو؟"

تنهنڪري اردو سنڌيءَ جي پاڄ ٻنجي چڪي آهي. سنڌيءَ ۾ مثل مشهور آهي ته "ٻن ترارين جاءِ، ڪانهي هڪ مياڻ ۾": ٻنهي ٻولين جي محبت هڪ دل ۾ رکڻ بيڪار آهي. اسان کي سنڌيءَ جي زور وٺائڻ جو قطعي فيصلو ڪرڻو پوندو- ڪتابن جي ذخيري، شعر، اخبارن، سينما ۽ راڳ جي جملي ذريعن کي ان جي زور وٺائڻ لاءِ ڪتب آڻڻو آهي. سنڌي زبان کي قومي ۽ سرڪاري زبان جي درجي تي آڻڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻي آهي.

ڀارت ۾ لڏي ويل هندن جي سنڌيءَ لاءِ جدوجهد مان اسان کي سبق وٺڻ گهرجي اسان کي پنهنجي گذشته تاريخ مان به سبق وٺڻ گهرجي. هڪ وقت جڏهين ملن ۽ مولوين مذهب کي تنگ دائري ۾ آڻي ڇڏيو هو، ته سوين صوفي ۽ شاعر لڪري لروار ٿيا، جن هزارها ڪلام مذهبي تنگ دليءَ جي برخلاف چيا، ۽ هرهنڌ راڳ جي مجلسن ۾ الهن ڪلامن کي ڳارايو ويو، سوين سيلاني فقير ۽ راڳيندڙ پيدا ڪيا ويا، جن گهٽين، بازارين ۽ مجلسن ۾ الهن کي ڳائي، سندن تعليم جو پرچار ڪيو. اسان کي به لئين قسم جا شعر مجلسن ۾ ڳائڻ لاءِ فقيرن ۽ راڳيندڙن کي سيکارڻ گهرجن. سنڌي فلم، رڪارڊ وغيره ڏسڻ ۽ ٻڌڻ گهرجن؛ سنڌي ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن کي زياده پڙهجي. جيسين تائين اسين اهو جذبو نه رکنداسون، ان وقت تائين نه اسان جي اديبن جو قدر ٿيندو، نه راڳيندڙن جي همت افزائي ٿيندي، نه قومي غيرت ئي اسان جي دلين ۾ پختي ٿيندي.

اڄ ڪلهه پاڪستان ۾، قوميت جي ٽن نظرين ۾ ويساه رکندڙ ماڻهو موجود آهن. هڪ نظريي وارا پاڪستان جي جملي مسلمانن کي اعتقاد جي بنياد تي جدا قوم ٿا مڃين؛ ٻيا وري پاڪستان جي جملي رهاڪن کي بنا تميز مذهب جي هڪ يڪي پاڪستاني قوم مڃڻ جا حامي آهن؛ ٽيا وري اهي آهن جي وطن، قوم، ڪلچر، قومي ڪردار ۽ اقتصادي مفاد جي بنيادن تي پاڪستان کي بنگالي، سنڌي، پنجابي، بلوچ ۽ پختون قومن جو وطن ٿا سمجهن. الهن ٽنهي نظرين ۾ اعتقاد رکندڙ حضرات کي پنهنجا جدا فلسفا، دليل ۽ رايا آهن، ۽ منجهائن هر هڪ پنهنجي پنهنجي نظريي جي ثبوت ۾ ڪافي ڪتاب لکي، ادب کي خاص رنگ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

اسان جي اديبن ۽ عالمن کي ٻہ انهن ڳالهين بنسبت پنهنجن ذهنن کي صاف ڪرڻو پولدو. جماعت اسلامي، اسلام ليگ، علامہ اقبال ۽ ڪيترن پنجاب ۽ يو. پيءَ جي حضرات جي ڪتابن ۽ مضمونن جي سموري ڪوشش ادب کي پورئين الظربي جي رنگ ۾ رڱڻ طرف وڌل آهي: "اسلام"، "پاڪستان" ۽ "مسلمان قوم" جي حرين کي هو پنهنجي جدوجهد ۾ استعمال ڪن ٿا.

سنڌي قوم، ان جي ڪلچر، زبان ۽ ادب جا سوال ساڳئي وقت مٿين قسم جي تعليم سان گڏ هلي ڪونہ سگهندا. جيڪڏهين پاڪستان جي مسلمانن کي هڪ قوم ڪري قبول ڪبو، تہ پوءِ انهن جو ڪلچر، زبان ۽ ادب بہ هڪ ئي ڪرڻو پولدو. جي سنڌي ڪلچر، زبان ۽ ادب کي بچائڻو آهي، تہ سنڌين جي جدا گانہ قوميت جي اصول کي مڃڻوئي پولدو.

مٿي ذڪر ڪيل جماعتن يا حضرات جي تعليم سنڌي قوميت جي منافي آهي. تنهنڪري جيڪي ماڻهو سنڌ جا خيرخواه ٿيڻ گهرن ٿا، تن کي اهڙين جماعتن ۽ حضرات جي جذباتي ڳالهين جي ڌوڪي کان خبردار رهڻو پونهو. سنڌين کي اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ گهڻو ڌوڪو ڏنو ويو آهي. ان ڪري سنڌي ادب کي وطن جي محبت ۽ ماروئڙن جي سڪ سان ڀرپور ڪرڻو پولدو _ ان کي اهڙيءَ هر ڳالهہ کان پاسي رکڻو پولدو، جا اسان کي سنڌ جي محبت کان دور ڪري.

سنڌي شعر تي تصوف، درد، فراق، مرثيہ خواني، گل و بلبل جهڙا موضوع ۽ طرز بيان گهڻو حاوي آهن. انهيءَ ڪري ماڻهن ۾ ڪمزوري، بزدلي، گوشہ نشيني، عياشي، تقليد ۽ لقاليءَ جون عادتون پيدا ٿين ٿيون. هاڻ وقت آيو آهي تہ ماڻهن کي بهادري، سرفروشي، آزاديءَ جي جذبي، قربانيءَ ۽ قومي غيرت جي تعليم ڏني وڃي. الڪري اوهان کي سنڌي ادب کي انهيءَ رنگ ۾ رڱڻو آهي. منهنجي دعا آهي تہ اوهان اديب ۽ شاعر اسان جي، يعني سنڌ جي مستقبل کي درست ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو!

انهن لفظن سان هن ڪانفرنس جو افتتاح ٿو ڪريان!

سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جي ڪارروائي

سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جناح باغ، لاڙڪاڻي ۾ تاريخ ٩- ١٠ ۽ ١١ اپريل ١٩٥٦ع تي منعقد ٿي. سنڌ مان نه فقط اديب، مگر سنڌي زبان جا گهڻگهرا ۽ قومي ڪارڪن پڻ اچي شامل ٿيا هئا. سنڌي زبان بابت عام راءِ کي، هن ڪانفرنس ذريعي ظاهر ڪرڻ جي ليڪ مقصد، هن موقعي تي لاڙڪاڻي جي سياسي رقابت کي به عارضي طور ختم ڪري ڇڏيو هو، ۽ محمد ايوب کهڙي توڙي قاضي فضل الله جي طرفن جا ماڻهو ڪارڪنن جي حيثيت ۾ گڏجي ڪم ڪري رهيا هئا. ڪانفرنس جي انتظام توڙي اجلاسن ۾، نوجوانن جو وڏو هٿ هو، ۽ هيءَ ڪانفرنس سنڌ جي نوجوان طبقي جي همت ۽ سنجيدگيءَ جو بهترين آئينو هئي.

ڪانفرنس جو پهريون اجلاس ٩ تاريخ ٥ بجي زير صدارت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ شروع ٿيو. جنرل سيڪريٽري مسٽر عبدالغفور پرڪڙيءَ ڪانفرنس جي پروگرام تي روشني وڌي ۽ استقباليه ڪميٽي جي چيئرمن مسٽر علي گوهر کهڙي، پنهنجو 'خطبہ استقباليہ' پيش ڪيو، جنهن ۾ هن صاحب چيو ته "مادري زبان جي ڏکوئيندڙ پڪار کان متاثر ٿيندي، سنڌ جو هر فرد رنجيده ٿي چڪو آهي، ۽ هر طرف کان صدائي احتجاج بلند آهي. اهڙيءَ گهڙيءَ ۾ لاڙڪاڻي واسين سورهينءَ سنڌي ادبي ڪانفرنس کي عملي صورت ڏيئي، سنڌيءَ جي شيدائن خاطر هڪ ميدان پيدا ڪيو آهي."

ان بعد، جنرل سيڪريٽريءَ ڪانفرنس آڏو جناب علامه آءِ. آءِ. قاضي، وائيس چانسيلر، سنڌ يونيورسٽي جو بصيرت افروز پيغام پڙهي ٻڌايو، جنهن ۾ آخري طور هي سبق پيش ڪيل هو ته "سنڌي ٻولي فقط ايستائين زنده رهي سگهي ٿي، جيستائين اوهين زنده آهيو، ۽ هڪ صحتمند زندگي گذاري رهيا آهيو........جڏهين اوهان پنهنجي شاندار ماضيءَ مان سبق حاصل ڪرڻ ڇڏي ڏيندا، ۽ پنهنجي فڪر ۽ قوت تخليق ذريعي، نون خيالن پيدا ڪرڻ جي بدران محض جامد جسم بنجي ويندا، تڏهين قانون فطرت مطابق نه توهين رهندا، ۽ نه توهان جي ٻولي!"

ان بعد هن ڪانفرنس جي صدر، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پنهنجو عالمانه خطبو پيش ڪيو، جنهن ۾ هن صاحب سنڌيءَ جي تاريخي، علمي ۽ تمدني اهميت تي روشني وڌي؛ ۽ اسلامي تاريخ ۽ روايات، توڙي يورپ جي تاريخي تجربي جي بنا تي ثابت ڪيو، ته جيئن ڪنهن به قوم کي گهڻي وقت تائين غلام نٿو رکي سگهجي، تيئن ڪنهن ٻوليءَ کي به ملڪ

اندر دٻائي لٿو سگهجي. هن صاحب چيو ته "مغربي پاڪستان جي مڙني قومي ٻولين جو آسرڻ ۽ ابرڻ لازمي آهي. انهيءَ ڪري تدبر جي اهائي تقاضا آهي، ته سنڌيءَ جهڙي قديم ۽ وسيع ٻوليءَ کي سرڪاري طور تسليم ڪيو وڃي". ڊاڪٽر بلوچ هن نڪتي کي اڃا واضح ڪيو، ته "ٻولين جيئي فنا ۽ بقا سرڪاري پذيرائيءَ تي نه آهي، مگر ان جو مدار ٻوليءَ ۾ پيدا ڪيل روح ۽ فڪر تي آهي. انهيءَ ڪري سنڌ وارن کي پنهنجي ٻوليءَ سان محبت رکڻ، ۽ ان جي خدمت ڪرڻ گهرجي." صاحب موصوف هن ڳالهه تي اڃا زور ڏنو، ته "هيءَ وقت آهي، جو اسين فورا سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڪيل جدوجهد جي تاريخ لکون. پڻ ته پنهنجي گذريل اديبن شاعرن، طبيبن، سخي مردن ۽ سورهين جون سوانح حيات پڻ قلمبند ڪريون."

ڪانفرنس جو پهريون اجلاس ۹ تاريخ رات جو ۸ بجي شروع ٿيو، جنهن ۾ مقالا پڙهيا ويا، ۽ ان سان گڏ موسيقيءَ جو پروگرام رهيو. ۱۰ تاريخ صبح جو سبجيڪٽ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ ڪيترن تجويزن بحال ڪيون ويون، ۽ جن کي ڊرافٽنگ ڪميٽي ۱۱ تاريخ صبح جو سنواري لکيو. اهي تجويزون ساڳيءَ شام جو ڪانفرنس آڏو پيش ٿيون. نهايت مکيه ۽ اهم ٺهراءَ، جي سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ مؤثر تجويزون ۽ عملي پروگرام سوچڻ بابت هئا، سي پاس ٿيا. ۱۱ تاريخ رات جو سنڌي مشاعرو زير صدارت مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولي" جي ٿيو. شاعرن به خاص طرح سنڌي ٻوليءَ جي اهميت، ۽ سنڌي ليڊرن کي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت لاءِ آماده ڪرڻ وارن نڪتن تي پنهنجن اشعار ۾ خاص زور ڏنو. ۱۲ تاريخ رات جو سنڌيءَ ۾ مقالن ۽ موسيقيءَ جو اجلاس زير صدارت محترم عبدالله صاحب چنا جي ٿيو. اهڙيءَ طرح ٽيئي ڏينهن صبح توڙي شام، ڪانفرنس جا اجلاس جاري رهيا، ۽ سون جي تعداد ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سڄڻن شرڪت ڪئي.

علامه آءِ. آءِ. قاضي، وائيس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي

سنڌي ٻولي - ان جي بقا، ۽ بچاءُ

سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي ڏانهن پيغام

هن کان اڳ مون برادران وطن جي آڏو، هن نڪتي کي بار بار پئي دهرايو آهي، ته هر ٻيءَ شيءِ وانگر، ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌارو فطرت جي قانونن مطابق عمل ۾ اچي ٿو، ۽ ان جي تباهي به قانون فطرت مطابق آهي. ان حقيقت لاءِ جيڪڏهين ڪنهن ثابتيءَ جي ضرورت آهي، ته پوءِ قرآن حڪيم جا هي الفاظ هڪ قطعي ثبوت سمجهڻ گهرجن ته:

"لِڪُلِّ قومٍ اجلٌ - اذا جاء اجلهم لا يستاخرون ساعة و لا يستقدمون" (هر ڪنهن قوم لاءِ هڪ مقرر وقت آهي- جڏهين سندن اهو وقت اچي ٿو، تڏهين نڪي هڪ گهڙي دير ڪن ٿيون، نڪي جلدي).

هر شيءِ جي بقاءَ جو دارومدار، ان جي صلاحيت ۽ صالحيت تي آهي- يعني ته هن ڳالهه تي آهي، ته ان ۾ زندگي پيدا ڪندڙ عمل باقي ڪيتري قدر وڃي بچيو آهي. ڪنهن به شيءِ ۾ جيڪڏهين تخليق جي قوت باقي نه رهي آهي، ته اها زنده رهي نه ٿي سگهي- بس يا واڌارو آهي يا موت.

زبان جو مسئلو سماجي شعور تي ٻڌل آهي. ظاهر آهي ته جيستائين هڪ کان زياده ماڻهو نه هوندا، تيستائين گفتگو واري ٻولي پيدا ٿي ڪانه سگهندي. ٻين لفظن ۾ ٻوليءَ جي اسرڻ لاءِ سماج جو هجڻ ضروري آهي: فقط هڪ ماڻهوءَ جي وس کان هيءَ ڳالهه ٻاهر آهي: انسان فطري طور 'سماجي' آهي، جو ته بغير سماجي اجتماع جي، هو "انسان" بڻجي نٿو سگهي. بقول قرآن حڪيم 'خلق الانسان علمه البيان'- اجتماعي زندگيءَ جي هيءَ فطري تقاضا آهي، ته انسان کي بيان جي قوت هجي، چاڪاڻ ته تبادلهء خيالات هڪ لازمي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري ئي قوم جي اجتماعي زندگي، ٻوليءَ کي تشڪيل ڏئي ٿي، يا ان کي ترقي وڌائي ٿي، ۽ ان کي باقي رکي ٿي. جيڪڏهين اهي ضرورتون باقي نٿيون رهن ته ٻوليءَ جو باقي رهڻ به بي معنيٰ آهي.

سنڌي ٻوليءَ کي بهترين ماحول هوندي ۽ گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار ورهيه لهڻ ۾ لڳا آهن. ان جي تشڪيل ۽ ترقي هڪ اهڙي خطي ۾ ٿي، جو اقتصادي لحاظ سان ٻاهر جو محتاج نه هو، ۽ هتي جي زندگيءَ جون ضرورتون خود هتي جي باشندن جي هٿان پوريون ٿي ٿيون ـ مثلاً دنيا جا ڪي ڀاڱا ڪپهه پيدا ڪن ٿا، ڪي چانور پيدا ڪن ٿا، ته ڪي ڪڻڪ اپائين ٿا؛ مگر سنڌ اهي سڀئي اپائي ٿي. انهيءَ ڪري قديم وقت کان وٺي، اقتصادي طور سنڌ پنهنجو پاڻ مڪمل ۽ خود ـ ڪافي ڀاڱو ٿي رهي آهي.

تقريباً ٽيرهن سؤ سال اڳ، سنڌ کي تهذيب ۽ تمدن جو تڪميلي پيغام ٻاهران پهتو، جنهن کي هن ملڪ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ ان کي اڳتي وڌايو، ۽ ان جو ڦل حاصل ڪيو. اهو سڀ ڪجهه سنڌ اهڙيءَ ته خوش اسلوبيءَ سان ڪيو، جنهن جو مثال هتي جو ڪو پيو صوبو پيش ٿي نٿو ڪري سگهي. انهيءَ حاصلات جو نتيجو هڪ طرف "لطيف" ۽ سندس پيغام آهي، ته ٻئي طرف سنڌي ٻولي جا هزارين ٻهاڪا آهن، جن جي رمزن ۽ اشارن ۾ دانائي سمايل آهي، ۽ جي دنيا جي مهذب ترين ٻولين جي ٻهاڪن جي پيٽ ۾ هڪ امتيازي درجو رکن ٿا.

تقريبا ڏيڍ سؤ سال اڳ، سنڌي ٻولي توڙي سنڌ جا باشندا هر نڪتي کان دنيا ۾ ٻرک هئا. وڏي ۾ وڏا شاعر، عالم، گرامر جا ماهر، ۽ لغت نويس هن ننڍڙي اراضيءَ مان طلب ڪيا ويندا هئا. فقط پوين ڏيڍ سؤ سالن ۾ ٿي ڌارين جي غلاميءَ سببان، سنڌ جي ترقي ختم ٿي چڪي آهي. هاڻي اهو اوهان جي همت ۽ حوصلي تي منحصر آهي، جو اوهان سنڌ جي زندگيءَ ۽ اجتماعي خوبين کي وري نئين سر جياريو، ۽ سنڌ جي باشندن ۾ فڪر عمل ۽ مقصد جي وحدت ۽ يگانگي پيدا ڪريو، چو ته انهيءَ وحدت ۽ يگانگيءَ کان سواءِ ڪنهن به قوم يا ٻوليءَ جو اسرڻ محال آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي بقاءَ ۽ بچاءَ واسطي ٻين اڳيان هٿ ڊگهيرڻ حماقت آهي. ڀانيو، سنڌي ٻولي فقط ايستائين زنده رهي سگهي ٿي، جيستائين اوهين زنده آهيو، ۽ هڪ صحتمند زندگي گذاري رهيا آهيو. حقيقت ۾ سنڌ اڄ به اوهان جي طفيل زنده ناهي، مگر اهي، جي ٻه سؤ ورهيه اڳ جيئرا هئا، تن خاطر پٺي پساه کڻي؛ سنڌ انهن جي نيڪين سببان ٽڪي رهي آهي، ۽ نه اسان جي عملن ڪري. جڏهين اوهان پنهنجي شاندار ماضيءَ مان سبق حاصل ڪرڻ ڇڏي ڏيندا، ۽ پنهنجي فڪر ۽ قوت تخليق ذريعي نون خيالن پيدا ڪرڻ جي بدران، محض جامد جسم بنجي ويندا، تڏهين قانون فطرت مطابق نه توهين رهندا، نه توهان جي ٻولي. ڪوبه سياستدان يا داناءُ انهيءَ حالت ۾ اوهان کي جياري نه سگهندو، ۽ ازلي آواز صدا ڏيندو ته "ظالم قوم کي پري ڪيو وڃي" ـ "فبعدا للقوم الظالمين" ـ !

شال ڌڻي تعاليٰ اهڙو ڏينهن نه ڏيکاري ـ آمين.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌي ٻولي - ان جو ماضي، حال ۽ مستقبل

سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻو (٩ اپريل ١٩٥٦)
۾ پڙهيل صدارتي خطبو

هر وطن ڀينرون ۽ ڀائروا

هر وصف ۽ وڏائي جو لائق خالق اڪبر آهي، جنهن هن ڪائنات کي پيدا ڪيو، جنهن جو اڌ نيڀ منظر انسان جي هيءَ مجلس آهي؛ ۽ سوين سلام انسان ذات جي ان محسن رهبر، حقيقت ۽ حڪمت جي پيغامبر محمد صلعم تي، جنهن پهريون دفعو انسان ذات جي بقا ۽ بهبوديءَ لاءِ علم، فڪر ۽ ڪوشش جي وسيلن کي لازمي ٺهرايو، ۽ فاطرالسماوات والارض جي قانون فطرت کي، قران حڪيم جي ذريعي، آخري طور انسان ذات تائين پهچايو. قران حڪيم ۾، انسان جي پيدائش ۽ انسان کي "بيان" جي قوت جو عطا ٿيڻ (خلق الانسان و علمه البيان -) اهي ٻئي قدرت جا احسان، بلڪ فطرت جا معجزا، قرار ڏنا ويا آهن. انسان جي پيدائش جي اها هڪ فطري تقاضا آهي ته ڪيس پنهنجي خيالن جي بيان ڪرڻ جي قوت هجي- يعني ته انسان کي ٻيءَ مخلوق جي ڀيٽ ۾ اهڙي هڪ مخصوص ٻولي هجي، جنهن ۾ هو مسلسل طور پنهنجي اندروني جذبات، احساسات ۽ خيالات کي بيان ڪري سگهي. مطلب ته انسان ذات جي هر گروه جي ٻولي، ۽ ان ۾ خيالات جو اظهار ڪرڻ - اهي ٻئي هر گروه جا پيدائشي حق آهن. انسان ذات جي مختلف گروهن جي مختلف ٻولين جو وجود، ۽ انهن جي ساخت ۽ سٽا، فطرت جو هڪ ايڏو وڏو معجزو آهي، جنهن تي "لسانيات" جا ماهر جيئن جيئن ٿا وڌيڪ ويچار ڪن، تيئن تيئن ٿا واهه واهه ڪن. فطرت جي سوانح لڳار ۽ انسانيت جي علم بردار جلال الدين "رومي" فطرت جي هن معجزي کان متاثر ٿي چيو ته:

"هـر ڪسي را اصطلاحي داده‌ايم — هر ڪسي را سيرتي بنهاده‌ايم
هنديان را اصطلاح هند مدح — سنديـان را اصطلاح سند مدح"

(يعني ته هر ڪنهن کي پنهنجي جدا ٻولي مليل آهي، ۽ هر ڪنهن جي هڪ جدا طرز زندگي آهي: هند وارن کي هند جي ٻولي چڱائي ۽ سنڌ وارن کي سنڌ جي ٻولي سولهي)

مطلب ته هر قوم کي پنهنجي هڪ نرالي ٻولي آهي، ۽ هڪ نرالو تمدن آهي؛ ۽ جيئن ته اهي خصوصيتون قانون فطرت جي عين مطابق آهن، انهيءَ ڪري انهن جو احترام به لازمي آهي.

اوائلي مسلمانن، جن قرآن ڪريم جي حڪمت کي سمجهيو هو، تن انسان ذات جي تاريخ ۾ پهريون دفعو، عملي طور هن قانون فطرت جو پورو پورو احترام ڪيو. پهرين ٽين هجري صدين ۾، مسلمانن ايشيا ۽ آفريڪا کنڊ جي وڏن ڀاڱن کي فتح ڪيو؛ مگر فاتحن جي حيثيت ۾ به هو جتي ويا، اتي مڪاني ماڻهن جي ٻولي، علم ادب ۽ تمدن جو احترام ڪيائون؛ حتي الوسع انهن جو غور سان مطالعو ڪيائون؛ انهن جي خوبين کي ساراهيائون؛ بلڪ انهن خوبين کي پنهنجي تمدن جو جز بنايائون - ڇاڪاڻ ته کين سبق مليل هو، ته هر خوبي ۽ چڱائي جڻ مومن جي هڪ وڃايل وٿ آهي، جنهن کي هو جتي ڏسي، اتي پنهنجو ڪري سمجهي (الحڪمة ضالة المومن). جڏهين ايران فتح ٿيو، تڏهين باوجود عرب ۽ عجم جي قديم رقابت جي، پارسي ٻوليءَ جو نئين سر مطالعو ڪيو ويو؛ قديم پارسيءَ جي ڪتابن جا ترجما ڪرايا ويا، ۽ پارسي تمدن کي فروغ ڏنو ويو - ايتري قدر، جو آهو آخرڪار، بغداد جي عباسي دربار جو تمدن بنجي ويو. خير، ايران ته ان وقت هڪ وڏو ملڪ ۽ وڏي شهنشاهت هئي؛ پر جڏهين انهن اوائلي مسلمانن سنڌ کي فتح ڪيو، تڏهين اسلامي روايات موجب سنڌي ٻولي ۽ سنڌي تمدن کي نئين سر زنده ڪيائون. سنڌيءَ ٻوليءَ جي شعر ۽ ادب کي فروغ ڏنائون - ايتري قدر، جو هڪ سنڌي شاعر هتان بغداد ويو، ۽ هارون الرشيد جي برمڪي وزيرن جي دربار ۾، پنهنجو سنڌي ٻوليءَ ۾ ناهيل بي نظير قصيدو پڙهيائين، ۽ اتي داد حاصل ڪيائين. سنڌيءَ مان عربيءَ ۾، ۽ عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ ڪتاب ترجمو ٿيا. هڪ روايت موجب قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو، ۽ غالباً دنيا ۾ قرآن شريف جو اهو پهريون ترجمو هو، جو اڃا ڪنهن به ٻيءَ ٻوليءَ ۾ نه ٿيو هو. عرب هت هاري بنجي ٻنيون کيڙڻ لڳا، ۽ هن ملڪ کي پنهنجو ڪري سمجهيائون، ۽ ان جي تعريف ۾ قصيدا چيائون. عربن سنڌي تمدن جي هر شعبي کي پروڙڻ جي ڪوشش ڪئي، تان جو سنڌي طعامن جي ترڪيبن کي به سمجهي انهن کي پچايائون، ۽ پنهنجو ڪيائون.

سنڌي "ڀَت" بغداد ۾ "ڀهمله" جي نالي سان عام ٿي ويو. سنڌ جو "ليمائي پُلاء" ۽ ٻيو هڪ خاص پلاء، جو مُهلبي خاندان وارن سنڌ جي عرب گورنرن جي پويان "مهلبي پلاء" جي نالي سان مشهور ٿيو - اهي ٻئي پلاء عباسي دارالسلطنت جي دسترخوان جا خاص طعام بنجي ويا هئا. سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن، ۽ علمن جو عالمانه مطالعو ڪيو ويو، جنهن جو قدري ذڪر ابن نديم جي مشهور "ڪتاب الفهرست" ۾ موجود آهي. سنڌي ٻوليءَ جي نحو، صرف ۽ جملي جي ترڪيبن ۾ جي خال هئا، تن کي عربيءَ جي مدد سان پُري، سنڌي ٻوليءَ کي هڪ مستقل علمي ۽ لُغوي منزل تي پهچايو ويو. مطلب ته عمداً ۽ ارادتاً، سنڌيءَ کي انهيءَ درجي تي پهچايو ويو، جو سنڌيءَ ٻوليءَ جو ترازو به عربيءَ سان

گڏو گڏ ٽري ٻيو، ڇوٿين صديءَ جي هڪ ڪان زياده عرب عالمن ۽ محققن جون شهادتون موجود آهن، جن ۾ سنڌي ۽ عربي ٻنهي کي، ٻنا ڪنهن فوقيت يا تفاوت جي، سنڌ جون ۾ مکيه رائج ۽ تسليم ٿيل ٻوليون بيان ڪيو ويو آهي.

حضرات، انسان ذات جي مختلف گروهن جي ٻولين، ريتن رسمن، علمن ۽ هنرن جو احترام ڪرڻ، ۽ انهن جو پوريءَ طرح مطالعو ڪرڻ، انهن کي همٿائڻ ۽ ترقي ڏيارڻ، اسلامي تهذيب ۽ اسلامي روايات جو هڪ مکيه ورثو آهي. محقق ابوريحان البيروني (٩٧٣-١٠٤٨ع) جي علمي تحقيق ۽ سندس تصنيفون انهيءَ روايات تي پڌرا شاهد آهن. دنيا جي تاريخ ۾ هو پهريون محقق هو، جنهن خاص انهيءَ مقصد سان هندوستان جو سفر اختيار ڪيو ته هندن جي ادب ۽ تمدن، ريتن ۽ رسمن، ۽ سندن علوم ۽ فنون جو مطالعو ڪري؛ ڇاڪاڻ ته هر قوم جو تمدن ۽ تهذيب – پوءِ خواه ان جو ڪهڙو به مذهب هجي – انسان ذات جو سرمايو آهي، جنهن کي سمجهڻ ۽ محفوظ ڪرڻ، هڪ صحيح علمي ۽ انساني خدمت آهي.

محقق بيرونيءَ، هندي قوم جي تهذيب ۽ تمدن جو روح پنهنجي مشهور تصنيف "ڪتاب الهند" ۾ پيش ڪيو آهي، جو "علم الانسان" (Anthropology) جو هڪ بنيادي ڪتاب آهي، ۽ اڄ ڏينهن تائين باوجود علمي ترقيءَ جي، ان جهڙو ڪتاب ڪنهن به ٻئي محقق پيش نه ڪيو آهي. اهو ڪتاب محقق بيرونيءَ تقريبا ١٠٣٠ع ڌاري لکيو؛ ۽ اهو ڪتاب ٻين قومن جي ٻولي ۽ تمدن جي عزت ۽ احترام واري اسلامي روايات جو هڪ سهڻو مثال آهي.

حضرات! نهايت ئي تعجب جي ڳالهه آهي ته محقق بيرونيءَ "ڪتاب الهند" ۾، سنسڪرت لفظن ۽ اصطلاحن کان سواءِ، ٻيا جيڪي عام رائج مڪاني نالا ۽ محاورا استعمال ڪيا آهن، سي سنڌي ٻوليءَ سان تعلق رکن ٿا، † جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته يارهين صدي عيسويءَ ۽ پنجين صدي هجريءَ جي شروع ۾، سنڌي ٻوليءَ جا اثرات راجپوتانا، پنجاب ۽ سرحد تائين پکڙيل هئا. اهو عربي حڪومت جو بالڪل آخري دور هو. مگر جيئن ته سنڌ جي عربي حڪومت جو سياسي اثر انهن ايراضين تائين موجود هو، انهيءَ ڪري سنڌي ٻولي–

---

† پروفيسر سخائو (Sachao) 'ڪتاب الهند' (عربي متن) کي ايڊٽ ڪيو آهي، ۽ هو پنهنجي مقدمي (ص ٢٥) ۾ بيرونيءَ جي استعمال ڪيل مڪاني لفظن ۽ اصطلاحن متعلق لکي ٿو ته اهي جنهن ٻوليءَ جا آهن، سا بنسبت ٻين جديد هند-آرياڻي زبانن جي، سنڌيءَ سان وڌيڪ لاڳاپو رکي ٿي. پروفيسر سخاؤ اهو گمان انهن جي نالن تان ڪڍيو آهي، جي "ڪتاب الهند" ۾ (ص ٢٦٥) ڏنل آهن. محقق بيرونيءَ انهن کي "برقه، بيه، تريه" لکي ٿو يعني ته "برک، ٻه، ٽي"، جي سنڌي نالا آهن. ساڳيءَ طرح 'ڪتاب الهند' ۾ ڏنل مهينن جا نالا (ص ١٠٣، ١٠٦)، ۽ هفتي جي ڏينهن جا نالا (ص ١٠٤) به غور سان ڏسجن ٿا، ته انهن ۾ به سنڌي نالن جو اثر نمايان نظر اچي ٿو.

جنهن کي عرب اسلامي حڪومت، عربيءَ سان گڏوگڏ ٻوليءَ طرح هٿايو ــ ۽ ان جو اثر ﺑ انهن ايراضين تائين پهچي ويو.

مطلب ته ٻولي، علم، ادب ۽ تمدن بابت اسلامي روايات ۽ تاريخ مان ثابت آهي، ته باوجود قومي يا مذهبي اختلاف ۽ سياسي تسلط جي، اوائلي مسلمان عالمن خواه حاڪمن، هر قوم جي ٻولي، ۽ ان جي علم ادب ۽ تمدن جي خوبين کي چمڪائڻ لاءِ، انهن جو مطالعو ڪيو ۽ انهن کي ٻوليءَ طرح هٿايو. ايراني ۽ ترڪي زبانن کي مسلمانن ئي جٿرو ڪري اوج تي پهچايو؛ ۽ سنڌي انهن زبانن جي پيٽ ۾ جيتوڻيڪ ٿوري آدمشماريءَ جي زبان هئي، مگر قرآني تعليم جي زيراثر، انهن اوائلي مسلمانن سنڌي ٻوليءَ کي ٻـ محبت ۽ مساوات جي جذبي سان عروج تي پهچايو.

حضرات، ٻولين بابت اسلامي تاريخ ۽ اسلامي روايات جي هن مختصر وضاحت بعد، موجوده يوروپي تمدن ۽ تاريخ جي روشني ۾ ٻـ ٻـولين جي مسئلي کي سمجهڻ ضروري آهي. يوروپي قومن جـي پنهنجي بنيادي سماجن تـوڙي سندن اختيار ڪيل مذهب ۾ علم، فڪر، تحقيق ۽ مساوات جا تخيل ناپيد هئا. اهي قـومون چوڏهين صدي عيسويءَ ڏاري، قدري سجاڳ ٿيون. مساوات جو نالو پهريون دفعو ارڙهين صديءَ جي آخر ۾، فرانسي انقلاب (١٧٨٩ع) بعد پڌائون.

جيئن ته بحيثيت قومن جي، ونن انصاف، احسان ۽ مساوات جا نظريا ناپيد هئا، ۽ سڄي رائد طاقت جي هئي، انهيءَ ڪري جنهن قوم جي سياسي آزادي ختم هئي، ان جي ٻولي ۽ تمدن جي ڪشمڪش، لڳاتار جهيڙن ۽ جنگين، فسادن ۽ خونريزين جي تلخ تجربي بعد، يوروپي قومن ﺑ آخر اهو سبق سکيو، ته جئن قومن کي گهڻي وقت تائين غلام نٿو رکي سگهجي، تئن ملڪ جي اندر ڪنهن ٻوليءَ کي ﺑ فنا نٿو ڪري سگهجي. هر ملڪ اندر ملڪي قوم جي مختلف گروهن، پنهنجن ٻولين کي تسليم ڪرائڻ لاءِ جدوجهد ڪري، آئيني طور پنهنجي ٻولين کي تسليم ڪرايو. ٻئي طرف يوروپي قومن علمي طور ٻولين جي اهميت محسوس ڪئي. ”علم الانسان“ جي دائره ۾ ”ڪلچر“ (تمدن) جي تخيل ۽ تحليل ۽ ”انسانيات“ جي مطالعي، توڙي ”علم اللغة“ جي تحقيق ۽ ترقيءَ ننڍين خواه وڏين ٻولين لاءِ هڪ قسم جي عزت پيدا ڪئي.

مطلب ته ڪافي تلخ تجربي بعد، يوروپي قومن پنهنجي سياسي شعور ۽ علمي ترقيءَ سان، هر ملڪ اندر ٻولين جي مسئلي کي جنهن طرح حل ڪيو آهي، تنهنجو مختصر خاڪو هيءَ آهي: سئٽزرلئنڊ ۾ چار قومون آباد آهن ته ملڪ جون قومي توڙي سرڪاري زبانون ﺑ چار تسليم ڪيون ويون آهن ـــ يعني فرينچ، جرمن، اطالوي ۽ رومانچ؛ بيلجم ۾ ٻه قومون، ”فليمنگس“ ۽ ”ويلونس“ آباد آهن، ته ٻنهي جون زبانون قومي ۽ سرڪاري زبانون تسليم ٿيل آهن؛ ڪئناڊا ۾ فرينچ ۽ انگريز قومون آباد آهن، ته فرينچ توڙي انگريزي قومي ۽ سرڪاري زبانون تسليم ٿيل آهن؛ آئرلنڊ ۾ انگريزي توڙي آئرش ٻئي سرڪاري آهن؛ ناروي جي

ملڪ ۾ يڪي "ناروبجن" قوم آباد آهي، ۽ اصولي طور سڄيءَ قوم جي ٻولي به ساڳي آهي، مگر زماني گذرڻ سان، آهستي آهستي شهري ۽ ٻهراڙيءَ جي ٻوليءَ ۾ فرق ٿي ويو، ۽ "رڪس مال" شهري زبان بڻجي وئي ته "لئنڊس مال" ٻهراڙي جي ٻولي. موجوده صورت حال هيءَ آهي ته هن ساڳئي ملڪ جي ساڳي هڪ قوم، پنهنجي ساڳيءَ ٻوليءَ جي ٻنهي محاورن کي قومي ۽ سرڪاري زبانون قرار ڏنو آهي، انهيءَ لاءِ ته ملڪ جي هر باشندي جي تسلي ٿئي، ۽ ملڪ جي ماڻهن ۾ ڪابه ريس يا عداوت پيدا نه ٿئي.

يوروپ جي انهن قومن کي ڇڏي خود انگريزن جو مثال وٺو- جن جو ڌاڪو اڃا تائين هن ملڪ جي ڪمزور دماغن تي ويٺل آهي، جن جي دهشت گهڻن جا هينئان ٿي ڏاري ڇڏيا هئا، ۽ جن جي پيرويءَ کي گهڻا ملڪي ڀائر اڃا به ثواب دارين سمجهن ٿا: انگريزي ٻولي اڄڪلهه نه صرف انگريزن جي ٻولي آهي، مگر دنيا جي ٻيو يا ٽيو نمبر ٻولي آهي؛ نه صرف اها سائنس ۽ مغربي تهذيب جي هڪ خاص ٻولي آهي، مگر دنيا جي واپار جي به هڪ مکيه زبان آهي. مطلب ته اها ايڏي ته هڪ وسيع ٻولي آهي، جو مختلف ملڪن جا اهي ماڻهو، جي صرف ڪنهن ٻوليءَ جي وسعت يا ان جي ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن کان متاثر ٿي، قومي غيرت وڃائي انهيءَ ٻوليءَ کي اختيار ڪرڻ لاءِ آماده هجن، ته انگريزي ٻولي انهن مڙني جي درد جي دوا آهي. پهلا ٻيا ڌاريا ملڪ ته ڇڏيو، پر ڪم از ڪم اهو ته منطقي طور سمجهيو ويندو ته خود انگريزن جي ملڪ جي ماڻهن لاءِ ته انگريزي هڪ نعمت ۽ غنيمت آهي. انهيءَ ملڪ ۾ جيڪڏهين ڪي ماڻهو انگريزي ٻولي جي بدلي ٻيءَ ڪنهن زبان سان محبت رکن، ته اهي اسان جي نظرن ۾ احمق ٿيا، ۽ جي ملڪ جون واڳون انگريزن جي بدلي اسان مسلمانن وٽ هجن، ته خود انگريزن جي ملڪ ۾ انگريزيءَ جي منڪرن کي جيڪر جيئرو نه ڇڏيون. مگر هڪ سڄاڳ قوم جو اهو شيوو نه آهي. انگريزن جي ملڪ ۾، اسان جي هڪ ضلعي جيتري اراضي آهي، جنهن کي "ويلس" سڏجي ٿو: اتي جي رهاڪن جي زبان ڪافي آڳاٽي وقت کان "ويلش" هئي. سياسي ۽ علمي تجربي بعد، انگريزن هن ننڍڙي ضلعي جي ننڍڙي ٻوليءَ کي محفوظ ڪرڻ ۽ ترقي ڏيارڻ ضروري سمجهيو. هن وقت انگريزن جي منسٽري آف ايجوڪيشن ۾ "ويلش" ٻوليءَ لاءِ هڪ جدا "ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ" ۽ جدا يونيورسٽي آهي، انهيءَ لاءِ ته هيءَ ٻولي زنده رهي ۽ ترقي ڪري. ويلس جي جملي اسڪولن توڙي ڪاليجن ۾، "ويلش" ٻولي پهريون نمبر مکيه زبان ڪري پڙهائي وڃي ٿي، ۽ خود انگريزن کي اتي ٻيءَ نمبر ٻوليءَ طرح پڙهايو وڃي ٿو.

زبانن متعلق يورپ جي انهيءَ تلخ تاريخي تجربي کان متاثر ٿي، روس جي اندر يڪي حڪومت جا ١٩١٧ع واري انقلاب بعد قائم ٿي، ان ساري ملڪ جي سورهن سورهن جدا جدا ڀاڱن جي ماڻهن جي زبانن کي قومي ۽ سرڪاري زبانون تسليم ڪري، پنهنجي ملڪ اندر ٻولين جي مسئلي کي هميشه لاءِ حل ڪري ڇڏيو. يورپي قومن جڏهن ٻيا ملڪ فتح

ڪيا، تڏهين الهن غلام قومن تي حڪومت ڪرڻ ۽ ڪين قبضي ۾ رکڻ جي نيت سان، الهن قومن جي ٻولين ۽ تمدن جو مطالعو ڪيائون. قدري علمي لحاظ سان ٻڻ الهن ٻولين جي تحقيق ڪيائون. پنهنجي تلخ تاريخ تجربي جي بنا تي، مڪاني ٻولين جي وجود کي تسليم ڪيائون- اهو ئي سبب آهي جو انگريزن جي اچڻ بعد ئي پاڪ- هند جي هن برصغير جي مڪاني ٻولين ۾، ترقي ۽ تعليم شروع ٿي- انهن ٻولين جي تحقيق لاءِ خود "گورنمينٽ آف انڊيا" هزارها روپيا خرچ ڪيا، ۽ گريئرسن (Greirson) جي رهنمائي هيٺ، "هندوستان جي ٻولين جو جائزو" (Linguistic Survey of India) نالي تحقيقي نتيجو ڪيترن ئي ضخيم جلدن ۾ شايع ڪيو ويو. جيتوڻيڪ انگريزي زبان سڄي هندوستان لاءِ سرڪاري زبان ٺهرائي وئي، مگر هرهڪ صوبي اندر انگريزيءَ سان گڏوگڏ، صوبي جي ٻوليءَ کي ٻڻ سرڪاري زبان، يعني ته سڪول، ڪورٽ، اسيمبلي ۽ گورنمينٽ جي رڪارڊ جي زبان قرار ڏنو ويو- پاڪستان جي زبانن مان سنڌي ۽ بنگالي زبانن جو اهو درجو هو.

هن وقت اسان جي آزاد ملڪ پاڪستان- جنهن کي دستور موجب "اسلامي جمهوري رياست" قرار ڏنو ويو آهي- ان ۾ ٻولين جي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ، اسان وٽ شاندار اسلامي روايات موجود آهن، جن موجب اسان جي ملڪ جون مڙئي خط وار ٻوليون، سنڌي، بنگالي، ڪشميري، پشتو، ۽ بلوچي قابل عزت و احترام آهن؛ ڇاڪاڻ ته اهي مڙيئي ٻوليون قرآني حقيقت ۽ حڪمت "خلق الانسان علمه البيان" جون آئينه دار آهن. روميءَ جهڙو مفڪر، جو پاڪستان جي شاعر علامه اقبال جو مرشد آهي، الهيءَ ٻه ست سو ورهيه اڳ چئي ڇڏيو ته هر گروه کي سنڌس پنهنجي ٻولي ئي سولهي ٿي؛ ۽ اتفاقا سنڌين جو ته نالو وٺي چيائين ته "سنديان را اصطلاح سند مدح". روميءَ جي همنوا شاه عبداللطيف- جنهن سنڌي زبان کي ذڪر ۽ فصاحت جي اوج تي پهچايو، تنهن قرآني حڪمت ۽ حقيقت کي ايتري قدر سمجهيو هو، جو سنڌي ٻولي جي مختلف محاورن کي، پنهنجي ڪلام ذريعي لروار ڪيائين، ۽ انهن مان هڪ خاص محاوري جي اصليت کي تسليم ڪيائين، ۽ "سنڌي ٻولي" جي بدران چيائين ته "ٻيلي جي ٻولي ڪري پاسي پر پيو"- حالانڪ لس ٻيلي جي ٻولي سنڌي زبان جو ٻچو آهي ۽ ٻنهي ۾ محض لهجي ۽ ڪن لفظن جو فرق آهي. مطلب ته قرآني حڪمت ۽ اسلامي روايات جي علمبردارن، هر ٻوليءَ جي عزت ۽ احترام جو سبق سيکاريو آهي؛ ۽ مسلمان حاڪمن هر ٻوليءَ جي ترقي ۽ واداري جو مثال قائم ڪيو آهي. انهيءَ نقطهء نظر سان پاڪستان جهڙي "اسلامي جمهوريت" واسطي، ٻوليءَ جي مسئلي جو اهو ئي حل آهي، ته هر خط وار زبان کي قومي ۽ سرڪاري تسليم ڪيو وڃي.

جيڪڏهين اسلامي تاريخ ۽ روايات بدران، يورپي قومن جي تاريخ ۽ تجربي کان سبق پرائڻو آهي، ته انگريزن کان ئي سبق وٺڻ گهرجي، جن پنهنجي لنڊڙي ملڪ جي لنڊڙي ضلعي جي لنڊڙي ٻولي "ويلش" کي به نه وساريو آهي، بلڪ اُن لاءِ جداگانه "ايڊيوڪيشن

۽ پارليامينٽ‘ ۽ ’يونيورسٽيءَ‘ جون خدمتون وقف ڪيون آهن، ۽ ”ويلس“ ضلعي ۾ ”ويلش“ زبان پهريون نمبر ۽ خود انگريزيءَ کي ٻيو نمبر (Second Language) ڪري تسليم ڪيو آهي. ٻيو ته خود انگريز هتي حڪومت ڪري ٻوليان مثال ڇڏي ويا آهن. انگريزن جهڙي هڪ ڌاري قوم، جا هن ملڪ جي خطه وار زبانن جي خدمت ڪئي، يا انهن جيڪو زبانن جو سرڪاري درجو رکيو، ڪم از ڪم ان کان پنهنجي قومي ”اسلامي جمهوريت“ کي گهٽ ڪجهه وڌيڪ ڪرڻ گهرجي. هڪ آزاد ملڪ جي غيرت جي اهائي تقاضا آهي. بهرحال، يا اسلامي تاريخ ۽ روايات کي آڏو رکيو وڃي، يا يورپي اقوام جي تاريخ ۽ تجربي مان ڪي حاصل ڪيو وڃي:

يا جهاني تازه اي؛ يا امتحاني تازه اي؛
مي ڪني تا چند با ما آنچه ڪردي پيش از ين؟
يا چنان ڪن، يا چنين!

مگر افسوس جو اسان پنهنجي قومي ٻولين کي پنهنجي دستور ۾ نئي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي: محض اردو ۽ بنگاليءَ کي سرڪاري زبانون تسليم ڪرڻ مان، هن مسئلي جو خاطرخواه حل پيش نه ڪيو ويو آهي. اسان جو اهي ٻوليون جي ڪم از ڪم هزار سالن کان وٺي، هن سرزمين پاڪستان تي رائج رهيون آهن، تن کي آئيني طور تسليم نه ڪرڻ تاريخي حقيقت جو انڪار آهي. ”مير“، ”غالب“، ”ذوق“ ۽ ”داغ“ دليا جي پين وڏن شاعرن وانگر وڏا شاعر آهن، مگر وطن جي اعتبار سان هو مستقبل ۾ ڀارت جا شاعر ٿي شمار ٿيندا: اسان لاءِ سندن اهميت فقط ادبي ۽ تاريخي آهي، ۽ بس! پوءِ ”غالب“ ۽ ”ذوق“ جي ٻولي کي اهميت ڏيڻ ۽ محبت سان ڏسڻ، مگر شاه عبداللطيف جي سنڌي ٻولي، جام ذرڪ جي بلوچي ٻولي، خوشحال خان خٽڪ ۽ بابا عبدالرحمان جي پشتو ٻولي، ”غني“ ۽ ”اقبال“ جي ابن ڏاڏن جي ڪشميري ٻولي، ۽ بلاشاه ۽ وارث شاه جي پنجابي ٻوليءَ کي آئيني ۽ قانوني طور نظرانداز ڪرڻ ڪم ظرفي ۽ ڪم نظري آهي. فرزندان وطن جي ٻولين کي نظرانداز ڪرڻ واري پاليسي جذبه وطنيت جي منافي آهي. ظاهر آهي ته اسان محض پنهنجي ملڪ جي هڪ ڀاڱي يعني مشرقي پاڪستان جي ٻوليءَ کي آئيني طور تسليم ڪيو آهي، مگر ساري مغربي پاڪستان جي قومي ٻولين کي نظرانداز ڪيو آهي.

حضرات، هيءُ پاڪستان جو قومي مسئلو آهي، جنهن جو حل به آئيني طور ملڪي ۽ مرڪزي نگاه کان سوچڻ ضروري آهي - هي مسئلو صرف مغربي پاڪستان يا ان جي ڪنهن خاص ڀاڱي جو نه آهي. هن مسئلي جي خاطرخواه حل لاءِ نه صرف مغربي پاڪستان جي شهرين بلڪ مشرقي پاڪستان جي ڀائرن کي به هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي. مگر هن سنڌي ادبي ڪانفرنس جي صدر جي حيثيت ۾ آءٌ هي پنهنجو فرض سمجهان ٿو ته هن پليٽفارم

تان پاڪستاني شهرن جي هڪ وڏي حصي، يعني سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جي جذبات جي ترجماني ڪريان، ۽ هن اهم مسئلي بابت سنڌ نقطهء نظر جي وضاحت ڪريان.

هيءَ هڪ کلي حقيقت آهي، ته سنڌ جا باشندا، آئيني طور سنڌي ٻوليءَ جي قومي ۽ سرڪاري زبان تسليم نه ٿيڻ تي نهايت مايوس ٿيا آهن. هنن جمهوري طريقي سان، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان احتجاج جا آواز اٿاريا آهن: گذريل قريب عرصي ۾، سنڌ ۾ جا به سياسي، سماجي يا ادبي ميٽنگ ٿي آهي، ته ان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ۽ سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ، زوردار لفظن ۾ ٺهراءُ پاس ڪيا ويا آهن. هر مخزن، رسالي ۽ رپورٽ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ۽ سرڪاري زبان تسليم ڪرڻ تي زور ڏنو ويو آهي. سنڌ جي هر معتبر ۽ مقبول اخبار عوام جي جذبات جي ترجماني ڪندي، هن راءِ جي تائيد ۾ اداريا لکيا آهن. البته سنڌ جي نام نهاد اڳوائن يعني اسيمبلي جي اڪثر ميمبرن جا خاموشي اختيار ڪئي آهي، سا نهايت ئي افسوسناڪ آهي. درحقيقت اهڙا ماڻهو هڪ جمهوري ملڪ ۾ نمائندگي ڪرڻ جا لائق ئي نٿا سگهن، ڇاڪاڻ ته عوام جي نمائندن جو اول ترين فرض آهي، ته هو "پبلڪ اوپينين" (Public opinion) يعني عام راءِ کان اسيمبلي خواه گورنمينٽ کي وقت بوقت واقف ڪن: پنهنجي ووٽرن جي عام راءِ کي نظرانداز ڪرڻ نه صرف صوبائي ۽ مرڪزي حڪومت کي اونداهي ۾ رکڻ جي برابر آهي، بلڪ ملڪ سان غداري ڪرڻ آهي. هيءَ هڪ حقيقت آهي ته گذريل ڪيترن سالن جي تجربي بعد، سنڌ جو عوام هنن "اسيمبلي ميمبرن" کان اڳ ۾ ئي مايوس ٿي چڪو آهي — ويتر جو هنن 'ميمبرن' سنڌي ٻوليءَ جي سوال تي — جو هڪ تمدني مسئلو آهي ۽ نه سياسي — خاموشي اختيار ڪئي آهي، تنهن سنڌ وارن کي وڏو صدمو پهچايو آهي. درحقيقت هنن ميمبرن نه صرف سنڌ کي بلڪ پنهنجي اثر ۽ رسوخ کي به نقصان پهچايو آهي، جنهن جي تلافي فقط تڏهن ٿي سگهندي، جڏهن اهي ميمبر صاحبان پڪراءِ ۽ زوردار آواز سان، مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي قانوني طور تسليم ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيندا. بهرحال هتي اسيمبلي ميمبرن جي ڪمزورين سان بحث نه آهي، بلڪ سنڌ وارن جي عام راءِ جو سوال آهي، جنهن کي نهايت سنجيدگيءَ سان ۽ زوردار نموني ۾، هر پبلڪ پليٽفارم ۽ ممبر تان پيش ڪيو ويو آهي. هن عام جذبي ۽ مطالبي جا ٻه سبب آهن، جن جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي: هڪ سنڌي زبان جي هر نقطهء نظر کان صلاحيت ۽ اهميت، ۽ ٻيو ڪن ڪم ظرف اختياريءَ وارن جي سنڌي زبان سان بي معنيٰ عداوت.

حضرات، اهليت ۽ اهميت جي لحاظ کان، سنڌي ٻولي پاڪستان جو بهترين سرمايو آهي. "علم اللغة" جي لحاظ سان سنڌي ٻولي نه صرف پاڪستان جي قديم ٻولي آهي، بلڪ سڄي پاڪ-هند برصغير جي قديم ترين ٻولين مان آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڀارت جي ڪلاسيڪي ٻولي 'سنسڪرت' جي وڏي ڀيڻ آهي. بين الاقوامي لحاظ سان پڻ، پاڪستان سنڌي ٻوليءَ تي فخر ڪري سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته هڪ ته دنيا جي قديم دريائي تمدنن — مثلاً مصري، بابلي ۽

عراقي تمدن جي ساٿي "سنڌو تمدن" جي ٻولي آهي، ۽ پيو تہ هيءَ دنيا جي واحد زبان آهي، جا تاريخ خواه لغت جي اعتبار کان "آريائي" توڙي "سامي" خوبين جي پيداوار ۽ علمبردار آهي. اسلامي جمهوري رياست جو تہ سنڌي ٻولي چشم ۽ چراغ آهي، ڇاڪاڻ تہ هن ٻوليءَ کي نبي ڪريم جي اصحابن* پنهنجي ڪنن سان ٻڌو؛ تابعين ۽ تبع تابعين† ڳالهايو؛ ۽ محدثن، راوين، عالمن ۽ سنڌ جي نيڪ عرب حاڪمن، هن جي خاص پرورش ڪئي. سنڌي ٻوليءَ کي ئي اهو شرف آهي، جو هن ۾ قرآن شريف جو پهريون ترجمو ٿيو؛ ۽ هن سڄي برصغير ۾ اها اڪيلي ۽ پهرين زبان آهي، جا قديم وقت کان وٺي عربي خط نسخ ۾ لکي وڃي ٿي. سنڌي ٻولي شاهہ لطيف جهڙي اسلامي مفڪر ۽ "روميءَ" جهڙي همنوا شاعر جو ڪلام آهي، جنهن تي هي ملڪ ناز ڪري سگهي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جو ادبي سرمايو بہ ايڏو تہ وسيع ٿي چڪو آهي، جو هن ملڪ جي ٻين ٻولين کي الهيءَ منزل تي پهچڻ ۾ ڪي ورهيہ لڳندا. الهيءَ شاندار پس منظر، مضبوط حال ۽ روشن مستقبل جي صورت ۾، سنڌ وارن لاءِ اهو عين فطري آهي، تہ هو سنڌي ٻوليءَ سان محبت ڪن، ۽ ان کي قومي ۽ سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ ڪوشش ڪن. البت سنڌ وارن جي هن جذبي ۽ مطالبي جو پيو بہ هڪ پهلو آهي، جو ڪن ڪوتاه بين ادارن ۽ اختياري وارن جي سنڌي زبان سان بي‌معنيٰ عداوت جو رد عمل. خاص طور ڪراچي واري اراضيءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ سان ڪن غير دورانديش اختياري وارن جي ڪيل برتاءَ جو نتيجو آهي. هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ پاڪستان کان اڳ ڪراچي واريءَ اراضي ۾، سنڌي سڪولن، ڪاليجن، ڪورٽن ۽ سرڪاري رڪارڊ جي زبان هئي: جڏهاڪر ڪراچيءَ واري اراضي مرڪزي حڪومت جي انتظام هيٺ آئي، تڏهاڪر اردوءَ کي اڳيرو ڪيو ويو. اردو دانن جو اردو دان آدمشماريءَ واسطي اردوءَ کي اڳتي ڪرڻ هڪ فطري امر آهي. مگر هنن نہ صرف اردوءَ کي اڳتي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سنڌي ٻوليءَ جي بيخ ڪني ڪرڻ شروع ڪئي، جنهن جا انتهائي مثال هي آهن، تہ سنڌي سڪولن کي سنڌي ماستر ڏيڻ ۾ تاخير ڪري، انهن تي اردو ماسترن مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي؛ ڪراچيءَ جي گرد نواح ۾ سنڌي سڪولن کولڻ ۾ هر قسم جي ديرمدار ڪئي وئي؛ سنڌي سڪولن جي ماسترن لاءِ ڪوبہ ٽريننگ ڪاليج مهيا نہ ڪيو ويو. حالانڪ ٻئي طرف نہ صرف اردو ماسترن مگر گجراتي ماسترن لاءِ بہ ٽريننگ جو انتظام ڪيو ويو؛ مئٽرڪ ۽ ڪاليج جي ڪورسن ۾، سنڌي پڙهڻ ۽ سنڌيءَ ۾ جواب لکڻ ۾ تڪليفون پيدا ڪيون ويون، ڪراچي اراضيءَ جي ڪوتاه بين ادارن ۽ ڪامورن، اهي قدم ڪئي ان سنڌي طرح سنڌ وارن کي، نہ صرف اردو کان بدظن

* سنڌ جي بندرگاه ديبل تي، پهرين اسلامي فوج حضرت عمر رضہ جي خلافت ۾ سنہ ١٥هہ ۾ وارد ٿي، جنهن ۾ صحابہ ڪرام شامل هئا.

† جيڪي عبيدالله بن نبهان ۽ بُديل بن طهفة جي ديبل تي حملن، ۽ محمد بن قاسم جي آخرين طور سنڌ کي فتح ڪرڻ واري مهم ۾ شامل هئا.

ڪيو، ۽ مرڪزي حڪومت جي پاليسيءَ کان به مايوس ڪيو. اهڙيءَ قسم جي غلط پاليسي جي وڏي ۾ وڏي پبلسٽي يا تشهير، مرڪزي حڪومت سان تعلق رکندڙ ريلوي کاتي ڪئي: « پاڪستان ريلوي اظام » جي وجود ۾ اچڻ جي شروعات ئي هن طرح ڪئي وئي، جو ريلوي سٽيشنن جي جڳهين خواه نشانبر تختن تان، سنڌي صورتخطي ۾ لکيل سٽيشنن جا نالا ئي ميساري ڇڏيا ويا. ريلوي اختياري وارن هي احمقانه قدم کڻي، نه صرف عام سنڌي مسافرن لاءِ تڪليف پيدا ڪئي، ۽ ملڪ جي اندروني اتحاد کي به هڪ ڪاري ضرب لڳائي، ۽ خواه مخواه سنڌ وارن جي دلين ۾، نفسياتي طور اڙدو ٻوليءَ توڙي مرڪزي پاليسيءَ (جاڪاڻ ته عوام ريلوي کاتي کي مرڪزي نظام سان وابسته سمجهي ٿو) خلاف هڪ رد عمل پيدا ڪيو. هن بيجا حرڪت لاءِ، عوام جي نمائنده اسيمبليءَ ۾ ريلوي کاتي وارن کان جواب طلب ڪرڻ جي ضرورت هئي، ۽ آهي ـ لطف ته وري هيءُ آهي، جو ريلوي اختياري وارن اڳوڻا نستعليق ۾ لکيل سٽيشنن جا نالا، جي انگريزن جي ڏينهن ۾، مڪاني نالن جي تلفظ جي پوري اپاءَ بعد لکيا ويا هئا، تن کي ميساري نئين سر وڏن اکرن ۾ اڙدو نالا لکيا آهن، ۽ جيڪي ريلوي اختياريءَ وارن جي جهالت جا پڌرا نشان آهن ـ مثلاً « الله ڏنو سالد » نالي کي « سالد » يعني « ساله » بنايو ويو آهي. ان سلسلي ۾ تازو مثال گورنمينٽ جو هڪ سرڪيولر آهي، جنهن جو ذڪر اخبارن ۾ اچي چڪو آهي: سنڌ، پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي محض نالن سان به ڪن ڪوتاه بين ڪامورن کي ضد آهي، جنهن ڪري سرڪيولر ڪڍي انهن نالن استعمال ڪرڻ جي منع ڪئي وئي آهي. ظاهر آهي ته اها هڪ پارائي ذهنيت آهي، جا ڪنهن به مدبر آفيسر يا اختياريءَ واري جي شايان شان نه آهي: نالن جو فيصلو جيڪڏهن سرڪيولرن ذريعي ٿئي ها، ته جيڪر 'سکر براج' کي هرڪوئي 'لائڊ براج' سڏي ها ۽ 'ڪوٽڙي براج' کي سڀڪو 'غلام محمد براج' سڏي ها!

حضرات، البت ايترو چئي سگهجي ٿو ته اسان جي ملڪ جي ماضيءَ جي بنسبت ان جو حال ذرا زياده اميد افزا آهي. پاڪستان جو موجوده وزير اعظم محمد علي، توڙي مغربي پاڪستان جو چيف منسٽر ڊاڪٽر خان صاحب شخصي طرح وڏا مدبر ۽ لائق انسان آهن، ۽ ممڪن آهي ته اهي سنڌي ٻوليءَ بابت زوردار عام راءِ توڙي مغربي پاڪستان جي ٻولين جي مستقبل کي مدنظر رکي، هن مسئلي لاءِ عنقريب ڪو حل سوچي سگهن. ائين ڪيائون ته اها هن ملڪ جي وڏي خوش بختي چئبي. مگر جي ڪٿي ڪا دير مدار ٿئي، ته به ٻين قومن جي تاريخ توڙي علمي مشاهدي جي بناء تي، بلڪل وثوق سان چئي سگهجي ٿو، ته ملڪ جي قومي زبانن سان ماڻهن جي محبت هڪ فطري امر آهي. انهن قومي زبانن جو اسرڻ هڪ فطري امر آهي ۽ انهيءَ فطري قانون جي اڳيان انهن کي اڄ نه ته سڀاڻي سر جهڪائڻو پوندو.

پاڪستان پنهنجي مختلف ٻولين، ۽ انهن ادب جي رنگينين سبيان پنهنجي جملي ادبي سرمايي ۽ وسيع تمدن تي ناز ڪري سگهي ٿو. حقيقت ۾ پاڪستان جي هر هڪ قومي ٻولي

جي بنيادن کي مضبوط ڪرڻ ۽ ان کي ترقي ڏيارڻ جڻ سڄي پاڪستان جي ادبي ۽ تمدني سرمايي کي وڌائڻ جي برابر آهي. ڪنهن به ٻوليءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ جڻ سڄي ملڪ جي خدمت آهي. انهيءَ ڪري ضروري آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي، آئيني طور قومي ۽ سرڪاري ٻولي تسليم ڪرائڻ لاءِ، هر قومي ڪارڪن ۽ قومي اداري کي جدوجهد جاري رکڻ گهرجي. انهيءَ عام آواز اٿارڻ ۽ عام راءِ پيدا ڪرڻ ۾، سنڌ جو هر باشندو، پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل حصو وٺي سگهي ٿو.

حضرات، سنڌي ٻوليءَ کي آئيني ۽ قانوني طور تسليم ڪرائڻ لاءِ مسلسل ڪوشش جي اهميت سمجهائڻ بعد، آءٌ هن مسئلي جي هڪ ٻئي پهلوءَ ڏانهن اوهان جو ڌيان ڇڪائڻ چاهيان ٿو: اهو پهلو هي آهي ته ٻولين جي ترقي ۽ بقا جو دارومدار محض حڪومت جي پشڀرائي يا قانون جي ٽيڪ تي نه آهي. ان جو مثال خود سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ مان ملي ٿو. عربن جي دور بعد، تقريباً آٺ سؤ سال فارسي ٻولي حڪومت جي دادلي ٻولي ٿي رهي، جنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ ذرا آهستگي ٿي؛ مگر اها ترقي جاري رهي، تان جو شاهه عبداللطيف پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي فڪر ۽ روح سان سنڌي ٻوليءَ کي عروج تي پهچائي ڇڏيو. حقيقت ۾ ٻوليءَ جي فنا ۽ بقا جو دارومدار گهڻي قدر ٻوليءَ جي روح تي آهي، ۽ اهو روح ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جو "فڪر" آهي. جيڪڏهن اسان جو هرهڪ اديب محض ٻين جي خيالن جي نقالي يا ترجماني ڪرڻ بدران، ٿورو ڪي گهڻو پنهنجي ذاتي فڪر کي پنهنجي اشعار ۽ مضمونن ۾ پيش ڪري، ته مجموعي طور اسان جي ٻوليءَ ۾ فڪر جو سرمايو وڌندو رهندو.

شنيدم ز دانا ڪه دانش بسي است
و ليڪن پراگنده با هرڪسي است

جيڪڏهن اسان سنڌي ٻوليءَ ۾ بلند فڪر ۽ اعليٰ خيالات واري علم ادب جي ذخيري کي وڌايو، ته غير سنڌي حضرات خود سنڌي سکڻ جي ڪوشش ڪندا، يا اسان جا ڪتاب ترجمو ڪري پڙهندا. بهرحال فڪر جي پشڀرائيءَ سان، سنڌي ٻولي ۽ ان جو علم ادب، حڪومت ۽ سياست جي پاليسيءَ جا محتاج نه رهندا؛ بلڪ پنهنجي ئي قوت ۽ صلاحيت سان ترقي ڪندا رهندا. مگر الهن کان زياده افسوس ڪاموري ڪلاس جي ڪن والدين تي آهي، جي ويچارا تازو احساس ڪمتريءَ جا شڪار بڻيا آهن؛ ۽ پنهنجي ٻارڙن کي مادري ٻولي سيکارڻ کان اڳ اردو پيا سيکارين. بحيثيت هڪ ٻوليءَ جي اردو سکڻ ۾ عيب ڪونهي؛ مگر احساس ڪمتريءَ سببان اهو قدم کڻڻ جڻ ذهني غلامي اختيار ڪرڻ آهي، جنهن ۾ ايندڙ نسلن جي تباهي آهي. "سنڌي پڙهو" جو ٻيو اهم پهلو هيءُ آهي ته اسان مان هرهڪ پڙهيل سنڌي اخبارن، رسالن ۽ سنڌيءَ ۾ شايع ٿيندڙ ڪتابن کي پڙهڻ پنهنجو فرض سمجهي. جيڪڏهن اسان جا عام پڙهيل فقط ٻه رپيه مهينو به پنهنجي علم جي زڪات ڪڍن ته جيڪر

هڪ اخبار يا رسالو، ۽ ڪم از ڪم ٽي چار وڏا ڪتاب، يا ست اٺ ننڍا ڪتاب سال ۾ خريد ڪري سگهن. جيڪڏهن اسين اخبارون، رسالا، يا ڪتاب نه وٺنداسين ته لکندڙن جي همت افزائي نه ٿيندي؛ ۽ اسان جو قلمي ۽ ڪتابي ذخيرو ڪماحقه ترقي ڪري نه سگهندو.

"سنڌي ڳالهائڻ" وارو اصول چڻ عام تبليغ ذريعي پنهنجي ٻوليءَ لاءِ وسيع ميدان پيدا ڪرڻ جي برابر آهي؛ "سنڌي پڙهڻ" وارو اصول ٻوليءَ جي اوڙهه پختي ڪرڻ ۽ ان جي اشاعت کي وڌائڻ برابر آهي؛ ۽ "سنڌي لکڻ" ٻوليءَ جي عمارت اڏڻ جي برابر آهي. ظاهر آهي ته عمارت اڏڻ هڪ فن ۽ هنر آهي، جنهن لاءِ تياريءَ جي ضرورت آهي. "سنڌي لکو" جو هڪ سادو مفهوم اهو ٿي سگهي ٿو ته سنڌيءَ ۾ لکڻ جي مشق ڪريو ته اوهان جا اکر سهڻا ٿين، ۽ اوهان صحيح صورتخطي لکي سگهو. اهو سبق اسان جي شاگردن لاءِ آهي- مگر هن نقري جو حقيقي مفهوم اهو آهي ته اسان جو هر تعليم يافته سنڌي لکڻ جي پاڻ ۾ ڪم از ڪم اهڙي صلاحيت پيدا ڪري، جو پنهنجي ذاتي خيالن ۽ تجربن کي موثر نموني ۾ لکي سگهي، جئن ٻيا ان کي پڙهي ۽ سمجهي سگهن. هر انسان کي پنهنجو عقل، پنهنجي سمجهه، ۽ پنهنجي زندگيءَ جو مخصوص تجربو پلئه پوي ٿو، ۽ جيڪڏهن اسان مان هرهڪ پنهنجي مخصوص ذاتي فڪر ۽ تجربي کي قلمبند ڪندو، ته مجموعي طور اسان جي ٻولي تسوڙي تمدن شاهوڪار ٿي پوندا.

- مليو عقل هرڪنهن کٽي تي ڪٽو،
گهٽا جي ٿا ڪڏجن ته ٿئي ٿو گهڻو.

اسان جي پڙهيل طبقي ۾، انگريزي دان ۽ سنڌي دان شامل آهن، ۽ انهن ٻنهي گروهن کي "سنڌيءَ ۾ لکڻ" طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي. هن وقت حالت هيءَ آهي، جو اسان جا انگريزي دان مجموعي طور سان، سنڌيءَ کان انگريزيءَ ۾ زياده آساليءَ سان لکي ٿا سگهن. اعلى تعليم جي موقعي ملڻ ڪري، هي طبقو سنڌي ادب ۽ تمدن جي وڏي قلمي خدمت ڪري سگهي ٿو، مگر افسوس جو تقريباً ۹۵ سيڪڙو انگريزي دان هڪ ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي عاليشان ادب کان بي خبر آهن، ۽ ٻيو ته صلاحيت هوندي به سنڌيءَ ۾ لکڻ ۽ پنهنجي خيالات کي اظهار ڪرڻ واري ذوق ۽ جذبي کان بي بهره آهن. انگريز ڪامورن پنهنجي فراغت جي وقت ۾، سنڌي ٻوليءَ کي پڙهيو، ۽ ان تي ڪتاب لکيا؛ مگر اسان جا اڪثر سنڌي ڪامورا، رات ڏينهن لوڪريءَ جي چڪر ۽ پيٽ جي فڪر ۾ آهن. نهايت ضروري آهي ته هو زماني جي رفتار کان باخبر رهن، ۽ پنهنجي علمي صلاحيت کي پنهنجي پياري ٻولي ۽ ادب جي خدمت لاءِ استعمال ڪن. اسان جو ٻيو پڙهيل طبقو سنڌي خواندن جو آهي، جو سنڌي پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ انگريزي دانن کان نسبتاً زياده وقت صرف ڪري ٿو، مگر اعلى تعليم جي موقعي نه ملڻ سببان، هن طبقي وارن جو مطالعو محدود ۽ علمي تجربو البته گهٽ آهي. جيڪڏهن هن طبقي پنهنجي مطالعي کي وڌايو، ۽ پاڻ ۾ مضمونن لکڻ جي مشق

پيدا ڪئي، ته سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ قلمي سرمايي کي وڌائڻ ۾ وڏي مدد ڏيئي سگھندو. هن سلسلي ۾ خصوصاً اسان جي سنڌي سڪولن جا استاد وڏي قومي خدمت ادا ڪري سگھن ٿا. هو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، هر وڏي ڳوٺ ۾ موجود آهن، ۽ پنهنجي نوڪريءَ جي دوران ۾، جيڪڏهن منجهائن هرهڪ اهليءَ ڳوٺ ۽ ان جي پسگردائي بابت هڪ مقالو تيار ڪري، جنهن ۾ ڳوٺ ۾ رهندڙ ماڻهن ۽ سندن ڌنڌن، ڳوٺ جي اصل باني مباني، ۽ ان بعد اتي جي چڱن مڙسن، ڳوٺ جي اڳوڻن توڙي موجود عالمن، سياسي ڪارڪنن، شاعرن، ٻاگھين، طبيبن، قابل ڪاسبين، بهادرن، گھوڙي سوارن، ڳائڻن، ملاحن، فقيرن ۽ درويشن بابت پڇا ڳاڇا ڪري حالات قلمبند ڪري، ته جيڪر ٿوري وقت اندر سڄي سنڌ جي ادبي ۽ تمدني تاريخ بابت بنيادي مواد گڏ ٿي وڃي. اهليءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي، ته وڏا ڪتاب يا تحقيقي مضمون لکڻ لاءِ، ڪافي مشق ۽ مطالعي جي ضرورت آهي، مگر آءٌ پنهنجي پڙهيل ڀيرن ۽ ڀائرن آڏو هڪ آسان نسخو تجويز ڪريان ٿو، جنهن جي ذريعي منجهائن هرهڪ قلمي خدمت سرانجام ڏيئي سگھندو: اهو نسخو آهي "سوانح لکڻ" جو، جنهن جي فني پهلو کي ڇڏي، فقط حڪايت يا بيان طور اسان پنهنجي مشهور ماڻهن (عالمن، قومي ڪارڪنن، شاعرن، طبيبن، بهادرن، سخي مردن، فقيرن ۽ درويشن وغيره) جون سوانح حيات، سندن ڪارنامن سميت سنئين سولي سنڌيءَ ۾ قلمبند ڪري سگھون ٿا. اسان مان هرهڪ پڙهيل ماڻهو، ڪنهن نه لائق انسان جي سوانح عمريءَ بابت پڇا ڳاڇا ڪري، معلومات جمع ڪري سگھي ٿو، ۽ ان کي قلمبند ڪري، ڪنهن نه رسالي ۾ اشاعت لاءِ موڪلي سگھي ٿو. اسان جي ڪن رسالن ۽ اديبن اڳيئي هن ڏس ۾ ڪم وڌايو آهي. اميد ته اسان جا رسالا توڙي اخبارون سال ۾ هڪ دفعو ڪم از ڪم "سوانح نمبر" شايع ڪري، هيءَ اهم ادبي ۽ تمدني خدمت سرانجام ڏيندا.

حضرات، آخر ۾ آءٌ خاص طرح سنڌ جي اهل قلم صاحبن ۽ لائق اديبن جو توجهه ٻن مکيه ضرورتن ڏانهن ڇڪائي، پنهنجي خطبي کي ختم ڪندس. اهي ٻه ضرورتون هي آهن: پهريون ته سنڌيءَ کي ٻاهرين دنيا سان روشناس ڪرائڻ؛ ۽ ٻيو ته قومي آزاديءَ لاءِ سنڌ جي جدوجهد جي تاريخ لکڻ.

پهريون ته هن نازڪ مرحلي تي وقت جي تقاضا آهي، ته اسان سنڌي ٻولي، سنڌي علم ادب، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي تمدن کان ٻاهرين کي روشناس ڪرايون، ۽ انگريزي، فارسي، عربي ۽ اردوءَ ذريعي انهن مکيه پهلوئن تي ڪتاب لکون، يا ترجما ڪريون. "سنڌي ادبي بورڊ" جي سهاري هيٺ سنڌ جي مڪمل تاريخ لکجي رهي آهي، ۽ اميد ته سنڌ جي تاريخ عنقريب ٻاهرين دنيا جي آڏو اچي ويندي. ٻيا موضوع، جن تي ٻاهرين واسطي مفيد ڪتاب لکي سگھجن ٿا، سي آهن:

(١) سنڌ جو تمدني ورثو (Cultural Heritage of Sind) (٢) سنڌ ۾ طب جي ترقي (٣) سنڌ جو عربي ادب ۾ حصو؛ ۽ (٤) سنڌ جو فارسي ادب ۾ حصو: نہ فقط ايترو مگر "سنڌ ۾ اڙدو شاعري" تي بہ ايتريقدر مواد موجود آهي، جو هڪ بهترين ڪتاب لکي سگهجي ٿو، جنهن کي ڏسي خود اڙدودان حيران ٿيندا، تہ هڪ سؤ سال اڳ سنڌ جي سرزمين تي اهڙا اڙدوءَ جا شاعر پيدا ٿيا، جن جي ڀيٽ سندن همعصر هندوستاني شاعرن سان ڪري سگهجي ٿي.

پيو تہ وقت جي تقاضا آهي تہ اسين سنڌ ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخ کي مرتب ڪيون. تازو يوم جمهوريہ (٢٣ مارچ) جي موقعي تي، اوهان مان ڪن، ملڪ جي مکيہ انگريزي اخبارن جهڙوڪ 'ڊان' (Dawn)، 'ٽائيمس آف ڪراچي' (Times of Karachi) وغيره ۾ هن ملڪ اندر آزاديءَ جي تحريڪ تي ڇپيل مقالا پڙهيا هوندا. افسوس جو انهن مقالن ۾ سنڌ اندر آزاديءَ جي تحريڪ کي بالڪل نظرانداز ڪيو ويو آهي. حقيقت ۾ سنڌ ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخ نهايت ئي شاندار آهي، جنهن کي فوراً قلمبند ڪرڻ گهرجي؛ جو تہ اسان آزاديءَ جي تحريڪ جي ٻوئين دور کي پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي، ۽ بنسبت آئينده نسلن جي، اسين ان کي وڌيڪ تحقيق ۽ تفصيل سان قلمبند ڪري سگهون ٿا. البت هڪ احتياط جي ضرورت آهي: آزاديءَ لاءِ جدوجهد وارين ڪن تحريڪن انهن تحريڪن جي ڪن پهلوئن، يا انهن تحريڪن جي ڪن قومي ڪارڪنن سان اسان مان ڪن جا ذاتي يا سياسي اختلاف ٿي سگهن ٿا، انهيءَ ڪري اڄ اسان ڪٿي انهن تحريڪن، مجاهدن ۽ قومي ڪارڪنن جو قدر نہ ڪريون، مگر سچائي تاريخ ۾ انهن جا نالا سونهري حرفن سان لکيا ويندا. انهيءَ ڪري هن ڪم ۾، اسان کي ذاتي اختلافن کي درگذر ڪري، هڪ مورخ جي انقطہ نگاہ کان سنڌ جي سياسي تحريڪن، ۽ سنڌ جي مجاهدن ۽ قومي ڪارڪنن جي ڪارنامن کي قلمبند ڪرڻو آهي. آءٌ هن موقعي تي سنڌ جي هن شاندار ماضي جو مختصر خاڪو اوهان جي آڏو رکڻ چاهيان ٿو-- انهيءَ لاءِ تہ اهي حضرات، جي خدمت لاءِ تيار هجن، تن لاءِ تحقيق جي راهہ واضح ٿي سگهي.

حضرات، سنڌ جي اندر آزاديءَ جي تاريخ جو پهريون باب حضرت سيد احمد شهيد جي سنڌ ۾ اچڻ سان ٿئي ٿو. ان وقت مير ڪرمعلي خان ۽ مير مرادعلي خان سنڌ جا حاڪم هئا. جيئن تہ سکن جون ان وقت سنڌ تي نگاهون هيون، انهيءَ ڪري اميرن ظاهر ظهور سيد صاحب جي جيتوڻيڪ مدد ڪانہ ڪئي، تہ بہ سندس تحريڪ سان سندن پوري همدردي هئي. ان وقت سنڌ جو نامور روحاني رهبر ۽ مجاهد اعظم پير صاحب پاڳارو حضرت صبغت الله شاهہ سيد احمد صاحب جو هرطرح پالهن ٻيلي ٿي بيٺو. پنهنجا پنج سؤ مريد مجاهد، جن کي "حر" سڏيو ويو، سي سيد صاحب کي لشڪر طور ڏنائين، ۽ ان بعد مالي ۽ رسد جي مسلسل مدد ڪندو رهيو. پير صاحب ڏي سيد صاحب هڪ خط لکيو آهي، جنهن ۾ ڪين پنهنجو قائم مقام

ڪري سگهيو اٿن. افسوس جو حضرت صبغت الله شاه ١٢٤٦ هجريءَ ۾ جهاد هلندي وفات ڪئي، ۽ غالباً اهوئي هڪ وڏو سبب هو، جو پنهنجي مکيه مددگار وڃائڻ بعد، سيد صاحب جي ڄڻ ساڄي ٻانهن ڀڄي پئي، ۽ پير صاحب جن جي وفات کان فقط ٻن مهينن بعد سيد صاحب جن شهيد ٿي ويا. بهرحال هن تحريڪ سان سنڌ ۾ حر تحريڪ جو اوائلي بنياد پيو، ۽ حرن پنهنجي ملڪ جي دشمن طاقت خلاف لڙڻ کي زندگيءَ جو شيوو بنايو. ان بعد ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي بي پناهه طاقت جي باوجود سنڌ جي عوام انگريزن جو مقابلو ڪيو. اهو سنڌي عوام جو مقابلو هو، ڇاڪاڻ ته اميرن مصلحت خاطر حتيٰ الامڪان صلح جي ڪوشش ڪئي. ان عوامي مقابلي جو هيرو مير شير محمد خان هو، جنهن جو ساٿي نواب احمد خان لغاري هو. ان بعد ١٨٥٧ع واري آزاديءَ جي وڏي جنگ ۾ به سنڌ حصو ورتو. سنڌ جي تحريڪ جو مرڪز جيڪب آباد هو، ۽ ان جا ليڊر دلمراد خان کوسو، ۽ درياخان جکراڻي ۽ عنايت شاه هئا. جنهن رات هي مجاهد آخري تجويزن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ پاڻ ۾ گڏيا، ان رات ڪن غدارن جنرل جيڪب کي اطلاع ڏنو. دلمراد کوسو ۽ درياخان جکراڻي گهيري ۾ اچي قيد ٿيا ۽ سر ڏنائون. البت عنايت شاه ڪڇ طرف نڪري ويو. ١٨٥٧ع بعد ١٨٩١-١٨٩٤ع ۾ پهرين حر تحريڪ شروع ٿي، ۽ انگريز بادشاه جي مقابلي ۾ ڪم از ڪم "پڳو بادشاه ۽ پيرو وزير" جا نالا عوام جي ذهن نشين ٿي ويا. ان بعد پهرين عالمگير لڙائيءَ جي شروع ۾، مولانا محمودالحسن جي ديوبند مان شروع ڪيل آزاديءَ جي تحريڪ جو وڏو علمبردار مولانا عبيدالله هو، جو علم ۽ تربيت جي لحاظ کان سنڌ جي پيداوار هو، ۽ انهيءَ ڪري ئي "عبيدالله سنڌي" جي نالي سان مشهور ٿيو. هن آزاديءَ جا منصوبا به سنڌ ۾ سٽيا، ۽ سندس رفيق به اڪثر سنڌي هئا، جن ۾ مولانا عبدالله صاحب لغاريءَ جو نالو خصوصاً قابل ذڪر آهي. ڪابل ۾ ويهي، هنن مجاهدن جيڪي ڪم ڪيا، تن جو انڪشاف "رولٽ ڪميٽي" جي رپورٽ ۾ ڪيو ويو. انهيءَ رپورٽ شايع ٿيڻ بعد ئي مهاتما گانڌي ميدان ۾ آيو. مولانا عبيدالله ۽ سندس ساٿي هندستان جي آزاديءَ واري نئين تحريڪ جا باني مباني ۽ مهاتما گانڌي جا پيشرو هئا؛ ۽ سنڌ جو ان تحريڪ ۾ جو حصو آهي، سو نهايت ئي نمايان آهي. ان بعد خلافت تحريڪ ۾ به هنن نمايان حصو ورتو. مرحوم ڄام محمد جوڻيجو، شيخ عبدالمجيد، پير غلام مجدد سرهندي ۽ پيا سندس سوين ساٿي هئا، جن خلافت تحريڪ ۾ وڏو ڪم ڪيو. صوبه سنڌ جي گاديءَ ڪراچي ۾، علي برادرس جو مقدمو به هن سلسلي ۾ نهايت ئي معنيٰ خيز واقعو آهي. انهن قومي ڪارڪنن مان گهڻا حيات آهن، ۽ باوجود ساڻن اسان مان ڪن جي ذاتي اختلافن جي، سندن قدر ڪرڻ ۽ سندن ڪارنامن کي قلمبند ڪرڻ اسان جو فرض آهي؛ ڇاڪاڻ ته سندن اکين ڏٺا بيان، تاريخي نقطه نظر کان اڳتي هلي نهايت ئي قيمتي ثابت ٿيندا. ان بعد ڪانگريس، خاڪسار تحريڪ ۽ مسلم ليگ ذريعي، سنڌ جي گهڻن ئي مخلص ڪارڪنن قومي آزاديءَ خاطر ڪوششون ۽ قربانيون ڪيون. ٻيءَ عالمگير لڙائيءَ جي دوران ۾، جڏهين سياسي

چندر بوس برما فرنٽ تي قومي فوج ٺاهي، جنهن جي ٻيرائيءَ سان انگريزي فوجن جي مقابلي جا سانباها ٺهي ڪيا، ان وقت فقط سنڌ ۾ ئي پير پاڳارو صبغت الله شاه اڪيلي سر باغي هو، جو جارج ڇهين خلاف بغاوت جي الزام ۾ سر ڏيڻي سرهو ٿيو. حُرن مجاهدن بغاوت ۾ گوريلا لڙائيءَ سان انگريزي فوجن جو مقابلو ڪيو. سنڌ سان سڄا سارا ۱۲ مهينا "مارشل لا" لاڳو هو، جو انگريزن جي تسلط جي تاريخ ۾ اڪيلو مثال آهي. آخر ۾ هي وري هڪ حسن اتفاق آهي، جو پاڪستان تحريڪ کي سنڌ جي سر زمين جي هڪ فرزند، قائد اعظم محمد علي جناح ئي ڪامياب بڻايو.

حضرات، قومي آزاديءَ خاطر سنڌ وارن جي ڪيل جدوجهد جا اهي محض ڪي نمايان خط و خال آهن. اسان ڪي پوري تحقيق ڪري، انهن جو تفصيل لکڻو آهي، ۽ انهيءَ تصوير جي حسن کي چمڪائڻو آهي.

آخر ۾ آءٌ منتظمين ڪانفرنس جو مشڪور آهيان، جن ڪانفرنس جي صدارت لاءِ مون ناچيز کي منتخب ڪيو؛ ۽ اوهان ڀينرن ۽ ڀائرن جو احسانمند آهيان، جو اوهان بي انتها صبر ۽ سڪوت سان، ڪافي دير تائين منهنجي هن خشڪ خطاب کي ڪن ڏيئي ٻڌو آهي.

موتيرام • ايس • راموائي

”ميائي جياس، جي وچي مڙه ملير ڏي“

سنڌي ساهت جو هڪ روشن ستارو

سرڳواسي لالچند امرڏنومل جڳتياڻي

> سنڌ جي وطن دوست اديب سرڳواسي لالچند امرڏني مل جي ورسي تازو سڄي سنڌ هند ۾ شردا ۽ عقيدت سان ملهائي ويئي. سنڌي ادبي بورڊ سندس ياد ۾ سندس مشهور ڪتاب ”سون ورنيون دليون“ ڇپائي پڌرو ڪيو. هي مضمون ب سنڌ ۾ مرحوم جي ورسيءَ جي تقريب تي ڀاءُ موتيرام راموائيءَ جو لکيل، تبرڪ طور شايع ڪري رهيا آهيون ـ اداره .

سنڌ جي سولهاري ساهتڪار ۽ اعليٰ درجي جي اديب، مسٽر لالچند امرڏني مل جڳتيانيءَ جو جنم ٢٥ جنوري ١٨٨٥ع ۾، حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو هو؛ ۽ سندس ديهالت، ٦٩ ورهين جي ڄمار ۾، ١٨ اپريل ١٩٥٤ع تي، بمبئي شهر ۾ ٿيو.

لالچند جو پيءُ مسٽر امرڏنومل، سرڪاري نوڪريءَ ۾ مختيارڪار جي عهدي تي فائض هو. امرڏني مل جو گهڻو عرصو ڪهڙي ۾ رهڻ ٿيو هو، جتي ٻارن جي تعليم جو تنهن زماني ۾ ڪو به انتظام نه هو. انهيءَ سبب، ڪيس اوائلي تعليم پنهنجي پيءُ وٽان حاصل ٿي. انهيءَ اوائلي تعليم ۽ تربيت جو اهو اثر ٿيو، جو هن ڪي ساهت ۽ علم ادب لاءِ حد درجي جو پيار ۽ قرب پيدا ٿي ويو.

اوائلي تعليم بعد، اسڪولي تعليم لاءِ، لالچند حيدرآباد جي هيرانند نولرام اڪيڊميءَ ۾ اچي داخل ٿيو، جتان سن ١٩٠٣ع ۾ مئٽرڪ امتحان پاس ڪيائين. ساهت لاءِ جو سائي سلي دلچسپي پيدا ٿي چڪي هيس، تنهن سبب، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب لاءِ ايتري قدر ماهريت حاصل ڪري سگهيو، جو مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد، ساڳئي سڪول ۾ اچي ماسٽر ٿيو. ڇهين

درجي ۽ مئٽرڪ وارن شاگردن کي سنڌيءَ جا ڪر، تڏهن بہ نهايت آسانيءَ ۽ ڪاميابيءَ
سان پاڙهي ٿي سگهيو.

ساهت لاءِ ڏاڍي لنو لڳل هيس. جو وقت ملندو هوس، سو علم ادب جي راهہ ۾ صرف ڪندو هو ۽ اولهو اڀياس ڪندو رهندو هو. ساهت لاءِ سڪ جي ثابتي، هن ڳالهہ مان چڱيءَ طرح ملي سگهي ٿي: سنڌس چاچي، ديوان ميوارام، لالچند کي آڇ ڪئي تہ "بي. اي.، ايل ايل، بيءَ لاءِ تياري ڪر، تہ تنهنجي ڪاليجي تعليم جي ذميواري مون تي آهي." لالچند اها آڇ نہ قبولي. چي "بي. اي ٿيڻ لاءِ تيار آهيان، پر ايل ايل، بي مور نہ ٿيندس. وڪالت ۾ ڪوڙي، پنهنجي جيوت نہ گنوائيندس. ساهت ۽ ادب جي ڏس ۾ ئي سر جي بازي لڳائيندس." جيڪي چيائين، سو ڪري ڏيکاريائين.

لالچند نهايت خود مختيار طبيعت جو انسان هو. پنهنجا مضبوط ويچار ڌاريندڙ هو. الهن تي، اڏول ٿي، قائم رهندو هو. ساهت لاءِ سر جي بازي لڳائڻ جو فيصلو ڪري چڪو هو. سو، الهيءَ ڏس ۾، آخر دم تائين پاڻ پتوڙيندو رهيو. سنڌس زوردار رايو هو تہ انسان جي ڄاڻ جو دائرو، هر وقت، وڌڻ گهرجي. الهيءَ ڏس ۾ اورچائيءَ کان ڪم وٺندو هو. سکيا ڏيڻ جو ڪوڏيو هو. سڄي زندگي پاڙهڻ ۾ صرف ڪيائين. پنهنجي زندگيءَ ۾، جن سڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ماستر ۽ پروفيسر ٿي رهيو، سي هي هئا: هيرانند لولراءِ اڪيڊمي، حيدرآباد؛ سنڌ مدرسو، نيو هاءِ سڪول، تلڪ آليہ، سوشل سروس ليگ اسڪول، مارواڙي وديالیہ، ڊي. جي. سنڌ ڪاليج؛ ۽ انڊين وومينس ڪاليج. لڏ پلاڻ بعد، بمبئي ۾، هاءِ سڪول فار سنڌيز، ۽ ڪروي يونيورسٽيءَ جي ڇوڪرين کي وڃي پاڙهيندو هو.

مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد، ماستري ڪندي، لالچند ڪاليجي تعليم بہ حاصل ڪئي. اڄوڪي زماني ۾، نوڪريون ڪندي ڪاليجي تعليم پرائڻ هڪ رواجي ۽ عام جام ڳالهہ ٿي پئي آهي؛ تنهنڪري، هن وقت، الهيءَ ڳالهہ کي ايتري اهميت نہ حاصل ٿي سگهندي، جيتري هئڻ جڳائي. پڙهندڙ کي انهيءَ زماني جي حالتن کي خيال ۾ آڻڻو پوندو، جڏهن هاڻوڪي وقت جون سموريون سهوليتون صفا ڪونہ هيون. انهيءَ زماني ۾، نوڪريءَ ڪندي بہ ڪاليجي تعليم پرائڻ هڪ وڏي مهڻي جي ڳالهہ لڳندي هئي. اهڙا کي ڇڊا پاڊا مثال ٿيندا هئا. لالچند جي حالت ۾، اها بہ ڪار بئي هئي تہ کي سنڌس شاگرد پروفيسر بڻجي چڪا هئا، جن وٽ وري کيس پڙهڻو پيو. اهڙين حالتن هيٺ، ڪاليجي تعليم پرائڻ لاءِ وڏيءَ اخلاقي همت جي ضرورت هئي. لاشڪ، لالچند وڏي اخلاقي همت جو صاحب هو.

ديس ۾ قطع تعلقات يا اسهڪار جي هلچل، مهاتما گانڌيءَ جي رهبريءَ ۽ رهنمائيءَ هيٺ شروع ٿي هئي. لالچند اوائلي سنڌين مان هڪ هو، جو الهيءَ تحريڪ ۾ ڪڏي پيو. کيس جيل-ياترا نصيب ٿي. اها سنہ ۱۹۲۲ع جي شروعات جي ڳالهہ آهي. اٺ مهنا بمبئي جي ٿاڻا جيل ۾ رهيو، جنهن بعد ڪراچي جيل ۾ آندو ويو. جيلن ۾ رهي، ڪتابن لکڻ جي

ڪم ڪي جنبي ويو. جيلن ۾، جي مکيه ڪتاب لکيائين، سي هي آهن: "ٿلن مٿ"، "سون ورنيون ڏليون"، "سچ تان صدقي"، "سدا گلاب" وغيره. جيل ۾ روزاني ڊائري به لکيائين، جا اڃا تائين اڻ ڇپيل حالت ۾ موجود آهي. بيماريءَ جي حالت ۾، جڏهن بستري داخل ٿي پوندو هو، ته انهيءَ عرصي ۾ به، هڪ اڌ ڪتاب ضرور تيار ڪري وٺندو هو.

ساهت جي ڪوڏيي لالچند، ننڍپڻ کان ئي، ننڍا ليک، ناٽڪ ۽ بيت لکڻ شروع ڪيا. "چوٽ جو چنڊ"، سندس اصلوڪو ناول، سنه ١٩٠٤ع ۾ لکيائين. اهو ڪتاب سنڌ جي ڳهرو ۽ ڳوناڻيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، جنهن جي پڙهڻ مان پوريءَ ريت پرک ٿي پئجي سگهي، ته لالچند سنڌي ٻوليءَ جو اونهو اڀياس ڪيو هو.

سندس لکڻي نهايت سهڻي ۽ سادي هئي. نثر ۾، ناٽڪن لکڻ ۾، مضمون نويسيءَ ۾، آکاڻين لکڻ ۾ ۽ تنقيد ڪرڻ ۾ حد درجي جي ڪماليت حاصل هيس. انهيءَ ڏس ۾، پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس عبارت مان ئي اهو پرکي سگهبو هو، ته اها لکڻي لالچند جي هئي. سندس لکڻي، اوائل ۾، ڪجهه قدر ڳوري اوس لڳندي، پر جلد ئي، منجهانئس لطف ۽ رس اچڻ لڳندو.

لالچند عظيم شخصيت جو مالڪ هو. رک رکائي نه ڪندو هو. هڪ ڳالهائڻ جو جبرو، پيو ٺهه پهه ٺهڪائي چئي ڏيڻ وارو، سو مالي حالتن جي لحاظ کان ترقي ڪري نه سگهيو. مالي ترقي ڪئن ڪري سگهي ها؟ جي مايا جي پٺيان لڳي ها، ته پنهنجي شخصيت تان هٿ ڌوئڻو پويس ها. تنهنڪري تنگ حالتن ۾ گذارڻ پسند ڪيائين، پر پنهنجي اصولن تان ڪونه ڪريو. پاڻ کي چوائيندو ئي هو لالچند "ڏکر" - يعني سخت جان لالچند! سندس ڀيٽ، انگريز ساهتڪار ڊاڪٽر جانسن سان ڪري سگهجي ٿي. ٻنهي جي زندگين ۾ مشڪلاتن ۽ تڪليفن جا دور هليا، پر ٻنهي مالجهي مڙسن جيان حالتن کي منهن ڏنو: مصيبتن ۽ مشڪلاتن پر ڪين ڏريا، ۽ پنهنجن اصولن ۽ آدرشن کان ڪين هٽيا.

لالچند پنهنجي زندگيءَ ۾، چڱا سارا ڪتاب لکيا ۽ ڇپايا. تنهن کان سواءِ، جي مضمون وغيره لکيائين، تن جو ته ڪاٿو ڪونهي. سندس ڪتابن مان ڪيترا اصلي هئا ۽ ڪي ترجما. سنڌ جي ٽن مکيه شاعرن - شاهه، سچل ۽ ڪل - تي ڪافي روشني وڌي اٿس. ناٽڪ به ناهوڪا لکيا اٿس. سندس ترجما به اعليٰ درجي جا آهن.

"سدا گلاب" ۾ مقفيٰ نثر لکڻ سان ته ڪمال ڪيو اٿس. جنسي گلاب جا ٽلر لڳايا اٿس. سندس ڪتاب هي آهن: "سدا گلاب"، "سچ تان صدقي"، "سون ورنيون ڏليون"، "ڪشنيءَ جو ڪشٽ"، "ٿلن مٿ"، "برولو"، "ڏکن ڏڏي زندگي"، "هر مکيءَ جا"، "رام بادشاهه"، "پريم جو پل"، "شاهاڻو شاهه"، "حضرت محمد رسول الله صلعم"، "سچل سونهارو"، "مسافريءَ جو مزو ۽ سير جو رنگ"، "ماتمين کي دلداري"، "عمر مارئي" (ناٽڪ)، "سهڻي ميهار" (ناٽڪ)، "سيڻ کي ويڻ" (ناٽڪ)، "لقه ڏر"، "سر ڪيڏارو"،

"هندو نارين سان ويل"، "لڄاوتي"، "شاعراڻا گل"، "ماڻڪ موتي لال"، "ٻيرلڪي باغ جو گل سنڌي" (ٻه ڀاڱا)، "هندستان جي تاريخ" (ٻه ڀاڱا)، "سنڌي چمن"، "چوٽ جو چنڊ"، "ٻنپور"، "عملدار ڪين رعيت آزار"؛ "هي هو ڇا؟"، "پرمانند"، "تيرڪ رس"، "لڪ لنڊو جيءَ گهٽو".

سنڌس اڻ ڇپيل ڪتابن مان "ميرا ٻائي" (ناٽڪ) ۽ "سرڏهر" هن وقت ٻمبئيءَ ۾ ڇپجي رهيا آهن، ۽ جلد ظاهر ٿيندا. اڻ ڇپيل ڪتاب، جي اڃا جيئن جو تيئن پيا آهن، تن مان مکيہ هي آهن: "سسئي پنهون" (ناٽڪ)، "سنڌي ٻوليءَ جو نچوڙ"، "جيل جي ڊائري" وغيره.

گذريل ۶۰ سالن جي عرصي ۾، سنڌي ساهت ۽ ادب کي اوج تي رسائڻ لاءِ، جي ڪوششون ۽ محنتون ورتيون ويون، تن ۾ سرڳواسي لالچند جو حصو نهايت شاندار ۽ لاثاني آهي. سنہ ۱۹۱۴ع ۾ "سنڌي ساهت سوسائٽي" ٻڌي ٿي، جنهن دواران سنڌي ادب کي زبردست پشتي ملي. انهيءَ سوسائٽيءَ جا روح، مسٽر ڄيٺمل پرسرام ۽ لالچند امرڏنومل هئا. سنڌي ساهت سوسائٽيءَ پاران اليڪ ڪتاب ڇپجي ظاهر ٿيا. انهيءَ بعد، سنڌي ادب جي ڏس ۾ جي ٻه ڪوششون ورتيون ويون، تن ۾ لالچند خاصو ٻهرو وٺندو رهيو.

هاڻوڪي "سنڌي ادبي بورڊ" کان اڳ "مرڪزي صلاحڪار ادبي بورڊ" هستيءَ ۾ هو. سرڳواسي صاحب، انهيءَ بورڊ جو جائنٽ سيڪريٽري هو. سنڌ جو ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، بورڊ جو سيڪريٽري ٿيندو هو. جائنٽ سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾، مرڪزي بورڊ دواران، مسٽر لالچند، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب لاءِ خاصي خدمت ڪئي. بورڊ پاران "مهراڻ" رسالو جاري ڪيو ويو. لالچند، "مهراڻ" جي ايڊيٽوريل بورڊ جو هڪ ذميدار ميمبر هو، ۽ "مهراڻ" جي هستيءَ ۾ سندس وڏو حصو هو. مرڪزي بورڊ ۾ "سنڌي ڪوش" (سنڌي لغت) لکڻ جي به شروعات ٿي هئي. انهي ڏس ۾، ماهرن جي هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي هئي، جنهن جا ميمبر مسٽر عثمان علي انصاري، ڪاڪو ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، لالچند امرڏنومل ڄڳتياڻي، مولوي دين محمد وفائي ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هئا. انهيءَ ڪاميٽيءَ، "سنڌي ڪوش" جي اوائلي ۽ بنيادي ڪم ۾ زبردست دلچسپي ۽ چاهہ ورتو. وڏي محنت ۽ جاکوڙ سان، ڇهن حرفن جي مواد تائين پهتا هئا.

انهيءَ بعد، مرڪزي صلاحڪار ادبي بورڊ سميٽيو ويو، ۽ هاڻوڪو سنڌي ادبي بورڊ هستيءَ ۾ آيو. سنڌي ادبي بورڊ "سنڌي ڪوش" جو ڪم پنهنجي هٿن ۾ کنيو؛ ۽ هاڻي ته "سنڌي ڪوش" جو پهريون حصو ڇپجڻ لاءِ پريس ۾ موڪلڻ جوڳو تيار ٿي رهيو آهي. اهو "سنڌي ڪوش" جو ڪم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رهنمائيءَ هيٺ هلي رهيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ، اڳين مرڪزي صلاحڪار ادبي بورڊ پاران مقرر ٿيل ماهرن جي ڪاميٽيءَ جي "سنڌي ڪوش" جي ڏس ۾ ٿيل محنت، پنهنجي هٿن ۾ آندي، انهن ماهرن

کي سندن محنت جو عيوضو ڏنو. الهي شاندار حق شناسيءَ واري قدم لاءِ، سنڌي ادبي بورڊ کيرون لهڻي.

پاڪستان بعد، سرگواسي لالچند، بمبئي ۾ رهي به، سنڌي ساهت جي واڌاري جي ڏس ۾، خوب ہاڻ پتوڙيندو رهيو. ڪيترا ڪتاب لکيائين. ساڳئي وقت، سنڌي لوجوان ليکڪن ۽ مصنفن جي سهڻي ڍنگ ۾ رهنمائي ڪندو هو. ڪين هر طرح همٿائيندو هو. سندس دلچسپيءَ سبب، لوجوان وٽس ڇڪجي ايندا هئا.

سرگواسيءَ جي سيٺ ۽ سائيءَ، سنڌ جي صوفي سگهوري، مسٽر چيلمل پرسرام، سنڌ ڇڏڻ بعد، بمبئي ۾ چالائو ڪيو هو. سندس هاليون، نامڪ پرسان گوڏاوريءَ لڏيءَ ۾ پرواهه ڪري آيا هئا. لالچند کي، الهيءَ حقيقت جي جڏهين خبر پيئي، ته ڏاڍو ڏک ٿيس. چي: "پياريءَ سنڌڙيءَ کان ڇڄي، هند ۾ اچي وسيا آهيون؛ پر، مٽي پڇاڻان ته منڙي ملڪ جي مٽي نصيب ٿئي! اسان، پيو نه، ته به، پياري سنڌڙيءَ جي مٽي ته لهڻي!

"- سيائي جياس، جي وڃي مڙهه ملير ڏي!"

سو، جڏهين ١٨ اپريل ١٩٥٣ع ۾، بمبئي جي شهر ۾، لالچند امر ڏلي مل جو ديهالت ٿيو، ته اگني سنسڪار بعد، سندس سنک، "سنڌوءَ" کي سونپڻ لاءِ، سانڍي رکيا ويا، ۽ پوءِ موقعي سان سرگواسي صاحب جون هاليون ڪراچيءَ ۾ پهچي ويون.

سمجهيو ويو ته سنڌ جي هن سولهاري ساهتڪار ۽ اعليٰ درجي جي اديب جي الهيءَ لاثاليءَ اچا کي عملي روپ ڏيڻ لاءِ، سرگواسيءَ جا سائي، پريمي، جهونا شاگرد، سنڌي اديب ۽ دوست، جن جي دلين ۾، سنڌي ساهت جي هن سرڪردي لاءِ پريم ۽ شرڌا موجود آهي، سي اڻ وڏيءَ خوشيءَ سان موقعي تي اچي شريڪ ٿيڻ پسند ڪندا.

الهيءَ مراد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، ڪراچي شهر ۾، سرگواسيءَ جي سائين ۽ سنڌي اديبن جو هڪ ميڙ، مسٽر عثمان علي انصاريءَ جي صدارت هيٺ سڏايو ويو. ميڙ ۾ "سرگواسي لالچند امرڏلومل جگتياڻي ورسي ڪاميٽي" مقرر ڪئي وئي، جنهن جا ميمبر هي مقرر ڪيا ويا: عثمان علي انصاري (چيئرمن)، حسام الدين راشدي، محمد ابراهيم جويو، "اياز" قادري ۽ موتيرام ايس. رامواڻي (سيڪريٽري).

ميڙ ۾، وڌيڪ فيصلا هيٺيان ڪيا ويا:

١. سرگواسيءَ جي سنکن کي سنڌو ساگر ۾ پرواهه ڪرڻ جي رسم، سرگواسيءَ جي ايندڙ ورسيءَ ڏينهن ١٨ اپريل تي ادا ڪئي وڃي؛

٢. الهيءَ موقعي تي سرگواسيءَ جي سائين، پريمين، جهونن شاگردن ۽ سنڌي اديبن ۽ شاعرن کي لينبڊ ڏلي وڃي ته هو صاحب، وس آهر ڪوشش ڪري، اچي الهيءَ موقعي تي شريڪ ٿين؛

۳. ڪراچي شهر ۾، ١٧ اپريل تي، شام جو، ورسي ميڙ ملهايو ويو؛ ۽
۴. ١٨ اپريل تي، صبح جو سوير، سرڳواسيءَ جا سنگ ڪٺي، حيدرآباد ۾ آڻجن؛ ۽ شام جو، سيني دوستن جي سنگ ۽ ساٿ سان، نهايت سنجيدگي ۽ مانائتي ڍنگ ۾ درياهه ڏانهن هلي، سنگ سنڌو ساگر ۾ پرواهه ڪجن.

مٿين پروگرام کي عملي روپ ڀرائڻ لاءِ، پروگرام جا تفصيل ڪراچيءَ ۽ سنڌ جي اخبارن ۾ شايع ڪرايا ويا. ورسي ڪاميٽيءَ پاران، سنڌ ۽ هند ۾ وسندڙ سنڌي اديبن، شاعرن ۽ سنڌي ٻوليءَ سان قرب رکندڙ دوستن ڏانهن ليٽر ۽ پروگرام جا تفصيل، ٽپال رستي موڪليا ويا. موٽ ۾، ڪيترن سڄڻن وٽان نهايت سهڻا ۽ ڀاوَ ڀريا جواب آيا، جن ۾ سرڳواسي صاحب لاءِ سڪ ۽ شردا جو اظهار ٿيل هو.

ڪراچي ۽ سنڌ جي پنجن سنڌي روزانين، ١٨ اپريل وارين اخبارن ۾، سرڳواسيءَ جي بلاڪ سان، سندس زندگيءَ جا ڪي ورق ۽ سنڌي ادب جي راهه ۾ ڪيل خدمتن تي روشني وجهندڙ ليک ڇپيا.

سنڌي ادبي بورڊ، سرڳواسيءَ جي ياد گيريءَ ۾، سندس هڪ عمدو ڪتاب "سون ورليون دليون" ٻيهر ڇاپي هيٺ آڻي، ١٨ اپريل تي پڌرو ڪيو.

ورسي ڪاميٽيءَ جي پروگرام پٽاندر، ١٧ اپريل تي، ڪراچي شهر ۾، اين. جي. وي هاءِ سڪول ۾، شام جو ساڍي پنجين بجي ورسي ميڙ ٿيو. ميڙ جي صدارت مسٽر عثمان علي انصاريءَ، ڊائريڪٽر آف ايجوڪيشن، سنڌ ڪئي. انصاري صاحب، سرڳواسي صاحب جو پيارو پريتم ۽ ساٿي هو.

ورسي ميڙ ۾، جي پاڻ اچي شريڪ ٿيا، تن مان هيٺين صاحبن جا نالا ذڪر لائق آهن: مسٽر عثمان علي انصاري، شيخ عبدالمجيد صاحب، سيٺ سکديو، مسز گل مينوالا، پروفيسر عبدالعلي قلباڻي، مسٽر ايم. بي. ٿهلراماڻي، مسٽر ربادي، قاضي فيض محمد صاحب، محمد ابراهيم جويو، مسٽر محمد عرس سومرو، مسٽر عبدالواحد سنڌي ۽ ٻيا.

صدر صاحب، موقعي تي، اوائلي ٻه اکر چوڻ کان پوءِ، شيخ عبدالمجيد صاحب کي پنهنجي تقرير ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. شيخ صاحب پنهنجي تقرير ۾ چيو: "مان سرڳواسي مسٽر لالچند امرڏني مل جي جهونن شاگردن مان هڪ آهيان. مسٽر لالچند نه فقط اديب هو، بلڪ هڪ صاف دل صوفي هو. ڪو زمانو هو، جو سنڌ ۾ هندو مسلم نفاق جي لهر اٿي هئي، ۽ انهيءَ وقت جا گهڻا سارا مکيه هندو مسلم سنڌي اڳوان انهيءَ نفاق جي وهڪري ۾ وهي ويا، ۽ ڪٽرپڻي ۽ تعصب جا شڪار بڻجي چڪا. لالچند اهو شخص هو، جو انهيءَ وهڪ ۾ نه وهيو ۽ ثابت قدم رهيو. اها حقيقت سرڳواسيءَ جي اعليٰ شخصيت جي ساک ٿي پري."

تقرير جو سلسلو جاري رکندي، شيخ صاحب هڪ عجيب ۽ غريب ڳالهه جو ذڪر ڪيو، جي "اها ڳالهه، ورهين کان، دل ۾ سانديندو ٿو اچان. اها ڳالهه مولانا عبيدالله

سنڌيءَ ڪان پڙي هير. مولانا صاحب پڙايو هوم تہ سرڳواسي لالچند، اسلام جي پيغمبر صاحب جي حياتيءَ جو احوال انهيءَ واقعي بعد لکيو، جڏهين، هن پنهنجي هڪ سپني ۾ پيغمبر صاحب کي ڏٺو هو. لالچند اهو ڪتاب نہ صرف پاڻ لکيو، پر پنهنجي خرچ سان ڇپائي ظاهر پڻ ڪيائين. اهو ڪتاب، سنڌي ٻوليءَ ۾، پنهنجي طرز جو، پهريون ئي ڪتاب هو.

"لالچند خوشيءَ سان وطن نہ ڇڏيو. ڪيس هڪ نئين ليائي هئي، جنهن جي صدقي، ڪيس ٻمبئي وڃڻو پيو ۽ ائين چئجي تہ ڪيس مجبور ٿي لڏڻو پيو.

"سرڳواسي ڄيٺمل پرسرام ۽ لالچند امرڏنو مل جڳتياڻي اعليٰ درجي جا سنڌي اديب هئا، جن تي سنڌي قوم، هر وقت، ناز ۽ فخر وٺي سگهي ٿي. سنڌي قوم سندن شاندار خدمتن کي وساري نٿي سگهي. سرڳواسي مسٽر لالچند جي خواهش، تہ سندس هاڻيون سنڌوءَ ۾ پرواهہ ڪيون وڃن، پنهنجي پياري وطن لاءِ هڪ حد درجي جي محبت جو اظهار آهي. اهڙي موقعي لاءِ مان ائين ئي چوندس تہ اچو تہ انهيءَ ثواب ۾ شريڪ ٿيون!"

مسز گل مينوالا، پريزيڊنٽ ٿياسافيڪل سوسائٽي، ڪراچيءَ، پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ "مون کي ارمان آهي جو مان سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ڳالهائي نٿي سگهان، جيتوڻيڪ منهنجو جنم سنڌ ديس ۾ ئي ٿيو آهي.

"سنڌين جي اها هڪ خاصيت آهي جو ڪين پنهنجي ٻوليءَ ۽ تهذيب لاءِ اِي الت چاهہ ۽ شرڌا آهي. اها خاصيت، هڪ اهڙي ڪڙي ڳنڍ آهي، جنهن وسيلي، سنڌ جا هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ ڳنڍيا پيا آهن ۽ ڪين ڌار ڪري نٿو سگهجي. گردش جي چڪر ۾ اچي، سنڌ جا هندو، هن وقت، هند ۾ وسي رهيا آهن. اها حقيقت آهي ۽ انهيءَ ۾ ذرو بہ وڌاءُ ڪونهي، تہ سنڌ جي هندن، هندستان ۾ بہ، لنڊي پيماني تي سنڌ برپا ڪري ڇڏي آهي، جتي سنڌي تهذيب جهلڪا ڏيئي رهي آهي. اهڙو قدم کڻي، سنڌين پنهنجي ٻوليءَ، ادب ۽ تهذيب لاءِ محبت جو سهڻو اظهار ڪيو آهي.

"سرڳواسي لالچند تاجيءَ پڪي سنڌي هو. هندو هو، پر ان کان وڌ، سنڌي هو. ٿياسافسٽ هئڻ سبب، سڀني مذهبن لاءِ عزت ۽ پريم هيس. اسلام جي خوبين کي ظاهر ڪرڻ سان بہ وڏا وس ڪيا هئائين.

"سرڳواسي صاحب، هندو مسلم ايڪتا ۽ ميلاپ جو وڏو حامي هو. انهيءَ ڏس ۾، سندس خدمتون نهايت شاندار هيون. ساهت جو ڪوڏيو هو. ناهوڪو ليکڪ ۽ مصنف هو. سندس تقريرون سهڻيون ۽ وزندار هيون. آدرشي ۽ قابل انسان هو. صداقت جو تہ سائين هو. سنڌ ڙيءَ جي بهتريءَ ۽ واڌاري جي ڏس ۾ سندس ڪيل خدمتون، اسان لاءِ شاندار مثال آهن ۽ ٿيو رهندا.

"سياست جو چڪر اهڙو اچي پيو آهي، جو جنهن زمين کي 'سنڌ' ڪري سڏبو هو، تنهن کي، اڄ، سنڌ ٽالي سان لٿو ڪونيو وڃي. ڪجهہ بہ هجي، پر، اها حقيقت آهي تہ

سنڌي سنڌ کي وساري نٿا سگهن. منهنجو اهو عقيدو آهي، ته دنيا ڀر ۾، اهڙو ڪو ملڪ ڪونهي، جو سنڌ جهڙو ٿي سگهي. سنڌ اها آزاد زمين آهي، جنهن ۾ شاهه، سچل ۽ ساميءَ جهڙا هاڪارا شاعر ۽ درويش پيدا ٿيا، ۽ جنهن ۾ ويدانت ۽ تصوف جو عجيب ميلاپ ٿيو، ۽ سنڌين جي روزمره واري جيوت ۾ انهيءَ عجيب ميلاپ جو نمايان اثر رهيو.

"ڪجهه سال اڳ، منهنجو ممبئي شهر ۾ وڃڻ ٿيو هو ۽ ڀاڳ لالچند سان اوچتو گڏجڻ ٿيو هو. انهيءَ ملاقات ۾، لالچند پنهنجي پياري سنڌڙيءَ نسبت، مون کان انيڪ سوال پڇڻ شروع ڪيا ۽ حال احوال ورتو. سندس سيني ۾، پنهنجي وطن لاءِ، حد درجي جي اڪير ۽ محبت موجود هئي. انهيءَ حقيقت جي اها به ثابتي موجود آهي، جو سندس آخرين سنک به سنڌو ساگر ۾ پرواهه ڪرڻ لاءِ اچي پهتا آهن."

انهيءَ بعد، مسٽر عثمان علي انصاريءَ پنهنجي صدارتي تقرير ڪئي. چيو: "لالچند هندو هو، ۽ مان مسلمان؛ پر اسان جا پاڻ ۾ ناتا نهايت گهاٽا هئا. هو منهنجو دوست هو، بلڪ دوست کان وڌيڪ هو. هو منهنجو ڀاءُ هو، بلڪ ڀاءُ کان به وڌيڪ هو. زندگيءَ جا ڪيچ سال گڏ گذارياسون ۽ سير سفر ڪياسون. هو سهڻو ساٿي هو. ياد اٿم، ته ٽنگ کي ضرب رسڻ سبب، اسپتال ۾ داخل ٿيو هوس. ڪجهه مهنا اسپتال ۾ رهڻو پيو. لالچند ڪراچيءَ مان ڪهي، حيدرآباد ۾ ايندو هو. منهنجي گهر واريءَ ۽ ٻارن جي، هر وقت دل وٺندو هو. نه فقط ايترو، بلڪ، پيري پيري مان منهنجي گهر واريءَ کي ڪاله ڪا موچاري رقم ڏيئي ويندو هو. انهيءَ ڳالهه جي سڌ، فقط منهنجي گهر واريءَ ۽ کيس رهي. منهنجي ڪنن تي، انهيءَ ڳالهه جو پرلاءُ به ڪونه وڌائون. اهڙو هو دلير دل دوست!

"پيري (وڏي عمر)، پنهنجيءَ پر ۾، هڪ مرض آهي. پر، لالچند، صحت جي ليمن تي هلي، پيريءَ کي به پري رکندو آيو. سگهارو جسم رکندو آيو. تمام سٺي ڪاڏي کائڻ جو شوقين هو.

"لالچند کي سنڌيءَ ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب سان لنءُ لڳل هئي. انهيءَ ڏس ۾ سندس خدمتون لاثاني آهن. چڱيءَ ريت ياد اٿم ته لالچند مرڪزي سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ جو جائنٽ سيڪريٽري هو ۽ منهنجي آفيس ۾ اچي ڪم ڪندو هو. اها ڪار هئي، جو ساڳئي ٽيبل تي ويهي ڪم ڪندا هئاسون، پر هو پنهنجي ڪم ۾ رڌل ۽ مان پنهنجي ڪاروبار ۾ مشغول. ڪلاڪن جا ڪلاڪ گذري ويندا هئا، پر پاڻ ۾ ڪونه ڳالهائيندا هئاسون.

"لالچند، سنڌ مان، ممبئي ويو هو. پر، هميشه لاءِ وڃڻ جي ارادي سان نه ويو هو. موٽي اچڻ جو خيال ڪري ويو هو. پنهنجي ڏيهه ۽ سندس ٻارن سان حد درجي جي محبت هيس. انهيءَ ڪشمڪش ۾ ڇڪجي ويو هو. سندس سيڻ ۽ پيارو پريتم، جيٺمل پرسرام به ممبئي ۾ راهه رباني وٺي ويو هو. ممبئي ويو ۽ حالتن سبب اٽڪي پيو. واپس نه وري، ليڪن هن اها راهه ورتي، جا اسان سڀني لاءِ آهي. سندس ساڻيهه لاءِ سڪ جو لاثاني مثال اسان اڳيان موجود

آهي، جو سندس سنگ، بمبئي مان ڪجهه ڪراچيءَ ۾ پهچي ويا آهن، جي سڀ، سندس ورسيءَ جي ڏينهن، سنڌونديءَ ۾ پرواھ ڪيا ويندا."

پڇاڙيءَ ۾، ورسيءَ جي سلسلي ۾، ١٨ تاريخ واري پروگرام جا تفصيل ميڙ ۾ پڌايا ويا؛ جنهن بعد، ميڙ ختم ٿيو.

١٨ اپريل صبوح جو ساڍي ڇهين بجي، عثمان علي انصاري، عبدالواحد سنڌي، سرت لرسمهاڻ، شفيع محمد علوي ۽ موتيرام ايس. رامواڻي، سرڳواسيءَ جا سنگ کڻي، موٽر ڪار جي رستي، ڪراچيءَ کان حيدرآباد لاءِ روانا ٿيا؛ ۽ حيدرآباد ۾ ليئي امانت طور في الحال بيسنت هال ۾ رکيا ويا.

پروگرام پٽاندر، بيسنت هال ۾، ڏينهن جو هڪ بجي مرحبائي ميڙ رٿيل هو. سنگن پهچڻ جي خبر جئن حيدرآباد ۾ پيئي، ته ڪيترا سارا دوست اچي بيسنت هال ۾ گڏ ٿيا. هڪ اولهارو، ٻيو رمضان شريف جو مهنو، ۽ ٻيون هڪ بجي ڏينهن جو وقت، تنهن هوندي ﺑ، سڄو سارو بيسنت هال، دوستن سان سٿجي ويو. حيدرآباد شهر جا معزز هندو ۽ مسلم پاٿر، سنڌي اديب ۽ شاعر، سنڌي ٻوليءَ سان قرب رکندڙ ۽ سرڳواسيءَ جا پريمي جهجهي تعداد ۾ اچي ميڙ ۾ شريڪ ٿيا. سنڌ جي جدا جدا حصن کان ﺑ ڪي پاٿر آيل هئا.

مرحبائي ميڙ جو ڪاروبار، مسٽر عبدالعزيز قنداريءَ جي صدارت هيٺ شروع ٿيو. اوائل ۾، مسٽر پريتمداس شبد ۽ ڪلام چيا، جنهن بعد تقريرون ٿيون.

تقريرن جو سلسلو ڊاڪٽر محمد ابراهيم "خليل" شروع ڪيو. ڊاڪٽر صاحب چيو تہ "جن ڏينهن ۾ مان سنڌ مدرسي ۾ شاگرد هوس، تڏهن سرڳواسي صاحب مدرسي ۾ ماستر هو. هن وقت، سنڌ ۾ جي مکيہ ۽ وڏا ماڻهو آهن، تن مان گهڻا، مسٽر لالچند جا شاگرد آهن.

"انهيءَ بعد، ڊي. پي. آءِ (سنڌ)، ڪراچيءَ جي آفيس ۾ سندس اچڻ ٿيندو هو، جتي مرڪزي سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ جو ڪم هلندو هو. آتي منهنجو ﺑ وڃڻ ٿيندو هو. سندن سنگت جي گفتگو ۽ خاص ڪري ڊڪشنري ڪاميٽيءَ جون ادبي رهائيون لهايت ولدرائيندڙ ۽ سکيا ڏيندڙ هيون.

"سرڳواسي صاحب سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي راھ ۾ جي خدمتون ۽ محنتون ڪيون، تن کي وساري نٿو سگهجي. سندس لکڻي شاندار ۽ لاثاني هئي. سندس عبارت الهيءَ چوٽيءَ تي رسيل آهي، جو الهيءَ منزل تي رسڻ ڪو جهڙو تهڙو ڪم نہ آهي.

"مسٽر لالچند لهايت آزاد خيال انسان هو. اندر ۾ هڪ ۽ ٻاهر ٻي-الهيءَ هلت کان بنهہ آجو هو. سڌو سنواٽو چئي ڏيڻ کان هاڪارو هو. پياري وطن، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب سان حد درجي محبت هيس.

"سرڳواسي صاحب جي ليئي صلح ۽ امن پسنديءَ واري هئي. جيڪڏهين اسان سندس قدر تي هلنداسون تہ هميشه صحيح واٽ ۾ هونداسون."

مسٽر غلام حسين سومري، هيڊ ماستر، نور محمد هاءِ سڪول چيو: "جي دوست، سرگواسي لالچند امرڏنو مل جون هائيون ڪراچيءَ مان ڪٿي، هت پهتا آهن، تن جي مان آجيان ٿو ڪريان.

"مسٽر لالچند امرڏنو مل منهنجو استاد هو. ٻي سال ونس پڙهيو هوس. مسٽر لالچند پنهنجي ٻرڪ شاگردن ۾ بلڪل گهڻي دلچسپي وٺندو هو. سندن سهڻي رهنمائي ڪندو هو- ايتري قدر، جو پنهنجن ڪتابن جا دستخط به ڪين پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. اهڙو شرف هڪ ڀيري مون کي به نصيب ٿيو هو.

"سرگواسي صاحب جي خواهش پٺاندر، سندس آخرين خاڪ، اچ وطن جي مٽيءَ سان ملڻ خاطر پهچي ويئي آهي. شل! خدا تعاليٰ سرگواسيءَ کي سرگ ۾ جاءِ ڏئي."

مولانا غلام محمد گراميءَ پنهنجي تقرير شاه صاحب جي بيت سان شروع ڪئي:

"ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪيو،
ان جي، عبداللطيف چي، مٽيءَ اندر مان،
ڪوڙين ڪن سلام، آگهه اچئو ان جي."

"سرگواسي صاحب پنهنجي زندگيءَ ۾ جي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ خاطر ڪم ڪيا آهن، تن سبب هو صاحب سدائين سنڌين جي دلين ۾ عزت ۽ محبت جي جاءِ لهندو. مرحوم لالچند زنده آهي، ڇو جو سچا اديب مرندا نه آهن، بلڪ امر رهندا آهن. لالچند جي خاڪ، اسان وٽ، خاص پيغام کڻي آئي آهي. اها سنڌين لاءِ، سڪ جو سنيهو ۽ وطن لاءِ محبت جو پيغام کڻي آئي آهي.

"مون کي ياد آهي ته سرگواسيءَ سان منهنجي ملاقات، سنڌي ادبي ڪانفرنس (١٩٤١ع) ۾ ٿي هئي، جا نواب شاه ۾ سڏايل هئي. انهيءَ زماني ۾، سنڌي ٻولي، عربي، پارسي ۽ هندي سنسڪرت واري ڪشمڪش هيٺ اچي ويئي هئي. مسٽر لالچند انهيءَ ڪشمڪش کان آجو هو. هو صاحب ٺيٺ ۽ سهڻي سنڌي لکڻ جو حامي هو. مان "عربي-پارسي سنڌيءَ" جي وڪري ۾ هوس. لالچند مون کي پاسيرو وٺي ويو ۽ چيائين ته "جڏهين وڏو ٿيندين، تڏهين اسان جون ڳالهيون سمجهي سگهندين"- سندس چوڻيءَ ۾ حد درجي جي صداقت هئي.

"منهنجي نظر ۾، لالچند جڳتياڻي، سنڌ ۾ وري موٽي آيو آهي. شل! اسين سندس مثال جي پيروي ڪندا رهون. شل! سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي تهذيب اوج تي رسي!

"اديبن جو ڪو مذهب نه ٿيندو آهي. سندن سيني ۾ انسانيت لاءِ حد درجي جو پريم ۽ محبت موجود هوندي آهي. اديب، سدائين اها انسانيت جي تند پيا تنواريندا آهن. شل! سنڌي قوم ۾ ٻيو لالچند پيدا ٿئي!"

حيدربخش جتوئيءَ چيو: "اهو ١٩١٣ع يا ١٩١٤ع وارو زمانو هو، جڏهين مون سرگواسي لالچند امرڏني مل جو پهريائين نالو ٻڌو هو. انهيءَ زماني ۾، مان سنڌي پڙهندو هوس. اسان جي سڪول جي لائبريءَ ۾ "حضرت محمد رسول الله" نالي ڪتاب آيو هو. رسول الله

جن تي، سنڌي ٻوليءَ ۾، اهو پهريون ڪتاب لکيو ويو هو. ويتر، اهو پهريون ڪتاب، هڪ هندو سڄڻ جو هجي، اها ڪا جهڙي تهڙي ڳالهه ڪانهي!

”اها هڪ حقيقت آهي ته سنڌ هڪ عجيب ملڪ آهي. سنڌ اها آزاد ڀومي آهي، جنهن ۾ اهڙا آزاد خيال انسان پيدا ٿي سگهن ٿا. سڄي ايشيا کنڊ ۾، ٻيو ڪو به اهڙو ملڪ ڪونهي، جو آزاد خياليءَ جي لحاظ کان، سنڌ سان برابري ڪري سگهي. سنڌ ۾، انسان انسان جو ڀاءُ ڪري ليکيو ويندو آهي. لالچند اسان جو ڀاءُ هو. هن ۽ اسان ۾ ذرو به فرق ڦير ڪونه هو. اها سنڌي ذهنيت ۽ تهذيب، سنڌ جي بزرگ هستين، شاهه، سچل، سامي، بيدل، بيڪس، روحل ۽ دلپت جهڙن عالمن ۽ عارفن جي رهبريءَ ۽ رهنمائيءَ هيٺ اسري ۽ وڌي آهي.

”سرڳواسي صاحب سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ ديس جي زبردست خدمت ڪئي آهي. سندس ياد ۾ لالچند جو سڄو ”ڪليات“ ڇپجڻ گهرجي. جيستائين سنڌ ۽ سنڌيت قائم آهي، تيستائين لالچند جو نالو قائم رهندو“.

ڀائي هولارام شڪارپوريءَ نهايت امنگن ڀري تقرير ڪئي، ۽ پنهنجي تقرير ۾ ٽپ ٽپ تي شعر ٿي ڪتب آندائين. چيو: ”لالچند منهنجو دوست ۽ ساٿي هو. وڏو اديب هو، ساڳئي وقت هو درويش ۽ فقير به هو. سندس دل، فقيريءَ جي رنگ ۾ رڱيل هئي. سرڳواسي صاحب، پنهنجي قوم، وطن ۽ ٻوليءَ لاءِ جي خدمتون ڪيون آهن، سي تعريف لائق آهن. ’مرڻ بعد منهنجي مٽي پياري سنڌڙيءَ کي ڏجوا‘ - اها هڪ لاثاني ۽ اعليٰ درجي جي آرزو آهي.“

ديوان ٺهلرام بصرمل چيو: ”سرڳواسي لالچند جون، سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتون ياد ۽ فخر ڪرڻ لائق آهن. اسان جو اهو فرض هئڻ گهرجي، جو سندس ڏسيل راهه تي هلون، ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ سڪ ۽ پيار قائم رکندا اچون. اڄ، سنڌي ٻولي هڪ نازڪ دور مان گذري رهي آهي. اسان مان ڪيترا سارا سنڌي ڀائر، غير سنڌي ٻولين ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺي رهيا آهن- اها ارمان جي ڳالهه آهي. اسان جو فرض آهي ته ڏسون ته سنڌي ٻولي سدائين سرسبز ۽ آباد رهي!“

ڊاڪٽر اميد علي سرائي چيو، ”سرڳواسي لالچند هڪ وڏو اديب ۽ وطن پرست انسان هو. مان سندس هڪ نرالي پهلو طرف اوهان جو ڌيان ڇڪائيندس. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي: هوسٽيڊ هال جي ٻاهران، ڪي ڇوڪرا ڇيڙيون ڪٽي رهيا هئا. لالچند اچي اتان لانگهائو ٿيو. اسان ڇوڪرن ۾ بدني ورزش لاءِ ايترو شوق ڏسي، بيهي رهيو. اڌ ڪلاڪ بيٺو رهيو. انهيءَ بعد اسان سان ڳالهيون ڪيائين. پوءِ سندس پشتيءَ سان، هڪ ڪثرت شالا برپا ٿي وئي، جت جوان اچي پنهنجو جسم ٺاهڻ لڳا. سرڳواسي صاحب ورزش جو چاهو هو. پاڻ ورزش ڪري ڏيکاريندو هو ۽ جوانن جي رهنمائي ڪندو هو. سندس چوڻ هوندو هو ته ’قوم اها ترقي ڪري سگهندي، جنهن جي جوانن جا جسم جاندار هوندا‘.

"سرڳواسي جنهن پوسيءَ جي پيدائش هو، اُت ئي سنڌ مان واپس آئي آهي. مٽي وطن وچي، اهو هڪ نازڪ خيال آهي ۽ بزرگن جو ورثو آهي."

پڇاڙيءَ ۾، مسٽر عبدالعزيز قنداريءَ، پنهنجي صدارتي تقرير ۾ چيو ته "اهو ١٩١٠ع جو زمانو هو. مان مدرسي ۾ شاگرد هوس. مسٽر چيتمل پرسرام ۽ مسٽر لالچند امرڏنومل سنڌ مدرسي ۾ ماستر هئا. شاگردن ۾ نهايت پيارا هئا.

"مسٽر لالچند، جنهن زماني ۾، پيغمبر صلعم تي سنڌيءَ ۾ پهريون ڪتاب لکيو هو، تڏهين اهو البت تعصب ۽ ڪٽرپڻي جو زمانو هو. سرڳواسيءَ منجهه دونيءَ جي بوءِ به ڪانه هئي. نهايت آزاد طبيعت انسان هو. وطن جي حب هڪ پاڪ ڳڻ آهي. هن رمضان شريف جي پاڪ مهيني ۾، اهڙي پوتر ڪم ۾ حصو وٺڻ به نيڪ ڪم آهي. نيڪ ڪرڻي ايمان جي سلامتيءَ جا ضامن آهن.

"هندن لاءِ گنگا، جمنا ۽ گوداوري پاڪ ۽ پوتر نديون ليکجن ۾ اينديون آهن. پر، سرڳواسيءَ، گنگا ۽ جمنا کان سنڌوءَ کي وڌيڪ پوتر ليکيو آهي. اهو مثال لاثاني آهي. حب الوطنيءَ جو ڪمال آهي: هيلتائين، ڪنهن به سنڌ جي هندو توڙي مسلمان اهڙو زنده مثال پيش نه ڪيو آهي."

شام واري پروگرام جي اعلان ڪرڻ بعد، هيءَ مرحباڻي ميڙ ختم ٿيو.

رٿيل پروگرام موجب، موقعي جو آخرين پروگرام، گدو پارڪ ۾ ٿيو. هڪ رمضان شريف جو مهنو، جنهن ۾ شام جو ساڍي ٥ بجي جو سڏايل ميڙ—سو به شهر کان پري گدوءَ ۾ سڏايل—ته به سوا سو کن سنڌي سڄڻ، سرڳواسيءَ جي سڪ ۽ اُڪير ۾ ڇڪجي، اچي گدو پارڪ ۾ گڏ ٿيا ۽ ميڙ ۾ شريڪ ٿيا. ميڙ جي فضا جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! نهايت سنجيدي ۽ گنڀير وايومنڊل ۾، ڪاروبار هليو. علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب، طبيعت جي لاچاڪائيءَ سبب، ميڙ ۾ اچي، شريڪ نه ٿي سگهيو. سندن غيرموجودگيءَ ۾، ڊاڪٽر محمد ابراهيم "خليل" صاحب صدارت ڪئي.

اوائل ۾، مسٽر پريتمداس سنڌي ڪلام چيو. جنهن بعد، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب پاران ميڙ لاءِ سنيهو پڙهيو. ته: "ارمان آهي، جو صحت جي ٺيڪ نه هئڻ سبب، مسز قاضي ۽ مان هن ميڙ ۾ شريڪ نه ٿي سگهيا آهيون—تنهن لاءِ افسوس جو اظهار ٿا ڪريون. سرڳواسي صاحب، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي جا خدمت ڪئي آهي، تنهن لاءِ هر هڪ سنڌيءَ کي قدر ۽ احساس هئڻ گهرجي. سرڳواسيءَ جون هڏيون ڪچي سنڌ ۾ اچن، ۽ سنڌونديءَ ۾ پرواهه ڪجن، اهو حب الوطنيءَ جو شاندار مثال آهي."

انهيءَ بعد، مسٽر محمد خان "غني" ۽ مسٽر عبدالله "خواب"، موقعي لاءِ تيار ڪيل، ڪلام پڙهيا.

سرگواسيءَ جي هانئين تي ڦول چاڙهيا ويا. جنهن بعد، پاءِ عثمان علي انصاريءَ سرگواسيءَ جون هانيون کنيون؛ ۽ سڄو ميڙ، آخرين رسم ادا ڪرڻ لاءِ، سنڌو طرف هليو. نهايت ماٺائتي ۽ شانائتي نموني ۾، سنڌي سڄڻ، پنهنجي بزرگ اديب ۽ ساهتڪار جي اڇا کي پوري ڪرڻ ۾ سات ڏنو. نظارو ڏسڻ وٽان هو. جي انهيءَ موقعي تي شريڪ ٿيا هئا، تن کي اهو زندگيءَ ڀر ياد رهندو.

ڪناري تي پنج ٻيڙيون هڪيون حاضر هيون. ٻيڙين ۾ جي پاڻ سمائجي سگهيا، سي ويٺا. باقي سڄڻ، ڪناري تي بيهي، ٻري ڪان هيءَ من کي اپاريندڙ منظر ڏسندا رهيا. ٻيڙيون وچ وهڪ ۾ آيون. فقيرتن هولارام شبد آچاريا. پاءِ عثمان علي انصاريءَ سرگواسيءَ جا سنک سنڌو ساگر کي سوانپيا. اهڙي ريت، نهايت سادي، سنجيدي ۽ ماٺائتي نموني ۾، سرگواسيءَ جي سنکن کي سنڌوءَ ۾ پرواهه ڪرڻ جي رسم ادا ڪئي ويئي. اهو واقعو، سنڌ ديس جي حب الوطنيءَ جي باب ۾ هڪ شاندار جاءِ والاريندو ۽ سنڌ جي ادبي دنيا ۾ هڪ اهم ۽ لاثاني ليکجڻ ۾ ايندو.

جنهن وقت اها رسم ادا ٿي رهي هئي، تنهن وقت آسمان ڪجهه قدر جهڙالو هو ۽ سنهي بوند اڻ پئي وسي. سنڌو نديءَ جي ڪناري تي جو دل ڇڪيندڙ نظارو هو، ۽ سنڌي سڄڻ جي دلين ۾ جي امنگ ۽ جذبا اڀريا هئا، سي انهن سڄڻن جي سينن ۾، انهيءَ شاندار ۽ لاثاني واقعي جا سهڻا يادگار ٿي رهندا.

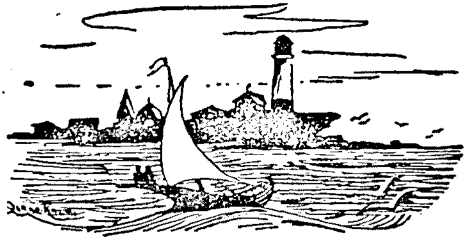

پڙهندڙن جا پيغام

— ادل، "آواز سنڌ" جي سنڌ نمبر ۾ هڪ قسم جي اٿل مچائي ڏني، جنهن ۾ لکيل هو ته "هڪ پولٽ واري عملي قدم سنڌ کي ختم ڪري ڇڏيو، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي به تسليم نه ڪيو ويو آهي" — ۽ وري هت هندستان ۾ به تمام گهڻا سنڌي، پنهنجي ٻوليءَ جي مستقبل کان مايوس ٿي هندي ڳالهائي رهيا آهن. ڇا "سنڌي ڪهڙي ڪم ايندي؟" ... ڀلا اهي ڳالهيون الهيءَ شخص جي من ۾ ڪيڏي نه پيڙا پيدا ڪنديون هونديون، جو پنهنجي وطن، ٻوليءَ ۽ ادب کي دنيا جي سڀني اعليٰ ۾ اعليٰ چيزن کان به وڌ ٿو سمجهي! ... مان سنڌ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ — اميٺن جو ڳوٺ، تعلقه قنبر — جو رهاڪو آهيان. مون کي اهي ڏينهن ياد ٿا اچن، جڏهين مان ننڍڙو هوس ۽ گهرجي لڳو لڳ رهندڙ وڏيرن جي گهر لنگهي وڃي وڏيريءَ عالميءَ کي چوندو هوس "عامني پٽ ڏي!"، ۽ هوءَ پاڻ مان ڪنٺرا ڪنٺرا چانور ڪڍي، ڏونئرو وجهي ڏيندي هئي، ۽ مان مزي سان "عامنيءَ" جي گوڏي تي ويهي کائيندو هوس! — پوءِ ان سنڌ ۽ ڳوٺڙن، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ڪيئن وساريان؟ ... اهو سوچيندي ئي ازخود اکين مان ڳوڙها ڳڙي پوندا اٿم ...... منهنجي سنڌڙيءَ جا شل ڳوٺ وسن!

مان سمجهان ٿو ته هن وقت، جڏهن هي حالتون آهن، تڏهين سنڌيءَ جو لوڪ ساهتيہ (لوڪ ادب) گڏ ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪجي — متان اهو به نه ختم ٿي وڃي. گهر گهر ۾، ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي، لوڪ گيت (لاڏا، لوليون، ڪافيون، راڳ، اوراڻا ۽ ڏوهيڙا وغيره) گڏ ڪجن ۽ انهن جو هر نموني پرچار ڪجي. پورب "جهان آرا" ڇپايو آهي ۽ مرزا قليچ بيگ مرحوم جو ناول "زينت" ڇو نٿو ڇپائجي؟ — نارائڻ پارتي، سنڌونگر!

— سائي، منهنجو هڪ دوست هميشه "مهراڻ" جو پرچو هٿ ۾ کنيو گهمندو هو...... مان کيس ٽوڪيندو هوس، ته هو مون کي به ان جي پڙهڻ جي ترغيب ڏيندو هو. آخر هڪ مهمان وٽ به اهو پرچو ڏٺم، ۽ خيال ڪيم ته هيءَ جو ڪافي دوست "مهراڻ" کي گڏ کنيو وتن، سو آءٌ به پڙهي ته ڏسان! پڙهڻ سان حيرت جو مجسمو بڻجي ويس؛ ڇو ته هي پرچو ته نه هو، پر علم ۽ ادب جو ڪچڪول هو! ٣ ٻجي شام جو پڙهڻ ويٺس ۽ ٤ ٻجي رات تائين پئي پڙهيم، ته اوچتو پاڻم اٿي آبو ۽ چيائين "ٻاگل آهين ڇا؟ ٻيو وقت ئي ڪونه ملندءِ؟" — مگر هن کي ڪهڙو جواب ڏيان!

جيڪي سنڌ جا خود ساخته ليڊر سنڌيءَ کي قومي ٻوليءَ جي درجي ملڻ جي معيار جي ٻولي ٿا سمجهن، سي "مهراڻ" پڙهندا ته اکيون کلي پونديون.

مهراڻ ۾ شيخ «اياز» جا پارا پيت پڙهي ماڻ کي خيالي دنيا ۾ سمجهيم. «اياز» هڪ ترقي پسند شاعر آهي- هي «باغي» رسالي ۾ بيت ۽ افسانا لکندو هو، ان وقت آئون ڪو خاص هن جي شعر مان مطلب نه ڪڍي سگهندو هوس: مگر هاڻي «اياز» صاحب اڄ ڪلهه جي موضوعن تي لکڻ لڳو آهي: سنڌ لاءِ ڏسو ته ڪهڙا نه جذبا اٿس:

«-جاڳ- ڀڃائي ڪوٽ، سنڌڙي ٿي توکي سڏي»

گدائي ته بلڪل ڀهراڙيءَ جو نقشو چٽيو آهي. منجهس آزاديءَ جي بوءِ آهي:

«آزادي آئي، ۽ ماڪ نه موتي مارئي» ۽ «سنگهارن جي سات ۾ ڪانهي سرهائي.» ڪافيون وڻندڙ ۽ دلسوز آهن. ڪي ته موضوعن ڳولڻ لاءِ مٿا هڻن ٿا. «برده»، «تنوير»، «غني» «رضا» جون ڪافيون چڱيون آهن.

عارف المولا جو گيت «اجهي چاڻ مسافر آيا» بس سندس دل جي ترجماني ڪري رهيو هو. «تنوير» جو گيت» پيار جو سمنڊ اجهاڳ» بس وجد ۾ وٺي ويو- تنوير صاحب ۽ مٿيان شاعر ڪيرون لهڻين. هنن جا جواهر پارا «مهراڻ» جي سونهن آهن.

«ٻڻ» افسانو به ملوڪ هو. وڏيرڪي نظام ۾ هڪ وڏيري هڪ انسان کي پنهنجي ڪتي تان قربان ڪيو، جو جو وڏيري واري ڪتيءَ جو ٻچ سئو هو. اهڙو ڪتو وڏيري کي شايد نه ملي ها- ماڻهو ته پيا به اڪيچار ملي سگهيا ٿي!

هڪ افسانو شيخ حفيظ جو «مبارڪون» ته وري هن ڳڙيل سماج جو جنسي جنازو آهي. هڪ ڏاڏي ڪان به وڏو ماڻهو هڪ نوخيز ڇوڪريءَ سان محض شهوت پرستيءَ خاطر شادي ڪري ٿو. پيا ته ٺهيو ۽ سندس والدين به ڪيس اها تلقين ڏين ٿا ته «امڙ لڄ رکجان- مڙس جيئن ڪو تيئن سچو- گهر ۾ راڻي ٿي راڄ ڪندئين».

الهيءَ افسانې ۾ سماج جي ٺيڪيدارن لاءِ هڪ للڪار هئي: ڇا هو ماڻ ڪان چئوڻي وڏي عمر واري عورت سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندا؟ جي نه، ته پوءِ پنهنجين ڌيئين ۽ ڀيڻين جيڏين سان ڇو ٿا شادي ڪن ۽ الهن جي ارمانن کي ڪچلين؟ ڇا هنن بي زبان لينگرين کي دل نه آهي؟ ۽ پڌڻ گهرجي الهن والدين کي جيڪي پنهنجي بي زبان لينگرين کي اهڙن پوڙهن سان پرڻائي چون ته «مڙس جيئن ڪو تيئن سچو- راڻي ٿي راڄ ڪندئين!»

افسوس، اهڙا والدين جن جون اکيون سون ۽ چانديءَ الڏيون ڪيون آهن، ڪڏهن اکيون کولي، بي زبانن کي زنده درگور ڪرڻ کان پاسو ڪندا! م.ع. ڏيپلائي جو ناٽڪ «نجومي» ته بس چٽي ڪٽي بس ڪر- ڏيپلائي ته واقعي ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. منهنجي هڪ مائٽ چيو ته شايد ڏيپلائي صاحب پاڻ ڪجهه وقت نجومي ٿي رهيو هو، ۽ پنهنجا تجربا پڌايا اٿس، ناٽڪ ۾ اهو صاف ڏيکاريل آهي تہ ڪيئن نه ماڻهو مت موڙهلن کي ابتو سبتو پڌائي ڦرين ٿا. مگر هڪ اکر ڇوٽو پولدر ته نجوميءَ سان گڏ جو ڇوڪرو هو، ان جي عمر سمجهه ۾ نٿي اچي. ڇا ايتري ننڍي عمر وارو اهڙيون چالاڪيون ڪري سگهي ٿو؟ اهو البت سمجهه ۾ نه آيو.

«بلو داد» ته انسانوي دنيا جو شاهڪار آهي. اهڙا افسانا ئي سماج جو پول پڌرو ڪن ٿا؛ اهڙا افسانا ئي اسان جي اکين تي ڏلل سماج جي ڇٽي کولين ٿا.

پرچي پنجين (سال ٢- پرچو ١) ۾ اياز جو بيت:
ڏيهي پرڏيهي ٿيا، پرڏيهي ڏيهي،
آيا ڳوڙ ۾ اوپرا، اکري ويا ليهي،
پراوا پيهي؛ والاري ويا سنڌڙي-

سنڌ جي موجوده حالت جي ڪيتري نه سچي ۽ سهڻي ترجماني ٿو ڪري: اهوبيت هر سنڌيءَ جي دل جي ترجماني ڪري ٿو. ٻيا سڀ بيت سٺا هئا-البت "ميوو خان لغاري" جا بيت سرس هئا.

ڪافين ۾ بيدل فقير، صاحب ڏنل، طالب المولي جون ڪافيون بهترين آهن. "سهڻي ٿالو ٺڪر جا وڪڻي"- ان تخيل مون کي جهنگ سيال ۾ وڃي پهچايو-ائين محسوس ڪيم ته چڻ اهو واقعو چڻ منهنجي اکين اڳيان ٿي رهيو آهي. لاشاريءَ جي ڪافي تـ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. گرامي صاحب جيڪر آئينده ڪافين ۾ ڏارين لفظن بدران يا ڏکين لفظن بدران عام مروج لفظ ڪم آڻي ته ڏاڍو چڱو- مگر اڄ جا شاعر ۽ ليکڪ شايد ڏاريا ۽ ڏکيا لفظ آڻي ۾ پنهنجي مطالعي جي وسعت ٿا ڏيکارين.

ڏيپلائي صاحب "ٿر جا لوڪ گيت" لکي هڪ وچايل باب سنڌ جي ادب جو هٿ ڪيو ۽ ڪم ٿيڻ کان بچايو آهي. لوڪ گيتن سان گڏ ترجمو ڏيئي هن جو ڪم ڪيو آهي، ان لاءِ مبارڪون لهڻي.

"نياز" همايوني جو نظر "للڪار" لئين صبح کي سڏي رهيو آهي، ۽ ان جي آجيان ڪري ٿو.

گوبند پاڻيءَ ڪجهه غير مروج لفظ ڪم آندا آهن - حالانڪ انهيءَ جي بدران ڪيترائي سنڌي لفظ عام آهن.

ارجن ڊيتارام جو "وطن جي ياد ۾" پڙهي بي اختيار اکين مان ڳوڙها وهي آيا- ڇا اسان سڀ سنڌي مادر وطن ۾ گڏ وري نٿا رهي سگهون؟

التجا آهي "سڪايل" خاص ڪا درگاهه ۾
ڪاش! مان هيڪرڏسان سي سنڌ جا دلدار يار

ڇا انهن جون التجائون قبول نه پوندي يون - ڇا انهن کان حساب نه ورتو ويندو، جن اسان کان پنهنجي وطن جا ساٿي وڇوڙي ڇڏيا؟ ڪاش، سندن التجا قبول پوي!

محبوباڻي جو "هاء! اڄ انسان پڻ حيوان آ" سرمايدارن جي ڪرتوتن جو آئينو آهي، جي ملڪ تي امن بدران جنگ جا ڪڪر آڻي رهيا آهن-

غزلن ۾ بشير "موريائي"، "تنوير" عباسي ۽ حيدر بخش جا غزل بهترين هئا. عبدالحليم "جوش" پستيءَ طرف قدم کڻي رهيو آهي -ڪيس موضوع بدلائڻ گهرجي.

افسانو "پشو پاشا" بلڪل ٺيڪ هو. افسانو ڏيکاري ٿو ته جيستائين پنهنجي مدد پاڻ نه ڪنداسين، تيسين ڪجهه نه ٿيندو. "پورهيت ڪڏهين به لنو مري سگهي"- اهو ته اڄ جڳ کٽي ثابت ٿي رهيو آهي. گوورڌن محبوباڻي جي "ڪهاڻي" للڪاري پئي ته هاڻي وقت آيو

آهي، جو هن ٽڪڙيل سماج جي چنبن مان پاڻ ڇڏائجي، ۽ پنهنجي لاءِ نئون آزاد سماج اڏجي: ”ڇمپا جي هٿن جي ميندي اڃان رنگ نه لاٿو هو جو هوءَ بيواهه ٿي پيئي“- ڇا اهڙي سماج کي به اڃا نه ڍاهجي؟

جڏهن ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جو ”تون ڇپين ٿو مان ڇو اداس آهيان؟“ پڙهيم، تڏهن دل ڀرجي آئي، ۽ اها همت نه ٿيم جو اڳتي پڙهي سگهان. ڪيرت ٻاٻاڻيءَ اباڻي وطن کي ساريو آهي.- لنڊڻ جي يادگيرين کي دهرايو اٿس، جي هينئر ڪيس خواب وانگر پيون ڀاسجن. وطن کو به وساري نه سگهندو- ”وطن جن وساريو، حيف تن کي هوءِ“. دل چيو ته چوانس ته ”ڀاءُ ڪيرت! تون دل نه لوڙهه - اهو ڏينهن ايندو جڏهن پاڻ وري سنڌو ندي‌ءَ ۽ ڦليلي تي گڏ ٿيون هنداسين، ۽ ڪونڊري جا ٻلا ڪائينداسين. سنڌين ۽ سنڌ جي هر شي کي جيئن تو نه وساريو آهي، تيئن انهن به توکي نه وساريو آهي: جيستائين سنڌ ۾ ان جا باشندا زنده آهن، تيستائين هو پنهنجي جگري يارن کي وساري نٿا سگهن!“

”ڇڇتاءَ جا ڳوڙها“، ”ملڪ مڙيوئي منصور“ بهترين هئا - گوبند ڀاٽيه ڪيرون لهڻي.

”آزاد نظم“ وارو باب مزيدار ڪونهي. ان کي جيڪر ڪڍي ڇڏيو ته بهتر، جو شاعر ان ۾ ڪو خاص موضوع نٿا رکن.

”ميڪده حيات“ نه عنوان مان ٺهڪيو، نه ڪا طرز هيس.

”ادب لطيف“ وارو باب بلڪل سٺو هو. ”پيهڪ جون لشاليون“ وارو مضمون اسان يارن جي رهنمائي ڪندو. ”سيف الملوڪ“، ”السان ۽ سندس دليا“، ”ابوالعلاءِ معري“ اسان جي ادب جا شاهڪار آهن.

قسط وار مضمون نه ڏيو ته چڱو، جو ان مان لطف اکري ٿو وڃي. ”ادب يا ساهت“ بابت ملڪاڻي صاحب جا خيال سٺا آهن.

اميد ته ”مهراڻ“ ڏينهون ڏينهن سنڌي ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ جي راهه تي وک وڌائيندو ويندو. سندس ڪارڪن مبارڪباد جا مستحق آهن. - ادبي سمنڊ جي ڪناري تان ڪکريون چوندڙ، محمد خان جمالي ”آواره“.

- مهربان مهتمم صاحب، ”مهراڻ“ جا سمورا پرچا پڙهيم - خوب پڙهيم. پڙهي ايتري ته پرسنتا ۽ خوشي پرائي، جو کي لفظن ۾ ڪين ٿا سجهن، جن سان اها خوشي ظاهر ڪري سگهان. سچ، سون پنهنجي سموري حياتيءَ ۾، ”مهراڻ“ جهڙي معياري مخزن اڃا تائين ڪين ڏٺي آهي. شعرن، مضمونن ۽ ڪهاڻين جو انتخاب لاجواب آهي. سچ پڇو ته مان انگريزي، هندي، مرهٽي، گجراتي ۽ اردو جا ڪيترا رسالا نظر مان ڪڍندو آهيان، پر ”مهراڻ“ جهڙو اتم رسالو ڪو سندم نظر تي چڙهيو هجي، سو بنهه نه!

- اوهان جو گهڻگهرو، واسديو لومل، بمبئي.

- ڀاءُ ايڊيٽر، ”مهراڻ“ جي گذارش پڙهي اکين مان بي اختيار لڙڪ وهي لڳا. سمجهي نٿو سگهان ته اهي لڙڪ الائي ڇا جا هئا - خوشيءَ جا يا غم جا، احساس برتريءَ جا يا احساس ڪمتريءَ جا! سنڌي ٻوليءَ لاءِ جيڪي لکيل هو، تنهن کي پوري ڏيان سان

پڙهيو. اسين ڪوشش ڪندا رهنداسين ته اڄ نه سڀاڻ - ڪڏهين نه ڪڏهين اسان جي سنڌي ٻولي به ضرور هڪ خودمختيار ۽ سرڪاري ٻولي ٿيندي!

سدائين سنڌڙي، تنهنجو صاحب رکندو شان،
دشمن سڀ دفع ٿيندا، قادر هٿندن ڪان،
مولاءِ مهربان، وسائيندو وطن کي!

- محمد دائود بلوچ، حيدرآباد سنڌ.

- پڙهه ساٿي، "مهراڻ" ڪنهن دوست ڪان هٿ آيو. سچ ته مان سندس سارا لکي ٿي لٿو سگهان - هر لحاظ کان "مهراڻ"، "مهراڻ" ثابت ٿي آهي. هي رسالو پاڪ خواه ڀارت ۾ سنڌي ادب ۾ اوچي جڳهه والاري چڪو آهي. اوهان جي "مهراڻ" سنڌ جون سڪون لاهڻ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي آهي. ان چوڻ ۾ مون کي ڪابه واڌ اظر لٿي اچي - پلا سورج کي ڏيئي جي ڪهڙي ضرورت! - سروج ڪمل، بمبئي.

- محترم ايڊيٽر صاحب، "مهراڻ" صرف هڪ سال ديرسان نڪري ها ته شايد سنڌي ادب کي لاقابل تلافي نقصان پهچي ها. - عبدالرؤف قريشي، جيڪب آباد.

- مڪرمي، مهراڻ کي جيڪڏهن "سنڌي ادب جو روح" سڏيان ته به اها تعريف ڪافي ناهي؛ ڇاڪاڻ ته هن جو درجو روح کان گهڻو بلند آهي. ڪاش! جيڪڏهن هو اهڙيءَ طرح ماهوار نڪري ۽ سندس چندو پنجويهه روپيه هجي! - ماستر محمد قاسم، گولي.

- محترم ايڊيٽر صاحب، سوين ڪتاب ڏسون ٿا، پر هن رسالي ڏسڻ بعد ٿي دل جو ڏؤ ٿئي ٿو. چار ٿي پرچا ساهه سان ساليڌي رکيا اٿم. انڊي وهندي، سفر ۾ يا سمهڻ مهل هر لٿون پرچو ڪڍ اٿم. منهنجي من جي اِها آس آهي ته شل اها به ٿلي ڦولي ۽ ولائتن تائين ورچي. - جمال الدين لغاري، ميرپورخاص.

- مڪرمي، سنڌ جا مورخ سسئيءَ جي ڄمڻ جو هنڌ "ڀنڀور واهه" ڳوٺ لکن ٿا، پر اهو لٿا لکن ته اهو ڪٿي هو. رياست بهاولپور ۾ هڪ ڳوٺ "پند واهڻ" آهي، جو اسٽيشن صادق آباد کان اولهه طرف ١٢-١٣ ميلن تي آهي. اتي قديم ايامن کان اها روايت لڳو لڳ هلندي اچي ٿي، ته ماٽي سسئي هن ڳوٺ ۾ ڄائي هئي. سال ٣٥-١٩٣٦ع ۾ مان اتي ويو هوس؛ مون کي اها جاءِ به ڏيکاري ويئي، ۽ درياءَ ۾ لوڙهڻ وارو هنڌ به ڏيکاريو ويو هو. ماٺهن ٻڌايو ته هاڻي سندس خاندان مان ڪوبه باقي نه آهي - ڪيترائي ماڻهو انهن هنڌن کي ڏسڻ ايندا آهن. - مولانا محمد صادق، رانيپور.

”آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين!“

(ادارہ)

الحاج حافظ حيات شاه ”حافظ“

سنڌيءَ جو هي ناميارو شاعر ٢٦ ڊسمبر ١٩٥٥ع تي، ٨٢ ورهين جي عمر ۾، اسان کان جدا ٿي ويو. پاڻ ١٢٩٥هه ۾، پنجاب جي ضلعي گجرات جي ڳوٺ ”ميدان“ ۾ تولد ٿيو. سندس والده ڇهن سالن جي عمر ۾، ۽ والد ٻارهن سالن جي عمر ۾ وفات ڪري ويا، ۽ سندس ماسيءَ سندس پرورش ڪئي. گهر جي نااتفاقيءَ سبب، چوڏهن سالن جي عمر ۾ پاڻ وطن ڇڏي، مدراس طرف هليو ويو؛ ۽ پوءِ ملبار، دکن، بمبئي، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ طرف گذاري، اڻاويهن سالن جي عمر ۾، مارواڙ جي ڳوٺ بالوترا (والهوٽو) ۾ اچي رهيو - جتي سخت بخار ۾ ڇهه مهينا مبتلا رهڻ سبب، اکين کان نابين ٿي ويو. الهيءَ کان پوءِ، قسمت سانگي، ١٩٠٨ع ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ ”ڪونڊيءَ“ ۽ ”حسن واهڻ“ ۾ رهندو، ليٽ اچي ميان علي بخش ٻنيءَ وٽ حيدرآباد رهيو. ميان علي بخش سان سندس دوستي ”مولود ڳائيندڙ“ جي حيثيت ۾ ٿي، جو پاڻ به سٺو مولودي هو. حافظ حيات اول اول ”مولود“ ٺاهڻ شروع ڪيا. دوستن جي قدر افزائيءَ تي هو وڏيڪ مولود ۽ مداحون چوڻ لڳو، ۽ پوءِ اڳتي هلي ڪافيون، غزل ۽ نظم وغيره به چوڻ لڳو. اهڙيءَ طرح، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جي نهايت عظيم خدمت ڪيائين: مولودن، مداحن، عشقي، اخلاقي، علمي، قومي ۽ ديني غزلن، نظمن، ۽ ڪافين جو هڪ بينظير خزانو سنڌ کي عطا ڪري، سچ پچ ته حافظ حيات سنڌي ادب ۾ خاصو اضافو ڪري ويو آهي.

مرحوم ”حافظ“ جي ڪلامن جا ٻه مجموعا - ”ديوان حافظ سنڌي“ ۽ ”گلستان حيات“ - سندس زندگيءَ ۾ ئي شايع ٿي، خراج تحسين حاصل ڪري چڪا هئا. مرحوم شاهوائي صاحب جيڪو ”گلستان“ جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو، ان ۾ شعرن جو ترجمو شعرن ۾ سندس ئي ڪيل آهي. ٻه ڪتاب ”وڇڙيلن جو ميڙو“ ۽ ”داستانِ غم“ اڃا اڻ ڇپيل آهن.

سندس هڪ شاگرد محمد موسیٰ "راز" جي پٽ مقبول احمد پنھوَر، مرحوم جي حياتيءَ ۾ ئي، سندس ڳالھ پٺيان هڪ لئبرري حيدرآباد ۾ کولي- جا اڄ به حيدرآباد شهر ۾ هڪ چڱي لئبرري سمجهي وڃي ٿي.

ديوان سوڀراج "فاني"

١٠ مارچ ١٩٥٦ع تي، سنڌي ادب جو روشن ستارو ديوان سوڀراج نرملداس "فاني" پارت ۾ گذاري ويو. سندس جنم ٢٧ فيبروري ١٨٨٣ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو هو. "فانيءَ" جو واله به سنڌيءَ کان سواءِ عربي فارسي جو ماهر، ۽ خدا ترس صوفي طبيعت وارو انسان هو، ان ڪري "فاني" صاحب به ننڍي هوندي کان ئي صوفي خيالن ڏي لاڙو رکندڙ هو. هن کي شاعريءَ جي ذات قدرتي مليل هئي، جنهنڪري اون ورهين جي ڄمار کان ئي شعر چوڻ لڳو. مطالعي جو شوق ايترو گهڻو هوس، جو ٻيو ڪو بندوبست نه هوندو هوس ته رستن جي شمعدانن تي وڃي به مطالعو ڪندو هو. بمبئي يونيورسٽيءَ جي مئٽرڪ ۾ ٻيو نمبر حاصل ڪيائين. پوءِ سرڪاري نوڪري ڪرڻ لڳو، تان جو ١٩٣٧ ۾ ڊپٽي ڪليڪٽريءَ جي عهدي تان رٽائر ڪيائين.

آنجهاني "فاني" نوڪريءَ واري زماني ۾ به شعر، مضمون وغيره لکندو هو، پر رٽائر ڊ ٿيڻ بعد ته انهيءَ ادبي خدمت کي هيڪاري جنبي ويو: پنهنجي وهاٽي هيٺان به پنو پينسل رکندو هو، ۽ ڪنهن به وقت ڪو لئون خيال ايندو هوس، ته يڪدم لکي ڇڏيندو هو: ايتري قدر، جو پڇاڙيءَ ۾ نظر گهٽ ٿي ويس ته ٻارن کان به لکائي ڇڏيندو هو- ته جئن هي املهه مائڪ رائيگان نه وڃن! هو جئن شاعر هو، تئن موسيقيءَ جو پڻ ماهر هو؛ عربي، پارسي، سنڌي، انگريزي ۽ هندي ٻولين جو سٺو ڄاڻو هو؛ وڏي آفيسر هوندي به، نهٺائي، غريبن سان همدردي ۽ رحم سان سندس دل سدا پرپور هئي.

سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ جي خاص اون هوندي هيس. پنهنجي سنڌ جي انڪل آسي شهرن جي قديم تاريخ جي کوجنا ڪري، ڪيترائي تاريخي مضمون "ڊيلي گزيٽ" ۾ شايع ڪرايائين: "سنڌو"، "غنچهِ اميد"، "مهراڻ"، تو ڙي ڪاليج مخزن ۽ ٻين رسالن ۾ هميشه سندس مضمون ۽ شعر ڇپوندا هئا. سندس ڪجھ ڪتاب شايع ٿيل آهن، جن مان "خيالي جهلڪا"، "چت ڦلواري"، روحاني تجلا"، "ويچار وکر" "ترجمه گلستان"، "ٻهاڪا"، وغيره ڪتاب ڪافي مشهور آهن، ۽ ٻيو ڪيترو ئي ادب اڃا اڻ ڇپيل اٿس.

آنجهاني ديوان سوڀراج "فاني" انسان ذات جو همدرد هو. پگهار محدود هوندي به صرفي ۽ سنجم سان رهي، بچت ڪري، خير خيراتون ڪندو هو!

سنڌ سان ته کيس خاص محبت هئي؛ ۽ ان کان جدا ٿيڻ جي جهوريءَ جهڄائي ڇڏيس، جنهنڪري هندستان ۾ گهڻو وقت جالي نه سگهيو- نه ته اهڙي اصولي زندگي گذاريندڙ هستين جي عمر گهڻو ڪري ڪافي وڏي ٿئي ٿي. لاشڪ سندس وفات سنڌي ادب لاءِ هڪ عظيم صدمو آهي.

تبصرا

پڇاڙي چابڪ – صفحا ١٣٧ + ٧؛ ڇپائي، ڪاغذ نهايت اعليٰ؛ قيمت ٻه روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

مسٽر عبدالرحيم جوڻيجو هڪ سٺو اديب، شاعر ۽ ڪامياب مزاح نگار آهي. سندس مضمون وقت بوقت اخبارن ۽ رسالن ۾ شايد ٿيندا رهندا آهن. سندس ٻارهن مضمون، جي مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيل آهن، سي گڏ ڪري مجموعي جي صورت ۾ "پڇاڙي چابڪ" جي نالي سان شايع ڪيا ويا آهن. ادب ۾، مزاح نگاريءَ جي هڪ اهم ۽ مستقل حيثيت آهي. سنڌيءَ ۾ اڃا ان ڏس ۾ خيرڪو ڌيان ڏنو نٿو ڏسجي. "پڇاڙي چابڪ" اها ڪمي پوري ڪرڻ طرف پهريون چڱو قدم آهي. ڪتاب ۾ ٻولي تمام سٺي ۽ سلوڻي ڪم آندل آهي. سنڌي ادب جي شائقن کي هيءَ ڪتاب چڱو وندرائيندو.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ – صفحا ٣٠٤ + ٧؛ ڇپائي، ڪاغذ، بائينڊنگ، سرورق سٺا؛ قيمت چار روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

سرگواسي ڀيرومل مهرچند جي شخصيت ڪنهن به سنڌيءَ کان ڳجهي نه آهي. هن سنڌي ادب جي محسن بيحد گهڻي محنت ڪري هي ڪتاب تيار ڪيو، ۽ منجهس سنڌي ٻوليءَ بابت ايتري ته گهڻي معلومات ڏني اٿس، جو سندس پڙهندڙ پنهنجي پياري زبان جي وسعت ۽ خوبين جو مطالبو ڪري حيران ٿي وڃي ٿو. سنڌيءَ جي ڇهن شاخن – سريلي، وچولي، لاڙي، ٿريلي، ڪڇڪي ۽ لاسيءَ – بابت سمجهاڻيون ۽ سندن فرق، سنڌي لغت ۽ گرامر، سنڌي ٻوليءَ تي مختلف حڪومتن جو اثر، ٻولي جو بنياد ۽ سندس آئينده، ۽ ٻين ڪيترن ئي ضروري ڳالهين تي نهايت مفيد بحث ڏنل آهن. تاريخي ۽ علمي بحث هميشه خشڪ ٿيندا آهن – مصنف انهيءَ ڳالهه کي محسوس ڪري مناسب هنڌن تي شاهه، ساميءَ ۽ ٻين شاعرن جي ڪلامن مان چونڊ بيت ۽ سٺا سٺا مثالي فقرا ڏنا آهن، جنهنڪري مضمون سلونو ۽ سوادي ٿي پيو آهي. ڪيترن ئي هنڌن تي ٻوليءَ جي تبديليءَ جو تفصيلي بيان ڏيندي، سنڌ جي تاريخ به بيان ڪري وڃي ٿو. سچ پچ ته هن ڪتاب جي پوريءَ طرح مطالع ڪرڻ بنا ڪنهن به سنڌي اديب کي پنهنجي ٻوليءَ تي مڪمل عبور حاصل ٿي نٿو سگهي.

هي مفيد ڪتاب ڪيتري وقت کان ناياب هو. ضرورت هئي ته انهيءَ کي ٻيهر ڇپائي ظاهر ڪيو وڃي.

سنڌي ادبي بورڊ جو هڪ بنيادي مقصد هي به آهي ته پنهنجي ٻوليءَ جا پراڻا چيل ڪتاب جنهن عزت ۽ احترام جي لائق آهن، تنهن عزت ۽ احترام سان ٻيهر ڇپائي شايع ڪيا وڃن، ته جيئن سنڌي ادب ۾ انهن ڪتابن جي هڪ دائمي حيثيت باقي رهي سگهي. انهيءَ مقصد سان بورڊ هن لافاني ڪتاب کي به نهايت سٺي ڇپائيءَ، سٺي ٻڌي ۽ صورتخطيءَ جي مناسب درستين سان نهايت آب تاب سان ڇپايو آهي. سنڌس سر ورق سنڌ جي نامياري آرٽسٽ ع. ق شيخ صاحب هڪ لئين رنگ ڍنگ سان تيار ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي هرهڪ سڄڻ کي هي ڪتاب ضرور پڙهڻ ۽ سانڍڻ گهرجي.

ڦل چونڊ- صفحا ١٣٠ + ١٢؛ ٺوٺ، ڇپائي، بائينڊنگ ۽ ڊسٽ ڪور سٺا؛ قيمت ڏيڍ روپيو؛ ملڻ جو هنڌ: هندستان ڪتاب گهر، ١٣- حمام اسٽريٽ، فورٽ، بمبئي نمبر ١.

هي ڪتاب هندستان جي ناميري عالم ۽ شاعر رويندرناٿ ٽئگور جي ٨٦ چونڊ نظمن جو ترجمو آهي، جو مسٽر هريرام ماڙيوالا جو ڪيل آهي. ٽئگور جا نظم دنيا ڀر ۾ عزت جي جاءِ والارين ٿا، ان ڪري انهن جي ڪا تعريف ڪرڻ ته آهي هٿ جي ڪنگڻ کي آرسي ڏيکارڻ.

ٽئگور دنيا جي مڃيل عظيم شاعرن مان هڪ ٿي گذريو آهي. ادب جي خدمت جي ڪري کيس "نوبل پرائيز" به مليو هو. اهڙي عظيم فنڪار جون چيزون سنڌيءَ ۾ اچڻ، اسان جي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ هڪ نيڪ فال آهي. اهي ئي چيزون اسان جي ادب کي مالامال ڪري سگهن ٿيون. مسٽر هريرام ترجمي کي نباهڻ جي چڱي ڪوشش ڪئي آهي. البت ڪي هنديءَ جا لفظ اهڙا وڌا اٿس، جن بدران اسان وٽ سلوڻي سنڌيءَ جا لفظ ملي سگهن ٿا. انهيءَ هوندي به ڪتاب جي افاديت پنهنجي جاءِ تي قائم آهي- ۽ هر هڪ سنڌيءَ کي هي ڪتاب گهرائي پڙهڻ گهرجي.

شويدا- صفحا ٢١٤؛ ٺوٺ، ڇپائي معمولي؛ ڪور سٺو؛ قيمت ٻه روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: ڀارت جيون ساهتيہ منڊل، ڊگهي بزار، اجمير.

جڳ مشهور بنگالي ليکڪ شرتچندر چٽرجي جو هي هڪ ڪامياب گهريلو ناول آهي، جنهن ۾ بنگالي زندگيءَ جي هڪ پُرسوز ۽ سبق آموز جهلڪ ڏيکاريل آهي. هن جو ڪيترو ئي حصو ته عام سنڌي زندگيءَ سان به ٺهڪي اچي ٿو. سنڌي ادب ۾ هن ناول کي هڪ خاص مقام حاصل آهي، ۽ 'ڀارت جيون' وارن هن ترجمي شايع ڪرڻ تي ڪيرون لهڻيون. ڪتاب جي زبان به عام فهم ۽ سلوڻي آهي.

راسيلاس - (حبش جو شهزادو) - صفحا ٢٤٣+٤؛ ڇپائي، ٺهو، بائينڊنگ، ڪورٽ-سپ عمدا؛ قيمت ٢-١٢-٠ رپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب جڳ-مشهور "ڊاڪٽر جانسن" جو لکيل آهي، جو ايڏو ته ذهين هو، جو ٽن ورهين جي ننڍڙيءَ عمر ۾ لکڻ پڙهڻ سکي چڪو هو. هن ڪتاب ۾ دلچسپ ناول جي پيرائي ۾ زندگيءَ جا ڪيترائي مشڪل مسئلا حل ڪيل آهن، ۽ انهيءَ ڪري سو ورهيه اڳ جو لکيل ناول اڄ به ڄڻ ته نئون پيو لڳي. ١٨٧٠ع ۾ هن کي سنڌ سرڪار ترجمو ڪرائي ڇپايو هو ۽ پوءِ ور ور ڏيئي ڇپبو رهيو؛ پر هندن جي وڃڻ بعد جيئن پيا ڪيترا ضروري ڪتاب ناياب ٿي ويا، تئين هي ڪتاب به ناياب ٿي ويو هو. "سنڌي ادبي بورڊ" سٺن سٺن ڪتابن کي ٻيهر ڇپائڻ جي بنيادي مقصد کي ڌيان ۾ رکي هي اڻلڀ ڪتاب وري سٺي نموني سان شايع ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي هر شيدائيءَ کي هيءُ ڪتاب ضرور پڙهڻ گهرجي.

شاهه جا گم ٿيل بيت - صفحا ٥٢؛ ڇپائي، ڪاغذ سٺا؛ قيمت ڏهه آنا؛ ملڻ جو هنڌ: لطيف پبليڪيشن، بدين سنڌ.

اها حقيقت آهي ته حضرت شاهه ڀٽائي رح جا اهڙا ڪيترائي بيت آهن جي اڄا ڇپيل رسالن ۾ درج ناهن. زير تبصره ڪتاب بدين جي نوجوان ماستر شيخ محمد سومار مرتب ڪيو آهي، جنهن ۾ هن صاحب ڪن جهونن قلمي نسخن تان اهڙا بيت هٿ ڪري شايع ڪيا آهن، جي رسالي جي ڪنهن به ڇپيل نسخي ۾ موجود نه آهن. شاهه صاحب جي ڪلام جي شائقن کي هيءُ ڪتاب گهرائي پڙهڻ گهرجي.

سنڌ جو سفر - صفحا ٩٦؛ ڇپائي، ڪاغذ سٺا؛ جلد ڪارڊ بورڊ جو، ڪور آرٽ پيپر جو؛ قيمت هڪ روپيو؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، حيدرآباد سنڌ.

مسٽر لطف الله نالي هڪ سورتي مسلمان سنه ١٨٣٨ع ۾ انگريزن سان گڏ مترجم جي حيثيت ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ کيس تقريبا سموري سنڌ ڏسڻ جو موقعو مليو. هو روزمره جا حالات ۽ مشاهدا پنهنجي ڊائريءَ ۾ لکندو رهندو هو. سندس اهو روزنامچو پوءِ انگريزيءَ ۾ شايع ٿيو. ان ۾ سنڌ متعلق مواد جو ترجمو، سنڌ جي نامور اهل قلم مسٽر قادربخش نظاماڻي ڪيو آهي. مسٽر لطف الله جي لکڻيءَ ۾ اها خوبي آهي جو سواءِ ڪنهن به واڌاءَ جي، ڏاڍي ۾ لطف نموني سان واقع لکاري، ڪٿي اٿس، جنهنڪري پڙهندڙ کي ائين ٿي پيو محسوس ٿئي ته ڄڻ ته هو پاڻ پنهنجي اکين سان اهي چيزون ڏسي رهيو آهي. لطف الله سال کن سنڌ ۾ رهيو هو ۽ هي ڪتاب گويا سنه ١٨٣٩ع جي سڄي سال جي سنڌ جي تاريخ آهي. هن جي پڙهڻ سان اهو پوريءَ طرح واضح ٿي وڃي ٿو ته ميرن جي حڪومت جي آخري ڏينهن ۾ سنڌ جي ڪهڙي حالت هئي؛ ۽ ميرن کان ڪهڙيون غلطيون ٿيون، جنهنڪري سنڌ انگريزن جي قبضي ۾ آئي. سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن ۽ عام پڙهندڙن کي هيءُ ڪتاب ضرور گهرائي مطالعو ڪرڻ گهرجي.

سوکڙي - صفحا ٥٦؛ ڇپائي، ٻنو وغيره سٺا؛ قيمت ٠-١٢-٠ آنا؛ ملڻ جو هنڌ: جيلاني لئبرري، بدين سنڌ.

هي ڪتاب سنڌ جي هڪ اڀرندڙ شاعر ۽ مصنف مسٽر عبدالجبار "شام" جو لکيل آهي، ۽ منجهس نظم ۽ افسانا آهن، جن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪڏهين شام صاحب جي اها مشق جاري رهي، ته اڳتي هلي هڪ معياري مصنف ثابت ٿيندو.

سون ورنيون دليون - صفحا ٻوٽا ٽي سو؛ ٻنو، ڇپائي، جلد، ڊسٽ ڪور- سڀ سٺا؛ قيمت ٠-١٢-٢ رپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

ڪنهن به ٻوليءَ کي مالا مال ڪرڻ لاءِ، ٻين زبانن جي شاهڪارن جو پنهنجي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ به هڪ ڪارائتو رستو آهي. مگر سٺو ترجمو ڪرڻ به آسان نه آهي. صحيح ترجمو انهيءَ کي چئجي جو اصل مصنف جا خيال ۽ سندس مفهوم پنهنجي زبان ۾ اهڙيءَ طرح سان ادا ڪجن، جو پڙهندڙ ائين نه محسوس ڪري ته گويا ڪتاب تصنيف ٿيل نه اهيءَ ٻولي ۾ آهي.

زير تبصره ڪتاب انگريزي ڪتاب "گولڊن هارٽس" تان سنڌيءَ جي نامور ليکڪ سرڳواسي لالچند جڳتياڻيءَ جو ترجمو ڪيل آهي-۽ حق ته اهو آهي ته هو متينءَ تعريف کان به وڌي ويل آهي. رڳو ڪتاب جي نالي جو ترجموئي ڪٿي ڏسو ته "گولڊن هارٽس" لاءِ مرحوم لالچند جيڪو لفظ استعمال ڪيو آهي -"سون ورنيون دليون"- ان جي لطافت ۽ فصاحت ته ڇاٽوئي ڇاٽي سگهن ٿا. سمورو ڪتاب ائين نه لکيل آهي، جو پڙهندڙ سمجهندو ته ڄڻ هڪ فصاحت ۽ بلاغت جو درياءُ ڇوليون هڻي رهيو آهي؛ خود انگريزي محاورن ۽ اصطلاحن جي جاءِ تي به اهڙائي سلوڻا ۽ فصيح سنڌي محاورا ڪم آندل آهن. هوئن ته منجهس زندگيءَ جا گونا گون نظارا پيش ڪيل آهن، ڪافي سبق ڏنل آهن، پر وڏو سبق اهو آهي ته "کر به غربت برسي، پست نه گردي، مردي"-جيڪي شخص هرحال ۾ پنهنجي مرجات تي مستحڪم آهن، سي سوين تڪليفون سهي به دنيا وارن کان پنهنجو اهو مقام ضرور حاصل ڪري وٺن ٿا، جنهن جا هو صحيح حقدار آهن!

لاشڪ هي هڪ سانڍڻ جهڙو ڪتاب آهي، ۽ هر سنڌي ادب جي سڄڻ کي پڙهڻ گهرجي.

موجوده سياسي مسئلا - صفحا ٣١٢؛ سائز ڊيمي؛ ڇپائي، ڪاغذ بائينڊنگ اعليٰ درجي جا؛ قيمت چار روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: جناب جي. ايم. سيد، حيدر منزل، مسلم ڪالوني، ڪراچي سنڌ.

جناب جي. ايم. سيد سنڌ جي انهن نامور هستين مان آهي، جي وطن جي محبت ۾ اهڙو ته فنا ٿيل آهن، جو سنڌ جا دشمن ڪٿي ڪين حب الوطنيءَ جي ڏوهه ۾ ڦاسيءَ چاڙهين، ته به منصور وانگر هنن جي خون جو هر قطرو "سنڌ" پڪاريندو رهندو. جئن مشهور آهي ته ڪنهن ملڪ لاءِ (جهوني زماني جي روايات وانگر) بادشاهه هٿ نٿي آيو. مجنونءَ جي

ڪن تي اهو پڙلاءُ پيو تہ چوڻ لڳو: "ڀلا ليلائءِ جي هوندي هو ٻئي ڪنهن جي ڳولا ڇو ٿا ڪن!"- انهيءَ والڪر جيڪڏهين هن جو وس هجي تہ جيڪر دنيا جي سڀني شاعرن جي ڪتابن کي پٺ ڏئيءَ جي رسالي تان گهوري ڪٽي ڦٽو ڪري: ساريءَ دنيا جي بهترين زبان سنڌيءَ کي قرار ڏئي، ۽ جڏهن ڪنهن زماني ۾ هڪ سنڌ ۾ جاوله عرب، سنڌ تان هڪ قصيدو لکيو هو تہ "منهنجي وطن (سنڌ) جهڙو وطن دنيا ڀر ۾ ڪونهي"، تڏهن هو بہ جيڪر دنيا جي سڀني ملڪن جو لڪ سنڌ کي قرار ڏئي. سنڌ جي خود غرض ليڊرن، سنڌ کي اڄ جنهن حالت تي پهچايو آهي، تنهن هن جي جگر ۽ جان کي جلائي ڇڏيو آهي، ۽ الهن مان نڪتل چڻنگون هو ڪڏهين "الهنءَ سنڌ لاءِ جدوجهد" جي صورت ۾ لروار ڪري ٿو، تہ ڪڏهين "بنديخاني جي سرگذشت" ۽ خطن جي صورت ۾، تہ ڪنهن مهل تقريرن ۽ مضمولن جي طرز ۾!

هينئر ڪجهہ اکيون ۽ ڪجهہ تازيون چڻنگون هن ڪتاب ذريعي ظاهر ڪيون اٿس، جنهن کي غور سان پڙهندڙ سنڌيءَ جي دل ۾ پنهنجي وطن، پنهنجي ثقافت ۽ پنهنجي زبان جي آها تہ عظمت جلوه‌گر ٿئي ٿي جو جڻ تہ سندس دلي ڪيفيت هن شعر جي مصداق بنجي وڃي ٿي:

"اڄ تہ اکينءَ پار، ڪرهو جڏن ڪاله هو،
جيڪس منجهہ قطار، ڪا ول ڇنائين وهہ جي!"

سيد صاحب، ڪتاب جي ٢١ فصلن ۾ سنڌي قوميت، سنڌي زبان، ۽ سنڌ جي مسئلن تي لهايت موثر نموني ۾ تفصيلي بحث ڪيو آهي. وطن جي غريب عوام جي بريءَ حالت جو لقش ۽ انهيءَ لاءِ ذميدار ڳالهين کي اهڙيءَ تہ خوبيءَ سان بيان ڪيو اٿس جو پڙهندڙ جي دل تي لقش ٿي وڃن ٿا.

جناب شاه صاحب، سنڌي زبان کي بہ پاڪستان جي هڪ قومي زبان هجڻ جو درجو ملڻ لاءِ اهڙا تہ پُرزور دليل ڏنا آهن، جو مخالفن جو ضمير جيڪڏهين ڪجهہ بہ زلده آهي تہ هنن کي الهن جي تسليم ڪرڻ کان سواءِ پيو ڪوبہ چارو لٿو رهي.

جناب شاه صاحب جي لظر ۾ سنڌ جي سماجي زلدگيءَ ۾ هيٺيون خاميون آهن، جن جي درست ڪرڻ بنا ملڪ جي آزاد ۽ ترقي يافتہ ٿيڻ جو امڪان لهايت گهٽ آهي: (١) ملڪيت جو ٿورن هٿن ۾ جمع ٿيڻ ۽ الهن ٿورن جو عوام تي ضابطو؛ (٢) شهري زلدگيءَ جي گهڻتائي ۽ سياسي شعور جي ڪمي؛ (٣) غلط اظرين جو پرچار؛ (٤) اقتصادي بنياده تي سالم مضبوط مخالف جماعت جو لہ هئڻ؛ (٥) شهري ۽ ڳوٺائي مفاد جو اختلاف؛ (٦) وچئين طبقي جي ڪمي ۽ الهن جي سياست کان ڪناره ڪشي؛ ۽ (٧) عوام جو جمهوريت جي فائدن کان غير واقف هجڻ- ۽ پوءِ انهن خامين بابت مڪمل معلومات ڏيئي انهن کي دور ڪرڻ جا اپاو بہ ڏسيا اٿس. آخر ۾ هيٺيان بنيادي نقطا بيان ڪيا اٿس، جن تي مخلص ڪارڪنن کي عوام ۾ ڪم ڪرڻ گهرجي:

(١) ڪوبہ فرد دائمي ترقي ۽ عزت حاصل لٿو ڪري سگهي جيسين تائين ان جي قوم آزاد، ۽ ملڪ ترقي يافتہ لہ آهي؛

(٢) شخصن جو اوج، قوم ۽ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ خدمت ۽ قرباني ڪرڻ ۾ لڪل آهي ۽ نہ شخصي عزت، طاقت ۽ ملڪيت ڪٺي ڪرڻ ۾؛

(٣) هر شخص جي سچائي ۽ ايمانداري قومي اتحاد جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ گهرجي، خود مطلبي ۽ خود غرضي، بداخلاقيءَ جي جيوڙن پکوڙڻ جا مرڪز آهن؛

(٤) بي عزتي، بزدلي ۽ بي همتي، قومي زندگيءَ لاءِ موت جي برابر آهن؛

(٥) قومون فردن جي همت ۽ جدوجهد سان زنده، آزاد ۽ با عزت رهنديون آهن؛

(٦) قومي عمارت جو مکيہ پايو "زبان" آهي؛ جي زبان سلامت نہ آهي تہ قوم جو وجود بہ سلامت نہ رهندو؛ ۽

(٧) پاڪستان جي سلامتي بلوچ، پٺاڻ، سنڌي، پنجابي ۽ بنگالي قومن جي سلامتيءَ ۾ آهي. جيڪي انهن قومين جي وجود ۽ حقن جي حفاظت جي مخالفت ڪن ٿا سي پاڪستان جا جاني دشمن آهن.

سنڌي زبان ۾ سياسي مسئلن تي مدلل ڪتاب خير ڪي آهن ۽ اسين سمجهون ٿا تہ شاه صاحب هي ڪتاب شايع ڪري سنڌي عوام جي هڪ وڏي خدمت ڪئي آهي.

وطن جي سياسي فضا کي سمجهڻ ۽ ان تي ڪن صحيح طريقن سان سوچڻ لاءِ هر محب وطن سنڌيءَ کي هي ڪتاب ضرور پڙهڻ گهرجي.

ڪنول ڪلي - صفحا ١٠٠؛ ڪاغذ، ڇپائي، ڪور سادا؛ قيمت هڪ رپيو؛ ملڻ جو هنڌ: اداره السانيت، الهندو ڪچو، حيدرآباد سنڌ. هن ڪتاب ۾ لئين چين جي حالات بابت ميصرن جون دلچسپ آکاڻيون ۽ مضمون ڏنل آهن. چين اسان سان گڏ ئي آزاد ٿيو هو، ۽ اڄ سندس هيءَ حالت آهي جو ملڪ ۾ نہ ڪو بيروزگار آهي نہ پينو نہ بي گهر نہ بکيو. اسان کي بہ پنهنجي ملڪ کي اهڙيءَ طرح سڌارڻ لاءِ اهڙن ڪتابن جو مطالعو ڪرڻ گهرجي.

راحت ڀري زندگي - صفحا ١٠٣؛ ڪاغذ، ڇپائي، ڪور، معمولي؛ قيمت هڪ رپيو؛ ملڻ جو هنڌ: اداره السانيت، الهندو ڪچو، حيدرآباد سنڌ. دنيا جي مشهور مصنف ڊيل ڪارينگي جو لالو - جنهن تازو وفات ڪئي آهي - سنڌ لاءِ لئون ناهي. سندس ڪيترائي ڪتاب مثلاً "راز ۽ رمزون"، "دوست ڪئن ڪجن"، وغيره اڳ سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل ۽ مقبول پيل آهن. هي ڪتاب بہ انهيءَ سلسلي جي ڪڙي آهي ۽ مصنف جي دعوا آهي تہ

"هي ڪتاب اهڙن سورهن طريقن سان اوهان جي مدد ڪندو، جن تي عمل ڪرڻ سان نہ فقط اوهان جون پريشانيون دور ٿي وينديون، بلڪ اوهان جي خوشين ۾ واڌارو ٿيندو. اوهين راحت ڀري زندگي گذاري سگهندؤ ۽ نہ فقط پنهنجي لاءِ بلڪ پنهنجي دوستن عزيزن ۽ ٻين السانن لاءِ بہ مفيد ثابت ٿيندؤ!"

هيءَ ڪتاب "نفسيات" جي دنيا ۾ اعليٰ مقام رکي ٿو ۽ هر شخص جي پڙهڻ لائق آهي.

چمڪندڙ زندگي- صفحا ٨٦؛ ڪاغذ، ڇپائي ۽ ڪور معمولي؛ قيمت هڪ روپيو؛ ملڻ جو هنڌ: اداره الساليت، الهندو ڪڇو، حيدرآباد سنڌ.

هي هڪ ماهر نفسيات ڊاڪٽر صادق جي وڻندڙ ڪن مفيد مضمونن جو ترجمو آهي. سندس پُرغور مطالعو زندگيءَ جي ڪيترن مسئلن تي رهبري ڪري ٿو.

اڃا رات باقي آ- صفحا سوا سؤ؛ قيمت سوا روپيو؛ ملڻ جو هنڌ: ٻهريات پبليڪيشن، ڪلياڻ ڪئمپ نمبر ٣، بمبئي.

سنڌي زبان ۾ "رپور تاز"، يعني ڪنهن اهم واقعي جا اکين ڏٺا تاثرات ڀريون پيرو هن ڪتاب جي صورت ۾ شايع ٿيا آهن، جنهن ۾ مصنف، پنهنجي ۽ ساٿين جي "گونئا ستياگره" جي حقيقت بيان ڪئي آهي. هي ڪتاب هر انهيءَ شخص جي پڙهڻ لائق آهي، جو پنهنجي وطن جي هر نڪري کي ڌارين جي غلاميءَ کان آزاد ڪرڻ چاهي ٿو.

سدائين جوان، سدائين نروڳو- صفحا ٢٠٢؛ ڊيمي سائز؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، ڪور، گيٽ اپ- نهايت عمدا؛ قيمت ٽي روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: هندستان ڪتاب گهر، ١٣- حمام اسٽريٽ، فورٽ، بمبئي نمبر ١.

هي ڪتاب انگريزيءَ ۾ "اندرا ديويءَ" جو لکيل آهي، جا لٽويا جي يوروپين عورت آهي، ۽ ٻارهن سال هندستان ۾ رهي "يوگ" وغيره سکي، پاڻ تي ناليو "اندرا ديوي" رکايائين. هيءَ آمريڪا ۾ "يوگ" سيکاري ٿي، ۽ سندس هزارين شاگرد آهن. هوءَ اڄ لباس به هندستاني پائي ٿي. ڪتاب ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪئن "يوگ" جي نهايت سولين ڪسرتن ۽ اصولن تي عمل ڪرڻ سان انسان سدائين جوان ۽ سدائين نروڳو رهي ٿو. هي ڪتاب پڙهڻ سان انسان جي دل ۾ تندرستيءَ ۽ وڏيءَ عمر لاءِ چاهه پيدا ٿئي ٿو.

گل شڪر- صفحا ٢٠٨+١٨؛ سائيز ڊيمي؛ ڇپائي، ڪاغذ، جلد، ڊسٽ ڪور- سڀ سٺا، قيمت ٽي رپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب سنڌ جي قديم ليکڪ ديوان ڪيولرام آڏواڻي جو لکيل آهي، جو ١٨٦٩ ۾ تيار ٿيو ۽ گورنمنٽ بڪ ڊيپو ۾ بار بار ڇپجندو رهيو. ڊ. آفيسرن جي الغرضائيءَ سان جڏهن بڪ ڊيپو خالي ڪتب فروشن جي حوالي ٿيو ته هنن پنهنجي ڪتابن هلائڻ خاطر هيءَ ۽ هھڙا پيا ڪيترائي مفيد ڪتاب ڇپڻ بند ڪري ڇڏيا.

سنڌي ادبي بورڊ جو اولين مقصد هو ته اڻ لڀ مفيد ڪتابن کي ٻيهر ڇپائي، ڪين ضايع ٿيڻ کان بچائي؛ ان ڪري بورڊ هيءَ ڪتاب ڇپايو. سندس مقبوليت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته ٻن سالن جي عرصي اندر ٻه هزار ڪاپيون خلاص ٿي ويون، ۽ هاڻي وري ٽئون ايڊيشن تيار ٿيو آهي. هن ڪتاب ۾ ٥٠ ٻهاڪا آهن، جن جي نه فقط

سمجهائي ڏنل آهي، پر انهيءَ سمجهاڻيءَ ۾ باريڪ اڪتا ۽ آڪائيون به ڏنل آهن ۽ پڻ انهيءَ قسم جا هندي ۽ پارسي پهاڪا بہ ڏنل آهن. هر سنڌي ادب جي شائق کي هي ڪتاب پڙهڻ گهرجي.

اسان وٽ پيا هيٺيان ڪتاب ۽ رسالا تبصري لاءِ پهتل آهن:

ديوان حافظ- حافظ شيرازي جا ٥٠ غزل سنڌي ترجمي ۽ مقدمي سان؛ مولف اسسٽنٽ پروفيسر علي نواز خان حاجن خان جتوئي ۽ عبدالقيوم "صائب"؛ سنڌ يونيورسٽي جو انٽرآرٽس لاءِ منظور ٿيل؛ صفحا ١٥٦ + ١٢؛ مجلد؛ ڇپائي ۽ ڪاغذ عمدا؛ قيمت ٽي روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: آزاد بڪ ڊيپو، صدر بازار، حيدرآباد سنڌ.

سنڌي ڪلام مخدوم عبدالرحيم گروهڙي جو: مرتب اسسٽنٽ پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي؛ سنڌ يونيورسٽي جي بي. اي ڪورس لاءِ منظور ٿيل؛ صفحو ٩٨؛ مجلد؛ قيمت ٠-٣-٣ روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: آزاد بڪ ڊيپو، صدر بازار، حيدرآباد سنڌ.

عيش جي قيمت - سڀن آهوجا جا لکيل ست اصلوڪا افسانا؛ صفحا ٩١+٣؛ قيمت هڪ روپيو؛ ملڻ جو هنڌ: پارت پبلڪيشن، ڪئمپ ٣- ڪلياڻ، بمبئي.

چوٽ - اصلوڪو سنڌي ناول؛ مصنف لنڊلال چوڙواڻي؛ سو صفحا؛ قيمت هڪ روپيو. ملڻ جو هنڌ: ودياري پبلڪيشن - ٣٠٥، ڪلياڻ ڪئمپ ٢- بمبئي.

درستي

"مهراڻ" پنجين جي پڇاڙيءَ ۾، ڪتابن جي فهرست ڇاپائيندي نمبر ٨٠ ڪتاب "تارن جو اپياس" جو مصنف لالچند امرڏنومل پل ڪان ڇاپايل آهي- ڪتاب جو مصنف پرلسپال صاحب سنگهه شهاڻي آهي.

بچت وڌائڻ جون آسان تدبيرون

اوهان کي، فائدي لاءِ روپيا لڳائڻ خاطر وڏي موڙيءَ جي ضرورت نه آهي؛ صرف دورالديشي کان ڪم وٺڻ ۽ بچت جي عهد ڪرڻ جي آهي. ٿوري کان ٿوري بچت سان به پاڻ کي ۽ پنهنجي ملڪ کي فائدي پهچائڻ لاءِ، ڏاها ۽ روشن خيال ماڻهو انهن کان فائدو وٺن ٿا.

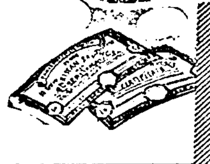

سيونگس سرٽيفڪيٽ

هر درجي جي آمدني وارن لاءِ روپين لڳائڻ جي بهترين آمد آهي- هڪ روپيه کان ٢٥٠٠٠ تائين، ٤٢٪ لفعي سان (ٻڌي ليکي ٥٠٠٠٠ تائين) ڪيتري به رقم لڳايو. انڪم ٽئڪس معاف- ١٠ ورهين ۾ ١٠ روپين جا ١٤-٣-٠ روپيا ٻنجي وڃن ٿا. لفعي سان سال بعد ڪڍائي سگهجن ٿا.

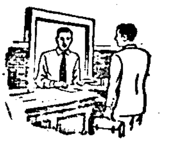

ڏپال ڪاتي جي سيونگس بئنڪ

ٿوري عرصي لاءِ بهترين ذريعو، طريقو ڪار سهل، بچت محفوظ. ٿوري هڪ وقت هڪ رپيوئي جمع ڪرايو. ڏيڍ کان ٣ سيڪڙي تائين لفعو. انڪم ٽئڪس معاف. جدا يا گڏيل معيادي حساب ۽ ٻيا ڪيترائي گڏيل حساب کولي سگهجن ٿا. پاڪستان جي ايراضي ۾ ٤٥٠٠ شاخون.

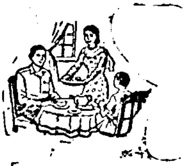

ڏپال ڪاتي جي ويمو پاليسي

وڏي عرصي جي بچت جو بهترين ذريعو، حڪومت ضامن. سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارن (بري ۽ بحري سميت) جا ملازم فائدو وٺي سگهن ٿا. زندگي جو ويمو، شادي ۽ تعليم جا خاص ويما- لنڊڙيون قسطون، گهڻو نفعو، آئنده جي حفاظت.

بچتي ٽڪليون

اهي ٽڪليون ٻارن جي بهترين وندر آهن. انهي سان هنن ۾ بچت جي عادت پوي ٿي ۽ آئنده لاءِ بچت ڪرڻ سکن ٿا. ٦ آنه ٨ آنه يا هڪ روپئي جا بچتي اسٽامپ پوسٽ آفيس مان خريدي، گڏ ڪري، ٥-١٠ روپين وارن بچتي سرٽيفڪيٽن ۾ تبديل ڪرائي سگهجن ٿا. ٽڪلين چنبڙائڻ لاءِ ڪارڊ مفت ملن ٿا.

پنهنجي بچت وڌايو: پنهنجي ڪٽنب جي مستقبل کان مطمئن ٿيو ۽ قومي تعمير و ترقي جي مدد ڪرڻ خاطر بچت ڪريو ۽ هنن آسان تدبيرن مان فائدو وٺو.

بچايو، نفعو ڪمايو- ويمو ڪرايو ۽ خوش رهو!

AFP. 38/56

UNITED

”مهراڻ“ ۾ اشتهارن جا اگهه

رواجي – سڄو صفحو	٣٠٠ رپيا
اڌ ”	١٧٥ ”
پاءُ ”	١٠٠ ”

(سڄي سال جي معاهدي لاءِ ١٥ سيڪڙو لاٿ ڏني ويندي)

خاص – ڪور جو پٺيون صفحو	٥٠٠ رپيا
سرورق جو اندريون صفحو	٤٥٠ ”
پٺين ڪور جو اندريون صفحو	٤٠٠ ”

* هرهڪ رنگ لاءِ ٢٥ سيڪڙو وڌيڪ.
* رنگين ڇپائيءَ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ سڄو صفحو قبول ڪيو ويندو.
* سرورق لاءِ اشتهار نه ورتو.

* * * * * *

”مهراڻ“ ۾ اشتهار ڏيڻ
پنهنجي واپار ۽ تجارت کي چمڪائڻ برابر آهي

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروشن ۽ ايجنٽن کي ٢٥ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

١	سير ڪوهستان	١-٨-٠
٢	گل شڪر	٣-٠-٠
٣	حيات النبي	٣-٨-٠
۴	تاريخ معصومي (سنڌي)	٥-٠-٠
٥	ڪليات حمل	٥-٠-٠
٦	ديوان بيدل	۴-٠-٠
٧	چچ نامو (سنڌي)	٦-٠-٠
٨	بلو ڪوڪر	٣-٠-٠
٩	گل ڦل (٢ حصا گڏ)	۴-٠-٠
١٠	خوش خصلت خاتون	١-٨-٠
١١	جهان آرا	١-١٢-٠
١٢	آفتاب ادب	٢-۴-٠
١٣	تاريخ ريگستان	٥-٠-٠
١۴	سنڌ جو سينگار	٢-٨-٠
١٥	سون ورليون دليون	٢-١٢-٠
١٦	راسيلاس	٢-١٢-٠
١٧	سنڌ جو سفر	١-٠-٠
١٨	سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	۴-٠-٠
١٩	تاريخ معصومي (فارسي)	١٠-٠-٠
٢٠	چچ نامہ (فارسي)	١٠-٠-٠
٢١	سهڻي ميهار	١-٠-٠
٢٢	املھ رتن	٠-١٢-٠
٢٣	رام رحيم	٠-١۴-٠
٢۴	گلدستو	٢-٠-٠
٢٥	چتر (ناٽڪ)	٠-٦-٠
٢٦	ويرتا جا ورق	١-٠-٠
٢٧	سفيد وحشي	٠-٨-٠
٢٨	ڪمالي گهمسان (ناٽڪ)	٠-٨-٠
٢٩	ڪاري	٠-٨-٠
٣٠	نيلم	٠-٩-٠
٣١	پرين جي پياس	٠-١٢-٠
٣٢	ٽڙندڙ مکڙيون	١-۴-٠
٣٣	عملداري آزار (ناٽڪ)	٠-١٢-٠
٣۴	گنگا جل	١-٠-٠
٣٥	پريمي ديوتا (ناٽڪ)	٠-١٠-٠
٣٦	چرتر سينگار	٠-١۴-٠
٣٧	جيوت جا ورق	٠-١۴-٠
٣٨	چٽنگون	١-٨-٠
٣٩	هند جو سير	١-١٢-٠
۴٠	سنڌ جي ڌرمي آستانن جي تاريخ	١-٨-٠
۴١	گانڌي جيون رهسيہ	١-۴-٠
۴٢	ميگهہ دوت	١-٨-٠
۴٣	ديوان صورت بهار	١-۴-٠
۴۴	زندگي	٠-٦-٠
۴٥	ساميءَ جا سلوڪ (ڪچو)	٢-٠-٠
۴٦	ساميءَ جا سلوڪ (پڪو) ڀاڱو ٻيو	٢-٨-٠
۴٧	پورن چند	٠-۴-٠
۴٨	درويشي ڪلام	٠-٨-٠
۴٩	سدا گلاب	٢-٠-٠
٥٠	پراچين سنڌو سڀيتا جو نظارو (ڪچو)	١-٨-٠
٥١	سنڌ ورڪ ۽ سنڌورڪي	١-٠-٠
٥٢	راڌا راڻي	٠-٦-٠
٥٣	سنڌي سولهارا	٢-٠-٠
٥۴	سنڌ جا سنت	١-٠-٠
٥٥	سوانح مرزا قليچ بيگ	٠-٢-٠
٥٦	" ساڌو نولراءِ	٠-٢-٠
٥٧	" ديوان ڪوڙومل	٠-٢-٠

٥٨- سوانح ڏيارام گدومل	١-٠-٠
٥٩- " ڏيارام چيٿمل	٠-٦-٠
٦٠- " مهاتما گانڌي	٠-٨-٠
٦١- " شري ڪرشن	٠-٦-٠
٦٢- " گوتم ٻڌ	٠-٤-٠
٦٣- حڪيمن جو رهبر	٢-٠-٠
٦٤- سک جي سکيا (ڪچو)	١-٠-٠
٦٥- " " " (پڪو)	١-٤-٠
٦٦- مانسڪ جيون	٠-٦-٠
٦٧- سوچ ويچ	٠-٥-٠
٦٨- اسانجو کاڌو	١-٠-٠
٦٩- آتمڪ جيون	٠-٦-
٧٠- شاريرڪ جيون	٠-٦-٠
٧١- صحت جو راز	٠-٤-٠
٧٢- سلهه	٠-٤-٠
٧٣- ڪايا ڪلپ	٠-٤-٠
٧٤- گهرو رواجي علاج	٠-١٠-٠
٧٥- صحت جو رهبر	٠-١٤-٠
٧٦- رانديون	٠-٨-٠
٧٧- گلابي گل (پڪو)	١-١٠-٠
٧٨- " " (ڪچو)	١-٤-٠
٧٩- ٻاٻوءَ جا خط (پڪو)	١-٦-٠
٨٠- " " (ڪچو)	١-٢-٠
٨١- پنهنجي يونيورسٽي	٠-١-٠
٨٢- پدارٿ وديا جا چٽڪا	٠-٦-٠
٨٣- جيءَ اندر جنگ	٠-٨-٠

٨٤- انصاف: هي ڪتاب مشهور انگريزي ناول "وائيٽ پرافٽ" جو ترجمو آهي، ۽ منجهس سرزمين مصر جي هڪ انقلابي واقعي جو هڪ دلچسپ طرز ۾ داستان ڏنل آهي. پاڪيزه عشق و محبت جي چاشنيءَ ڪتاب کي وڌيڪ دلچسپ بنايو آهي. ١-٠-٠

٨٥- تارن جو اپياس: صاحبسنگ شهاڻي جو لکيل معياري ناول ١-٠-٠

٨٦- گل خندان: هي ڪتاب آخوند لطف الله مرحوم جو لکيل آهي، ۽ سندس فصاحت سبب بيحد مقبول عام آهي، مناسب هنڌن تي جيڪي شعر ڏنل آهن، سي به اعلى پايه جا آهن. سنڌي ادبي سوسائٽي جي اهتمام هيٺ نئين قسم جي ٽائيپ ۾ ڇپيل آهي. ٣-٠-٠

* هندستان ۾، ميسرس رائٽرس ايمپوريم، پيپلس بلڊنگ، سر فيروزشاه مهتا روڊ، بمبئي وٽان، "مهراڻ". رسالو ۽ بورڊ جا ٻيا ڪتاب ملي سگهن ٿا.

RESEA... ...ARY
INSTIT... ...LOGY
UNI: OF S... JAMSHORO.